تاريخ
مظهر شاهجهاني

يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم "نمڪين"
(سنڌي ترجمو)

•

نياز همايوني

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ
١٩٧٩ع

تاريخ

مظهر شاهجهاني

فارسي تاليف

يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم "نمڪين"

(۱۰۴۴ھ بکر)

•

تصحيح، مقدمه، حاشيه

سيد حسام الدين راشدي

•

سنڌي ترجمو

نياز همايوني

•

پيش لفظ ۽ فرهنگ

محمد حسين پنهور

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

1979ع

[سنڌي ادبي بورڊ جا حق ۽ واسطا قائم]

ڇهريون ايڊيشن   مارچ 1979ع   ڪاپيون 1000

قيمت: ويهه رپيا
[Price. Rs. 20.00]

TARIKH MAZHAR-E-SHAH JAHANI:
[An Account of Mughal Rule in Sindh under Nawab Ahmed Beg Khan (1038-1039 A. H) in Sindhi]
Written by: Yusuf Mirak Bin Abul Qasim 'Namkeen'
Edited by: Sayed Husamudin Rashdi.
Glossary and Foreword by:
Mohammed Hussain Panhwar.
Translated from Persian into Sindhi
by: Niaz Humayuni.
Published by: The Sindhi Adabi Board
P. O. Box 12, Hyderabad, Sind, Pakistan.
First Edition: 1979.

فهرست

		صفحو
● پيش لفظ	محمد حسين پنهور	36_9
● نوٽ ۽ درستي	مترجم	40_37
● سنڌ جو نقشو 1608_1700 A.D.		۱-۴
● عرض حال	مترجم	۵-۹
● مهاڳ	سيد حسام الدين راشدي	۱۰-۱۳
● مؤلف جو احوال	سيد حسام الدين راشدي	۱۴-۲۳
● مظهر شاهجهاني	ترتيب ۽ مضامين	۲۴-۵۳
● ڪتاب جي پهرئين حصي ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد		۵۴-۶۹
● متن جي تياري ۽ درستي		۷۰-۷۸
● حوالي جا ڪتاب		۷۹-۸۰
● واڌارا	فوج علي ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي بابت	۸۱-۸۳
● اهم تاريخي واقعن جا گوشوارا (۱۰۴۴-۱۱۳۵) (چار عڪس ڪتاب جي اصل متن تان ورتل)		۸۴-۸۸
● شجرا: نورجهان جي ڏاڏڪ ۽ ناناڪ جا شجرا ۽ انهن جو تفصيل		۸۹-۱۰۴

حصو ٻيو

● سنڌ جو احوال - بکر کان ٺٽي تائين ١٠٥
● باب پهريون : بکر جو بيان ١٠٩
● باب ٻيو : سبيءَ جو بيان ١٢٧
● باب ٽيون : ٺٽي جو بيان ١٣٦
(١) ٺٽي جي صوبيداري، شمشير خان اوزبڪ جي زماني ۾. ١٤٥
(٢) ٺٽي جي صوبه داري، مظفر خان معموري جي دور ۾. ١٤٦
(٣) ٺٽي جي صوبه داري، بايزيد بخاري جي وقت ۾. ١٤٩
● باب چوٿون : سيوهڻ جو بيان ١٥٥
فصل (١) سيوهڻ جي پرڳڻن جو مختصر احوال ١٥٧
فصل (٢) هن ملڪ جي وڳوڙين ۽ فسادين بابت ١٧٥
فصل (٣) هن راڄڌاني جي زبونيءَ ۽ وڳوڙين جي زور وٺڻ جو احوال ١٨١
بختيار بيگ ترڪمان جي عملداري ١٨٣
ڪوريا هندوءَ جي ٺيڪيداري ١٩٥
خواجه نورالدين ڪروڙيءَ جي عملداري ١٩٦
شيخ موسيٰ گيلاني جي عملداري ١٩٨
قره بيگ جي عملداري ١٩٨
مير ابوالقاسم جي عملداري (پهريون ڀيرو) ١٩٩
سردار خان جي عملداري ٢٠٢
مير ابوالقاسم جي عملداري (ٻيو ڀيرو) ٢٠٣

شمشير خان جي عملداري (پهريون ڀيرو)	٢١٠
مير ابوالبقا جي عملداري	٢١١
شمشير خان جي عملداري (ٻيو ڀيرو)	٢١٦
شير خواجہ جي عملداري	٢٣١
شمس الدين جي عملداري	٢٣٥
نوروز بيگ جي عملداري	٢٣٦
سيف الملوڪ ڪاشغري جي عملداري	٢٣٧
احمد بيگ خان جي عملداري	٢٣٨
ديندار خان جي عملداري	٢٤٨
فصل (٤) سيوهڻ جي سڏاري بابت	٢٦٣
فصل (٥) سيوهڻ جي وڪيلن جي سيڪت، ۽ ان لاءِ گهربل فوج بابت	٢٧٢
ب: چانڊين ۽ ٻروچن کي زير ڪرڻ بابت	٣٠٧
ج: نومڙين کي مت ڏيڻ بابت	٣٠٨
● پڇاڙي	٣١٦
● تعليقات	٣٢٥
● ڏسٽي	٣٨٧

هن ڪتاب جا شروعاتي ١-٤٠، صفحي ٣٨٧ کان ٤١٤ تائين، فوٽا، شجرا، اقشو ۽ ڪَوَر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو ۽ باقي مواد صفحي ٥ کان صفحي ٣٨٦ تائين اسٽار پرنٽرس، ڀائيخان جي چاڙهي حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو ۽ ظفر حسن سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

پيش لفظ

مظهر شاهجهاني سنڌ جي سترهين صدي واري شروعاتي دؤر جو جڳڪ هڪ گزيٽيئر آهي جنهن ۾ انتظامي سرڪارين پرڳڻا، شهر، ڳوٺ، رستا، قبيلا، فصلن جا قسم محصولن جا انگ اکر، عوام ۽ حڪومت جا هڪٻئي سان لاڳاپا وغيره بيان ڪيل آهن. پر اها معلومات ترتيب وار ڏنل نه آهي، خاص ڪري جاگرافي جا ماڳ ۽ نالا ته گهڻن هنڌن ۽ بابن ۾ منجهائيندڙ آهن. اها ڪمي محسوس ڪندي "سنڌي ادبي بورڊ" مون تي انهيءَ دور جي جاگرافيائي ڏسڻي مرتب ڪرڻ جو ڪم رکيو پر مون خيال ڪيو ته هن باري ۾ رڳو جاگرافيائي ڏسڻي ڪارائتي نه ٿيندي ان ڪري اهو ڪم ٻن حصن ۾ ورهائڻو پيو.

الف - انتظامي يونٽ.

ب - شهرن ۽ ڳوٺن جي نالن جي جاگرافيائي ڏسڻي.

پهرين حصي ۾ ڪن مشهور شهرن، ڳوٺن ۽ قبيلن جا نالا ڏنا ويا آهن. اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي ته جاگيرداري نظام جي اوائلي دور ۾ قبيلا سماج جو هڪ اهم حصو هئا، انهيءَ اهميت جي ڪري جيڪي قبيلا مختلف پرڳڻن ۾ رهندا هئا اهي ئي انتظامي يونٽن؛ يا سرڪارين "ننڍي"، "سيوهڻ" ۽ "ٻکر" هيٺ ڏيکاريا ويا آهن. تنهن زماني ۾ سڀيءَ ڪي سرڪار جي نه پر هڪ پرڳڻي جي حيثيت حاصل هئي ۽ اهو پرڳڻو ٻکر جي تابع هو. پر وري به الڳ حيثيت هئس. نالن جي جاگرافيائي ڏسڻي واري حصي ۾ اهم شهر، ڳوٺ الهن جا اصلي ماڳ، هاڻوڪا نالا ۽ هنڌ بيان ڪيا ويا آهن ان بابت ٻه نقشا تهرائي ڏنل آهن جن ۾ انتظامي يونٽن جا شهر، ڳوٺ ۽ قبيلا يعني سرڪارين ۽ پرڳڻا ڏيکاريل آهن اهي انتظامي يونٽ سدائين ساڳيا

نہ رهيا هئا. 1009ھ (1600ع) کان اڳ ڳاهاڻ جوڻيجا ۽ خطي جو اڏ بکر جي سرڪار جو حصو هئا. انهن جو سيوهڻ جي سرڪار سان ڪو تعلق نہ هو. پرڳڻن جي انهيءَ حدبندي جو بنياد سنڌ ۾ دراصل سمن جي صاحبي دوران پيو هو.

مون جاگرافيائي ڳالهين جي ڇنڊڇاڻ جو ڪم اٽڪل ٻارهن ورهيہ اڳ شروع ڪيو هو، انهيءَ ڪم ۾ مون کي ڪافي حد تائين مقامي ڄاڻ حاصل ٿيندي آهي. هن ڏس ۾ آئون انهن سڀني دوستن ۽ بزرگن خاص ڪري محترم جي. ايم. سيد ۽ پنهنجي مارووٽ قمرالدين ٻهڻور جو ٿورائتو آهيان جن جي مڪاني ڄاڻ مون لاءِ مددگار ثابت ٿي.

3- آڪٽوبر 1978ع
حيدرآباد سنڌ

-ايم. ايڇ پنهور

الف - سترهين صديءَ ۾ سنڌ جا انتظامي يونٽ
بکر سرڪار - آٺ پرڳڻا

ٽي ساجي ڪپ تي، پنج کاٻي ڪپ تي

ساڄو ڪپ

1- جتوئي پرڳڻو

هن پرڳڻي ۾ جتوئي، ٻُرڙدي، ڪورائي، ڏُرڊشت ۽ لورلائي قبيلا آباد هئا جيڪي سڀئي بلوچي اسل جا هئا. شاه بيگ سنڌن پاڻيتاليهه ڳوٺ تباهه ڪري ڇڏيا هئا (1).

پيو قبيلو مهرن جو هو، مهرن جي موجودگي ڏيکاري ٿي ته انهيءَ علائقي ۾ اوپارئون جيڪب آباد ضلعو، سکر تعلقو، گهوٽڪي ۽ ميرپور ماٿيلي جا اولاهان حصا اچي ٿي ويا. تڏهن درياهه هاٿوڪي وهڪري کان الهندي پاسي وهندو هو ۽ ڪشمور توڙي سکر تعلقن جا حصا ساڄي ڪپ تي اچي ٿي ويا.

لاڪيار جو ڳوٺ ساڄي ڪپ تي هوندو هو.

کاٻو ڪپ

1- ماٿيلو پرڳڻو

ماٿيلو مکيه شهر هو جنهن ۾ هڪ پراڻو قلعو هو هن پرڳڻي ۾ سهرن ۽ ڌاريجن جا قبيلا رهندا هئا. اهي قبيلا هڪ صديءَ کان انهيءَ علائقي ۾ رهندا ٿي آيا، اهي شاهه بيگ ۽ شاه حسن ارغون سان وڙهيا هئا؛ پوءِ وري ترخانن سان به وڙهيا. سترهين صدي جا ٻيا مشهور شهر آپاوڙو، گنجاپو ۽ لانگاهن جي رپڙي هئا، جيڪي سڀئي مير ابوالقاسم جي جاگير ۾ اچي ٿي ويا.

2- آروڙ پرڳڻو

3- فتح پور پرڳڻو

هن ۾ گهوٽڪي ۽ ماٿيلي جو وارياسو حصو اچي ٿي ويو.

---

(1) معصومي ص ص 124-125

2- چانڊڪا پرڳڻو

بکر سرڪار جو اهو سڀ کان وڏو پرڳڻو هو، منجهس وسندڙ قبيلا: سميجا، ٻگيجا (ٻگهيا) سانگي ۽ ابڙا هئا. ٻيو اهم قبيلو منديجي (مديجي) جي شيخن جو هو الهيءَ علائقي ۾ ڪافي ڦيلا هئا. انهن قبيلن کان سواءِ جاپلو قبيلا جهڙوڪ: منگسي، لاشاري، دردشت، ديناري، رند، ڊومبڪي ۽ ٻڙدي به رهندا هئا جيڪي سڀئي بلوچ سڏائيندا هئا. هنن جو ڳوٺ مير ابڙي واري واهه جي ڪپ تي هو جيڪو سندن ئي ڪٺايل هو.

منهن ۽ ٻوڻي ٻئي ابڙن جا مشهور ڳوٺ هئا جيڪي لنڊي ابڙي ٻڌايا هئا.

3- ٽڪر پرڳڻو

پنجي هن پرڳڻي جو مکيه شهر هو پرڳڻي ۾ وسندڙ قبيلا سميجا، ٻگيجا، (ٻگهيا) ۽ لاکيار هئا. ٽڪر پرڳڻي جا اهي رهواسي بلڪل جاهل هوندا هئا.

4- ڪاڪڙي پرڳڻو

ڪنب، ديجار بحيره (ٻڇيري) اهي شهر اتر نواب شاهه ۽ ڏکڻ خيرپور ضلعن ۾ هوندا هئا اتي منگيڃن جا قبيلا رهندا هئا.

5- دربيلو پرڳڻو

هن پرڳڻي ۾ دربيلو ۽ ڪڪڙي مشهور شهر هئا هي پرڳڻو درياهه جي ٻي ڪپ تي چانڊڪا پرڳڻي جي سامهون هوندو هو. اهي ٽيئي علائقا چانڊڪا، دربيلو ۽ ڪڪڙي، مير معصوم جي جاگير ۾ اچي تي ويا. هتي سهتا، راڄپر ۽ ٻهڻ قبيلا رهندا هئا.

سبي پرڳڻو

(سبي پرڳڻو جيڪو ڏيک سنڌ صوبي جو حصو هو، بکر سرڪار جي تابع هو پر هاڻ الڳ گورنر مقرر ڪيل هو ان ڪري هن پرڳڻي کي انهي سرڪار کان الڳ حيثيت ڏني ويئي آهي. هن ۾ هاڻوڪا سبي ۽ ڪڇي ضلعا اچي ٿي ويا.)

1- سبيءَ ۾ ڪانگلومريٽ (Conglomerate) پٿرن مان ٺهيل هڪ قلعو هوندو هو اهو قلعو هينئر موجود ته ناهي پر اتي پيل پٿرن ۽ مٽيءَ جي متاهين دڙي مان ڊٺل قلعي جي چوديواري جا ڪي نشان ملن ٿا.

2- انهي زماني ۾ بولان نئن پٽ وهندي هئي جنهن جي پاڻيءَ ۾ زهريلو مادو هوندو هو. ان جي پئڻ سان ماڻهو بيمار ٿي پوندا هئا بعضي مري به ويندا هئا. پر اڪبر بادشاه جي دور ۾ انهيءَ نئن پنهنجو وهڪرو ڪن هنڌن تان بدلائي ڇڏيو ۽ زهريلي پاڻيءَ جا ذريعا پري رهجي ويا. اڄ به انهيءَ پراڻي نئن جي پيٽ جا نشان سبي ۽ ڍاڍر جي وچاڪ ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

3- بولان نئن پنجاهه ميل ڏکڻ ۾ ساراواڻ جي زمينن کي سيراب ڪندي هئي ۽ بچيل پاڻي وچي منڇر ڍنڍ ۾ پوندو هو. بولان جو اهو وهڪرو 1932ع ۾ ايف بي بند ٻڌڻ تائين قائم رهيو ان کان پوءِ به بولان نئن جو پاڻي وقت بوقت منڇر ڍنڍ تائين پهچندو رهي ٿو.

4- سبيءَ جي پرسان چٽ ۽ ڪهيرين جا ڳوٺ آباد هئا جتي کپهه جو ڏهي جنس وارو فصل ٿيندو هو. ليڪ جي چوڻ مطابق ر

انهيءَ فصل جي پوني جي ڏيکاريل سان ٻيڙو جي وڻ ۽ مقابلو نٿي ڪري سگهيو سا ڳالهه غلط آهي.

5- گندا واهه جو شهر سبي ارڳڻي ۾ هو، گندا واهه جي پرسان گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي اهو چشمو سترهين صديءَ ۾ به هوندو هو.

6- گندا واهه جون پر واريون زمينون موڙاهه يا موج واهه مان آباد ٿينديون هيون اهو واهه (سليمان) جبلن جي مٿين حصي مان نڪرندو هو اڄ به اتي ساڳي نموني جا واهڙ موجود آهن جيڪي اوله وارن جبلن جو پاڻي کڻيو اچن ٿا. گندا واهه ۾ رهندڙ قبيلا لاشاري، منگسي، رند ۽ ديناري هئا.

7- بارڪان جو شهر بکر، سيتاپور ۽ سبيءَ جي وچ تي هوندو هو، بارڪان لورالائي جي اوپر ۾ آهي تنهن زماني ۾ بارڪان جو شهر پلن گهوڙن جي ڪري مشهور هوندو هو جيڪي عراقي نسل جي گهوڙن کان گهٽ نه هوندا هئا. انهي خصوصيت سيتاپور کي ديري غازي خان ضلعي جو هڪ اهم شهر بڻائي ڇڏيو. ٿوري عرصي ۾ اهو شهر تمام گهڻو وڌيو ۽ ويجهيو پر شايد سنڌو درياهه جي ڪاٽ جي ڪري جلد ئي پنهنجي اهميت وڃائي ڇڏيائين.

8- بولان لڪ جي وهڪري واري احوال مان سڌ پوي ٿي ته اها لڪ سبي ۽ پاٽ جي وچ ۾ يا پاٽ جي ڏکڻ تائين ٻن ستون سيلن جي ڏيکھه ۾ وهندي هئي ۽ درياهه ۾ وڃي ڇوڙ ٿي ڪيائين. ليکڪ جي اندازي پٽاندر سبيءَ جي ريگستان جي ويڪر هڪ سؤ چاليهه ميل ذري گهٽ درست آهي ڇو جو اهو ريگستان اتر کان ڏکڻ تائين جبلن کان هاڻوڪي جيڪب آباد شهر تائين ڦهليل آهي.

9- آراڙي هڪ ٻيو ڳوٺ هو جو بولان لڪ جي ڪپ تي هو.

10- سمن جي صاحبي کان وٺي سبي جو اترڪٿو سنڌ جو حصو هو. ارغونن پڻ ان کي فتح ڪيو هو پر پوءِ پٺاڻن جي هڪ قبيلي (ٻني) وري ارغونن کان ان کي هٿ ڪيو، جن کان ابوالقاسم نمڪين 1013هه (......ع) ڌاري فتح ڪيو. سن 1740ع تائين اهو اترڪٿو سنڌ جو حصو رهيو پر پوءِ نادرشاهه ايراني اهو اترڪٿو قلات جي خان کي منتقل ڪري ڏنو.

ٺٽو سرڪار–چار پرڳڻا

ٻه ساڄي ڪپ تي، ٻه کاٻي ڪپ تي

ساڄو ڪپ

1– لصرپور پرڳڻو

هن پرڳڻي ۾ وسندڙ قبيلا سوڍا، سميجا، ڪيهر سميجا، ساند سميجا، جوڻيجا سميجا، ڪيريا ۽ دل سميجا هئا. لصرپور جون ٻه سب ڊويزنون سماواتي ۽ هالا هيون. لصرپور پرڳڻي ۾ هالن ۽ نئشي (هالن کان هڪ ميل پري هالن جيڏو) عطاولي ڪيهر (جنهن کي مؤلف هالن کان آٺ ميل پري لکيو آهي، حقيقت ۾ اهو هالن کان چوڏهن ميل پري آهي) ۽ وينجهر جا ڳوٺ اچي ٿي ويا. ٻلڙي سمن جو ڳوٺ سماواتي سب ڊويزن ۾ هوندو هو.

هاڻوڪي ٿرپارڪر جو ريگستان لصرپور پرڳڻي کان جدا هوندو هو جنهن ۾ عمرڪوٽ به اچي ٿي ويو، انهيءَ ريگستان ۾ سعدڳڙهه نالي هڪ مضبوط قلعو هوندو هو

کاٻو ڪپ

1– ٺٽو پرڳڻو

ٺٽي جو شهر ۽ پرڳڻي جي ڪافي اراضي کاٻي ڪپ تي هوندي هئي جنهن مان سڌ پوي ٿي ته درياهه جيڪو ٺٽي ۽ مڪلي ٽڪرين جي اتر پاسي وهندو هو سو گجي ۽ ٺٽي جي هاڻوڪي رستي کي وچان پار ڪري وهندو هو ۽ گجي کان ٻه ميل پري وهندو هو. پرڳڻي جا ڪجهه حصا ٽڪرين تائين ڦهليل هئا جتي ڪهيري، ڪرمتي، بلوچ، نوڪيا جيڪي باغي هئا ۽ محال ڪوهستان ۽ ساڪري تعلقي جي ڏکڻ اولهه ۾ رهندا هئا. اها آبادي مغل حڪومت جي تابع هئي.

2– چاچڪان پرڳڻو

هن پرڳڻي جا رهاڪو سدا سنواٽا هئا پر ميندرا قوم وارا سرڪش هئا جن کي ٺٽي جي

جيڪو قاسم خان ارغون جي قبضي
۾ هو ۽ پوءِ سمن جي هٿ ۾
آيو. مغلن سان مقابلي دوران سما
پناهه وٺڻ لاءِ انهيءَ ريگستان
ڏانهن رُخ رکندا هئا.

سترهين صدي ۾ ايرندي پراڻ
ڪسي نهر سالڳرو سڏيندا هئا
جيئن هڪ صدي پوءِ به ان تي
اهو نالو پيل هو.

چاڪر هالا سب ڊويزن:

چاڪر هالا جا قبيلا جيڪي
جبلن ۾ رهندا هئا شورا، سميجا دل،
پير بلوچ هئا جيڪي سڀئي سرڪش
هوندا هئا ۽ حڪومت جا باغي هئا.
ميدانن جا رهاڪو پليجا، هالا ۽
لاريجا هئا جيڪي پنهنجون ڍلون
باقاعدگي سان حڪومت کي
ڏيندا هئا. ڪوهيار ۽ وڏڪار
ڳوٺ جبلن ۾ هوندا هئا.

چاڪر هالا:

سن ڪان ٻه ميل پرتي ٻهڻ
لالي هڪ بندرگاهه هوندو هو جو
ٻهڻ ڪان ڏيهه ميل پري هوندو
هو. سن هالوڪي شهر ڪان چار
ميل پري اوير ٻامي هو. خاصائي
شورن ۽ سن جي وچ ۾ ارڙهن

گورلر مظفر معموري جي ڏينهن
۾ عبدالباقي جاگيردار سڏو ڪيو
هو. سوڊا ۽ سميجا جيڪي نصرپور
جي قبيلن سان گڏيڏيل هئا اهي
پڻ چاچڪان ۾ رهندا هئا ۽
عبدالباقي جي هٿان مات کائڻ بعد
صلح سان رهڻ لڳا.

ميلن جو مفاصلو ڏيندو ۽ اهو شهر هاڻوڪي مالجهند جي اوله ۾ آهي. انهيءَ لاءِ (خاصائي شورن) وارو قبيلو اچا سوڌو اتي رهي ٿو.

لهمردي قبيلو انهيءَ پرڳڻي يعني اتر سحال ڪوهستان جي چاڪر هالا جي ٽڪرين ۾ سيوهڻ باسي آباد هو.

چاڪر هالا ۾ وسندڙ ٻيو قبيلو ٻيرن جو هو لهه اويس ترلي، چچ هالا جو هڪ ڪوٽ هو جنهن ۽ ليرون ڪوٽ (هاڻوڪي حيدرآباد) جي وچ ۾ نهمردي رهندا هئا.

نصرپور، پداپور ۽ خاصائي شورا سترهين صدي جا مشهور شهر هوندا هئا.

2- ليرون ڪوٽ پرڳڻو

هن پرڳڻي ۾ مشهور ڪوٽ شورا ۽ شال هوندا هئا، شال ڪونڙيءَ جي ويجهو هو ۽ هن وقت سال سڏجي ٿو.

سيوهڻ سرڪار ۾ نو پرڳڻا

ڇهه ساڄي ڪپ تي، ٽي کاٻي ڪپ تي

ساڄو ڪپ

1- باغبان پرڳڻو

هن پرڳڻي ۾ رهندڙ قبيلا ملڪ، ڀنور، ابڙا، سميجا، جوڻيجا، ڀريا ۽ ٻکيجا (ٻگهيا) هئا جيڪي سڀئي صلح پسند هئا ۽ ٻيا جيڪي سرڪش ۽ حڪومت جا باغي هئا. اهي کنڊ کوٽ، ڇني ۽ ٽيپن جي ڳوٺن ۾ رهندا هئا.

قلعي ۾ هڪ قلعو هو جو هاڻي موجود ناهي اهو ڳاج جي ٻوڏن سبب نابود ٿي ويو. انهيءَ ساڳئي علائقي ۾ مها ڍنڍ (جيڪا هاڻي جا ڪپاري سڏجي ٿي) هوندي هئي جنهن ۾ مڇي جام هوندي هئي انهي مڇيءَ کي پرڪاين (ٻوپري) سڏيندا هئا.

ٻات:

هن ڳوٺ ۾ خوجا رهندا هئا هاڻي منجهس جوڻيجا، قاضي، انصاري ۽ ڇنا رهندا آهن. مهيري

کاٻو ڪپ

1 جوڻيجن جو پرڳڻو

هي پرڳڻو سيوهڻ تعلقي ۾ ممڪن آهي ته دادو تعلقي جي سامهون سنڌو درياهه جي کاٻي ڪپ تي هو. انهي پرڳڻي ۾ رهندڙ قبيلا ڪوريجا، ڀنور ۽ شيخ هئا. جيڪي صلح پسند هئا ۽ سميجا ٻکيجا (ٻگهيا) حڪومت جا باغي هئا. اها سب ڊوبزن ڦاڙهي، هرڻ ۽ روجهه جي شڪار ڪري مشهور هئي. هن پرڳڻي جون ناميار يون ڍنڍون - ويڻجهر، ڪاڏو هر (قاضي احمد ۽ سڪرنڊ جي وچ ۾) ۽ ريل هونديون هيون. چانڊڪا وانگر اهو به هڪ وڏو پرڳڻو هوندو هو. سمن جو مشهور ڳوٺ ٻاٻري جيڪو ڳچيري جي پرسان هو تنهن کي ڀنورن ۽ ڪوريجن اجاڙي ڇڏيو هو. ڳچيرو موري جي پرسان آهي.

دریاهہ جي ساڄي ڪپ تي ٻاٽ
جي پرسان هڪ بندر هوندو هو.
باغبان ۾ پيا قبيلا ٻڪيجا، جوڻيجا،
ٻريا، ڏَل، ڪيهر، اوٺا، لاڪيار،
راڄپر ۽ ٻهڻ هوندا هئا.

2- نيرون جو قلعو پرڳڻو

هن ڪي اڳ ۾ واهري جياسي
مڏيندا هئا. قلعي ۾ هڪ ڪاريز
مان پاڻي ايندو هو جنهن ڪي وري
چار شاخون (واهه) هئا جن مان
ٻٽ (تعلقي جوهي جي الهندي
ميدان) واريون زمينون آباد
ٿينديون هيون.

اوائل ۾ نيرون ماڇين جو
ڳوٺ هوندو هو پر جڏهن انهن
ڏل ڏيڻ ڪان انڪار ڪيو ته
بختيار بيگ ترڪ کين ماري مڇاڻي
ڀنورن جي حوالي ڪيو ۽ مٿين
جڻني واهن تي ڀنورن جا چار
سردار موسو، عيسو، داؤد ۽ جلال
آباد ٿيا. ليڪن ڪاريز باهت غلط
لکيو آهي ته انهيءَ مان چٽني
واهن کي پاڻي ملندو هو. اها
نئين ڪاڄ هئڻ گهرجي ۽ چارئي
ڳوٺ جوهي ۽ سيوهڻ تعلقن جي
سرحد تي منڇر ڍنڍ جي پرسان

2- خطو پرڳڻو

هي پرڳڻو ڏکڻ دادو ۽ اتر
سيوهڻ تعلقن جي سامهون هو،
منجهس رهندڙ قبيلا هالي پوٽا،
شيخ، سميجا ۽ سميجن جي اسل
جا پيا قبيلا ٻريا، سميجا ٻڪيجا،
راهوجا، ڪوريجا، ترڪ، ڏيٺا،
پلي ۽ لاڪا هئا. سميجن ڏاهرين
کان سواءِ اهي سڀئي صلح پسند
(ڏل ڀريندڙ) هئا. پيا قبيلا لاڪا
۽ هالي پوٽا هئا.

ڪي مشهور ڳوٺ:

ميراڻ ڳوٺ جهانگير آباد کان
پاو ڏيڍ ميل پري هو. جهانگيرآباد
لاڪاٽ پرڳڻي ۾ هو جو درياهہ
جي ٻي پاسي سيوهڻ جي سامهون
هو ۽ ٻچڙيءَ تي ڏيڙاڻ صايو،
وينجهڙو، ڪانڊڙي ۽ جانهري
وارا ڳوٺ ۽ وينجهڙي جو قلعو
ڍنڍ تي ميڙاڻ کان اٺ ڏهہ ميل
پري هئا.

3- لاڪاٽ پرڳڻو

اهو پرڳڻو لکي ۽ سن جي
سامهون سنڌو درياهہ جي ڪاهي
ڪپ تي هو، مشهور ڳوٺ گجر
درياهہ جي ڪاهي ڪپ تي سن

هئڻ گهرجن. شمشيرخان اوزبڪ ليرون پرڳڻو باغبان پرڳڻي کان الڳ ڪري سيوهڻ پرڳڻي سان ڳنڍي ڇڏيو هو اهو پرڳڻو احمدبيگ جي ڏينهن ۾ ويران ٿي ويو.

3- ڳاها پرڳڻو

هن پرڳڻي جا مشهور ڳوٺ ڪنور ۽ ڀهڻ هئا منجهس آباد قبيلا ڀنور جيڪي حضرت محمد (صلعم) جن جي دائي حليما جا پونير آهن (هي چوٿين سترهين صدي جي آهي جيڪا وقت سان ڪڏ ڦرندي رهي ٿي) ۽ ٻيا ڪوريجا، سميجا، ڪيچا سميجا ٿيٻا راهپوتا، پٺان، سيد ۽ شيخ هئا. آبادي جو وڏو حصو ڀنورن ۽ سميجن جو هو. چانڊين جو قبيلو باغبان جو مشهور قبيلو هو جيڪو اولاهين نڪرين (جوهي تعلقي جي ڪاڇي) ڏانهن رهنه و هو سندن نسل جون شاخون گورا چانڊيا (اڇي چمڙيءَ وارا) ۽ ڪارا چانڊيا (ڪاري چمڙيءَ وارا) سڏجڻ ۾ ٿيي آيون. اهي سرڪش هوندا هئا ۽ پٺ، اڪبرآباد کان وٺي ڳاهن جي پرڳڻن تائين ڌاڙا هڻندا هئا. سامٽياڻي ڳوٺ يا جي سامهون هوندو هو ۽ درياهه کان مٿني سيل جي مفاصلي تي هو.

انهي زماني ۾ لاڪاڻا جا ٻيا ڳوٺ:

(1) ڏيڙان سوري تعلقي ۾ قاضي احمد جي مٿان ۽ سيوهڻ کان سورهن ميل پري هولدو هو جتي ڏاريجا رهندا هئا.

(2) سينجهارو سيوهڻ کان چوويهه ميل پري هوندو هو جتي منهيجا رهندا هئا.

3- ڪاڻرڪ سيوهڻ ۽ هڪ ٻي ڳوٺ منهيجا کان ٽيويهن ميلن جي مفاصلي تي هولدو هو.

4- صايو يا سابو هتي راهوجن ۽ فيروزيجن جا قبيلا رهندا هئا اهو ڳوٺ هن وقت شايد صابو راهو آهي.

5- برهيازي هي ڳوٺ سيوهڻ ۽ ٻين ڳوٺن راهوجن ۽ فيروزيجن کان اناويهه ميل پرتي هو.

6- لڪر نصرپور ۽ لاڪاڻ پرڳڻي جي دنگ تي هڪ ڳوٺ هوندو هو.

7- جهانگيرآباد ڪجر جي پرسان هڪ ڳوٺ هو جنهن ۾ مير ابوالبقا جو اڏايل قلعو هو.

ته باغبان جي پرڳڻي ۾ هو يا ڳاهن جي پرڳڻي ۾ جنهن جي سرحد باغبان پرڳڻي سان ملندي هئي.

4- ٻوبڪ پرڳڻو

هن علائقي ۾ خلجي (جيڪي مخدوم جعفر جا پوئير آهن) سميجا دل، سميجا ٻکيجا (ٻگهيا) خوجا (نو مسلم) پڇا جيڪي ٻڻ سميجا هئا. ڀنور ۽ هندو رهندا هئا.

5- سيوهڻ حويلي پرڳڻو

هن جي ڏاکڻين ٽڪرين ۾ لهمردي ۽ نوحاڻي بلوچ رهندا هئا. نوحاڻي بلوچ جابلو ڀيڇرن ۾ لهمردين کي اک ۾ رکندا هئا.

ٿلتي جو شهر ساڃي ڪپ تي آباد هو ۽ کهڙي سب ڊويزن ۾ هو اهو پتو لڳو ٿو پوي. اهو ڳوٺ ڏاهري ڳوٺ جي سامهون هو جو وري خطي پرڳڻي ۾ شامل هو. ديهه ڳوٺ سيوهڻ پرڳڻي ۾ درياهه جي ڪپ تي هوندو هو جنهن ۾ هڪ قلعو به هو. ٻيڙهي جو ڳوٺ سيوهڻ جي پرسان هو ساڳيءَ ريت ليرون ڪوٺ (پرالو نالو منڇر) به انهيءَ پاسي

لاڪات پرڳڻي ۾ خاص ڪري هالي پوٽا، انڙ، سنيارا ۽ لاڪا قبيلا رهندا هئا. انڙن جي نسل جون ٻه گهٽيون شاخون هيون جيڪي راهو، ڏاهري ۽ سالد نالي سڏبيون هيون.

سنيارا نسل جون شاخون منهيجا، فيروزيجا، ڪيريا ۽ منگوانا هيون. هن پرڳڻي ۾ ڪافي ڍنڍون هيون ۽ شڪارگاهه به هوندا هئا. اها ايراضي اڀرندي ريگستان تائين ڦهليل هئي جو جيسلمير جي پٽن جي نالي سان سڃاتو ٿي ويو. سنڌ جي ريگستان وارو حصو سوڍن راجپوتن جي قبيلي جي قبضي ۾ هو، جيڪي گهڻو ڪري مغل گورنرن جي تابع نه هئا، جيڪڏهن تابع هئا ته رڳو نالي ماتر، ان حالت ۾ جڏهن ننڍي جو گورنر وڏو ڀڪ طاقتور هوندو هو.

هو منجهر ڍنڍ تي سورهن ڳوٺ آباد هئا. الهي ڍنڍ مان بيهه، ڪنڀ، لوڙهه، مڇي، تڏن جو گاهه ڏير ۽ پيو گاهه ٿي جنهن جي سنگن مان پوري ٺاهيندا هئا کير (شاهد لوسڻ) گهوڙن جو گاهه، پوپري مڇي، آڙين وغيره جي پيداوار ٿيندي هئي. هن پرڳڻي جون مشهور ٽڪريون نندي جبل ٽالي سڏبيون هيون.

6- سن پرڳڻو

هن سب ڊويزن ۾ وسندڙ قبيلا سيد، لاڪا ۽ ڪوريجا هئا. جيڪي سيئي صلح پسند هئا ۽ مانجهند، ڪماڻ، ڇڇر ۽ ڳاهيجا مڙئي باغي قبيلا هئا. سيدن جا ڳوٺ سن، آمري، ۽ ٽئي ولي محمد هئا. الهن سين شاه حسن ارغون جي خلاف همايون بادشاهه جي مدد ڪئي هئي.

ٽئي ولي محمد، آمري جي ريلوي اسٽيشن کان اوپر طرف ڏيڍ ميل پرتي آهي.

سميجن ۽ جابلو قبيلن آمري ۽ ٽئي کي لٽي ڦري خالي ڪري ڇڏيو هو.

پيا مشهور ڳوٺ، ارد ڀرپيلا ۽
جيسر وٽ هئا جيڪي ترتيب وار
لاکن ۽ ڪوريجن تباهه ڪري
ڇڏيا. لهمردي الهندي وارين
ٽڪرين ۾ رهندا هئا. سندن ڳوٺ
ڪاليو جبل، هارون، چوول ۽
لاشاري ٽڪرين ۾ هوندا هئا. پيا
قبيلا دل دماوتي ۾ ۽ شال يا
سال ڪوٽڙي جي پرسان رهندا
هئا اهي اصل باغيان پرڳڻي
جا هئا.

ب ـ جاگرافيائي ڏسٽي

1- اکهم: چاچڪان پرڳڻي جو هي شهر سترهين صدي ۾ اکهاماٺي سڏبو هو. اهو شهر ستين صدي عيسوي ۾ راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جي زماني ۾ بہ موجود هو. هي حيدرآباد جي ڏکڻ ۾، اٽڪيهہ ميل پري ماتلي تعلقي ۾ آهي جتي هاڻي ٿوري آبادي رهي ٿي، ان کي اڄ بہ اکهاماٺي سڏين ٿا. شاه بيگ ارغون 930هہ (......ع) ۾ هتي فوت ٿيو هو. مير علي شير قانع جي لکت موجب اهو شهر ارڙهين صديءَ ڌاري بہ موجود هو هن وقت هڪ ننڍي ڳوٺ جي صورت ۾ آهي (1).

2- اروڙ يا الور: سنڌ جي گاديءَ جو اڳوڻو هنڌ جو گهڻو ڪري موسيڪنس (Musicanus) جي گاديءَ جو ماڳ پڻ هو جنهن کي سڪندر اعظم 325 ق.م. ڌاري شڪست ڏني هئي ۽ هن شهر تي قبضو ڪيو هئائين. ان وقت کان شهر جي چوڌاري هڪ قلعو هو پر شاه بيگ ارغون 1524ع ۾ بکر جي لئين قلعي اڏائڻ لاءِ اهو پراڻو قلعو ڊهرائي ڇڏيو. هي قديمي شهر اڄڪلهہ ننڍي واهڻ جي حالت ۾ موجود آهي. منجهس مغلن جي جوڙايل مسجد بہ ڏٺي وڃي ٿي. پالنجي ٿو تہ هي شهر ٻارهين صدي ڌاري درياهہ جي وهڪري بدلائڻ ڪري ڦٽي ويو هو. اهو شهر روهڙيءَ کان پنج ميل پرتي ڏکڻ کان ڏکڻ-اوڀر پاسي ٽيهين درجن جي ڪنڊ تي آهي. سترهين صدي ۾ ان کي بکر صوبي جو هڪ پرڳڻو ليکيو ٿي ويو (2).

---

(1) فرشتہ (بمبئي 1832) جلد پيو ص 621، طبقات اڪبري جلد ٽيون ص 250، معصومي ص 126-127، چچ نامون ص 156.

(2) متن ص 195 ۽ ص 5، طاهري ص 25-26 ۽ ص 84، معصومي ص 8-9-10-15-16-17-18-20-21-23-24-27-29-69-124-132-

(باقي حاشيہ ص 26 تي)

3- انون پيلو: هي پيلو سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو هن ۾ سرمي ۽ ٿامي جون ڪاٺيون هوله يون هيون.

4- آمرڪوٽ: تاريخ طاهري ۾ اهو نالو امرڪوٽ چاتايل آهي ۽ مظهر شاهجهاني ۾ اهو نالو ڪوٽ ٿو ملي ترخان نامي ۾ اهو عمرڪوٽ لکيل آهي ساڳيءَ ريت معصومي ۾ عمرڪوٽ لکيو آهي. جيئن ته هن مسودي جو مواد پوري دور سان واسطو رکي ٿو تنهنڪري پڪ ناهي ته پراڻن متنن ۾ اهو لفظ ’ع‘ سان اچاريل آهي يا ’الف‘ سان.؟

5- آراضي: ڀنورن جو هي ڳوٺ اڪبرآباد جي پرسان نيرون ڪوٽ پرڳڻي ۾ هو.

6- آبڙيچا: هي ڳوٺ هالا ڪنديءَ جي پرسان هو ۽ اڄا تائين هالن لڳ موجود آهي.

7- آرد پيل: سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو، پر اڄڪلهه موجود ناهي.

8- آراڙي: ڳاهن واري پرڳڻي ۾ سيوهڻ کان پنڌهه ميل ۽ جبلن کان پاويهه ميل پرتي هڪ وستي هوندي هئي.

9- عزيزاڻي: سيوهڻ کان ٽيهه ميل ۽ جبلن کان سورهن ميل پرتي هڪ ڳوٺ هو.

10- آمري: احمد بيگ هتي هڪ قلعو اڏايو هو. اهو ڳوٺ ليڪ جي زماني ۾ ڦٽي ويو هو.

11- پوڪ: هي شهر اڃا سوڙو موجود آهي. هيناهين هنڌ هنڌ ڪري هرسال پوڙ ۾ اچي ٿي ويو جنهنڪري ماڻهو پنهنجي

263-242. طاهري جو اهو چوڻ ته درياهه جو پيٽ سيف الملوڪ جي ڪاني ڪرامت سان رخ مٽائي ويو هو، نهايت عجيب پيو لڳي. درياهه پيٽ الهيءَ ڪري مٽايو جو ٻکر جي اندرئين ڀاڱي (Gorge) ۾ وڃي پيو هو: سوپراج نرملداس H.S-16 جلد اٺون ڀاڱو ڀهريون ۽ پيو ص 1 ۽ ص 5.

چوپائي مال سميت جبلن ڏانهن لڏي ويندا هئا. انهيءَ لڏ پلاڻ ۾ هڪ پيري لوڙيا ڪانئن سادا چار هزار چوپايو مال ڦري ويا هئا. انگريزن جڏهن منچر ڍنڍ تي بند ٻڌرايو تڏهن شهر کي ٻوڏ کان بچاءُ ٿيو.

12- باغبان: اچا تائين ڏسجي پيو ان لاءِ لکيل آهي ته هي سيوهڻ کان چوئيتاليهه ميل پري هو، حقيقت ۾ اهو فاصلو چوڏهه ميل هئڻ کپي.

بوبڪ پرڳڻي جون زمينون: درياهه جي آڙ تي آباد ٿينديون هيون، چاڪاڻ ته بوبڪ جو پرڳڻو درياهه سان دنگئي هو. هتي هر سال ٻوڏ اچڻ ڪري ماڻهو پنهنجو چوپايو مال ڪاهي الهندي پاسي جبلن ڏانهن هليا ويندا هئا.

13- باجارا: سيوهڻ پرڳڻي جي اولاهين حصي ۾ سيوهڻ ۽ جبلن کان پارهن ميل پرتي هڪ ڳوٺ انهيءَ نالي سان آباد هو.

14- پيڙو: سيوهڻ شهر جي اتر، سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو.

15- پيلي شيخ سمون: درياهه جي ڪاہي ڪپ تي پر سيوهڻ پرڳڻي ۾ هولدي هئي.

16- داديجي واهه: لار ڳوٺ جي پرسان بوبڪ پرڳڻي ۾ هڪ وستي هئي.

17- نارنگ: قلعي جي صورت ۾ شايد بوبڪ پرڳڻي ۾ هو ان ڏانهن نار کان رستو ڦٽي ويو.

18- دولت آباد: شايد سنڌو درياهه جي ڪاہي ڪپ تي پر سيوهڻ پرڳڻي ۾ هڪ ڳوٺ هو.

19- ديهه ڳوٺ: سنڌو دريا جي ڪاہي ڪپ تي پر سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو.

20- ڪرنگ: دريهلي پرڳڻي ۾، دريهلي شهر جي اتر ۾ هو شايد ڪڙنگ نالو هجيس.

جيسلمير جون پٽون: نواب شاهه ۽ سانگهڙ ضلعن جي اوڀر واري ريگستان کي جيسلمير جون پٽون سڏيو ويندو هو، ڏکڻ ۾ وري اهو ريگستان عمرڪوٽ جي پٽن نالي مشهور هو.

21- جسروت: اهو ڳوٺ سيوهڻ پرڳڻي ۾ هوندو هو. هن وقت موجود ناهي.

22- جهانگارا: سيوهڻ پرڳڻي جي الهندي پاسي ۾ سيوهڻ کان ڇهه ميل ۽ جبلن کان ڏهه ميل پرتي هوندو هو هن وقت سيوهڻ جي اولهه ۾ ڏهه ميل ڪن پرتي آهي.

23- جندائي: نصرپور کان ڏهه ٻارهن ميل پرتي هڪ ڳوٺ هوندو هو اهو ڳوٺ ارڙهين صديءَ ۾ ٻڏي ويل ٿو ڏسجي.

24- جوڻيجا: خطي پرڳڻي ۾ درياهه جي ڪاهي ڪپ تي سيوهڻ کان ٽيهن ميلن تي هڪ ڳوٺ هوندو هو.

25- جهيجا يا بوهري جهيجا: انهن جو ڳوٺ نصرپور پرڳڻي ۾ هوندو هو جنهن کي اڄڪلهه اڏيرو لال سڏيو وڃي ٿو. بوهري به هن وقت بوهريون مشهور آهن جو اڏيري لال جي پرسان پيو پڌجي. هتي جاني بيگ هڪ قلعو اڏايو هو. هي اهو ئي هنڌ آهي جتي اڪبر بادشاهه جي فوجن خان خانان ۽ خان زمان (شاهه قاسم خان مرزا جاني بيگ جي سپهه سالار) جي وچ ۾ لڙائي لڳي هئي(1).

26- ڪڇي: سيوهڻ کان نارنگ ڏانهن ويندڙ رستي تي سيوهڻ کان ڏهه ميل پري سيوهڻ ۽ نار جي وچ تي ٻيرون ڪوٽ پرڳڻي جو هڪ ڳوٺ هو.

27- ڪاڪي جو ڳوٺ: سنڌو درياهه جي ساڄي ڪپ تي سيوهڻ شهر جي پرسان ۽ سيوهڻ پرڳڻي ۾ هڪ پتڻ هو جنهن ۾ هڪ ننڍو قلعو به بيان ڪيو وڃي ٿو.

---

(1) بيگلار نامه ص 232، طاهري ص 180، معصومي ص 252.

28- ڪاليو جبل: سيوهڻ پرڳڻي ۾ ڪارڇٽ (ڪارڇٽ) جي پرسان هوندو هو.

29- ڪروتي: ڳاهن جي پرڳڻي جو هڪ ڳوٺ جنهن جو هينئر ڪو نالو نشان ڪونه آهي.

30- ڪائي ۽ لينگ جا چشما: جبلن ۾ سيوهڻ کان اٺاويهه ميل پري هئا ۽ هاڻ به موجود آهن ۽ ٻه ميل ڪن پرتي ٿيندا. سره ۽ گند اچا سوڍا جابلو چشمن تي موجود آهن. لوحاڻي بلوچ ان وقت کان وٺي ان پاسي رهندا اچن ٿا. اڄ به انبن ۽ چمونءَ جا وڻ اتي موجود آهن.

31- ڪجي: هي ڳوٺ سيوهڻ پرڳڻي جي اولهه ۾ سيوهڻ شهر ۽ جبلن کان ڏهه ميل پري الهيءَ نالي سان مشهور هو.

32- ڪاهي ماجوبي: سيوهڻ کان چار ميل اولهه تي ۽ لڪي جبلن جي قطار کان ٻه ميل پري سيوهڻ ۽ پڪي ٽوڙهي جي وچ ۾ پراڻي لڪي، سيوهڻ روڊ تي هڪ ڳوٺ هو. ممڪن آهي جتان پراڻو رستو درياهه کان پار ٿي جبلن ۾ وڃي پوي ٿو، سو اهو ئي هنڌ هجي. هي ڳوٺ سمن تباهه ڪري ڇڏيو هو پر وري سيد جلال ان کي نئين سر آباد ڪيو ۽ شمس ڪمال پور نالو رکيائين. هينئر ان ڳوٺ جو نالو نشان ڪونهي.

33- ڪپڙوت: سيوهڻ پرڳڻي ۾ سيوهڻ شهر جي اتر ۾ هو.

34- لاڪات: هن نالي هڪ ڳوٺ لاڪات پرڳڻي ۾ درياهه جي ڪاهي ڪپ تي هوندو هو جتي شير خواجا هڪ قلعو جوڙايو هو اهو ڳوٺ سيوهڻ کان سورهن ميل پرتي ۽ تلٽيءَ کان ڇهن ميلن جي فاصلي تي هو. انهيءَ نالي واري ديهه اڄ به موجود آهي.

35- لنجار: سنڌو درياهه جي ڪاهي ڪپ تي پر سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو.

36- لکي: هي ڳوٺ اڳ آباد هو پوءِ ويران ٿي ويو. هتي پاڻيءَ جا چشما هئا جتي هندو زالين مردين اگهاڙا ٿي وهنجندا هئا. مرزا جاني بيگ سنڌ ن اوگهڙ ڍڪڻ لاءِ هتي هڪ حجرو ٺهرايو هو جنهن ۾ ئسي چڙا ويهي اهو نظارو ڪري ٿي سگهيا. هن وقت الهيءَ هنڌ تي هڪ مسجد آهي، چوڻ ۾ آ ته جبلن ۾ ڇهه ميل پري حضرت هارون نبيءَ جي قبر هئي پر ان جو پتو پنجي نه سگهيو آهي. اهو ڳوٺ هن پرڳڻي ۾ بيان ڪيو وڃي ٿو.

37- منڊيجي: سيوهڻ ڪان ڊ ميل پري جبلن ۾ هڪ لنگهه هو.

38- مهري: اڄڪلهه الهيءَ شهر جي ڪا خبر لڳي پوي اهو سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو.

39- مها ڍنڊ: گهڻو ڪري اها جاڪپاري ڍنڍ هئي جنهن مان مارئي نالي هڪ واهه لڪري مارئي ديهه ڏانهن ٿي ويو. اهي دادو تعلقي ۾ ابراهيم ڪچي ۽ پياري ڳوٺ ريلوي اسٽيشن جي وچ ٿي آهن. مارئي هڪ ميل جي فاصلي تي آهي، جاڪپاري مارئيءَ ڪان ٽي ميل پري ٿينڊي. اهي مڙئي باغبان پرڳڻي ۾ هئا.

سترهين صدي ۾ مغل گورنر هر سال منڇر ڍنڍ جي مڇي جو نيلام ڪندا هئا. اهو رواج اڄ سوڌو هلندو پيو اچي.

40- منڇر ڍنڍ: سترهين صدي ۾ ڪبڙوٽ، سنڪپور ۽ پرٺن جي وچ ٿي هوندي هئي. ان جي ٻکيڙ سٺس بند ٻڌجڻ ڪان اڳ وڏي هوندي هئي.

41- نوحاڻي بلوچ: بوبڪ پرڳڻي ۾ سيوهڻ ڪان آتاويهه ميل پري اولهه تي ان چشمن ڪائي ۽ ليڪ تي رهندا هئا جيڪي اڄ بہ موجود آهن. الهيءَ هنڌ اڄا تائين ٻپر ۽ جمون جا وڻ بيٺل آهن.

42- لار: بوبڪ پرڳڻي ۾ پير ڳاج جي پرسان قلعي جي ڪهيري ۾ هڪ ڳوٺ هو. قلعي جي پيت شهمير خان جوڙائي هئي. اهو ڳوٺ

جبلن جي هنج ۾ ڪاج جي ڪپ تي سيوهڻ کان چوڏهن ميل پرتي هو.

43- ايرون قلعو ۽ ٻرڪٽو: قلعو سيوهڻ کان پنجاهه ميل پري سڌو جبلن ۾ هو جبلن جي ڇپاڙيءَ کان ٻرڪٽو شروع ٿئي ٿيو جنهن ۾ منڇر ڍنڍ اچي ٿي وڃي ۽ سيوهڻ کان ڇ ميل پري ٻرڪٽو پورو ٿيو ٿي. اهو ٻرڪٽو ڳاهن جي ٻرڪٽي پوٻڪ ۽ سيوهڻ حويلي جي ٻرڪٽن ۾ گهيريل هو. انهي زماني ۾ اهو ٻرڪٽو ڀهنورن سان آباد هو.

44- ڪاهي ۽ لئيگ: هي چشما سيوهڻ کان آٺاويهه ميل پري جبلن ۾ هئا جيڪي اڄ به موجود آهن. اهي هڪ ٻي کان ٻن ميلن جي وٿيءَ تي ٿيندا. جبلن جي چشمن تي اچا تائين سرهه ۽ گڊ جو شڪار ٿيندو رهي ٿو، اهي ٻرڪٽا پوٻڪ ٻرڪٽي ۾ هوندا هئا.

45- نار ڳوٺ: سيوهڻ کان سورهن ميلن تي ۽ جبلن کان اٺ ميل پري هولدو هو، اهو ڳوٺ ڪدرن جي ڪري مشهور هو. هتي پاڻي چار ميل پري کان جبلن منجهان ايندو هو جنهن تي پنجويهه ايڪڙ زمين آباد ٿيندي هئي. آري شيهاٽي جو تبو الهيءَ ڳوٺ کان هڪ ميل جي پنڌ تي آهي. اهو ڳوٺ لٽن ناري پوري ۽ لئيگ جي پرسان هوندو هو. ٿيئي ليون نار جي زمين ۾ چوڙ ڪنديون هيون، جن ۾ لٽن ڪاج جو پاڻي به اچي پولدو هو اهو ڳوٺ ليرون ٻرڪٽي ۾ هو.

46- ايهه ٻدرا (لٽن ٻدرا): سترهين صديءَ ۾ هي ڳوٺ ٻکر صوبي ۾ لٽن جي پرسان هوندو هو ۽ هاڻ ان جو ڪو نالو نشان ڪونهي. اهو ڳوٺ ٻڪ سان ٻڌي ويل ٿو ڏسجي. پوڙ جي زماني ۾ ڀٽ يا ڪچي زمين جي ايراضيءَ ۾ سترهين صدي وانگي اڄ به گدرا جام ٿيندا آهن اهي گدرا اڪبر بادشاهه ڏانهن به آماڻيا ويندا هئا، جو الهن جو ڏاڍو شوقين هولدو هو.

47- ٻوٺو: ٻهنورن جو ڳوٺ جيڪو ليرون ڪوٽ پرڳڻي ۾ اڪبرآباد جي پرسان آباد هو.

48- پير توفن جي مزار: سترهين صدي ۾ سيوهڻ کان ٻاهر ٻاجارن جي پرسان هڪ مشهور جاءِ هئي.

49- هڪ قلعو: قلجي تعلقي جوهي ۾ هوندو هو، جو محمود ٻارتڪائي ارغون جوڙايو هو ان وقت کان اهو ٻاغبان پرڳڻي ۾ هو.

50- ٻاهڻي ڪوٽ: سيوهڻ کان چوبهہ ميل ۽ جبلن کان سورهن ميل ٻري ٻوبڪ پرڳڻي ۾ هوندو هو.

سنڌو يا انڊس: اڄڪلهہ اسان هن کي سنڌو ندي يا انڊس سڏيون ٿا جنهن جون پنج پرتي ڪنڌڙ لڏيون آهن پر سترهين صدي ۾ هن کي ست درياهو سڏيو هو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ اهو نالو مڪيہ درياهہ تي پنجاب جي پنجن لڏين جي ملاپ کان پوءِ پيو. مڪيہ درياهہ کي انهي زماني ۾ بہ مختلف نالن سان سڏيو ويندو هو. ان سلسلي ۾ ست درياهو نالو وڌيڪ موزون لڳي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ڪابل ندي بہ سنڌو ندي جي پرتي ڪنڌڙ لڏين سان هئي پر ڪيس اها اهميت نہ ڏني وئي آهي انهن ستن درياهن کان مراد ڪابل، جهلم، چناب، راوي، بياس، ستلج ۽ خود سنڌو ندي آهن. جيڪي هيٺئين سنڌوءَ کي پرتي ڪنڌڙ آهن.

سترهين صدي ۾ سنڌو ندي جو پيٽ سڌو سيوهڻ جي قلعي ڏاڪهن اتر ڏکڻ جي سيڌائيءَ ۾ هو. قلعي جي پرسان ٻڳي لوڙهي جبل ٻاسي ڏکڻ اوڀر ڏاڪهن هڪ سوڙهو موڙ هو. راورٽي ۽ لئمبرڪ جي چوڻ پٺاندر درياهہ جو پيٽ سيوهڻ کان اوڀر طرف پنج ست ميل پرتي هو، غلط آهي.

51- سيت پور ناهران: درياهہ جي ساڄي ڪپ تي شايد ديري غازي خان ضلعي ۾ هڪ شهر هو جتي درياهہ تي پتڻ بہ هو. سترهين صديءَ ۾ سکر بہ آباد هو پر بکر ۽ روهڙي جيتري مشهوري نہ

ملي هيس، سکر جي پرسان سنڌو لنگهي ٿي، جون ۾ شاخون هيون، سکر واري پاسي ڏانهن جنهن ۾ سياري جو پاڻي لهي ويندو ۽ هو پاڻي جي سطح فقط هڪ ۾ فوٽ وڃي رهندي هئي. گذريل ٽي سؤ پنجاهه ورهين جي عرصي ۾ درياهه جو پيٽ ڪاڏ جي ڪري ڇگو ويڪرو ٿي ويو آهي.

52- سيڪڙجي: ليرون پرڳڻي ۾ هيسي ڀنور جو ڳوٺ هو جتي ٽي سؤ گهوڙي سوار ۽ ٽي هزار پيادا سپاهي رهندا هئا.

53- صفه صفا: سترهين صدي ۾ بکر سرڪار جي روهڙي شهر ۾ هو جو 'ستين جي آستان' نالي مشهور آهي ان جو احوال ڪزنس Antiquinties of Sind ۾ ڏنل آهي. هتي مير ابوالقاسم نمڪين جي گهراڻي جون قبرون موجود آهن.

54- شاهه ڳڙهه: نصرپور پرڳڻي ۾ قلعي وارو شهر هو، جنهن جو ذڪر بيگلار نامي ۾ ملي ٿو. هتي ابوالقاسم جو هيڊڪوارٽر هو، جنهن تي 1591ع ڌاري خان خانان جي فوجن چڙهائي دوران گهيرو ڪيو هو. سنڌ ۾ ان کي آبل جو ڪوٽ سڏيندا آهن. هيءُ نصرپور کان ست ميل پرتي اوڀر پاسي آهي. ان جي پرسان لوهاري نالي هڪ ننڍو قلعو پڻ جي ٿو. (1)

55- ساڌ ٻيلو: سترهين صدي ۾ بکر کان هڪ ميل پري اولهه ڏکڻ ڏانهن پندرهن درجن تي هڪ ننڍو ٻيٽ هو، اوڀر ۾ زنده پير، ڏکڻ ۾ روهڙي، اولهه ۾ سکر ۽ ڏکڻ اوڀر ڏکڻ ۾ بکر جي ڏکڻ ۾ ٽيهن درجن تي اروڙ جو شهر هو.

ساڌ ٻيلو ٻيٽ جي صورت ۾ اڄ به موجود آهي. ٻيٽ جو ڪجهه حصو جنهن جو گهيرو هڪ ميل هو، ٻوڏ جي ڏينهن ۾ درياهه اندر اچي ٽي ويو، ان ڪري ڪتريون پڙيون ٻيٽ سان لڳي تباهه

(1) بيگلار نامه ص 227-237. طاهري ص 19-40-95. ترخان نامه ص 77. معصومي ص 237.

ٿي وهنديون هيون. مير معصوم درياهه جو اهو حصو پٿرن سان پرائي مٽانس سائو قبو جوڙايو ۽ مٿا سر لالو رکيائينس.

ليڪڪ ساڌ ٻيلي جي مندر جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي جو هندن جو ڌرمي استان آهي، پر اتي وڃڻ جو ذڪر ڪيو اٿس. ممڪن آهي ته ساڌ ٻيلو هندن جي عقيدي پٽاندر پاڻيءَ جو ڪو ديوتا هجي. هن وقت ساڌ ٻيلي جو گهيرو ميل کان به گهٽ ٿيندو. ٿي سگهي ٿو ته مير معصوم سائي گنبذ وارو مندر هندن لاءِ جوڙايو هجي.

ساڌ ٻيلي جي سامهون ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي ٻاڙي جي جهاز جي شڪل تي هڪ مسجد هئي، جنهن مان هڪ ڏاڪڻ درياهه تائين ٿي ويئي، جتي نمازي وضو ساريندا هئا. سکر ۽ روهڙيءَ جا ماڻهو عيد جي موقعي تي انهيءَ هنڌ ايندا هئا. ممڪن آهي اها مسجد منزل گاهه جي ايراضي هجي، جا پوءِ 1939ع ۾ هندو-مسلم فساد جو ڪارڻ بڻي.

سن جو شهر: پندرهين صديءَ کان آباد آهي. هن جا ڪي حصا وقت بوقت ٻوڏن جي ڪري درياهه هيٺ اچي ٿي ويا، ته به شهر جو مکيه هنڌ سانڍيو آهي. اتي ولي محمد اڄ به موجود آهي، پر درياهه جي ٻي ڪپ تي ۽ هاڻي قاضي احمد کان پوءِ ان جي ريلوي اسٽيشن بہ آهي. 1044هه (1634ع) ۾ احمد بيگ سن جي چوڌاري هڪ قلعو ٺهرايو هو.

57- سواهه (سوراهه) واهه: نيرون ڪوٽ پرڳڻي ۾ جبلن جو پاڻي ڍنڍ ڏانهن موڙڻ لاءِ جام نظام الدين پنهنجي هندو وزير چاڳلا ڪي دريا خان سان اهو واهه کوٽائڻ لاءِ موڪليو هو، اهو پاڻي آبادي لاءِ ڪتب اچڻ لڳو. منڇر جو اترين پاسو ڳاهن جي قبيلي جا ماڻهو آباد ڪندا هئا، ڏاکڻو پاسو وري پوبڪ وارن آباد ٿي ڪيو اهو واهه سيوهڻ کان اٺيهه ميل ۽ جبلن کان پنڌرهه ميل پري بوبڪ پرڳڻي ۾ هو.

58- سيوهڻ: سترهين صدي ۾ سيوهڻ کي قلعو هو جو تمام پراڻو چيو وڃي ٿو. اهو قلعو بچاءَ لاءِ سوزون لـ هو، الڪري ديندار خان سيوهڻ ۾ ٻيو قلعو جوڙايو.

59- سانڪپور: هيءَ ڳوٺ سيوهڻ پرڳڻي ۾ سيوهڻ کان اتر ۾ هو.

60- سن: سيوهڻ کان اٺيهه ميل (حقيقت ۾ هاڻي چوٽيهه ميل) ۽ جبلن کان چوڏهن ميل (ذري گهٽ صحيح) پرتي هو.

61- سيد جو ڳوٺ: سندو درياهه جي ڪاپي ڪپ تي سيوهڻ پرڳڻي ۾ هو.

62- شاهه اويس قرلي جي قبر: سن پرڳڻي ۾ سن کان پنڌرهن ميل پري هئي، (اها تي ميل پري مالجهند جي ويجهو آهي).

63- ٺٽي: سيوهڻ کان ويهه ميل ۽ جبلن کان چوٽيتاليهه ميل پري بوبڪ پرڳڻي ۾ هڪ ڳوٺ هو ۽ هاڻي ديهه آهي. ساڳي ٺالي واري آبادي آمري جي پرسان بہ آهي، جا آمري کان ٽي ميل اتر اولهه ۾ ڏسائي ٿي. پراڻين قبرن ۽ دڙن مان پتو پوي ٿو تہ اتي ڪنهن وقت ۾ ڪو وڏو شهر هو ۽ اهو سن پرڳڻي ۾ هو.

64- ٺٽي ولي محمد: ساڳي پرڳڻي ۾ دڙن جي صورت ۾ هئي، هاڻ جيڪا آبادي آهي، اها ٺٽي سڏجي ٿي ۽ آمري جي پرسان آهي.

65- ٽيڙهي (تيرهي): سيوهڻ کان ڇهه ميل ۽ لال باغ کان اڌ ميل جي فاصلي تي نارنگ طرف ۽ بوبڪ جي پرسان هڪ ڳوٺ هو. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو ڳوٺ بہ هاڻوڪي اڙل واهه تي بوبڪ پاسي هوندو، هتي احمد بيگ هڪ قلعو جوڙايو هو.

عمرڪوٽ: ڏسو 'امرڪوٽ'.

66- اڙل: سيوهڻ کان پنجهه ميل ۽ جبلن کان سورهن ميل پرتي بوبڪ پرڳڻي ۾ هو، اهو لس ٻيلي ضلعي وارو اڙل نہ سمجهڻ گهرجي.

67- وينجهار: سنَ جي سامهون درياهه جي ٻي ڪپ تي هوندو هو، جيئن هينئر آهي اهو ڳوٺ سن پرڳڻي ۾ هو.

68- ٺٽيءَ: مشهور غار جو هاڻ به موجود آهي، اهو سترهين صدي ۾ به موجود هو، ۽ حضرت علي جو نظرگاهه سڏبو ٿي ويو. پر اها روايت تاريخي بنياد موجب ناهي. جبل جي چوٽيءَ تي ميرابوالقاسم ڇهن ٿنڀن وارو هڪ ٺلهو جوڙايو هو. جنهن تي صفہ وفا نالو رکيو هئائين، اهو ٺلهو اڄ به موجود آهي ۽ چؤٺنڀي سڏجي ٿو. هي سيوهڻ جي ڏکڻ ۾ اٽڪل ٻه ميل ريلوي لائين جي اولهه ۾ آهي.

انهن شهرن کان سواءِ سترهين صدي جي ٻن-ٽن تاريخن(1) مان پتو پوي ٿو ته ان وقت هيٺيان شهر ۽ ڳوٺ به موجود هئا جهڙوڪ:

جهم پير، ريل، ڪلان ڪوٽ يا تغلق آباد، ٻنورو، (مير پور)، پريالو، گمبد، (گمبٽ)، ڪينجهر ڍنڍ، لدڪاٺو (لاڙڪاڻو)، سنڌڙي، لاهري بندر، جوڻ، فتح باغ، پيرآر يا پير پٽو، رحمن يا راهوما (رحمڪي بازار يا رامڪي) شاهه ڳڙهه (ابل جو ڪوٽ) مڪليءَ جو قبرستان، منهوڙي جو شهر، ونڪو، اگهاماڻي (اگهم ڪوٽ)، انڙ پور، پيداپور، ٽرڙي، پرلوه، ڪجو، جهرڪ، ڏيپارچا ۽ هنگورا (اڏيري لال لڳ) وغيره. اهي سڀئي شهر هن وقت به موجود آهن. انهن کان سواءِ ٻيا ڪيترا شهر ۽ ڳوٺ جن جو هن وقت وجود نه آهي يا رڳو چند کهرن جي صورت ۾ موجود هجن.

---

(1) بيگلار نامو، ترخان نامو، طاهري ۽ معصومي.

نوٽ:

"حديقة الاولياء" تاليف 1016ھ تي لکيل جناب پير حسام الدين راشدي جي مقدمي ۽ اصل متن جو مطالعو ڪندي مظهر شاهجهاني ۾ آيل ڪن ڳوٺن ۽ پرڳڻن جي نالن کان سواءِ ڪي پيا نالا بہ مليا آهن، جيڪي وڌيڪ معلومات لاءِ هتي درج ڪجن ٿا.

— مترجم

1- جالهري (جالڙو): ڪطي پرڳڻي جي هڪ وستي جا لاڪات پرڳڻي جي ڳوٺ سکپور (سانڪپور) جي ڀاسي مبارڪ واهہ تي آباد هئي.

2- ڪبير: هالا ڪندي جي هڪ ديهہ هئي.

3- پيڏيو: چاڪر هالي جي هڪ ديهہ هئي.

4- چڪيچي: دڪي پرڳڻي ۾ امام واهہ جي ديهہ هئي.

5- علي پور: چاچڪان جي هڪ ديهہ جنهن ۾ مسجد چاڪر هئي، هتي اولياءِ اچي رهندا هئا.

6- ٽري: روپاهہ پرڳڻي جي هڪ ديهہ هئي.

7- ڪبيرائي: چاڪر هالي جي هڪ ديهہ هئي.

8- ٻلڙي: بهرام پور جي ديهہ هئي.

9- فتح پور: دڪي پرڳڻي جي هڪ ديهہ هئي.

10- هنگورا: چاڪر هالي ۾ هڪ ڳوٺ هو.

11- ڪاتيار: چاڪر هالي جي هڪ ديهہ هئي، جا پهريان سماواتي پرڳڻي ۾ ليکي ٿي ويئي.

12- راهو: دڪي پرڳڻي ۾ هڪ ڳوٺ هو.

13- تلهار: چاچڪان جو هڪ شهر هو.

14- لارو: سيتا پرڳڻي جو هڪ ڳوٺ هو.

15- وهيرو: نڪر پرڳڻي جو هڪ ڳوٺ هو.

16- ريل: سيوهڻ جي پسگردائي ۾ هڪ وسندي هئي.

17- ڪرياڙي: نڪر پرڳڻي ۾ هئي.

18- رفيعان: خطي پرڳڻي جو هيءُ ڳوٺ اوائل ۾ رسولپور سڏبو هو.

19- ڪنڊيارو: ٻکر کان ست ميلن جي پنڌ تي دربيلي پرڳڻي ۾ هو.

20- ٻوڦو: ٻدين پرڳڻي ۾ ٻدين شهر کان ميل کن پرتي هڪ ڳوٺ هو.

21- ونگو چاچڪان سرڪار جو هڪ ڳوٺ هو.●

22- توڪي سالڱري درياهه جي ڪپ تي هڪ وستي هئي.

23- ساڪر (شايد ساڪرو) لاڙ پرڳڻي جو هڪ ڳوٺ هو.

24- برهمڻ آباد نڪر پرڳڻي جو هڪ شهر هو.

25- موريائي نڪر پرڳڻي جي هڪ وستي هئي.

ساڳئي ڪتاب ۾ هيٺين ڳوٺن، شهرن ۽ ٻين ماڳن جا نالا به ملن ٿا:

ٻير پنو، سامونئي، روهڙي، ٻکر، ٻکر جو قلعو، باغبان، عالا ڪنڊي، پاٽوت، نيرون ڪوٽ، اتڙپور، لڪي جبل، هزارو ڳوٺ، اکهم، ساڱرو (درياهه) پراڻ (درياهه) آباوڙو، ولهار، ريڻ (درياهه)

● وَنگو- چچنامي هن کي وچروٽ لکيو آهي جو صحيح ناهي، اهو وچروٽ اڄ به ٺٽين ڪوٽ کان سيٺيءَ ڏانهن وينڌڙ گس تي ڪلوئي جي ڀرسان موجود آهي. سالڱرو- فارسي ۾ ساڪره آهي، ان کي ساڪرو نه سمجهڻ کپي جيئن چچنامي لکيو آهي.

اهڙيءَ ريت جهم پراڻي ساڱري جي ڪپ تي ٽنڊي الهيار تعلقي ۾ ڪرهل جي ڀرسان هڪ ڳوٺ جي صورت ۾ موجود آهي اهو جهم، جهمپير ٿي نٿو سگهي ۽ وڏا واهه يا داداهه (ٻدين پاسي) اصل ۾ ڏاڏاهه آهي.

آمري، ڏوري ھنگورو، لصرپور، مڪاي، چاچڪ، ڪنجو ٽڪر، ڀنيور ۽ ڪي ٻگڙيل نالا جھڙوڪ: ڪند ڪلائي، ڪندي آٻاره، ڪلهان (ڪلہ) آٻاره ديڪ، راٺدن، ديده، حلج ۽ لُهہ (شايد لاهيو) ڳوٺ.
جندائي ديرو، مير جندائي ولد شاھ قاسم خان زمان جو ڳوٺ لصرپور کان ٻنجن-ڇهن ميلن جي فاصلي تي هو.

—(مثنوي چنيسر نامہ تاليف 1010ھ)

درستي

صفحو	غلط	صحيح
107	راڄڌاليون	سرڪاريون
128	ڪجهوڙو	ڪهوڙو
206	سالڪڙو	ماڳرو
207	سيدگر	سعدڳڙهه
207	ڪانڙي	ڪانڙو
373	ٽنو ٻرڳڙو	ٽنو ضوبو
290	ڪاهي ماجوبي	ڪاهي ماجوبي
295	سالڪپور	سڪپور
295	ٻوترو	ٻيمڙو

هيٺين صفحن ۾ جتي بہ راڄڌاني لکيل آهي، ان جي بدران سرڪار پڙهيو وڃي.

52، 53، 55، 59، 61، 81، 82، 113، 114، 117، 122، 126، 131، 132، 134، 137، 138، 139، 141، 142، 146، 149، 150، 151، 163، 177، 179، 181، 182، 191، 194، 206، 273، 279، 301، 302، 310، 311.

نسب‌نامهٔ پدری نورجهان بیگم

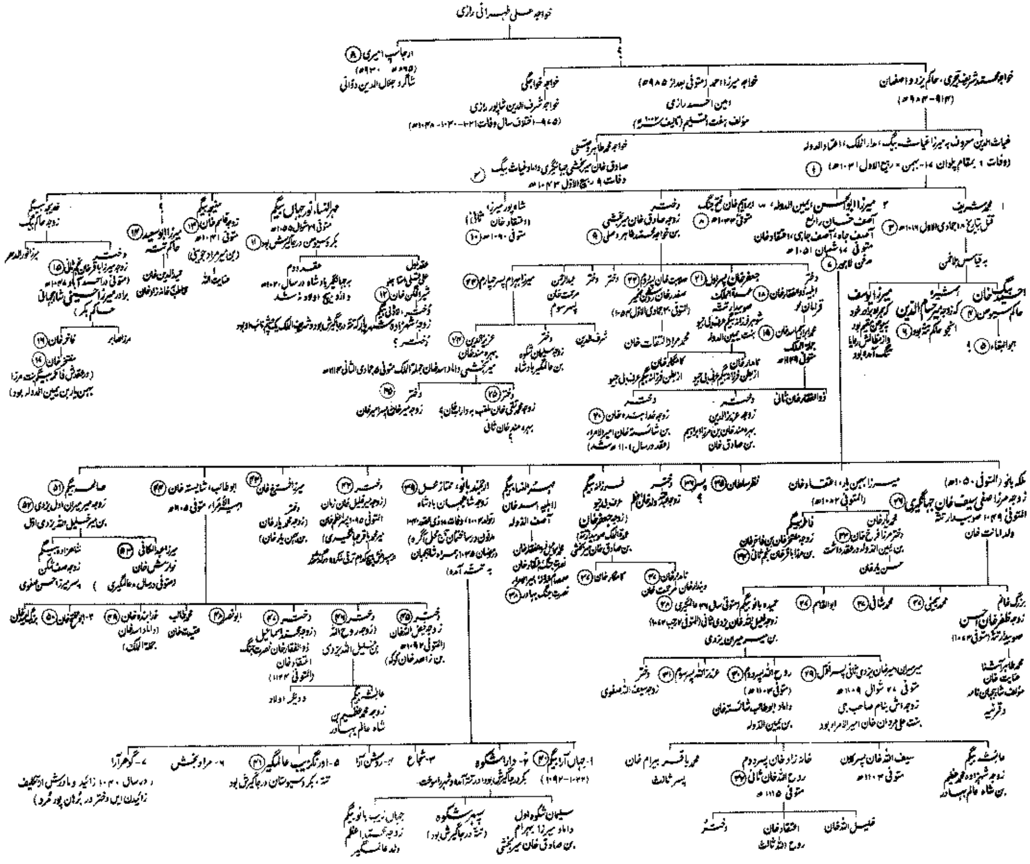

نسب نامۂ مادری نورجہاں بیگم

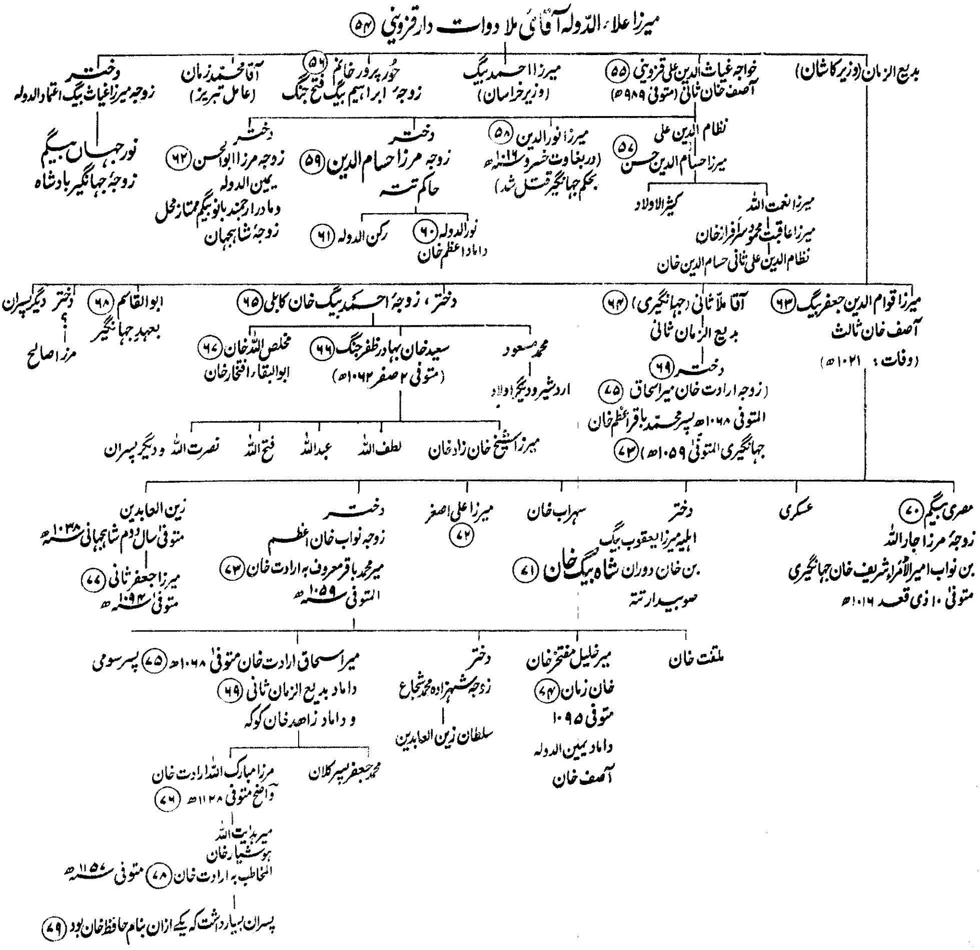

نسب نامۂ مؤلفِ کتاب

میر ابوالقاسم "نمکین" بن ملا میر سبزواری
وفات ۱۰۱۸ھ مدفن "صفۂ صفا" روہری
مصنف: منشآت نمکین

سادات قاسم خانی

- میر ابوالبقا امیر خان — وفات ۱۰۵۷ھ مدفن "صفۂ صفا"
- یوسف میرک — وفات بعد ۱۰۴۴ھ — مصنف "مظہر شاہجہانی"
- لطف اللہ
- نور اللہ
- میرزا کشمیری (بزمانِ جہانگیر)
- میرزا حسام الدین
- میرزا ید اللہ (ملازم خان جہان لودھی)
- دختر (زوجۂ جمیل بیگ)

سادات امیر خانی

(اولادِ میر ابوالبقا امیر خان)

- ضیاء الدین یوسف خان (بزمانِ شاہجہان و عالمگیر) وفات بعد از ۱۰۶۰ھ
  - دختر
    - ابوالوفا "وفا" (بزمان عالمگیر داروغۂ جانماز)
- عبدالکریم امیر خان سندھی (مصاحب خاص عالمگیر - شاعر) وفات بعد از ۱۱۳۱ھ
  - سید اشرف خان — مؤلف "رقائم کرائم" — سال تالیف قبل ۱۱۵۴ھ
  - ابوالخیر خان — رفیق خان دوران خواجہ عاصم
- میر ابوالمکارم "شہود" — وفات: ۱۰۷۳ھ مدفن سیوہن — مصنف "پری خانۂ سلیمان"
  - معین الدین خان حسن (شاعر) — وفات ۱۱۴۳ھ
  - حافظ الدین
    - میر حفیظ الدین خان علی — شاعر - وفات بعد ۱۱۸۸ھ
  - میر رضی الدین خان "فدائی" — شاعر - وفات ۱۱۲۰ھ
    - میر حمید الدین ابوتراب "کامل" — شاعر - وفات ۱۱۶۴ھ — (استاد "قانع" و "رجا")
  - امین الدین خان "حسین" — مصنف معلومات الآفاق و رشحات الفنون — گورنر ٹھٹہ - وفات ۱۱۲۷ھ - مدفن مکلی
    - متین الدین خان "اسمٰعیل" — وفات ۱۱۷۷ھ - مدفن مکلی
      - میر محمد غوث منصبدار میاں نور محمد کلہوڑہ — وفات ۱۱۷۲ھ - مدفن مکلی
        - قنبر علی — ۱۲۱۹ھ
        - میر محمد کریم الدین (منصبدار میاں غلام شاہ کلہوڑہ ۱۱۸۲ھ — ۱۲۰۱ھ)
          - متین الدین ثانی ۱۲۴۸ھ
      - میر ابوالمفاخر (۱۱۷۴ھ)
    - میر محمد "گدا" — شاعر - وفات قبل از ۱۱۸۰ھ — یک فرزند
    - میر محمد عطا "عطا" — وفات ۱۱۸۶ھ — مدفن مکلی
      - دو فرزند
  - میر عبدالحکیم (۱۱۰۶ھ)
  - میر علی اکبر (۱۱۰۶ھ)
- میر عبدالرزاق — متوفی ۱۰۶۲ھ — مدفن "صفۂ صفا"
- ابوالقاسم — وفات ۱۰۴۵ھ — مدفن "صفۂ صفا"
- شمس الدین خان
- عتیق اللہ — وفات ۱۰۳۷ھ — مدفن "صفۂ صفا"
- میر کامل بیگ
- دختر — زوجۂ مراد بخش ۱۰۶۶ھ

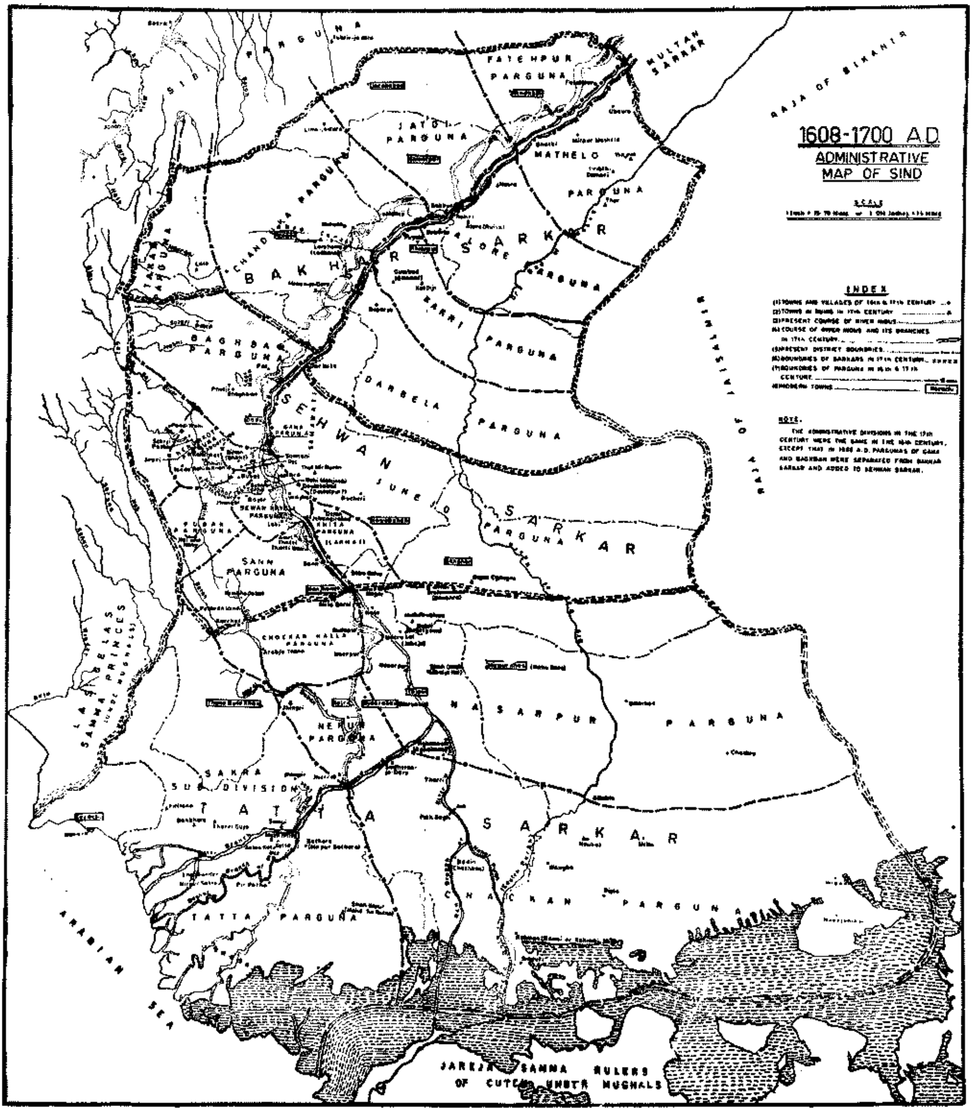

1608-1700 A.D.
ADMINISTRATIVE
MAP OF SIND
SCALE
INDEX
NOTE.
RAJA OF BIKANIR
MULTAN SARKAR
RAJA OF JAISALMIR
FATEHPUR PARGUNA
JATOI PARGUNA
MATHELO PARGUNA
CHANDUKA PARGUNA
BAKHAR SARKAR
ALORE
LAKHI PARGUNA
BAGHBAN PARGUNA
DARBELA PARGUNA
SEHWAN
JUNEJO
SARKAR
PARGUNA
SARKAR
SANN PARGUNA
CHOCHAR HALLA PARGUNA
NASARPUR
PARGUNA
NERUN PARGUNA
SAKRA SUB DIVISION
TATTA
SARKAR
CHACHAN PARGUNA
TATTA PARGUNA
LAS BELA SAMMA PRINCES
ARABIAN SEA
JAREJA SAMMA RULERS OF CUTCH UNDER MUGHALS

عرض حال

منهنجي مربي جناب پير حسام الدين راشديءَ جي سفارش تي سنڌي ادبي بورڊ هي ڪتاب ترجمي لاءِ منهنجي حوالي ڪيو. انهيءَ کان اڳ هي ڪتاب منهنجي مطالعي هيٺ اچي چڪو هو، ۽ خود منهنجي دلي خواهش به هئي ته هن ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ کپي. ليڪن جڏهن ترجمي جو بار منهنجي ڪلهن تي اچي پيو ته مان پنهنجي علمي ڪمايگيءَ جي ڪري ڏاڍو منجهي پيس. بهرحال پير صاحب جي حڪم کي پاڻ لاءِ آزمائش تصور ڪندي، فارسيءَ جي عام چوڻيءَ موجب،

امان ته پنهنجي پيڙي پاڻيءَ ۾ لاڻي،

هاڻ جيڪي ٿيو سو ڏٺو ويندو.

اصل ڳالهه ته هن ڪتاب جو مؤلف هڪ وڏو عالم هيو ۽ فارسي هن جي مادري زبان هئي، پئي پاسي آءٌ اجا طالب علم ۽ فارسي زبان جي عبور کان عاري هوس. تنهنڪري هيڪر ته هن تاليف جي ترجمي کان هٻڪي ويس پر پيهر جڏهن انهيءَ اثائي ڪم ۾ الاتوهار ڪيم ته سنڌي ۽ فارسيءَ جي زور آزمائيءَ ۾ مون کي هٿي ملندي ويئي، ويتر جو تاريخ جي دلچسپ رازن ۽ رمزن کان آشنا ٿيس ته قلم سان گڏ ذهن کي به تقويت رسندي رهي؛ اهڙيءَ ريت پيڙي سير مان آڪاري ويس.

جيتري قدر ڪتاب جي اصل متن جو تعلق آهي اها حڪايت يا شڪايت ضرور ڪندس ته ڪتاب جي مؤلف

هڪ سچاڻ ۽ سڌير جي حيثيت ۽ ان حالت ۾ هو، جو سنڌ کي پنهنجو وطن ٻڌائي، سنڌين سان لاڳاپي ۾ اچي چڪو هو، تنهن هرندي به هن کي اهڙيون ڳالهيون ڪيون آهن، جو انهن کي درگذر ڪري نٿو سگهجي.

مثال طور: مؤلف سنڌ ۾ گهڻو عرصو گهارڻ ۽ سنڌين سان لهه وچڙ ۾ اچڻ کان پوءِ به سنڌي ٻوليءَ سان اهائي ڪار ڪئي آهي جيڪا هرنئون ماڻهو هتي اچي پراڻي ٽيڪ کان پوءِ به دهرائيندو رهي ٿو. سنڌ جي ڳوٺن ۽ دڙهن جا نالا هن اهڙي انداز ۾ ڄاڻايا آهن، جو انهن جي اصليت ناس ٿي ويئي آهي.

اهو حال ڏسي اسان کي اچوڪي دور جي اها واردات ياد اچي ٿي، جو ڪنهن موجب سٺين سڌي يا سوڪي سنڌيءَ واري اکر الهڏني ساند کي الاڏينو ساندُ (سينهن جو سانهه) ڪري بڻائي کي وري ڪڏهن پڪڙيو ٿي جو جامو پهرايو ويو آهي.

ٻيو هي ته مؤلف تاريخ نگار جي حيثيت ۾، جنهن لاءِ غير جانبداريءَ واري خصوصيت لازمي ليکي وڃي ٿي، مغل شاهيءَ جي ڪارندن هٿان سنڌين تي نازل ٿيندڙ مصيبتن جو احوال اهڙي خاص انداز سان پيش ڪيو آهي، جو هر عبارت پڙهڻ کان پوءِ ائين پيو محسوس ٿئي ڄڻ سنڌي مظلوم نه پر وڏا ظالم هئا. حالانڪ سندس ئي لکڻيءَ موجب ملڪ ۾ جيڪي بدانتظاميون ظهور ۾ آيون، تن جا مجرم سرڪاري گماشتا ئي هئا ۽ مغل شاهي پڻ انهيءَ جرم کان آجي ڪانه هئي - جيئن هڪ هنڌ اهو اعتراف ڪندي، مؤلف لکي ٿو:

> سيد بايزيد بخاريءَ جي عملداريءَ دوران جوکين کان ڪا خطا ٿي، جنهن جو ذميدار شاه محمد نالي سيد بايزيد جو پٽيلو هو. هن جي طبيعت نهايت تيز هئي، ايتري قدر جو ٿوري گهڻيءَ ڳالهه تي آپي کان ٻاهر نڪري ٿي ويو.

هڪ دفعي هن حاجيءَ نالي هڪ جوڪئي سان تڪو پوندي ڪيس پادو اڇلائي هنيو. جوڪيا غيرت ۾ اچي گهر گهاٽ ڇڏي جبل ڏانهن روانا ٿيا. شاه محمد (پشيمان ٿي) سندن ڪڍ لڳو ۽ ڪين صلح لاءِ آزيون نيزاريون ڪيائين، پر جوڪين هن جي هڪ به نه ٻڌي، انت جهيڙو اچي جاڳيو جنهن ۾ شاه محمد سان گڏ سندس پنجاهي ماڻهو نامراد جوڪين هٿان شهيد ٿي ويا.

هن اقتباس ۾ مظلوم جوڪين کي نامراد، ليڪن ظالم شاه محمد ۽ سندس ساٿيارين کي شهيد جي لقب سان نوازيو ويو آهي، يعني ڪنهن چواڻي: خوني به خان محمد خان ته چڱو مڙس به اهو ئي ٿيو!

ان ڪان سواءِ به سڄو ڪتاب مهذب فارسيءَ جي طرز تخاطب ۾ سنڌين هٿان دشنام طرازيءَ جي ٽوڙين سان ڇڪار نظر اچي ٿو. هن باري ۾ مغل شاهيءَ کي مجرم ٺهرائڻ جو سبب اهو آهي ته انهيءَ خانوادي سنڌين کي زوريءَ غلام بنائڻ ڪان پوءِ مٿن مرزا احمد بيگ ۽ بايزيد بخاري وغيره جهڙا هٺ ٺوڪيا حاڪم مڙهي ڇڏيا، جن جو خانداني ڌنڌو ئي ستمگري هيو.

احمد بيگ ۽ سندس پاءُ ته ظلم ستم ۾ پنهنجا ثاني پاڻ هئا، پر بايزيد جي سدا سدورن پٽن جو به ڏاڍ ڏمر ۾ پوئتي پير ڪونه هو. هنن عيد جي مبارڪ ڏينهن تي (انهيءَ خيال سان ته سنڌين جا واج عيد نماز ۾ مصروف هوندا)، موقعي جو فائدو وٺي، بکر مان گهوڙا ڪاهي، وڃي سهتن ۽ سميجن تي ڪڙڪو ڪيو، جنهن ۾ هنن ويچارن جا ڪئين ماڻهو مارجي ويا. پڇاڙيءَ مقتولن جي ٻارن ٻچن کي قيد ڪري بکر آندو ويو.

ڪتاب جي مؤلف يوسف ميرڪ جي لفظن ۾ سنڌين تي متمرد ۽ مفسد (وڳوڙي ۽ فسادي) جا جيڪي لقب لاتا ويا

آهن، سي مغل شاهيءَ ۽ اُن جي ڪارندن سان هن جــي طرفداريءَ واري جذبي جي غمازي ڪن ٿا، جيڪڏهن اهڙا ئي القاب مخالف ڌر جي بلي ڪيا وڃن ها تہ مؤلف جي غير جانبداريءَ جو ڀرم رهجي اچي ها.

ايترين شڪايتن هوندي بہ اسان هن فاضل مؤرخ، عالم ۽ انشاپرداز جا تهدل سان شڪرگذار آهيون، جيڪو مغل شاهيءَ جي ڀهاڙ سان سِر ڏڪرائيندڙ غيرتمند، بهادر ۽ وطن دوست سنڌين جو طويل ترُ داستان (ڪنهن بہ ريت) قلمبند ڪري چڪو آهي. خاص ڪري سنڌ اهو حق جو ڪلمو تہ ڪڏهن بہ فراموش ڪري نہ سگهي، جنهن جو هن مرزا احمد بيگ جهڙي سفاڪ مغل شاهي حاڪم اڳيان وڏي واڪي اظهار ڪيو آهي تہ

> تو هٿ وٺي خدا جي خلق کي پنهنجي ظالم پاءَ جي وَرِ چاڙهي، راڄن جو خانو خراب ڪري ڇڏيو آهــي. مرڻ کان پــوءِ خــدا توکان ان جو حساب ضرور وٺندو!

هن ڪتاب جي تدوين توڙي ترجمي جي سفارش لاءِ سنڌ جو نئون نسل جناب پير حسام الدين راشديءَ جو واقعي شڪرگذار رهندو، جنهن تاريخ جي نئين باب جي بنا رکي، مهاڳ ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي: هونءَ بہ تاريخ جي مطالعي جي اها افاديت آهي تہ ماضيءَ جي واقعن جي روشنيءَ ۾ ملڪ جي سياسي، معاشرتي ۽ اقتصادي حالتن کان روشناس ٿي، ان جي آڌار تي مستقبل جي تعمير لاءِ ڪجهہ سوچيو وڃي. اهو ئي تاثر اسان کي پير صاحب جهڙي قومي مزاج شناس مدبر جي علمي محنت ۽ صحبت مان حاصل ٿئي ٿو، بشرطيڪ اسان ۾ ڪنهن فيض جي حصول جو مادو هجي. پيءَ حالت ۾ پارس بہ سيڪنهن پٿر کي سون بڻائي نٿو سگهي.

پڇاڙيءَ ۾ عرض ته، مون پنهنجي وس آهر هن ڪتاب جي ترجمي تي ڌيان ڏيئي، مٿس ڪافي محنت صرف ڪئي آهي؛ اجا به تي سگهي ٿو ته ان ۾ ڪا ڪسر رهجي ويئي هجي؛ تنهن لاءِ اڳواٽ معافيءَ جو طلبگار آهيان. ان سان گڏ حضرت خواجه محمد زمان جي بيت سان پنهنجي عرض حال جي پڇاڙي ڪريان ٿو:

پرت ڇڏ پرڏيهه جي، ساٿه ڪر سنيال
لـڪـن سندي لال، مَـڇڻ مفت وڃائيين!

— نياز همايوني

مهاڳ

ڪراچيءَ ۾ هونءَ ته ڊسمبر جون سانجهيون ايتري قدر سرد نه ٿيون ٿين، جو هڪ چڱو ڀلو ماڻهو به ويڙهجي سيڙهجي ڳنڍڙي ٿي پوي، پر اتفاق اهي ڏينهن واري شام نهايت سرد هئي، جڏهن آءٌ پيراڊائز سئنيما جي سامهون هڪ ميخاني (رنز بار) جي مٿينءَ منزل ۾ صوفي تي ويٺو هوس. خشڪي خنڪيدار ۽ انسان جي ڪل آديڙيندڙ بلوچستان جون تکيون هوائون، ڏاڍي زور سان سوسات ڪنديون، بند ٿيل درن ۽ درين کي ڌوڏي رهيون هيون.

بينڪ ۾ هڪ پاسي منهنجي ڪتاب "تذڪره امير خاني" جو مسودو پيل هو. ان جي پرسان هڪ ملائڪ صورت پوڙهو عالم، جنهن جي مٿي جا مختصر وار ۽ ڳهائيون پروون برف جهڙا اڇيون ٿي چڪيون هيون، هڪ قلمي ڪتاب پنهنجي هٿن ۾ جهليو ويٺو هو. هي پوڙهو عالم جنهن جي نماڻي ۽ سڀاجهڙي منهن تي خانداني شرافت ۽ علمي فضيلت جا روشن پوريءَ طرح آپريل هئا، مرحوم مغفور ڊاڪٽر محمد ناظم هو، جنهن گرديزي جي تصنيف "زين الاخبار" کي سڀ کان پهريان شايع ڪيو ۽ محمود غزنوي جي زندگيءَ تي انگريزيءَ ۾ پهريون مستند ۽ تحقيقي ڪتاب لکيو هو. هو هاڻ حياتيءَ جا سيرا ڏينهن آثار قديمه جي محڪمي ۾ صرف ڪرڻ کان پوءِ رٽائر

ٿي، ڪراچيءَ جي مذڪوره ميخاني جي ٻئينءَ منزل ۾ اچي قيام پذير ٿيو هو.

ڊاڪٽر مرحوم ايڏو ته نيڪ، با مروت ۽ منڪسر مزاج هو جو انڪار جو لفظ سندس لغت ۾ ئي ڪونه هو. انهيءَ بنا تي هن ڪي ڳالهه تي ايترو پروسو ڪونه هو ته اهو مخطوطو، جيڪو نه ڏيڻ جي ارادي سان هن پنهنجي هٿن ۾ قابو ڪري جهليو هو، جيڪڏهن آءٌ ڪانئس گهران ته هو ڪهڙيءَ ريت پنهنجي هٿن ڪي ڍري ٿيڻ کان روڪڻ تي قادر ٿي سگهندو؟ هو پنهنجي نفسي شرافت جي ڪري نه فقط ان وقت وڏيءَ آنڌ ماند ۾ هو، بلڪ پوري بيوسيءَ سان پنهنجي ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا هو. مان هن جي ششدر ٿيڻ جا آثار سندس ڪُليل ڪٽڪ ونگي منهن مان معلوم ڪري رهيو هوس، جنهن مان خوبصورتي ۽ معصوميت بکي رهي هئي.

”تذڪره اميرخاني“ جو مسودو مڪمل ڏيڻ کان پوءِ ملاحظي لاءِ مون ڊاڪٽر صاحب جي حوالي ڪيو هو. اتفاق سان عين انهيءَ زماني ۾ پروفيسر آذر مرحوم جي ذخيري مان هن کي هڪ قلمي ڪتاب مطالعي لاءِ مليو هو، جنهن ۾ ابوالقاسم نمڪين ۽ ابوالبقا امير خان جا نالا بار بار پئي آيا. ڊاڪٽر صاحب اهي نالا ”تذڪره اميرخاني“ ۾ به ڏسي چڪو هو. هو اهو قلمي ڪتاب ڏيکارڻ لاءِ مون کي انهيءَ شام جو پنهنجي فليٽ ۾ وٺي ويو هو، جنهن بابت ڳالهه هميشه مُرڪي فرمائيندو هو ته ”ڪراچيءَ ۾ اچي ڪيس ميخاني جي همسايگيءَ جو شرف حاصل ٿيو آهي“. ليڪن انهيءَ وعدي تي مون کي ڳالهه سان وٺي ويو هو ته آءٌ ڪانئس ڪتاب جي گهُر نه ڪندس.

ڪتاب ڏسڻ کان پوءِ اسان ٻنهي جي دلي ڪيفيت ئي بدلجي ويئي. نه مان پنهنجي وعدي تي قائم رهي سگهيس، نه وري ڊاڪٽر صاحب مرحوم مروت جي آئين ماتحت پنهنجي ارادي

جي استحڪام ڪي برقرار رکڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهيو. هن جي سنهن تي لالاڻ وري آئي ۽ سندس ڪنڌ جهڪي ويو. ٻه منٽ غور ڪري، ان ڪان پوءِ ذهني چڪتاڻ مان پاند ڇڏائي، چيائين ته ”ادا سيائي شام تائين ڪتاب ضرور واپس ڪجانءِ.“ اهوئي اهو حسن اتفاق بلڪ ائين ڪٺي چئجي ته خوشگوار حادثو هو، جنهن مون کي ”مظهر شاهجهاني“ جهڙي نادر روزگار سنڌ جي تاريخ کان روشناس ڪرايو، جنهن جو پتو گذريل ٿي سو سالن ۾ ڪنهن به عالم کي ڪونه پئجي سگهيو. ۽ خود سرهنري ايلئيٽ جهڙو باوسائل مستشرق به ان جي زيارت کان محروم رهيو جنهن پنهنجي تصنيف ”تاريخ هند“ جي سلسلي ۾ ڪتابن هٿ ڪرڻ لاءِ هندستان ۽ يورپ جي ڪنڊ ڪڙڇ جا کوڙي هئي.

جنهن زماني ۾ ”مظهر شاهجهاني“ تاليف ٿي، انهيءَ دور ۾ سنڌ جي تاريخ تي سنڌ اندر هي ڪتاب لکيا ويا، جن جو هيلتائين اسان کي علم ٿي سگهيو آهي:

(۱) ”تاريخ سنڌ“، مير معصوم بکري (۱۰۰۹هه - ۱۶۰۰ع)
(۲) ”تاريخ طاهري“، محمد طاهر نسياني ٺٽوي (۱۰۳۰هه - ۱۶۲۱ع)
(۳) ”بيگلر نامه“، ادراڪي بيگلاري (۱۰۳۴هه - ۱۶۲۵ع)
(۴) ”ترخان نامه“، سيد مير محمد ٺٽوي (۱۰۶۵هه - ۱۶۵۴ع)

مير معصوم جي تاريخ ۾ مغلن جي سنڌ هٿ ڪرڻ تائين واقعا درج ڪيا ويا آهن. باقي تاريخون جيتوڻيڪ مغليه تسلط ۽ مير معصوم جي تاريخ کان پوءِ لکيون ويون، ليڪن اصل ۾ اهي ارغونن ۽ ترخانن جي تسلط جون تاريخون ليکجن ٿيون. خاص مغل دور بابت اسان کي هن وقت تائين ڪابه اهڙي تاريخ نه ملي هئي، جنهن مان ان زماني جي سياسي يا اندروني روئداد معلوم ڪري سگهجي. ان ڪري لاچار اسان کي مغليه دور جي انهن عام تاريخن جي آڙ وٺڻي پوندي هئي، جن

۾ سنڌ بابت انهي ۾ لوڻ برابر احوال آيل آهي.

"مظهر شاهجهاني" پهريون ڪتاب آهي، جيڪو مغليہ دور جي پهرينءَ اڌ صديءَ جي حالتن تي تفصيلي روشني وجهي ٿو. هن ڪتاب جي هٿ اچڻ سان اهو مونجهارو ۽ اها دشواري ۽ گهاري جيڪا سنڌ جي تاريخ جي تسلسل ۾ درپيش هئي، دور ٿي وئي آهي.

هيءُ ڪتاب تاليف واري سال جي لحاظ کان مٿي ذڪر ڪيل تاريخن جي سلسلي ۾ "بيگلر نامي" ۽ "ترخان نامي" جي وچ ۾ اچي ٿو، ڇا لاءِ ته هن جي تڪميل (۱۰۳۹هه) ۽ ۱۰۴۴ هه جي وچ ڌاري ٿي هئي.

مؤلف جو احوال

خانداني پس منظر:

هن ڪتاب بابت بحث هلائڻ ۽ ان جي خوبين توڙي خصوصيتن تي روشني وجهڻ کان اڳ ضروري آهي ته پڙهندڙن کي مؤلف ۽ سندس خاندان جي احوال کان متعارف ڪرايو وڃي.

"مظهر شاهجهاني" جي مؤلف يوسف ميرڪ جي والد مير ابوالقاسم نمڪين (۱) بن ملا مير سبزواريءَ جو اباڻو وطن سبزوار (اسفزار) جي پسگردائيءَ ۾ بجق (۲) نالي هڪ ڳوٺ هو. اهو

---

(۱) راقم [پير حسام الدين راشدي] عالمن ۽ اميرن جي هن نامور خاندان جو مفصل احوال "تذڪره امير خاني" ۾ درج ڪيو آهي. انهيءَ تاليف مان ضروري حالات اختصار سان هتي پيش ڪيا وڃن ٿا.

(۲) "تحفة الڪرام" (ڇپيل) ۾ ببجڪ (ب ي ج ڪ) ۽ خطي نسخي ۾ پيجڪ (پ ي ج ڪ) آيل آهي. "مظهر شاهجهاني" جي پنهي نسخن ۾ بجق (ب ج ق) لکيل آهي. (ديباچو) افغانستان جي "قاموس جغرافيائي" ۾ هڪ نالو پتچڪ (پ ت چ ڪ) ملي ٿو، جنهن لاءِ لکيو ويو آهي ته هي نئين قلعي جي ڏکڻ ۾ هرات جي ڏنگ سان بادغيسات جي علائقي اندر هڪ بيابان آهي، جيڪو ۳۰ درجن ۲۰ منٽن ۳۴ سيڪنڊن ۽ ۳۴ درجن ۴۲ منٽن ۳۴ سيڪنڊن اتراهين ويڪرائي ڦاڪ ۾ اچي ٿو.

سبزوار، خراسان جي دارالحڪومت هرات جو مشهور ۽ مردم خيز شهر شمار ڪيو وڃي ٿو، جتان جي ڀلاري پونءِ مان علم ۽ هنر جي ڀين مشاهيرن ڪان علاوه "روضاةالجنات في اوصاف مدينةالهرات" جو مؤلف معين‌الدين اسفزاري (١) به هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي.

ملا مير بابت صرف ايترو معلوم ٿئي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ مشهد مقدس جي توليت (متولي جي گادي) سندس تحويل ۾ هئي. جڏهن خراسان ۾ اوزبڪن (٢) جو فتنو پيدا ٿيو ته هي ان وقت پنهنجو ڳوٺ ڇڏي قندار هليو آيو، جتي سندس انتقال ٿيو (٣). ملا مير جو فرزند مير ابوالقاسم، هن ڪتاب جي مؤلف يوسف ميرڪ جو والد، شروعات ۾ ڪابل جي حاڪم مرزا حڪيم بن همايون وٽ ملازم هو. اڳتي هلي، مرزا حڪيم

---

(١) سبزوار جو هڪ نالو اسفزار به هو. خراسان جو هي شهر هن وقت افغانستان واري، ايراضي ۾ قندار کان هرات ڏانهن ويندڙ رستي جي ڪنڌيءَ تي آهي. انهيءَ جو هاڻوڪو افغاني نالو شينڊنڊ ڀڌايو وڃي ٿو.

(٢) هيءَ "تحفتہ‌الڪرام" جي روايت آهي. اوزبڪن جي فتني مان مير علي شير قانع جي مراد شايد محمد خان شيبانيءَ جي خراسان تي چڙهائي آهي. جا ٩١٣ ھ ڌاري ٿي چڪي هئي.

(٣) "تحفة‌الڪرام" (ڇاپيل) ج ٣ ص ١٣٧ - ملا مير گهٽ ڪري ٩١٣ ھ ۾ قندار آيو هوندو، جڏهن محمد خان شيباني، حسين بايقرا جي وفات (٩١١ ھ) کان پوءِ ان جي شهزادن کي شڪست ڏيئي، ٩١٣ ھ ۾ سڄي خراسان تي قبضو ڪري چڪو هو. قندار تي تڏهن ارغون خاندان جي حڪمراني هئي، جيڪو پوءِ (٩٢٧ ھ) ۾ سنڌ تي اچي مسلط ٿيو.

(١) جي بين ملازمن وانگي هن به هندوستان ڏانهن رخ رکيو، ۽ جنهن زماني ۾ اڪبر بادشاهه لاهور ۾ مقيم هو، ته هو ان جي دربار ۾ پيش ٿيو (٢) ۽ هميشه لاءِ اڪبري اميرن جي حلقي ۾ شامل ٿي ويو.

مير ابوالقاسم، جنهن کي پوءِ اڪبر بادشاهه "نمڪين" جو لقب عطا ڪيو (٣)، پنهنجي سرڪاري عهديداريءَ سبب گهڻو

---

(١) مرزا حڪيم (ولادت ٩٦١ ه) تاريخ ١٢ شعبان ٩٩٣ ه (١٦-جولاءِ ١٥٨٥ع) ڌاري ڪابل ۾ فوت ٿيو. کيس پنهنجي ڏاڏي بابر بادشاه جي قبر جي ڪابي پاسي (باغ بابر ڪابل) ۾ دفن ڪيو ويو. بابر جي پاسي ۾ سندس پٽ مرزا هندال، ان جي پر ۾ مرزا حڪيم پوريل آهي، انهن ٽنهي قبرن تي جهانگير بادشاهه ١٠١٦ ه ۾ پنهنجي تخت نشينيءَ کان پوءِ پهريون ڀيرو ڪابل وڃڻ تي ڪتبا لڳرايا هئا. انهن مان مرزا حڪيم جي مزار جو ڪتبو هيٺ ڏجي ٿو، جيڪو راقم [پير حسام الدين راشدي] اگست ١٩٥٨ع ڌاري ڪابل جي سفر دوران پاڻ نقل ڪيو هو:-

(١) الله اڪبر

ابوالمظفر نورالدين (٢) محمد جهانگير بادشاهه غازي ابن حضرت جلال (٣) الدين محمد اڪبر غازي جي فرمان موجب (٤) محمدحڪيم ابن جنت آشياني همايون بادشاهه (٥) غازي جي مزار تعمير ٿي. جلوس ٢ (٦) جهانگيري مطابق ١٠١٦ ه.

(٢) "اڪبر نامه" ۾ ان جو ذڪر ٩٨٠ ه کان شروع ٿئي ٿو، تنهن ڪري اندازو آهي ته مير ابوالقاسم انهيءَ کان اڳ اڪبري دربار ۾ آيو هوندو.

(٣) جڏهن نمڪسر (پنجاب) جو علائقو هن جي جاگير ۾ هو، تڏهن لوڻ مان هڪ ٿالهي تيار ڪرائي، اڪبر بادشاهه جي خدمت ۾ ڏياري موڪلي هئائين، جنهن ۾ سندس نمڪ حلاليءَ جي رمز رکيل هئي. بادشاهه انهيءَ ڳڻ کان خوش ٿي، کيس "نمڪين" جو لقب عطا ڪيو.

ڪري سنڌ ۾ رهيو. هتان جي آب هوا ڪيس ايتري قدر پاڻ ءِ پئجي ويئي، جو پنهنجي خاندان جي مستقل رهائش لاءِ هتي ئي ديرو دمايائين. بکر ۾ هن ڪيئي جايون جوڙائي پنهنجي خاندان کي اتي آباد ڪيو. جيستائين جيئرو هو تيستائين سندس خانداني وطن بکر ئي رهيو. ليڪن ان ڪان پوءِ جڏهن سندس وڏو پٽ مير ابوالبقا امير خان ٺٽي جو نواب مقرر ٿي آيو، ته انهيءَ خاندان جو هڪ حصو بکر مان لڏي اچي ٺٽي ۾ سڪونت پذير ٿيو، جنهن جي رهائش لاءِ مير ابوالبقا امير خان، حاڪم نشين قلعي جي سامهون ۽ ٺٽي جي جامع مسجد جي اوڀارين پاسي سان لڳ، هڪ پاڙو آباد ڪيو، جيڪو سندس نالي تي 'امير خاني محلو' مشهور ٿيو. بکر ۾ هن خاندان جا باقي جيڪي ماڻهو هئا اهي مير ابوالقاسم جي نسبت سان 'قاسم خاني' سڏجڻ لڳا، ۽ جيڪي ٺٽي ۾ چاڙيا نپنا، سي مير ابوالبقا امير خان جي نالي تي 'امير خاني' سادات مشهور ٿيا (١)

هن خاندان جا ڪي مشاهير سيوهڻ ۾ وڃي ويٺا، جيئن خود مظهر شاهجهانيءَ جي مؤلف جي زندگيءَ جو گهڻو حصو سيوهڻ ۾ گذريو. ان ڪان علاوه ابوالمڪارم "شهود" به پنهنجي حياتي اتي ئي پوري ڪئي هئي.

هن خاندان انڪل اڍائين صدين تائين لاڳيتي عروج ۽ اقبال منديءَ جا ڏينهن ماڻيا. اڪبر بادشاهه کان وٺي ڪلهوڙن حاڪمن جي دور (ٻارهين صدي هجريءَ جي پڇاڙيءَ) تائين هن خاندان جا ڪيئي فرد وڏن وڏن سرڪاري عهدن تي فائز رهندا آيا، جن اميرائي اوج ۽ مان مرتبي سان زندگي بسر ڪئي. انهن ماڻهن اميريءَ سان گڏ ادب، تاريخ، شعر سخن ۽ تصوف جي ميدانن ۾ به پنهنجي شهسواريءَ جا جوهر ڏيکاريا، ۽ سنڌ

(١) شاهجهان جي طرفان هن کي پهريان 'مير خان' پوءِ 'امير خان' جو لقب مليو هو.

جي ادبيات توڙي تهذيب ۽ تمدن ۾ پڻ نهايت نشانبر ۽ مداحيات آثاراهجاڻ ڇڏي ويا، جهڙوڪ: "منشات نمڪين"، "مظهرشاهجهاني"، "رقائم ڪرائم"، "معلومات الافلاق"، "رشحات الفنون"، "مثنوي پري خانہ سليمان"، "مثنوي بديع الجمال و سيف الملوڪ" ۽ ڪيئي فارسي ديوان هن خاندان کان سنڌ کي علمي ورثي ۾ مليا.

تمدني آثار درحق ۾ هن خاندان سنڌ ۾ ڪيئي مسجدون، آرائش گاهون، عمارتون، عيدگاه ۽ قلعا ٺهرايا، ان کان سواءِ ڪي نوان شهر پڻ وسايائون. سنڌن انهن ڪارنامن مان ڪن جا نشان اڃا تائين موجود آهن، مثال طور: روهڙيءَ ۾ درياهہ جي ڪناري "صفہ صفا" جهڙي بي نظير عمارت تيار ڪرايائون، جنهن جي مٿاهينءَ منزل تي هن خاندان جو قبرستان واقع آهي.

اهـا عمارت تعميري فن جي لحاظ کان پنهنجي نوعيت جي خاص شيءِ آهي. اهڙيءَ طرح ٺٽي جي جامع مسجد جنهن کي 'جامع شاهجهاني' سڏيو وڃي ٿو، ڪاشيءَ جي ڪاريگريءَ سبب يادگار عمارت شمار ٿئي ٿي، جنهن کي ڏسڻ سان هرڪنهن جي طبيعت ۾ تازگي اچي ويندي آهي- اها پڻ هن خاندان جي حسن ذوق جي نشاندهي ڪري ٿي.

مير ابوالقاسم نمڪين، مير ابوالبقا امير خان ۽ يوسف ميرڪ کان سواءِ به هن خاندان ۾ ڪيئي اهڙا مشاهير ٿي گذريا آهن، جن ملڪداريءَ سان گڏ پنهنجيون زندگيون علم جي خدمت ۽ اشاعت لاءِ وقف ڪيون هيون، جهڙوڪ: مير عبدالرزاق، ضياء الدين يوسف، عبدالڪريم امير خان، اشرف خان، ابوالمڪارم شهود، امين الدين خان، متين الدين خان، مير گدا، رضي الدين فدائي، مير ابوتراب ڪامل، مير محمد عطا، مير حفيظ الدين ۽ مير معين الدين وغيره.

هڪ ئي خاندان مان ايترن مشاهيرن جو پيدا ٿيڻ بجاءِ خود هڪ نادر مثال آهي. هن مقدمي جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ نسب نامو

شامل آهي جنهن مان انهن سڀني مشاهيرن جو هڪبئي سان لاڳاپو ظاهر ٿئي ٿو.

مؤلف: مؤلف جي حالات بابت سندس هن تاليف کان سواءِ ٻيو ڪوبه ماخذ موجود نه آهي، جنهن مان هن جي سوانح حيات تي ڪا روشني پئجي سگهي، بلڪ هن جي ناليٰ تذڪري شغل جي ٻهريون پيرو هن ڪتاب ذريعي ئي ڄاڻ ملي آهي. ”مظهر شاهجهاني“ ۾ مؤلف جتي ڪٿي ضمني طور پنهنجي متعلق جيڪي ڪجهه لکيو آهي، ان مان سندس ابتدائي زندگي، تعليم ۽ تربيت يا تصنيف تاليف جي باري ۾ ڪوبه اشارو نٿو ملي. سال ١٠١٦هه کان ١٠٤٤هه تائين رونما ٿيل واقعن ۾ هن جيڪي ٿورو گهڻو پنهنجي بابت لکيو آهي، ان مان هيٺيان حالات ترتيب هيٺ اچن ٿا.

معلوم ٿئي ٿو ته يوسف ميرڪ جي ابتدائي زندگي اڪثر پنهنجي والد جي خدمت ۾ گذري هئي، ۽ مير ابوالقاسم نمڪين پنهنجي ملازمت دوران جتي به ويو، هيءُ ان سان گڏ رهيو. ١٠١٦هه ۾ جڏهن مير ابوالقاسم باجور ۾ قلعيدار هو (ص١٤٤) ته هي به اتي موجود هو، ۽ جڏهن انهيءَ سال (١) سردار خان جي تبادلي کان پوءِ پيهر (ص ١١٢) مير نمڪين کي سيوهڻ جي جاگير ملي، ته هن يوسف ميرڪ کي سپاهين جي جٿي سان گڏ اڳوات روانو ڪيو، جيستائين مير ابوالقاسم پاڻ آئي نه پهتو تيستائين يوسف ميرڪ انهيءَ جاگير جو انتظام سنڀاليندو رهيو.

مير نمڪين، باجور کان اڳ بکر، گجرات، سيوهڻ ۽ جلال آباد وغيره ۾ مامور رهيو. اندازو به اهو آهي ته يوسف ميرڪ ٻن انهن سڀني هنڌن تي پنهنجي پيءُ سان گڏ رهيو هوندو.

---

(١) مير نمڪين، صفر ١٠١٦هه ۾ باجور جو ٿاڻيدار مقرر ٿيو ۽ ائين مهينن کان پوءِ رمضان ١٠١٦هه ڌاري هن کي سيوهڻ ۾ جاگير ملي.

رجب ١٠١٧ هه جي پڇاڙيءَ ۾ مير نمڪين، شاهي فرمان موجب، مرزا غازي ولد مرزا جاني ترخان سان گڏ سدد طور قندار(١) ويو ۽ پنهنجي وڏي پٽ مير ابوالبقا امير خان کي سيوهڻ جي انتظام سنڀالڻ لاءِ پويان ڇڏيائين. (ص ١١٥) مير نمڪين اٽڪل هڪ سال کان پوءِ آتان ١٠١٨ هه ڌاري واپس ايندي رستي ۾ فوت ٿيو. جهانگير ان جي انتقال جي خبر ٻڌڻ شرط سيوهڻ جو صوبو مير ابوالبقا امير خان ۽ شمشير اوزبڪ جي گڏيل عهده داريءَ ۾ سندن سپرد ڪيو. ليڪن مير ابوالبقا کي اها شراڪت پسند نه پيئي ۽ هو پنهنجي اهل عيال کي ساڻ ڪري دربار ڏانهن راهي ٿيو. (ص ١٢١)

يوسف ميرڪ انهيءَ سڄي عرصي ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ وٽ سيوهڻ ۾ رهيو. ائين ٿو ڀانئجي ته ڪيس مغل حڪومت پاران ڪو منصب مليو هو. جڏهن مير ابوالبقا سيوهڻ مان موڪلائي شاهي دربار ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ هندستان روانو ٿيو ته هي اهو منصب ترڪ ڪري، جزوي روزگار تي قانع رهي، سيوهڻ ۾ گوشي نشين ٿي ويهي رهيو. (ص ١٢٢)

انهن واقعن مان ظاهر ٿئي ٿو ته يوسف ميرڪ ١٠١٦ هه کان ١٠٣٨ هه تائين سيوهڻ ۾ ئي مقيم رهيو، پر گوشي نشيني جي باوجود ملڪي معاملن سان سندس دلچسپي برابر قائم رهندي آئي. سنڌ جي معاملن توڙي حالتن جي سلسلي ۾ سندس مطالعو ايڏو گهرو ۽ صحيح هو، جو وقت جا ڪي صوبه دار کانئس صلاح وٺڻ ضروري سمجهندا هئا. شمشير خان جي عملداريءَ جو انحصار گهڻو ڪري يوسف ميرڪ جي مشورن تي هو: هو جيستائين ڪنهن معاملي ۾ هن جي راءِ معلوم نه ڪندو هو ڪيستائين

---

(١) مرزا غازي رجب ١٠١٧ هه ۾ حڪومت جو نائب ٿي قندار هليو ويو ۽ پنهنجي انتقال ١٠٢١ هه تائين اتي رهيو.

ڪنهن به ڪم ۾ هٿ نه وجهندو هو (ص ١٣١-١٣٣-١٣٤-١٣٩).
جن به معاملن ۾ شمشيرخان هن جي راءِ توڙي مشوري تي عمل ڪيو تن ۾ ڪيس سو فيصدي ڪاميابي حاصل ٿي. انهيءَ مان اها خبر پوي ٿي ته "مظهر شاهجهاني" جو مولف ڪيتري قدر دانشمند، تجربيڪار ۽ صحيح راءِ جو مالڪ هو ۽ سنڌ جي باري ۾ هن جو تجربو ۽ مشاهدو پڻ ڪيتريءَ حد تائين سند جي حيثيت وارو هو. مؤلف جي حياتيءَ جي پوئين دور بابت هن ڪتاب مان صرف ايترو پتو پوي ٿو ته هو احمد بيگ خان جي اياسڪاريءَ ۾ سيوهڻ مان نڪري، بکر کان ٿيندو، ملتان ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ مير ابوالبقا امير خان وٽ وڃي پهتو. آتان پوءِ انهيءَ سان گڏ (١٠٣٩ هه) ۾ ٺٽي آيو جتي ١٩ محرم ١٠٤٤ هه ڌاري پنهنجي تاليف "مظهر شاهجهاني" مڪمل ڪيائين.

يوسف ميرڪ جي ڪيتري عمر هئي، ڪڏهن سندس انتقال ٿيو، ١٠٤٤ هه کان پوءِ پنهنجي وفات تائين هو ڪٿي رهيو ۽ سندس مصروفيت ڪهڙي هئي؟ تنهن بابت ڪابه خبرچار ڪانهي، نه وري سندس مدفن بابت ڪابه ڄاڻ ملي ٿي.

هن خاندان جا ٻه قبرستان موجود آهن: هڪ صفه صفا (١) نالي بکر ۾ ۽ ٻيو مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي جيڪو "گورستان امير خاني" جي نالي مشهور آهي. انهن ٻنهي قبرستانن ۾ يوسف ميرڪ جي مزار جو ڪو نشان نٿو ملي. ڪيتريون قبرون ڊهي پٽ ٿي چڪيون آهن ته ڪن جا ڪتبا ضايع ٿي ويا آهن، ممڪن آهي ته انهن مان ڪا مزار يوسف ميرڪ جي به هجي. يا ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو پاڻ گهڻو عرصو سيوهڻ ۾ رهيو ۽ ان کي پنهنجو اختياري وطن (ص ١٦٠) بڻائي چڪو هو، ان ڪري

(١) هن گورستان ۾ يوسف ميرڪ جو والد ۽ وڏو ڀاءُ مير ابوالبقا امير خان ۽ انهيءَ خاندان جا ڪيئي افراد دفن ٿيل آهن.

اتي ئي سندس انتقال ٿيو هجي ۽ اتان جي مٽيءَ کيس پنهنجي آغوش ۾ پناه ڏني هجي، ڇاڪاڻ ته اها ئي پلاري پونءِ هئي جنهن جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ توڙي ظالمن جي ظلم ستم کان ان کي بچائڻ ۽ چوڻڪاري ڏيارڻ لاءِ هن پاڻ پتوڙيو هو. اهو احوال اڳتي اچي رهيو آهي.

"مظهر شاهجهاني" ذريعي اها سڌ پوي ٿي ته مؤلف پنهنجي عقيدي جي لحاظ کان ڪٽر سني هو. مرزا يوسف (احمد بيگ خان جي پاءُ) جي ظلمن جو ذڪر ڪيندي، هڪ هنڌ ڏاڍيءَ تلخيءَ سان طنز ڪندي، هڪ فقرو سندس قلم مان نڪري ويو آهي، جو هن جي عقيدي تي روشني وجهڻ لاءِ ڪافي ٿي سگهي ٿو. هو لکي ٿو ته

شيعي مذهب وارن وٽ، سنين کي آزارڻ
وڏي عبادت سمجهي وڃي ٿي. (١)

يوسف ميرڪ جي علم، فضل، فارسي توڙي عربي دانيءَ، مطالعي جي وسعت، شاعريءَ ۽ نثر نگاريءَ درحق سندس هي ڪتاب "مظهر شاهجهاني" وڏي دليل جي حيثيت رکي ٿو. ڪتاب جي عبارت ۽ انداز بيان مان واضح آهي ته ان جو لکندڙ زبان ۽ انشا تي وڏي دسترس رکندڙ هو.

سليس زبان ۾ نڪريل نثر لکڻ ڪنهن معمولي سمجهه واري جو ڪم نه آهي، ان لاءِ وڏي ڪمال جي ضرورت آهي. مؤلف سادي زبان ۾ پنهنجي مافي الضمير جو اهڙي خاص ادا سان اظهار ڪري ٿو، جو ان جو اثر دماغ مان ٿيندو، دل جي اونهائيءَ تائين پهچي ٿو وڃي.

---

(١) هي خاندان شروعات کان پڇاڙيءَ تائين مختلف عقيدن جو پابند رهيو آهي، ان مان ڪي شيعا ته ڪي سني هئا. هن بابت "تذڪره امير خاني" ۾ پوري وضاحت ڪئي ويئي آهي.

ڪتاب جي پهرئين حصي جي مطالعي مان جيڪو هن سان گڏ شايع ٿيل نہ آهي، جيئيءَ ريت ظاهر ٿئي ٿو تہ مؤلف جو مطالعو تمام وسيع ۽ نهايت گهرو هو. هي روشن دماغ ۽ ذهين اهل قلم هو. سندس فهم توڙي فراست جي ڪا حد نہ هئي. حڪمرانيءَ ۽ ملڪداريءَ جي معاملن سان گڏ حاڪم جي فرائض ۽ رعيت جي حقن کان هو پوريءَ طرح باخبر هو.

مظهر شاهجهاني

ترتيب ۽ مضامين:

هي ڪتاب جنهن جو ٻيو حصو ايندڙ صفحن ۾ پيش ڪيو ويندو، ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي- يعني، مؤلف جي لفظن ۾، قسم اول ۽ قسم ثاني. انهن مان قسم اول ۾ رموز جهانباني، امور حڪمراني، ۽ ملڪي ۽ انتظامي سياست جو بيان ڏنل آهي. هي حصو نظام الملڪ جي "سياست نامي" يا اهڙي قسم جي ٻين ڪتابن جي انداز موجب ترتيب ڏنل آهي.

قسم اول (پهرئين حصي) جا چار باب آهن ۽ آن جي ٻئي باب کان سواءِ باقي سمورا باب جدا جدا فصلن تي مشتمل آهن، جن جي عنوانن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

قسم اول: (ورق ١ کان ٢٢٨ تائين) (١).

هن ۾ اهي ڳالهيون درج ٿيل آهن، جيڪي اجمالي طور بادشاهن لاءِ ضروري سمجهيون وڃن ٿيون. هن جا چار باب آهن:

باب پهريون: سلطنت سان تعلق رکندڙ ترغيب ۽ ڏهڪي بابت، هن جا ٻه فصل آهن.

فصل پهريون: امارت ۽ سلطنت جي ترغيب (ورق-٤)

فصل ٻيو: سلطنت جو تاب ۽ ڏهڪو (ورق-٨)

---

(١) ورقن جو هي شمار مصنف جي ان مخطوطي مطابق آهي، جيڪو سندس ملڪيت هو. ان تي ئي اصل فارسي متن جو بنياد رکيل آهي.

باب ٻيو: بادشاهن طرفان ماڻهن کي فهمائش ڪرڻ (ورق-١٤)
باب ٽيون: ملڪراني ۽ ملازمن جي تربيت، هن باب جا
چار فصل آهن. (ورق-١٦)
فصل پهريون: مُلڪراني (ورق-١٦)
فصل ٻيو: ملازمن جي تربيت ۽ تاديب (ورق-٢٩)
فصل ٽيون: صوبيدارن جي تربيت (ورق-٨٨)
فصل چوٿون: ملازمن جي اصلاح (ورق-٩٣)
باب چوٿون: انهن خصلتن بابت جيڪي بادشاهن ۽ اميرن کي
مٿاهين درجي جو حقدار بڻائين ٿيون، هن باب جا
ويهه فصل آهن.
فصل پهريون: ڪوڪل (ورق-١٠٥)
فصل ٻيو: همت (ورق-١٠٧)
فصل ٽيون: عزم (ورق-١٠٩)
فصل چوٿون: جدوجهد (ورق-١١١)
فصل پنجون: جٽاداري (ورق-١١٤)
فصل ڇهون: عدالت (ورق-١١٦)
فصل ستون: خيرات، نيڪي (ورق-١٣٥)
فصل اٺون: شفقت، مرحمت (ورق-١٤٠)
فصل نائون: سخاوت، احسان (ورق-١٤٤)
فصل ڏهون: ضرورتن جي پورائي (ورق-١٥٨)
فصل يارهون: مشاورت (ورق-١٦٠)
فصل ٻارهون: ڏگهي نظر (ورق-١٦٥)
فصل تيرهون: غيرت (ورق-١٦٨)
فصل چوڏهون: سياست (ورق-١٧٤)
فصل پندرهون: چوڪسي، جانچنا (ورق-١٨٠)
فصل سورهون: دانائي (ورف-١٩١)
فصل سترهون: رازداري (ورق-١٩٢)

فصل ارڙهون:	نيڪنامي جي طلب	(ورق-١٩٣)
فصل اڻويهون:	چڱن جي صحبت	(ورق-١٩٩)
فصل ويهون:	ٻُرن کان پاسو	(ورق-٢٠٢-٢٢٨)

ورق ٢٢٨-١ جي پڇاڙيءَ وارين ٻن سٽن کان ڪتاب جي قسم دوم (ٻئي حصي) جي شروعات ٿئي ٿي، جنهن جو اختتام ورق ١٠٤ تي ٿئي ٿو. هي حصو صرف سنڌ جي تاريخ لاءِ مخصوص آهي. هن ۾ مؤلف گهڻو ڪري پنهنجي ئي دور جي سياسي، انتظامي، اقتصادي، معاشرتي، جغرافيائي ۽ قبائلي حالات ۽ واقعات جو معاصرانه بلڪ اکين ڏٺو تفصيل چئن بابن اندر بيان ڪيو آهي.

پهريون باب بکر بابت، ٻيو سبيءَ جي باري ۾، ٽيون ٺٽي جي سلسلي ۾، ۽ چوٿون سيوهڻ جي تفصيلي واقعن بابت ڏنل آهي، جيڪو پنجن فصلن ۽ خاتمي تي مشتمل آهي.

ڪتاب جا پهريان ٽي باب جيتوڻيڪ مختصر آهن ته به انهي ۾ جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، سو پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان تمام قيمتي ۽ اهم تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو.

مؤلف سيوهڻ جا حالات نهايت شرح ۽ تفصيل سان پيش ڪيا آهن. اهو ان لاءِ ته اصل ۾ هن ڪتاب جي تاليف جو سبب ئي سيوهڻ جا واقعات هئا، جئن اڳتي هلي واضح ڪيو ويندو.

في الحال ڪتاب جي انهي قسم ثاني (ٻئي حصي) کي سنڌ جي تاريخ تي مشتمل هئڻ سبب شايع ڪيو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ آن جو ٻيو حصو به عملي اعتبار کان خاص اهميت رکي ٿو، ليڪن هن وقت ان کي ڪنهن ٻئي موقعي لاءِ مخصوص رکجي ٿو. البته مؤلف ڪتاب جي قسم اول ۾ چند موقعن تي دليل طور پنهنجي مقصد جي وضاحت لاءِ سنڌ جا جيڪي واقعا

مثال نمونې پيش ڪيا آهن سي هن ڪتاب جي حاشيي توڙي مقدمي ۾ خاص عنوان تحت درج ٿيل آهن.

اسباب تاليف:

هن کان اڳ ٻڌايو ويو آهي مؤلف جيتوڻيڪ پنهنجو منصب ترڪ ڪري ٺوري گذاري جي آڌار تي سيوهڻ ۾ گوشي نشين ٿي ويٺو هو پر ان هوندي به ملڪي سياست توڙي ان جي پين معاملن سان سندس دلچسپي جئن جو تئن قائم پئي رهي. هن جي اها ئي دلچسپي نيٺ هن ڪتاب جي تاليف جو سبب بڻي، جنهن جو داستان هن ريت آهي:

شاهجهان جئن ئي (٨- جمادي الثاني ١٠٣٧ ھ) ۾ تخت نشين ٿيو ته هن اعتمادالدوله مير غياث جي پوٽي، مرزا احمد بيگ خان، کي سيوهڻ جو جاگيردار مقرر ڪري موڪليو (١). هي تمام مست مزاج، نااهل ۽ نڪمو ماڻهو هو. هن مَردن جي مجلس ۽ حڪومت جي ڪاروبار تي عورتن جي صحبت ۽ زنانخاني جي بيٺڪ کي ترجيح ڏني، ۽ حڪومت جي واڳ پنهنجي هڪ ظالم ۽ سفاڪ پياءُ مرزا يوسف کي سونپي ڇڏيائين، جو پنهنجي فطرت جي لحاظ کان نهايت ڪريل ذهنيت وارو، ذليل ۽ بيهودو ماڻهو هو.

يوسف ميرڪ هن بابت لکي ٿو ته هي ايڏو سفاڪ هو، جو حجاج بن يوسف جهڙو ظالم اظلم به هن جي آڏو هڪ ادني شاگرد واري حيثيت رکندڙ هو (ص-١٥٤). هن پنهنجي قهر ڪلور ۽ ظلم ستم سان سڄي صوبي جي ستيا ناس ڪري ڇڏي هئي. ماڻهن ۾ مهيلوڙ پئجي ويو ۽ چؤطرف واويلا مچي ويئي، تنهن هوندي به ڪنهن جي مجال نه هئي جو ڪا ٻڙڪ به ڪڍي سگهي. يوسف ميرڪ پنهنجي هن همنام جي ظلمن جي

(١) "ماثرالامراء" ج ١- ص ١٩٥، ۽ ڪتاب جو متن ص ١٠٤.

جيڪا روداد قلمبند ڪئي آهي. آن مان جا تصوير ذهن ۾ اڀري ٿي سا هن ريت آهي.

مظالم جي تصوير:

١- مرزا يوسف، روزانو بيگناهه ماڻهن کي شهر مان ڪوٺائي، انهن کي پنهنجي سامهون قتل ڪرائيندو هو. انهيءَ دونس ۾ نه وڳو مظلومن جي ڪل لهي ويندي هئي، بلڪ مارڪٽ هلندي ڪيئي ويچارا مري به ويندا هئا. اهڙيءَ طرح ٻن ٽن سون بيگناهن کي قيد ڏيارڻ هن جي روزاني ڪرت هئي. هڪ ابريشم فروش کي هميشه آتي حاضر رهڻ جو حڪم ڪري ڇڏيندو هو ته جئن قتل ڪن هنندي انهن جون ڪٿهيون ڇڇي پون ته اهي هڪدم درست ڪيون وڃن، جئن مارڪٽ ڪندي ڪا ويرم وچ ۾ نه پوي. هي سڀڪجهه صرف دل وندرائڻ ۽ تماشي طور ڪيو ٿي ويو. ان ۾ ڏوهيءَ نه ڏوهيءَ جو ڪو سوال نه هو (ص-١٥٦).

٢- احمد بيگ، اتفاق مان جڏهن به رات جي وڳوڙي ۾ زنانخاني مان نڪري مرداني ۾ اچي ويهندو هو، تڏهن به سندس سامهون مرزا يوسف جي اها ڪارستاني پيئي هلندي هئي. احمد بيگ کي اها توفيق نه هئي ته پنهنجي پاڻ کان انسانيت کي انهيءَ حد تائين ذليل ۽ خوار خراب ڪرڻ جو ڪو سبب وغيره پڇي سگهي.

٣- مارڪٽ ڪرڻ وقت جيترا به مظلوم مري ويندا هئا، تن جي پڇا ڪرڻ وارو ڪوبه نه هو، عزيز قريب سڀ گهرن ۾ پوسانجي رهجي ويندا هئا. انهيءَ ظلم جي ڪاروئيار ايڏو ته انڌير مچائي ڇڏيو هو، جو عدل انصاف جي دانهن ڪوڪ لاءِ ڪوبه چارو ڪونه هو. مغلن جي موڪليل هن

جاگيردار (احمد بيگ) کي زنانخاني مان ئي ايتري مُهلت نٿي ملي، جو ڪا گهوڙي ٻاهر اچي، اهو ماڻدان پنهنجي آڪين سان ڏسي ها. ڪنهن جي مرڻ جيئڻ سان هن جو ڪوبه واسطو نه هو، نه ملڪ پنهنجو نه ماڻهو پنهنجا، ڪنهن کي ڪهل اچي ته ڪيئن اچي، ڪو داد فرياد ٿئي ته ڪيئن ٿئي ؟ ۽ ڇاجي لاءِ ؟

٤- سڄي صوبي ۾ مرزا يوسف کي جنهن ماڻهوءَ بابت ڪابه خبر پوندي هئي ته هو شاهوڪار آهي، تڏهن ان تي ڪوڙا الزام مڙهي، ڪيس ڀاڻ وٽ گهرائيندو هو، ۽ معمولي پڇا ڳاڇا کان پوءِ ڀيرينءَ سٽ ۾ ان کي قمڪن سان نستو ڪرائي ڇڏيندو هو، پوءِ ان جي مال ملڪيت ضبط ڪرڻ جو حڪم ڏيندو هيو. اهو سلوڪ نه فقط مَردن سان ڪيو ٿي ويو، پر مالدار عورتن سان به اهڙي تعدي ڪئي ويندي هئي. ان ۾ مرزا يوسف کي ماڳهين ڪو حياءُ شرم محسوس نه ٿيندو هو.

٥- مرزا يوسف کي پرائي مال ملڪيت ميڙڻ جي ايتري حد ڏائين ٻيڇڙي بيماري هئي، جو ماڻهن جا ڏاريل جانور به هن جي هٿ چراند کان بچي نٿي سگهيا. سنڌ جا آٺ ڏاڍا قيمتي هوندا هئا، ماڻهو پنهنجي سواري جي سهي توڙي مال برداريءَ لاءِ انهن کي وڏي شوق سان پاليندا هئا، اهي آٺ جيڏا سهڻا تيڏا ڪمائتا هوندا هئا. مرزا يوسف انهن سهڻارن کي به پنهنجي مالڪن وٽ پلندي نه پئي سگهو. هرهنڌ حڪم ڏئي ڇڏيو هئائين ته جتي به ڪو پلوءِ قيمتي آٺ نظر اچي ان کي هڪدم جهلي سنڌس شترخاني ۾ داخل ڪيو وڃي (ص-١٥٦).

٦- ڏوڪڙن ميڙڻ لاءِ هن ڪيئي طريقا ايجاد ڪيا هئا، خشڪي ۽ درياهي رستن تي پهرا لڳرائي ڇڏيا هئائين. هر

آئي وئي ڪان بنان ڪنهن سبب جي محصول آڳاڙيا پئي ويا، ايتري تائين جو سکڻ هٿن وارا واٽهڙو به انهيءَ رهزنيءَ کان آجا نه هئا. حالت وڃي انهيءَ حد تائين پهتي، جو هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ تائين وڃڻ لاءِ راهداري ضروري هئي، جنهن لاءِ ماڻهن کي پئسا ڀرڻا پوندا هئا.

جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن ميت ماتم جي موقعي تي ٻئي ڳوٺ تائين ويو ٿي ته ان کي ڏوڪڙ ڏيئي راهداري حاصل ڪرڻ کان سواءِ ڳوٺ مان ٻاهر پير رکڻ نٿي ڏنو ويو. انهيءَ ڪارگذاريءَ سبب مغل حاڪمن جا ذاتي خزانا ته ڀرُ ٿيندا پئي ويا، ليڪن ملڪي ڪاروبار، واپار وهنوار ۽ ماڻهن جي آمدرفت ۾ رخنو پوندو ويو، تجارت ۽ ڏيتي ليتي پوئتي پئجي ويئي، پڇاڙيءَ هر ڪو پنهنجي شهر ۽ ڳوٺ ۾ بند ٿي ويهي رهيو. ان جو لازمي نتيجو اهو به ٿيو هوندو ته غريب پورهيت به روزگار جي سانگي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ وڃڻ کان نيرهه ٿي چڪا هوندا.

٧- درياهه ۾ جيڪي سڪيون ٻيڙيون هلنديون هيون تن کان به محصول ورتو ٿي ويو. ڪنهن ٻئي علائقي جي ڪا خالي ٻيڙي جيڪڏهن ڀُل چُڪ مان سيوهڻ جي حد ۾ داخل ٿيندي هئي ته اها به انهي ناجائز ۽ جبري محصول جي چنبيءَ کان بچي نٿي سگهي. وصوليءَ جي انهيءَ اڻنگي طريقي سبب خشڪيءَ جي رستن مان گڏ درياهي آمدرفت به بند ٿي ويئي ۽ سڄو ملڪ انهن پابندين جي ڪري تنگ ٿي رهجي ويو. شهري آزادي توڙي انفرادي جدوجهد بلڪل ختم ٿي ويئي.

٨- سوداگرن جي ٻيڙين تي طرحين مصيبتون نازل ٿينديون پئي رهيون. انهن کي ڪيترا ڏينهن هروڀرو روڪيو ٿي ويو. ان مان گڏ سوداگرن کي مجبور ڪيو ويندو هو ته

هو پنهنجو قيمتي سامان پڳڙن سُٽ تي سيوهڻ ۾ نيڪال ڪري ڇڏين. اها روش سيوهڻ جي ماڻهن ڪي ڪنهن فائدي وسائڻ لاءِ ڪانہ اختيار ڪئي ويئي هئي، بلڪ ان جو مقصد اهو ٿي هو تہ واپاري تنگ ٿي پون ۽ مرزا يوسف کي گهاٽي پگهيون رشوتون ڏيئي پنهنجي جند ڇڏائين. اڪثر ائين ٿي ٿيندو هو تہ هو رشوتون پري، انهيءَ اوچتيءَ آفت کان پاڻ کي ڇوٽڪارو ڏياريندا هئا.

٩- رشوت ڏيڻ کان پوءِ بہ ويچارن واپارين جي جان نہ ڇٽندي هئي، جيستائين مرزا يوسف انهن جي مال اسباب مان پنهنجي پسند جون شيون تحفي طور وصول نہ ڪندو هو.

١٠- جڏهن مرزا يوسف، سوداگرن مان سيڪجهہ ڪري گذرندو هو، تہ پيڙيائتن ۽ عام مسافرن جي خبرچار ورتي ويندي هئي. ڪيئي حيلا بهانا بڻائي انهن جي کيسن تي هٿ ڦيريا ويندا هئا ۽ انهن مان ڪيترن کي مرزا يوسف جي ڦٽڪن جو عذاب سهڻو پوندو هو.

١١- مرزا يوسف سڄي ملڪ جا چور چڪار ۽ ڌاڙيل پاڻ وٽ ٿمائي ويهاريا هئا، جن جي مدد سان ملڪ ۾ چوريون ۽ ڦريون ڪرائيندو ۽ ڌاڙا هڻائيندو ٿي رهيو. لٽ ڦر جو سمورو سامان سندس مال خزاني ۾ داخل ٿيندو پئي رهيو. انهن ذليل حرڪتن جا جيڪي لازمي نتيجا نروار ٿيا، اهي نهايت اندوهناڪ هئا. هڪ طرف چورچڪار ۽ ڌاڙيل بي ڊپا ٿي پيا تہ پئي پاسي سرڪاري سرپرستي حاصل هئڻ ڪري چوري ڪرڻ ۽ ڌاڙي هڻڻ جي ڪُڌي ڪم تي ڪين فخر ٿيڻ لڳو. سا گهڻي وقت ملڪ ۾ هورا ڪوري ۽ ڌهڪاءَ جي واڌ ٿيندي ويئي، آس امان ڪونہ رهيو ۽ هرڪو پنهنجي مال ملڪيت کي محفوظ سمجهڻ جو آسرو پلي ويهي رهيو.

١٢- مرزا يوسف صرف انهن طريقن تي بس ڪانہ ڪئي پر عوام کي ڦري پينگ ڪرڻ لاءِ هڪ ٻيو طريقو بہ رائج ڪيائين. بنگال مان نامي گرامي جواري گهرائي، انهن کي شهر جي چوواٽن تي ويهاري ڇڏيائين، جيڪي نہ رڳو واٽهڙن جا کيسا خالي ڪري ڇڏيندا هئا بلڪ انهن ويچارن جا ڪپڙا بہ بدن تان لهرائي دنگ ڪندا هئا.

چوريءَ ۽ جوا جي سڄي آمدني شام جو اهڙيءَ طرح حلال جي ڪمائي سمجهي، "خزاني" ۾ جمع ڪرائي ويندي هئي ڇو تہ اها بہ سُلڪ مان اڳاڙيل ڍل ۽ ٻي جائز آمدني هئي.

١٣- شهر جي شريف ۽ عابد، زاهد ماڻهن کي ذليل ۽ خوار ڪرڻ ۾ مرزا يوسف جهڙي رذيل ماڻهوءَ کي ڏاڍو مزو ايندو هو، خاص ڪري اهو لطف کيس ان ڪري بہ ايندو

هوندو تہ سيئي ماڻهو هڪ فتح ڪيل ملڪ جا رهاڪو هئا، جن جي ڪا بہ دانهن ڪوڪ ٻڌڻ جوڳي نہ هئي ۽ نہ سندن ڪو حمايتي ئي هو.

بهرحال مرزا يوسف هزارن حيلن بهانن سان سيوهڻ جي شريف ماڻهن سان الدماڪ عقوبتون ڪندو پئي رهيو. هڪ دفعي ڪنهن نئين قلعي جو بنياد رکندي حڪم جاري ڪرايائين تہ شهر جا سيئي ماڻهو اچي پنهنجي مٿي تي سيرون ڍوئين، پاڻ ئي گارو تيار ڪري ان کي قلعي تائين پهچائين ۽ پنهنجي سِر اوساريءَ جو ڪم ڪن. ڪي بيمار، معذور يا پوڙها ماڻهو مزدور وٺي آيا تہ جئن پنهنجي بدران انهن کان اها بيگر وهرائين پر مرزا يوسف کي اها ڳالهہ نہ وڻي، سو انهن معذورن کان هرقسم جو ڪم ورتو ويو- پلا ائين ڪرڻ ۾ هن کي ڪهڙي ڪَسُ هئي ان حالت ۾ جڏهن سندس مَنشا بہ اها ئي هئي تہ

مظلومن کي وڏيڪ مظلوم بڻائڻ سان گڏ ڪين ڏيو ٿي خوار خراب به ڪيو وڃي!

١٤- هڪ ڀيري شهر جي آبرومند ماڻهوءَ قاضي عبدالواحد تي ڪوڙو الزام مڙهي ڪانئس سو رپئي ڏنڊ جو دستاويز لکرائي ورتائين. پوءِ اهو دستاويز چاڙهي واڄٽي ٽنوليءَ جي نيت سان شهر جي هڪ ديوث ماڻهوءَ ابراهيم بلوچ وٽ وڪرو ڪيائين. تورن ڏينهن کان پوءِ قاضي عبدالواحد (مرحوم مغفور) کي گهرائي آن سان جيڪا تعدي ڪرايائين تنهن جي روداد يوسف ميرڪ (مؤلف) جي لفظن ۾ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪرڻ مناسب لڳي ٿي. هُن لکيو آهي ته

> يڪ ڪردار ابراهيم بلوچ را ڪره ميزد و مي گفت: هان، صد روپيه بده!
>
> و ابراهيم بلوچ قاضي عبدالواحد راڪره ميزد و مي گفت: هان صد روپيه بده (١)!

يعني: هڪ ڦٽڪي هڻندڙ ابراهيم بلوچ کي ڦٽڪو هڻي پئي چيو ته سو رپيا ڪڍ!

ابراهيم بلوچ وري قاضي عبدالواحد کي ڦٽڪو هڻي ٿي چيو ته سو رپيا ڪڍ!

مرزا يوسف گهڻو وقت اهو تماشو ڏسندو رهيو ۽ ان سان گڏ مفتوح انسانن جي ذلت ۽ رسوائي ۽ پنهنجي ڏاڍ ۽ آڏوڏائيءَ تي ڪِڪِيون هڻندو پئي رهيو. يوسف ميرڪ لکي ٿو ته شهر جي ماڻهن لاءِ اهو ڏينهن ڪاريءَ قيام برابر هو. شريف وَٽ جا گهوڙها ٿي رُنا ۽ ڪمينا ڏند ٽيڙي پئي کلندا رهيا.

١٥- مرزا يوسف چغل خورن جي به وڌي لوڌ پاڻ وٽ

---

(١) ڪتاب جو متن، ص ١٥٨.

پالي وکي هئي، جن کي هن "حقيقت دان" (ڳالهون سچار) جو لقب ڏيئي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ خاص هدايتن سان انهيءَ ڏنڊي تي لڳائي ڇڏيو هو ته هر شريف ۽ شاهوڪار ماڻهوءَ تي چغليون هڻندا رهن ته جئن مرزا يوسف کي انهن جي خوار خراب ڪرڻ جو وَجهه ملي. انهيءَ ٽولي پنهنجين ڪارگذارين سان سڄي علائقي ۾ وڻ پاري ڏنو هو.

١٦- پنين ۾ جڏهن پوک پڄي تيار ٿيندي هئي ته مرزا يوسف پنهنجا هٿ ٺوڪيا ماڻهو ڏل مقرر ڪرڻ لاءِ ڏياري موڪليندو هو. اهي هر هنڌ وڃي ايڏي جمعبندي هٽي ايندا هئا، جو فصل اُڀئڻ کان پوءِ ڪُڙميءَ کي پنهنجي سڄي ڪمائي سرڪاري خزاني ۾ داخل ڪرائڻ بعد به مٿس مڙهيل جمعبنديءَ (ڏل) کان ڇوٽڪارو ملي نه ٿي سگهيو. آخر ڏيورن ڏگهن سميت ان جو سڄو آرڪو ترڪو ضبط ڪري، بقايا جي وصولي ڪئي ويندي هئي. ڪڙمي ويچارا سڄو سال پگهر جو پورهيو ڪندي به ڪنگال ۽ بکيا اگهاڙا رهجي ويندا هئا. مغل سلطنت جي ڪارندن کي ان ڪلور جي ڪا به پرواهه نه هوندي هئي.

١٧- هڪ دفعي الاهي آفت کان پوکون تباهه ٿي ويون، ليڪن مرزا يوسف تنهن هوندي به پنهنجي مرضيءَ مطابق جمعبندي ڪرائي ڇڏي. نتيجو اهو نڪتو جو غريب، بيوس، مجبور ۽ مظلوم ڪُڙمي رات جي اونده ۾ پنهنجا گهرگهاٽ، ٻنيون ۽ ڳوٺ ڇڏي پاڇڙ ۾ پئجي ويا. مرزا يوسف کي جڏهن اها ڪُڙڪ پيئي ته سندن پٺيان سپاهي ڊوڙايائين، جن انهن جي سڄي مَتَڏي موڙي کانئن کسي ورتي.

١٨- جهانگير بادشاه پنهنجي اياسڪاريءَ ۾ ڳاوشماري (ڏيورن ڳڻڻ) ۽ ڏيورن تي داغ ڏيڻ (ڏنب جي نشان) جو رواج ختم ڪري ڇڏيو هو. ليڪن شاهي تنسيخ (حڪم رد ڪرڻ)

جي باوجود احمد بيگ جي دور ۾ سندس پاڻ (مرزا يوسف) حڪم ڏيئي ڇڏيو هو ته نئين سير سيوهڻ جي ڏهن ئي پرڳڻن ۾ گاوشماري ڪرائي ڍورن تي زوريءَ داغ لڳرايا وڃن. ماڻهن کي اهو قانون ڏکيو ته ڏاڍو لڳو پر ڇا ٿي ڪري سگهيا؟ جن جو گذر ئي ڍورن ڍڳن تي هو تن لاءِ اهڙي قسم جي وصولي وڏو عذاب هئي.

١٩- سڄي صوبي جي عملدارن کي گهرائي بنا ڪنهن ڏوهه گناهه جي قيدخاني ۾ وجهرايو ويو اهڙيءَ طرح ملڪ جا ارباب، شريف ۽ مانائتا ماڻهو به جيل جي ڪال ڪوٺڙين ۾ پهچايا ويا. اهو حال ڏسي بهاءُ الدين پنهوار جهڙا معزز ماڻهو پنهنجا آباڻا ڪَڪ ڇڏي سنڌ جي ٻين علائقن ۾ رهي پناهگزين ٿي ويا.

مرزا يوسف بهاءُ الدين جي غير موجودگي جو فائدو وٺي، آن جي پن مخالفن کي همٿي ڏني، جن انهيءَ ارباب جي ڳوٺ اڪبر آباد تي وڃي چڙهائي ڪئي. ارباب بهاءُ الدين کي جڏهن انهيءَ سازش جي سڌ پيئي ته عين موقعي تي پهچي ڳوٺ ۽ ملڪيتن جو بچاءُ ڪري ورتائين ۽ مخالف سندس هٿان مارجي ويا.

مرزا يوسف ارباب جي انهيءَ اقدام کان ايڏو ته اچي ڏمريو، جو آن سڄي علائقي جي اربابن، مقدمن، پٽوارين، قانون گوين ۽ گماشتن کي پڪڙي جيل آماڻي ڇڏيائين.

٢٠- مرزا يوسف اهڙيءَ اڻنگائيءَ سان ملڪ جي شريفن ۽ ٻين رهاڪن کي نيڪرون ڏيئي پاڻ ۾ ويڙهائيندو هو. ائين ڪرڻ سان هڪ طرف ملڪ جا اثر رسوخ وارا ماڻهو ڪمزور ٿيندا ويا ته ٻئي پاسي ملڪ جي ايڪي کي وڏو ڇيهو رسندو ويو. ڪيس پنهنجي حاڪميت برقرار رکڻ لاءِ اهو ئي رستو سُجهيو ٿي.

٢١- علائقي ۾ جيڪي بہ باراني توڙي معافيءَ جون زمينون هيون ۽ جن تي آيامن کان ڪابہ ڏل يا ٻي سرڪاري وصولي نہ ٿڙهيل هئي، مرزا يوسف انهن تي ڀيهر ڏل وجهي ڇڏي. هيءَ هئي مختصر صورتحال مرزا يوسف جي ڪاروگذارين جي، جنهن کي "مظهر شاهجهاني" سان ترتيب ڏيئي پيش ڪيو ويو.

نورجهان بيگم جي پائٽئي ۽ اعتماد الدولہ (١) ميرغياث جي پوٽي يعني مغل شاهي حاڪم مرزا احمد بيگ خان جون دلچسپيون جڏهن زنانخاني جي اندر انت کان ٻاهر ٿينديون ويون ۽ سندس پاءُ مرزا يوسف جون ڪارگذاريون حرم سرا کان ٻاهر حدون ٽپي ويون، تہ سيوهڻ جو سڄو علائقو پينگ ٿي ويو، ڳوٺ ويران ٿي ويا، آباديون برباد ۽ زمينون ٻنجهر ٿي ويون. ماڻهن حيران پريشان ٿي سنڌ جي ٻين وسندين ۽ واهڻ ۾ وڃي پناهہ ورتي.

"مظهر شاهجهاني" جو مؤلف انهن درد ناڪ حالتن ۽ افسوسناڪ واقعن جو بيان دهرائيندي لکي ٿو:

چو خواهد کہ ويران کند عالمي
نهد ملک در پنجهء ظالمي

"خدا جڏهن ڪنهن ملڪ کي ويران ڪرڻ
چاهي ٿو، تہ ان جي واڳ ظالم جي هٿ
۾ ڏيئي ٿو ڇڏي."

---

(١) نورجهان جي پيءُ ۽ احمد بيگ جو نسب نامو مقدمي سان ملحق آهي: ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ مغل سلطنت جي بادشاهن، شهزادن توڙي اميرن جو هن خاندان سان ڪهڙو رشتو هو: ۽ انهيءَ رشتيداريءَ جي ڪري هن گهراڻي ڪيئن سڄي هندستان کي پنهنجي وَڪڙ ۾ آندو هو ۽ ڪيئن سرطان جي بيماريءَ وانگي اهو هتان جي سياسي ڍانچي ۾ ور ڪري چڪو هو.

اهي ڪيس جنن جو لٽڻ لٽيندا رهيا پر ڪنهن جي واتان ڪا به ٻڙڪ ٻاهر نه نڪتي. ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جو اهو عالم هو، جو مرڪزي حڪومت جي ديوان خاص تائين داد رسيءَ لاءِ پهچڻ ته ٺهيو، پر انهن مظلومن ۽ ستم رسيدن کي خود محل سرا اندر مرزا احمد بيگ جي ايوان تائين پنهنجي آهن ۽ الاهُن پهچائڻ جي به سگهه ڪا نه هئي. ميرڪ يوسف چوائي:

”هيچ آفريده نبود..... ڪه بيان واقع را به احمد بيگ خان بگو يدڪه برادر تو اين قسم ظلم و ستم برداشته عالم وا خراب و ضايع ڪرده ص ١٥٩!

يعني: اهڙو ڪو ماڻهو پيٽ ئي ڪونه هو، جو اهي آپدا احمد بيگ خان جي ڌيان تي آڻي ته ڪنهنجي حلالي ڀاءُ جي انڌير ۽ انياءَ ڪان هينءَ ملڪ جي ٻيڙي سير تي چڙهي چڪي آهي!

يوسف ميرڪ (مؤلف) کي هڪ شريف انسان جنان پنهنجي وطن سان بي انتها محبت هئي. پاڻ هو به وڏي ڪردار ۽ جرأت جو مالڪ. جڏهن پاڻي حد ڪان وڌيڪ گذرندو ڏٺائين، ته هڪ ڏينهن انهيءَ حرم نشين حاڪم (احمد بيگ) کي وجي مسند جي ٻڌايائين ته

’تو اين خلق الله وا بدست برادر خود داده خراب و ضايع ساختي! چون متوجه به آن جهان شوي، خالق علي الاطلاق از تو خواهد تحقيق ڪرد‘ ص ١٥٩-

يعني: تو خدا جي خلق کي پنهنجي خونخوار ڀاءُ جي حوالي ڪري ان جو جهڳو جهٽ ڪري ڇڏيو آهي، خدا قيامت ڏينهن توکان ضرور ان بابت پڇاڻو ڪندو.

ليڪن ان ڪان پوءِ به ڪو خاطرخواه نتيجو نه نڪتو.

هن ظالم ۽ ناخدا ترس حاڪم جي ظلمن کان ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ لاءِ ڪا به واهه ڏسڻ ۾ نه پئي آئي. نيٺ يوسف ميرڪ اهو ارادو ڪيو ته پاڻ ٿي مرڪزي سرڪار وٽ وڃي شاهي ايوان جا ڳرا زنجير کڙڪائي ۽ هن درد ناڪ داستان کي شاهجهان بادشاه جي ڪنن تائين رسائي. ممڪن هـو ائين ڪرڻ سان ڪا ڇوٽڪاري جي واٽ پيدا ٿي پوي!

تاليف جو ارادو:

يوسف ميرڪ پوءِخيال ڪيو ته هيءَ ڏکن پري آکاڻي زباني طور ٻڌائڻ بدران طومار جي صورت ۾ لکي شاهي دربار ۾ پيش ڪرڻ مناسب ڳالهه ٿيندي، جئن چوي ٿو ته

.... واقم الحروف، پريشاني احوال وطن اختياري خود ديده .... عازم عتبه بوسي آستان فلڪ نشان گرديد و به خاطر آورد ڪه احوال اين ملڪ و عمل احمد بيگ خان را در يڪ طوماري نوشته بنظر اقدس گذراند - ص ١٦٠.

يعني: راقم الحروف (يوسف ميرڪ) پنهنجي اختياري وطن کي حال کان بيحال ڏسي، شاهي دربار ڏانهن ڪَهي وڃڻ جي سنبت ڪئي ته جئن ملڪ جي احوال ۽ احمد بيگ خان جي عملداريءَ جو لکيل طومار بادشاه وٽ پيش ڪري.

انهيءَ نيت سان هو سيوهڻ مان نڪري ٻکر پهتو، جتي ان وقت محمد علي بيگ بغدوي، حڪيم محمد صالح ۽ مان سنگهه وغيره مغل سلطنت جا نائب مقرر ٿيل هئا. انهن کي جـڏهن يـوسف ميرڪ جي انهيءَ ارادي جي خبر پئجي ويئي ته پنهنجو خاص ماڻهو موڪلي مرزا احمد بيگ کي آگاه ڪيائون. پـر ايتري ۾ خير جو يوسف ميرڪ سيوهڻ ڇڏي چڪو هو نه تـه هن جي انهيءَ ارادي جي جيڪڏهن بروقت احمد بيگ کي سڌ

پنجي وڃي ها ته ٻوڙ هن ويچاري جي سر جو ڪو خير نه هو.

هاڻ جڏهن ٻکي سنڌس پهچ کان پري ٿي پيو ته آن کي وري ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسائڻ لاءِ احمد بيگ بکر جي عملدارن کي ميڙ منٿ ڪئي ته ڪيئن به ڪري يوسف ميرڪ کي سيوهڻ واپس ڪيو وڃي. آن سان گڏ هو مظلومن تي هٿ ڦير ڪري سنڌن دل وٺڻ جي ڪوشش ۾ لڳي ويو.

ان کان اڳ جو احمد بيگ جو ملازم سنڌس پيغام کڻي بکر پهچي، يوسف ميرڪ بکر جا وڻ ڇڏي ملتان پيڙو ٿي چڪو هو. تڏهن ملتان جو صوبو شاهجهان جي سهري وزير اعظم آصف خان يمين الدوله (١) جي جاگير ۾ هو ۽ يوسف ميرڪ جو وڏو ڀاءُ مير ابوالبقا امير خان آصف خان پاران اتي نائب مقرر ٿيل هو.

ڪتاب جي تاليف

يوسف ميرڪ جو ارادو هو ته ملتان ۾ پنهنجي ڀاءُ وٽ رهي، دارالخلافه وڃڻ لاءِ سفر جو سامان تيار ڪري ۽ اتي ئي انهيءَ طومار کي ترتيب ڏيئي دربار ڏانهن آسهي وڃي. ليڪن ١٠٣٩ هه ۾ (٢) هي جڏهن ئي ملتان پهتو ته مير ابوالبقا اميرخان کي ٺٽي جي نائبيءَ جا احڪام مليا.

مير ابوالبقا اميرخان وڏو تجربيڪار ۽ مغل بادشاهن جي شاهاڻي مزاج جي نزاڪتن کان چڱيءَ طرح واقف هو. هن کي خبر هئي ته سنڌس ڀاءُ جو هي غيظ غضب ۽ حب الوطنيءَ وارو جوش خروش، انصاف طلبي ۽ داد خواهيءَ جو جذبو يا دربار

---

(١) مرزا ابوالحسن آصف خان.

(٢) ٻارهين ربيع الاول جي رات ١٠٣٩هه. شاهجهان ابوالبقا جي بدليءَ جو فرمان جاري ڪيو. "بادشاهه نامه" ج ١- ص ٢٨٧

تائين رسائي ڪرڻ واري رٿا مصلحت مطابق نہ هئي، ان ڪري ڪيس ان مان ڪنهن حاصلات يا نتيجي نڪرڻ جي ڪا بہ امڪاني صورت نظر نہ پئي آئي. انهيءَ آڌار تي هو في الحال يوسف ميرڪ کي پاڻ سان گڏ واپس ٺٽي وٺي آيو ۽ ڪيس چيائين تہ اتان ٿي سفر جو سامان تيار ڪري هندستان روانو ٿي وڃي. يوسف ميرڪ جڏهن ٺٽي پهتو (۱) تہ آب هوا جي خرابيءَ سبب بيمار ٿي پيو، تنهنڪري سندس سفر جي تياريءَ ۾ ليٽ ٿي ويئي. انهيءَ بيماري جي عالم ۾ ارادو ڪيائين تہ شڪايتي طومار بدران، صحتياب ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي صحيح حالتن تي هڪ ڪتاب تاليف ڪرڻ مناسب ٿيندو، ۽ اهوئي ڪتاب شاهي حضور ۾ پيش ڪرڻ لائق ٿي سگهندو. ان باري ۾ لکي ٿو تہ

> انهيءَ لاءِ باس باسي ويئي تہ بيماريءَ مان اٿڻ کان پوءِ سنڌ جي حالتن تي ڪتاب لکي، اهو بادشاه جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ جو سعيو ڪيو ويندو- ص ۱۶۲

هي اهو ئي ڪتاب آهي جيڪو يوسف ميرڪ بيماريءَ مان نجات حاصل ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي صحيح حالتن بابت بلڪ ائين چوڻ گهرجي تہ سنڌ اندر "مغل شاهي" جي اندروني حقيقتن متعلق تاليف ڪيو هو. هن ڪتاب جي وجود ۾ اچڻ جا اهي ئي اسباب ۽ محرڪات هئا، جن جو ذڪر گذريل صفحن ۾ اچي چڪو آهي. مؤلف ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

> هي ضعيف بندو ۽ خدا جي رحمت جو طلبگار يوسف ميرڪ پٽ ابوالقاسم نمڪين حسيني هروي چوي ٿو تہ جڏهن سنڌ جي حالتن کان واقف ٿيس تہ هن آيت جي اقتضا موجب:

---

(۱) ربيع الثاني ۱۰۳۹هہ جي پڇاڙيءَ يا جمادي الاول جي وچ ڌاري يوسف ميرڪ ٺٽي پهتو هوندو.

لا تكتموا الشهادة و من يكتمها فانه آثم قلبه
و الله بما تعلمون عليهم –

يعني :

توهان پنهنجي گواهيءَ کي نہ لڪايو ۽ جنهن
بہ پنهنجي گواهيءَ کي مخفي رکيو تنهن جي دل
گنهگار آهي، توهان جيڪي ڪريو ٿا خدا ان
جي ڄاڻ رکي ٿو –

مؤلف جي دل ۾ اها خواهش پيدا ٿي تہ سموري حقيقت زماني
جي بادشاه ابوالمظفر شهاب الدين محمد "شاهہ جهان"،

جنهن جي ڪامرانيءَ جو ايوان
آسمان ڪان اتاهون آهي ؛
اهو بادشاه جنهن جي بزرگيءَ جو سج
جتي پهچي ٿو اتي روشني اچي ٿي –

تنهن جي خدمت ۾، زماني جا لاڳاپا لاهي، پنهنجي حقيقت حال
پيش ڪئي وڃي، جئن سندس رعيت تان ظلم جو وبال دفعي
ٿئي ۽ ملڪ ۾ هر هنڌ عدل انصاف جو واءُ ورڻ لڳي.

....اسلامي بادشاهن کي هونءَ بہ اهڙين ڳالهين کان ڪو
گريز نہ آهي، انهيءَ اميد تي مون هي مختصر ڪتاب تيار ڪري،
ان کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي، جنهن جو نالو "مظهر شاهجهاني"
رکيو اٿم –

اي بادشاه!
ستن آسمانن جي سايي هيٺ
تون ئي سيڪنهن جي ايل آهين.
تنهنجي ئي در جو آسرو

سڄي جهان لاءِ پروسي جهڙو آهي.
چنڊ ساري رات آسمان تي ڦرندي،
تنهنجو ڏيئو ٻاريندو رهي ٿو؛
سج سارو ڏينهن سونهري ڪاج سان
تنهنجي تخت اڳيان حاضر آهي.
جنهن ربّ توکي بادشاهي ڏني
تنهن سڀڪجهه سنڌءِ حوالي ڪري ڇڏيو.
توکي ان ڪري ملڪ جي بادشاهي ملي
ته جيئن عدل، انصاف ڪندو رهين.
نه هوا مڇر جي پر کي زور سان ستائي،
نه هاٿي ڪيوليءَ مٿان پير رکي.
خدا جو شڪر جو تنهنجي انصاف لاءِ
هيءَ روداد پيش ڪئي وڃي ٿي.
تنهنجي انصاف ۾ وڏي اميد اٿم،
جي تو ٿورو به هي داستان پڙهيو،
توکي جيڪا بي انصافيءَ جي ڳالهه نظر ايندي
تنهن تي ڪا به مهر نه ٿيندي.
جيڪڏهن ان ۾ ڪا مٺيا هوندي
ته عرضدار سرفراز ٿي رهندو.
منهنجو ڪم موتي مڙهڻ،
تنهنجو ڪم قدر ڪرڻ آهي.
آءٌ دل سان آفرين چوندس —
اهو مون تي ڇڏيل آهي.
هن گنج نامي ۾ ڪيترن خزانن
جون ڪنجيون رکي ڇڏيون اٿم،
جيڪو ان مان سوني ڪنجي هٿ ڪندو

آهو ڪيترن خزانن جا طلسم ٽوڙي ڇڏيندو (۱).

ڪتاب جو نالو:

هن ڪتاب جا ٻه نالا نظر اچن ٿا. ٻئي حصي ۾ جتي مؤلف پنهنجي بيماريءَ جو ذڪر ڪري ٿو اتي ڪتاب جو نالو "مظهر التدبير" ماي ٿو:

> الحمد لله و المنته، هن بيت جي آڌار تي:
> اي خدا تون منهنجي نيت کان واقف آهين
> جئن نيت نيڪ آهي تئن خير جي
> نوازش ڪجانءِ. مظهر التدبير جو نسخو
> تڪميل تي پهتو، آءٌ اميد رکان ٿو ته
> امير عادل شاهجهان بادشاه ان تي عنايت
> جي نظر ڌريندو- ص ۱٦۲.

ڪتاب جي پهرئين حصي ۾ حمد ۽ نعت کان پوءِ مهاڳ ۾ ان جو نالو "مظهر شاهجهاني" لکيل آهي:

> ڪجهه پنهنجي طبيعت جي فيض مان ۽ ڪجهه
> اڪابرن جي ڪلام مان جمع ڪري هن ڪتاب
> جو نالو مظهر شاهجهاني رکيو ويو، جيڪو ٻن
> حصن ۽ هڪ خاتمي تي مشتمل آهي.

ڪتاب جي ٽن قلمي نسخن ۾ جنهن جي بنياد تي هي متن تيار ڪيو ويو آهي ۽ جيڪو خود مؤلف جي پنهنجي ملڪيت هو، تنهن جي مٿينءَ عبارت ۾ "مظهر" کان پوءِ وارو لفظ ڊاهي، ان جي مٿان ساڳيءَ صورتخطيءَ ۾ "شاهجهاني" لکيل

---

(۱) ص ۳ کان ۵ تائين، جئن ته ڪتاب جو پهريون حصو شايع نٿو ڪيو وڃي، ان ڪري هيءَ سڄي عبارت هتي نقل ڪرڻ مناسب سمجهي وئي.

آهي. ڊاڪٽر لفظ "تدبير" پڙهي سگهجي ٿو. ان موجب اندازو اهو آهي ته شروعات ۾ ڪتاب جو نالو "مظهرالتدبير" رکيو ويو هوندو، پوءِ شاهي نالي جي نسبت سان پوئين لفظ بدلائي ان کي "مظهر شاهجهاني" جو نالو ڏنو ويو. ڪتاب جي مهاڳ ۾ ته اهو نالو ڏنو ويو پر ان جي پڇاڙي حصي واري متن ۾ ساڳيو پهريون نالو "مظهر التدبير" باقي رهجي ويو.

تاليف جو سال:

مؤلف ڪتاب لکڻ جو ارادو (جنهن اڳ بيان ٿي چڪو) سال ۱۰۳۸ هه جي پڇاڙيءَ ۾ ڪري چڪو هو. ليڪن ڪتاب لکڻ جي شروعات ڪڏهن ڪئي ويئي تنهن بابت ڪٿي به ڪو اشارو ڪونه ٿو ملي. البته متن ۾ ڪن جاين تي واقعات جي ضمن اندر (۱۰۴۴ هه) جو حوالو ڏنل آهي (۱). آخريءَ ريت ڪتاب جي خاتمي تي به تاليف جي تڪميل جو سال ساڳيو ۱۰۴۴ هه ڏهرايل آهي.

> وقد تم الكتاب بعون الملك الوهاب يوم سبت وقت الظهر فـي تسع عشر مـن شهر محرم الحرام سنة الف و اربـع و اربعين مـن الهجرة الـنـبـويـه عليه افضل الصلواة والتحياة، موفق بسنة السابـع من الجلوس الشهنشاهي خلد الله ملكه و بـقاء و ثبت عدله و انصافه.

هن عبارت مان ظاهر ٿئي ٿو تـه ۱۹ محرم ۱۰۴۴ هه تي نيٺ مهل هي ڪتاب لکجي پورو ٿيو. ليڪن متن جي درمياني

(۱) ڏسو متن ص ۵-۵۸ ۽ ۱۶۳.

عبارتن ڪي هن عبارت سان ملائڻ کان پوءِ اهو خيال ڪرڻ درست نہ آهي تہ ڪتاب جي تاليف انهيءَ سال جي پهرئين مهيني ۾ ٿي هوندي، ڇا لاءِ تہ ٨١٤ صفحن ڪي صرف ١٩ ڏينهن جي اندر لکي پورو ڪرڻ بلڪل ناممڪن آهي. قياس ڪيو وڃي ٿو تہ مؤلف ١٠٣٩ هہ کان پوءِ ڪتاب لکڻ شروع ڪيو هوندو ۽ مڪمل ٿيڻ ٿي جڏهن ١٠٤٤ هہ ۾ مسودو تيار ٿيو هوندو تہ انهيءَ وقت منجهس اهڙن واقعن جو واڌارو ڪيو هوندائين جن جو تعلق ان سال سان هو. هي اهو ئي سال آهي جڏهن سندس وڏو ڀاءُ مير ابوالبقا جهوناڳڙهہ ۾ حڪومت جو نائب هو.

ڪتاب جا ماخذ:

ڪتاب جي پهرئين حصي ڪي ڏسي اهو خيال پيدا ٿئي ٿو تہ مؤلف "سياست نامہ" يا انهيءَ قسم جي ٻين ڪتابن ڪي آڏو رکي اهو حصو تاليف ڪيو هوندو. فرصت نہ هئڻ ڪري انهيءَ حصي ڪي ٻين ڪتابن سان ڀيٽڻ جو موقعو نہ ملي سگهيو، نہ تہ اهو معلوم ڪرڻ مشڪل نہ هو تہ ڪتاب جي پهرئين حصي جي تاليف لاءِ مؤلف جا ڪهڙا ماخذ هئا. ڪتاب جو ٻيو حصو جنهن تہ مؤلف جي دور ۾ اکين ڏٺل حالتن توڙي واقعن تي مشتمل آهي، ان ڪري انهيءَ لاءِ ڪنهن ٻئي ڪتاب تان مدد وٺڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. البتہ مؤلف بکر ۽ سبيءَ واري باب ۾ مير معصوم بکريءَ جي ڪتاب "تاريخ سند" تان ڪجهہ استفادو ڪيو آهي، جنهن ڪي نظر ۾ رکي متن اندر مير معصوم جي ان ڪتاب جي صفحن جا حوالا درج ڪيا ويا آهن.

شاهجهان ۽ ڪتاب:

هن ڪتاب يا ڪنهن ٻئي ذريعي سان اهو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي تہ يوسف ميرڪ پنهنجو هي ڪتاب شاهي

حضور ۾ پيش ڪري سگهيو هو يا نه. يعني هن جي پنهنجن لفظن ۾ هي ڪتاب "بادشاه جي نظر مان" نڪتو ۽ هن جي اها آس ته

مون کي اميد آهي ته بادشاه سلامت هي
داستان ضرور نظر مان ڪيندو-

پوري ٿي به يا نه؟ اندازو آهي ته جئن ته هي ڪتاب مرزا احمد بيگ جي مظالم ۽ جبر استبداد جي داستان بابت هو ۽ اهو احمد بيگ نورجهان جو ڀائٽيو، شاهجهان جي بيگم ارجمندبانو "ممتاز محل" جو سڳو سوٽ هو ۽ هن جي چاچي مرزا ابوالحسن يمين الدوله آصف خان جي نيابت ۾ خود مؤلف جو وڏو ڀاءُ مير ابوالبقا امير خان به رهي چڪو هو، تنهنڪري انهن حالتن جي پيش نظر اها مصلحت ڏيان ۾ رکي، خيريت انهيءَ ۾ سمجهي ويئي هوندي ته هي ڪتاب ڪنهن به صورت ۾ مغل شهنشاه جي حضور ۾ پيش نه ڪيو وڃي. ان ڪري هي ڪتاب مؤلف وٽ ئي رهجي ويو. اهو ئي سبب آهي جو ڪتاب نه ته مشهور ٿي سگهيو، نه وري ان جا نقل ٿيا ۽ نه ئي آن جو ڪٿي ذڪر اچي سگهيو.

ڪتاب جو مسودو مؤلف وٽ محفوظ رهيو. پڇاڙيءَ هن (جئن اينڊڙ صفحن ۾ پڙهندڙن کي خبر پوندي) اهو مسودو پنهنجي ڀائٽئي مير ضياءُ الدين يوسف کي ڏيئي ڇڏيو. انهيءَ وچ ۾ ڪتاب جي تاليف کي اٺ سال ٿي چڪا هئا.

هي ڪتاب مؤلف جي خاندان ۾ ئي رهيو. ان جو فقط هڪڙو نقل ٿيو، جو گهٽو ڪري انهيءَ ئي خاندان جي ڪنهن فرد جي ملڪيت معلوم ٿئي ٿو.

بهرحال، اصل ڪتاب ۽ ان جو هي نقل اتفاق سان زماني جي حادثن کان بچندو، اڄ تائين محفوظ رهندو آيو ۽ ڪنهن نه ڪنهن نموني اسان جي دور تائين پهچي ويو.

ڪتاب جون خصوصيتون:

ايران هجي توڙي خراسان، عرب هجي توڙي عجم، سنڌ هجي يا هند، مشرق ۾ جتي به گذريل زماني ڌاري جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن، اهي گهڻو ڪري شاهن، شهزادن، وزيرن توڙي اميرن جي ساراهه سان ڀريون پيون آهن. يعني انهن جو مرڪزي نقطو ڪنهن نه ڪنهن شخصيت تي مبني هو ۽ سڀئي واقعا انهيءَ نقطي جي چوڌاري گردش ڪندا ٿي رهيا. جنگ جا داستان، بهاديءَ جا افسانا، ملڪ گيريءَ جا قصا، سخا ۽ عدل انصاف جون حڪايتون، موافق جي تعريف، مخالف جي مذمت وغيره اهي ئي اسان وٽ تاريخ نويسيءَ جا اسلوب بڻي رهيا آهن. اسان جي تاريخن ۾ واقعن ۽ شخصيتن کي مصلحتن ۽ عاقبت انديشين جي پيش نظر لحافن ۽ غلافن ۾ ويڙهي اهڙيءَ ريت بيان ڪيو ويو آهي، جو نه ته ڪا حقيقي شخصيت ظاهر ٿئي ٿي، نه ان جا اصل ڪردار سامهون اچن ٿا ۽ نه وري واقعات پنهنجي صحيح شڪل صورت ۾ آجاگر ٿين ٿا.

ملڪ جي حالتن، معاشي ۽ اقتصادي صورتحال توڙي عوام جي طرز زندگيءَ کي ڪڏهن تاريخ نويسيءَ جي دائري اندر ڏيان ۾ آڻڻ لائق نه سمجهيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو مشرق جي ڪنهن تاريخ پڙهڻ کان پوءِ مطالعي ڪرڻ وارو ان دور جي صحيح صورتحال کان واقف ٿيڻ بدران شخصن ۽ فردن جي ڪوڙي ڪردار، ۽ فرضي واقعن جي چڪر ۾ اڙجي ٿو وڃي.

انهيءَ حالت ۾ تاريخ جا ڪي اهڙا فرد اسان وٽ اهميت حاصل ڪري ويا آهن، جيڪي حقيقت ۾ پنهنجي افعال توڙي اعمال جي لحاظ کان نه ڪنهن احترام جي لائق هئا، نه وري ڪين تحسين جي نظر سان ڏٺو وڃي ٿو. انڪري ڪيئي واقعا محض مورخن جي مصلحت بينيءَ يا غلط بيانيءَ سبب هرويرو

اسان جي آڏو تاريخ جي شاهراه تي سنگ ميل جي حيثيت اختيار ڪري ويا، بلڪ اهي اسان جي لاءِ تاريخي معتقدات بڻجي چڪا آهن، جيڪي پنهنجي اصليت جي اعتبار کان هرگز انهيءَ لائق نه هئا. اهو سيڪجهه صرف ان ڪري ٿيندو رهيو ته مشرقي تاريخون شخصي حڪمرانن جي سرڪاري ڪارخانن ۾ جڙنديون رهيون ۽ بادشاهن لاءِ لکيون ويون. آنهن ۾ اميرن جو وڏو دخل هو. پوءِ انهن کي شهزادن پنهنجي نالي معنون ڪرڻ جو رواج وڌو.

جيڪڏهن ڪن ماڻهن انهيءَ روش کان هٽي، ڪڏهن ڪا تاريخ لکي به ته شخصي حڪومت جي ڪرڙيءَ نظر جي تيزيءَ ۽ تلخيءَ ان کي مصلحت ۽ عافيت جي آڙ وٺڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو. اهو ئي سبب آهي جو تاريخ جا ڪيئي پهلو گهٽو ڪري مسخ ٿي ويا. انهن ۾ سچ جي ڳولا ڪرڻ لاءِ ڪيئي هفت خوان طي ڪرڻ کان پوءِ به مشڪل سان ڪاميابي نصيب ٿئي ٿي. انهيءَ قسم جي ڪهڙيءَ به تاريخ جي منڍ کان پڇاڙيءَ تائين ورق گرداني ڪئي ويندي ته ظل الله جي بارگاهه کان وٺي يمين السلطنت ۽ اميرالامراءِ جي ايوان تائين طواف ڪرڻو ئي پوندو.

ناجائز ملڪ گيريءَ جي هوسڪاريءَ ۾ جنگ ۽ قتل جا جيڪي به ميدان سنواريا ويا، تن جو ٿهري نظارو اچا تائين اکيان ڦرندو رهي ٿو. پيءُ جو لاش، پائرن جون مسيون، پٽن جا گيچ ڌرارين جو بڪ ٿيندي پيا پسجن، ليڪن باشندن جي اصلي تصوير ۽ صحيح حالتن تي اهڙا لوهي پردا پيل ڏسجن، جو ڪنهن به طرح سرڪاري ايوانن جي هن پار جي ڪا به جهلڪ نظر نٿي اچي.

سنڌ جون تاريخون به تاريخ نويسيءَ جي انهي عام نگارش واري اسلوب مطابق لکيون ويون. ”چچ نامي“ کان وٺي ”لب تاريخ

سنڌ“ تائين سيني جو اهو ئي حال آهي. انهيءَ لحاظ کان يوسف ميرڪ جي هن ڪتاب ”مظهر شاهجهاني“ جو وجود نه صرف غنيمت ڀانئجي ٿو، پر سنڌس تاليف کي تاريخ نويسيءَ جي تاريخ ۾ هڪ حادثي يا اتفاق جي حيثيت ۾ به شمار ڪري سگهجي ٿو. ڇو ته هن ۾ سنڌ جي تاريخ جي اهڙن گوشن ۽ لڪل پهلوئن تي روشني وڌي ويئي آهي، جيڪي تاريخ جي صحيح تعريف ۾ اچي وڃن ٿا.

مؤلف جئن ته خاص ڪري هڪ مغل حاڪم جي ظالماڻي طرز عمل کان بيزار ٿي هي ڪتاب لکيو آهي، ان ڪري ڪتاب ۾ هُن اهڙا واقعا آڻي چڙهيا آهن، جيڪي ملڪ جي اندروني، سياسي ۽ انتظامي صورتحال جي نقاب ڪشائي ڪن ٿا. انهن واقعن جي پڙهڻ سان اُن دور جي سنڌ جون صحيح حالتون ۽ سنڌ تي مغل شاهيءَ وارو نقشو چٽيءَ ريت اکين اڳيان اچي وڃي ٿو.

مؤلف مغل حاڪمن ۽ جاگيردارن جا سڀ پار پتا پڌرا ڪري ڇڏيا آهن. سنڌ ۾ انهن جا ڪهڙا ذاتي مشغلا هئا ۽ ڪيتريءَ حد تائين سنجهن ملڪداريءَ جي اهليت هئي، هو عقلمند هئا يا مورکوئي بيوقوف، ظالم هئا يا نيڪدل، انهن سيني معاملن کي ذري پرزي بيان ڪيو ويو آهي.

اهي سڀ سنڌ جي تاريخ جا اهڙا لڪل گوشا آهن، جيڪي ڪنهن به ٻئي ذريعي سان اسان جي علم ۾ نٿي اچي سگهيا. سياسي، انتظامي تورڙي ملڪي واقعن کان علاوه هن ڪتاب مان اسان کي جغرافيائي ۽ اقتصادي حالتن بابت به تفصيلي احوال ملي ٿو. تنهن سان گڏ پوک جي نمونن، زمين جي مختلف خصوصيتن، زمينداري ۽ جاگيرداويءَ جي طريقن، فصل، بٽئي، ڍل، محصول، ماپ تور جي اصولن ۽ وزنن وغيره بابت پڻ نهايت ڪارآمد ڳالهيون معلوم ٿين ٿيون، جيڪي هن ۾ قلمبند ٿيل آهن. شهر، ڳوٺ، ڍنڍون، پهاڙ، ننڍا وڏا رستا، درياهه، گس،

۽ اڄ وچ جي وسيلن جا تفصيل بہ ڪتاب ۾ هر هنڌ موجود آهن.

سنڌ جا قبيلا ۽ انهن جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ لي بہ مؤلف ڪافي ڪجهہ لکيو آهي. هو اهو بہ ٻڌائي ٿو تہ سنڌ جي ڪهڙن علائقن ۾ ڪهڙا قبيلا رهن ٿا، سندن گذر بسر ڪهڙو آهي ۽ هنن جون مشغوليون ڪهڙيون آهن، انهن مان ڪهڙا چڱا ۽ ڪهڙا اڻڱا آهن. غرض تہ مؤلف اهڙي ڪابہ ڳالهہ نظر انداز نہ ڪئي، جيڪا ذڪر لائق هجي. هن آسپني حالتن ۽ واقعن جو جزئيات جي حد تائين جائزو ورتو آهي، ايتري قدر جو روزمره جي معمولي ڳالهين کي بہ ڪتاب ۾ درج ڪري ڇڏيو اٿائين. ان ڪري هن ڪتاب طفيل اسان وٽ نہ فقط تاريخي مواد جي فراهمي ٿي ويئي آهي، بلڪ خود مؤلف بابت بہ اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ هو ڪيڏو ذهين هو، جو ڪابہ شيءِ سندس مشاهدي ۽ ذهني گرفت کان بچي نہ سگهي.

پڙهندڙ جڏهن ڪتاب ختم ڪري ٿو تہ کيس ائين ٿو محسوس ٿئي ڄڻ تہ هو پاڻ بہ مؤلف سان گڏ ان دور جي سنڌ جو سير ڪري رهيو آهي ۽ ڪتاب جا سمورا واقعا توڙي سموريون حالتون هن پنهنجي اکين سان ڏٺيون آهن.

خود مؤلف جي پنهنجي شخصيت ڪتاب ۾ ان بلند مناري جئان اڀريل ۽ چمڪي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جو راڻين جي اونداهين ۾ ڀٽڪيل جهازن کي پنهنجي روشنيءَ سان سئين دڳ لائي ڇڏي ٿو. هن جو سچو خاندان جيتوڻيڪ مغل حڪومت جو پاليل نپايل هو ۽ سنڌ سان ٻڻ انهيءَ خاندان جو مستقل ۽ گهرو تعلق رهندو پئي آيو: ان ڪري انهيءَ نسبت ۽ وطني رشتي جي آڌار تي جيڪي حق مؤلف تي عائد ٿيا پئي، تن کي هن هڪ محب وطن وانگي چڱيءَ طرح ادا ڪيو آهي.

پنهنجيءَ لکڻيءَ ۾ هو بي قرار به آهي ته چرڪ به پرڻ لڳي ٿو، ۽ روحاني اذيت به محسوس ڪري ٿو. هو جڏهن حڪومت جي نااهل ۽ ظالم ڪارندن طرفان پياري وطن ۽ ان جي رهاڪن تي ناحق ظلم ٿيندي ڏسي ٿو ته ڪيس هن سرزمين جي هر شيءِ سان دلي لاڳاپو ۽ آنس پيدا ٿئي ٿو. هو هتان جي هر شيءِ کي پنهنجي شيءِ ڪري ٿو سمجهي. ان ڪري چئي پنهنجي ذاتي ملڪيت کي تباهين ۽ ٻين جي ناجائز تصرف کان بچائڻ لاءِ سينو تاڻي ميدان تي لهي ٿو پوي.

احمد بيگ جڏهن سيوهڻ مان ملتان بدلي ٿي وڃي ٿو ته هن کي ڏاڍو ڏک ٿو ٿئي ۽ اهو خيال لاهي ته هي ڪتاب شاهجهان بادشاهه جي حضور ۾ پيش ڪرڻو آهي، هندوستان جي ملڪ جي سڀني سؤن ۽ مملڪت جي وزير جي پائنچي بابت صاف لفظن ۾ لکي ٿو چڏي ته احمد بيگ کي بجاءِ هن جي ته پنهنجي اعمال جي ڪا سزا ڏني وڃي ها، کيس ملتان جهڙي زرخيز علائقي جو والي بڻايو ويو، جيڪو سنڌ کان وڌيڪ ورسيل آهي!

سواي تغير اين ملک، اثري برو مترتب نگرديد
بلکه اثـر رحمت بظهور رسـيـد، که از تغير
سيوهان صاحب صوبه ملتان شد که جاي عمده است.

ان سان گڏ لکي ٿو ته سنڌ جو مظلوم پنهنجي دادرسيءَ لاءِ ڪهڙيءَ ريت شاهي دربار تائين پهچي سگهي ٿو، جڏهن ملتان ان جي رستي ۾ ٿو اچي، جتي احمد بيگ جو حڪم ٿو هلي! هو بادشاه کي مخاطب ڪندي لکي ٿو ته

جيڪڏهن احمدبيگ جـي عملن جـي تحقيق ڪرائي
وڃي ها، ۽ شرعي حڪم موجب سندس ظلمن جـو
بدلو مظلومن طرفان ورتـــو وڃـــي هـا ۽ جيڪي

> ناحق خون ڪائڻس ڏيندا رهيا ڏسن جو حساب پڻ شاهي عدالت ذريعي وٺانس چڪايو ويو هو، ته ڪوبه جاگيردار هن ڪان پوءِ ملڪ جي ويرانيءَ تي آماده نه ٿئي ها، پر هين ملڪن جا جاگيردار پڻ ظلم ڪان پاسو ڪري، سهڻي نموني سنئين راهه هلڻ جي ڪن ها. ص-١٧٨.

هڪ موقعي تي جوش ۾ اچي لکي ٿو ته

> ملڪ جي بيڙي ان ڪري سير تي آئي، جو هيءُ نامرادن ظالمن، ۽ بيڪسن جو ملڪ ٿي ويو!

يوسف ميرڪ جيتوڻيڪ بعض واقعا مصلحت جي بيڻن غلافن ۾ ويڙهي بيان هيٺ آندا آهن، ته به سندس دل جو ڏڙڪو ۽ هن جي ذهني اذيت صاف ظاهر ٿئي ٿي.

مظلوميت جي داستان ڪان علاوه هن ڪتاب ۾ سڀ ڪان اهم شيءِ سيوهڻ جي تاريخ آهي. ايتريءَ حد تائين، جو ايڏي تفصيل سان سيوهڻ جي تاريخ هن ڪتاب ڪان سواءِ ڪٿي به نٿي ملي.

ڪن تاريخن ۾ ٺٽي ۽ بکر جي حالتن يا انهن علائقن ۾ مغل دور جي حاڪمن جي فهرست ته موجود آهي، پر سيوهڻ جي جاگيردارن جا نالا صرف هن ڪتاب جي ذريعي اسان جي سامهون اچن ٿا. هيءَ اها ئي تاريخ آهي، جيڪا اسان کي ٻڌائي ٿي ته ارغون ۽ ترخاني عهد ۾ سنڌ اندر ڇهه راڄڌانيون هيون، يعني: بکر، سيوهڻ، نصرپور، چاچڪان، ٺٽو ۽ چاڪرهالا، ۽ هر هڪ راڄڌانيءَ ۾ ڪيئي پرڳڻا پڻ جاڙايا ويا آهن.

مؤلف هر پرڳڻي جو نالو ڏيئي، ان جي زرعي ۽ معاشي حالتن جو تفصيل لکيو آهي. ان سان گڏ اهو به ٻڌائي ٿو ته هر پرڳڻي ۾ ڪهڙيون قومون ۽ قبيلا آباد آهن. ترخانن جي

فوجي تعداد جي ڄاڻ به پهريون دفعو هن ڪتاب مان پيئي آهي. اتان ٿي اها ڳالهه به ظاهر ٿئي ٿي ته اڪبر بادشاهه سنڌ هٿ ڪرڻ کان پوءِ لاهري بندر مان ڳڙ بکر ۽ سيوهڻ جي واڇڏاني پاڻ لاءِ مخصوص ڪري، باقي سنڌ مرزا جاني بيگ کي جاگير طور ڏيئي ڇڏي هئي. هي ڪتاب هوندي ته مغل حڪومت جي نظم نسق تي آئيني مثال آهي، پر منجهس ارغون ۽ ترخان جي دور جي انتظامي جهلڪ به ڪٿي ڪٿي نظر اچي ٿي.

سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ هن ڪتاب کان وڏيڪ آڳاٽو، اهم، صحيح ۽ رازدرون پرده کي واشگاف ڪرڻ وارو ڪتاب ڪنهن به مؤرخ ڪونه لکيو. جيڪڏهن مير معصوم کان وٺي مير علي شير قانع ٺٽوي جا مؤرخ مصلحت ڪوشيءَ کي ڇڏي، يوسف ميرڪ وانگي خدا لڳ سچ چوڻ جي سگهه ساريا ها، ته سنڌ جي گڏوڏيل تاريخ پنهنجي اصلي روپ ۾ اسان جي اڳيان پڌري ٿئي ها.

—

ڪتاب جي ٻھرئين حصي ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد

هن ڪتاب جو پھو حصو سنڌ جي پوريءَ تاريخ جي واقعن ۽ حالتن سان ڀريو پيو آهي، پر مؤلف هن جي ٻھرئين حصي ۾ به، جيڪو حڪمرانيءَ جي اصول سان تعلق رکندڙ نڪتن ۽ مسئلن تي مبني آهي، تنھن ۾ ڪن هنڌن تي مثالن ۽ دليلن طور سنڌ جا تاريخي حقائق پيش ڪري ٿو، جئن چوٿين باب جي ٻئي فصل ۾ جتي ملازمن جي تربيت ۽ تاديب جو ذڪر ٿو آڻي، اتي مثال ڏيندي، هي واقعو لکي ٿو ته

> ملڪ گيريءَ جو مدار سڀ کان اول رعيت پروريءَ تي آهي. ائين ڪرڻ سان هڪ ملڪ مان ڏهه ملڪ پيدا ڪري سگھجن ٿا. هتي ڪا به ڊِھه يا ڪو ٽپو اهڙو ناهي جنھن ۾ چار پنج هزار جريب آباديءَ جي ايراضي نه هجي. بعضي اهو تعداد وڌي ويھن ٽيھن هزارن جريبن کان به وڌي ٿو وڃي. پر اها خبر ڪانه ٿي پوي ته هن وقت ان مان ڪيتري ايراضي آباد ٿئي ٿي.
>
> جڏهن رعيت خوشحال ٿي، پوريءَ محنت سان پوکي راهي ۾ لڳي وڃي، متس حاڪم جو

ڪوبہ ظلم نہ هجي ۽ پاڻ کي صرف بادشاهہ جي رعيت ڪري سمجهي، تہ اهو ماڻهو جيڪو زور ز بردستيءَ سان دل مَنَ هٿندي فقط ڏهہ جريب آباد ڪري سگهي ٿو سو پنجن سون کان هزار جريب لائين بلڪ ان کان بہ وڌيڪ آبادي ڪندو ۽ ڍل ڀريندو رهندو.

مون خود پنهنجي اکين سان اهڙو مشاهدو چانڊڪا پرڳڻي ۾ ڪيو هو، جيڪو بکر جي راڄڌانيءَ ۾ آهي.

اڳين حاڪمن جي عملداريءَ ۾ انهيءَ پرڳڻي مان ٻارهن لک تنڪا (رائج الوقت سڪو) مرادي حاصل ٿيندي هئي. جڏهن محمد علي بيگ بندري بکر جو عملدار ٿيو تہ هو رعيت جي سار سنڀال ڏاڍهن پورو ڌيان ڏيندو رهيو. سندس اياڪاريءَ ۾ ڪنهن وقت بہ ڪا وڌيڪ وصولي نہ ڪئي ويندي هئي.

هن ڳوٺ ڳوٺ ۾ وصوليءَ کان اڳ ۽ ان کان پوءِ خبرداريءَ کان ڪم پئي ورتو- جنن ارباب، رئيس ۽ قانون گو جيڪي بگهڙن جنان سدائين بکيا آهن، رعيت کي وڌيڪ وصوليءَ جي بوجهہ ۾ نہ وجهن. پر جي اهي حساب ۾ ڪا گهٽ وڌائي ڪن يا هنڙي (گهوٻي) هٿن بہ پيا تہ اها جهٽ پڌري ٿي پوي پئي، ۽ انهيءَ مان رعيت کي ڍل ۾ چوٽ ڏياري ٿي وئي. پوءِ انهن بدڪردار اربابن، رئيسن ۽ قانونگوين کان حساب ڪتاب وٺي، سٽن ڏنڊ وڌا ٿي ويا، جنن آئندي لاءِ ڪو بہ ماڻهو بہ رعيت سان

اهڙي بدديانتي نہ ڪري.

جنهن زماني ۾ مرزا عيسيٰ ترخان ٺٽي جو صوبہ دار مقرر ٿيو تہ 'شرير الملڪ' (١) محمد علي بيگ بہ ان جي مدد لاءِ ميوهوءَ هليو آيو. مؤلف جي ساڻس آشنائي هئي، جنهن جي ناتي سان هڪ ڏينهن وٽس ويٺو هوس تہ نڪر پرڳڻي مان، جيڪو سندس جاگير ۾ هو، ڪو ماڻهو هن وٽ دانهين ٿي آيو تہ 'اوهان ٻاجهريءَ جي پوک جي هڪ جريب تي ڏهہ ٽنڪا وصولي رکي آهي پر اوهان جو نائب جاگيردار اسان کان ٻارهن ٽنڪا وصول ڪري ٿو.'

اهو ٻڌي هڪدم هن پنهنجي منشيءَ کي گهرائي چيو تہ 'انهيءَ پاڙئي کي لک تہ مان رعيت جي دل وٺڻ ٿو چاهيان ۽ تون وري ان جي پيڙي ٻوڙڻ جي ڪيڏ پيو آهين! جيڪڏهن تو منهنجي ڏهن ٽنڪن واريءَ سند کان هڪ پئسو بہ وڌيڪ ورتو تہ توکي انهيءَ ئي هنڌ سوريءَ تي چاڙهيو ويندو، جئن ٻين لاءِ عبرت جو باعث ٿئي.' اهو پرزو انهيءَ مهل مهر هڻي فرياديءَ جي حوالي ڪيو ويو.

هيءُ ٺيڪي تي زمين ڏيڻ واري عمل جي پڻ خلاف هو. جيڪڏهن ڪنهن بہ ارباب وغيره ويهن هزارن جي پيدائش واري پرڳڻي لاءِ لک رپئي جو ٺيڪو کڻڻ پئي چاهيو تہ انڪار ڪري ٿي ڇڏيائين. ڪيس خبر هئي تہ ٺيڪيداري ملڪ

---

(١) شريف الملڪ، جيڪو شهزادي شهريار پاران ٺٽي جو نائب هو.

لاءِ تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿي، آنهيءَ حالت
۾ رعيت پنهنجي حاڪم جـي هٿ وس ڪان
نڪري وڃي ٺيڪيدار جـي اري چڙهي ٿي،
جيڪو پنهنجيءَ مرضي موجب غريب رعايا مان
اڙانگوڙيون ڪندو رهي ٿو ۽ ڏيل بہ مسڪين
رعيت جي هڏن مان ٿو ڪڍي. صاف ظاهر آهي
تہ ڪو بہ ماڻهو لالچ کان سواءِ ٺيڪيداري
نٿو ڪري سگهي. سو اها ٺيڪيداري ائين ٿي
آهي جئن ڪنهن ٻڪل ڪـڙي کي ٻاهہ ڏيڻ
سان ڀهريان تہ ان مان چمڪندڙ چڻيون نڪرن
ٿيون پر انهيءَ جو نتيجو نيٺ ڏوڙ ڇائيءَ جي
صورت ۾ نروار ٿئي ٿو.

اهو محمد علي بيگ هر هفتي ڪچهري لڳائي
منصف مان ڪڏ مفتين ۽ قاضين کي پنهنجي ماسهون
ويهاري، فريادين جا فيصلا شريعت موجب ڪندو
هو، جئن ڪو بہ ڏاڍو ڪنهن بہ هيٺي سان ڪا
زيادتي نہ ڪري.

سيوهڻ جـي علائقي ۾ بکر سـوڏو سميجن
انڙن جي شورش پيئي هلندي هئي ۽ انهن ڇاندين
مان سلي ڏاڙن، ڦرين مان سڄو ملڪ ويـران
ڪري ڇڏيو هـو. هن پنهنجو لشڪر چاڙهي
انهن مان اهڙي ڪار ڪري ڇڏي، جو سندس
حاڪميت ۾ وري نہ بکر جي ڪا پچار ڪيائون ۽ نہ
ئي ڪتان جي، ۽ مات ڪري گهرن ۾ ويهي رهيا.
بختيار بيگ ترڪمان جهڙو زورآور حاڪم، جنهن
جهڙو پيو ڪو بہ سيوهڻ بکر جو حاڪم نہ ٿيو،
بودلي نالي سميجن انڙن جي سردار کي زوريءَ

بکر جي قلعي ۾ وٺي آيو ۽ کيس قيد ڪري ڇڏيائين جيڪو اتي ئي دوزخ جي داروغن وٽ وڃي پهتو.

اهڙيءَ ريت چانڊين جي سردار سونڌر جي زال ۽ چانڊين هٿان باندي ٿيل ماڻهن ڪي، سنڌن راڄ سميت جبل مان هڪالي، بکر جي قلعي ۾ گهلي آيو. آخر جڏهن چانڊين جا سردار ميڙيون وٺي ويا ۽ بکر ۾ ڏاڙن هٿ ڪان بانءِ ڪيائون تڏهن سيني کي ڇڏيو ويو.

سنڌس ايامڪاريءَ ۾ مير ابڙي نالي چانڊڪا پرڳڻي جي زميندار درياهه مان وڏو واهه ڪيرائي رڻ پٽ ۾ آندو، جتي ڪنهن بني بشر جو پير نه پيو هو، ۽ اتي ڪيئي ڳوٺ آباد ڪيائين. انهن مان جوڪٽي هرٽي ۽ مهمير ابڙي جا ئي بڏايل وڏا ڳوٺ هئا. تنهن کان سواءِ تندي ابڙي وري پوپٽيءَ جو ڳوٺ آباد ڪيو، ۽ ابڙن جو مرشد شاه علي، جيڪو پاڻ کي مهديجو سڏائي ٿو، تنهن ڪوٽلي نالي ڳوٺ بڏايو.

انهن کي ڏسندي سانگين ۽ ابڙن جي ڪيترن ماڻهن، جن جو چانڊڪا پرڳڻي سان تعلق هو، واهيون کوٽي نيون دهون قائم ڪيون. ملڪ جا جيڪي به ڏتڙيل ماڻهو هئا تن انهيءَ پاسي رجوعات رکي جهنڪري سارين ۽ جوارين جون خريف واريون پوکون پلئون پل ٿينديون ويون. هاڻ لک جريب کان به وڌيڪ آبادي ٿئي ٿي، ۽ ربيع جي پوک جوَ، ڪڻڪ، چڻا

۽ ٽوريون ٽڪهن ڪان سواءِ. انهيءَ پرڳڻي جي جمعبندي ٽيهارو چاليهارو [لک ٽنڪا] ٿئي ٿي. ساڳيءَ ريت بکر جي واڇڙائيءَ واري پرڳڻي دربيلي ۾ به زمينون ڏاڍيون آباد ٿين پيون.

پيو، ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته مرزا جاني بيگ ترخان جڏهن ٺٽي ۾ هو ته وٽس پندرهن هزار ارغون، ترخان ۽ پيا ماڻهو ملازم هئا. رعيت مان به ويهه هزار سوار پاڻ وٽ رکيا هئائين. مجموعي طرح ڪل پنجٽيهه هزار سوار گڏ ڪري چڪو هو. اهي سيئي ماڻهو دلئون جانئون پورو سال اڪبر بادشاه جي فوج سان جنگ ڪندا رهيا. پڇاڙي ۾ وڏن حيلن ڪان پوءِ مرزا جاني بيگ پيش اچي پيو ۽ بادشاه جو مطيع ٿي، ٻنهي جهانن ۾ سرخرو ٿيو.

فوج لوڙي رعيت جيڪڏهن پيئي پنهنجي بادشاه طرفان سڪ سانت ۾ آهن ته ڇو نه مٿس جان مال گهوري ڇڏينديون؟

هن ملڪ ۾ رکيو ٺٽي اندر ڪيترا بادشاهي ملازم آهن جن کي ملڪ جي نگهبانيءَ لاءِ ڪم آڻي ٿو سگهجي. جيڪڏهن سيئي ڦاٽ ۽ گهٽ سوگها ڪيا وڃن ۽ رعيت جي به دل ورتي وڃي، ته وري اڳوڻو اوج ٿي سگهي ٿو. انهيءَ مان اهو فائدو به ٿيندو ته ٺٽي جي فوج هٿان ڪيچ جي واجا کي زير ڪري يا ڪانئس آڻ مڃرائي، مٿس بادشاه لاءِ 'ساليانو' مقرر ڪرايو وڃي. جيڪڏهن فوج کي اشارو ملي ته ڪيچ مڪران

بہ ھٿ ڪري بادشاه جي اطاعت ۾ آڻي سگھي ٿي. (١)

ھن طويل ۽ دلچسپ اقتباس مان جيڪي حقيقتون اسان جي اڳيان اچن ٿيون، اھي ڪنھن ٻيءَ تاريخ مان ڪٿي ٿيون حاصل ٿي سگھن! جھڙوڪ:

(١) محمد علي بيگ بندري جي اچڻ کان اڳ چانڊڪا پرڳڻي (ھاڻوڪي لاڙڪاڻي ضلعي) جون انتظامي حالتون مغل شاھي ڪارندن خراب ۽ زبون ڪري ڇڏيون ھيون.

(٢) مغل ڪارندا، ارباب، رئيس ۽ قانونگو نھايت ئي بدڪردار ۽ ظالم ھئا، جن کي يوسف ميرڪ انھن خصلتن جي ڪري بگھڙن سان مشابھت ڏني آھي.

(٣) اھي راھڪن سان وڏا ڪيس ڪندا ۽ رشوت طور مقرر ٿيل ڏن کان وڌيڪ ڪاڻيءَ ڍل اڳاڙيندا ھئا.

(٤) مغل جاگيردار يا حاڪم پنھنجي نا اھليت سبب پرڳڻا، ڳوٺ ۽ پوک ڍل پنھنجن ٺيڪي تي ڏيئي ڇڏيندا ھئا، جنھن جو نتيجو اھو نڪرندو ھو تہ رعيت جا لڱ لاڳاپا حاڪم يا جاگيردار کان ٽٽي ٿي ويا ۽ ٺيڪيدار نہ فقط پنھنجيءَ مرضيءَ موجب انھن کان ڳريون ڍلون ۽ اڳاڙيون ڪيندا ٿي رھيا، پر حيلي بھاني انھن کي تنگ بہ ٿي ڪيائون. تنھنڪري رعيت ويچاري پوک جي ٻچر ئي ڇڏي ٿي ڏني ۽ ملڪ ڀينگ ٿيندو ٿي پئي ويو. ھن باري ۾ يوسف ميرڪ جو ھي تجربو ھو تہ

ٺيڪيداريءَ وارو عمل ملڪ لاءِ بربادِيءَ جو ڪارڻ آھي....
ٺيڪيدارن کي جڏھن وٽي ٿو تڏھن زيادتيون ڪندا رھن ٿا....
جيڪڏھن لالچ جو ڪو دخل نہ ھجي تہ ڪو بہ ماڻھو

---

(١) ورق ٤٢ کان ٤٧.

شايد ٺيڪيداريءَ جي هام نہ هڻي.

پڇاڙيءَ لکي ٿو تہ اها ٺيڪيداري ائين آهي، جيئن ڪنهن سڪل ڪري کي باهہ ڏيڻ سان ٻهريان تہ ان مان چمڪندڙ چڻيون نڪرن ٿيون پر انهيءَ جو نتيجو نيٺ ڌوڙ ڇائيءَ جي صورت ۾ نروار ٿئي ٿو.

(٥) هرهڪ دهہ ۽ ٽپي جي زمين جو تعداد ڇهن پنجن هزارن جريبن کان مٿي هو.

(٦) چانڊڪا (هاڻوڪو لاڙڪاڻو ضلعو) جيڪو بکر جي راڄڌانيءَ جو هڪ پرڳڻو هو، تنهن مان ٻارهن لک ٽنڪا ڍل وصول ٿيندي هئي.

(٧) هر جريب تان ڏهہ ٽنڪا سرڪاري ڍل وصول ڪئي ٿي ويئي.

(٨) پوک جي جمعبندي ۽ پوک جي وصولي توڙي ٻئي انتظام لاءِ عامل، ارباب، رئيس، قانون گو (١) ۽ شقدار (نائب جاگيردار) مامور هئا.

(٩) ڍل في جريب جي حساب سان ورتي پئي ويئي جنهن ۾ وقت بوقت ڪمي بيشي ٿيندي پئي رهي: يعني اهو نرخ تبديل ٿيندو پئي رهيو.

(١٠) عدل انصاف جي کاتي ۾ قاضي، مفتي ۽ مصنف جون ٽي آساميون هونديون هيون. حاڪم کي پڻ اهڙو اختيار هو تہ هو عدالت جي عملدارن کي پاڻ وٽ گهرائي اجلاس ڪرائي ٿي سگهيو.

(١١) محمد علي بيگ بندري پنهنجي اياسڪاريءَ ۾ بروقت ٿي بگڙيل انتظام کي درست ڪري، مقرر ڍيل قانون تحت

(١) قانون گو، ٽپيدار يا پٽواري.

ساڻهن کي حڪم جي تعميل جو پابند بڻائي ڇڏيو. رعيت جي دل ورتائين ۽ ڍل وغيره جي ايتري حد مقرر ڪيائين، جو ساڻهو آرام ۽ اطمينان سان پوک ۽ ملڪ جي آباديءَ ڏانهن مائل ٿيندا ويا.

ڪنهن ماڻهوءَ کي به ان زماني ۾ اها طاقت نه هئي ته دستور جي خلاف آبادگارن کان ڪا پائي به وڌيڪ وصولي ڪري سگهجي. هڪ دفعي ڪنهن ڪڙميءَ ڪيس اچي دانهن ڏني ته ڪر عملدار مقرر ٿيل ڍل کان ٻه ٽنڪا وڌيڪ وصول ٻيو ڪري، تنهن تي محمد علي بيگ نه رڳو نائب جاگيردار ٿي تنبيهه ڪئي، پر آئندي لاءِ به ڪيس چتاءُ ڏيئي ڇڏيائين ته جيڪڏهن هو هڪ پائي به وڌيڪ وصول ڪندو ته ڪيس انهيءَ هنڌ تي ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو.

محمد علي بيگ اهڙو انتظام ڪري ڇڏيو هو، جو ڪيس هرهڪ دهه ۽ تپي مان ڍل وصول ٿيڻ وقت يا وصوليءَ کان پوءِ اتان جي صحيح حالتن جو پتو پهچي ٿي ويو، ان ڪري وصوليءَ ۾ ڪنهن به گهٽ وڌائي ٿيڻ جو امڪان نه ئي رهيو.

هن کي جيڪڏهن ڪنهن ملازم بابت ڪا شڪايت ملندي هئي ته ان تي وڏا ڏنڊ وجهي ڇڏيندو هو. ٺيڪي تي زمين ڏيڻ جو رواج به بند ڪري ڇڏيو هئائين، جيئن رعيت ٺيڪيدارن جي ظلمن کان محفوظ رهي.

(١٢) مير ابڙي نالي هڪ زميندار چالاڪا پرڳڻي ۾ رڏو ۽ ويڪرو واهه کوٽايو (١)، جيڪو درياهه مان پاڻي ڇڪي انهن علائقن ۽ ٻرن ٻنن ۾ پهچائيندو هو جتي ڪڏهن به ڪا آبادي ڪانه ٿي هئي، نه وري اتي پوکي راهيءَ جو ڪو سوال پيدا پئي ٿيو.

---

(١) اهو واهه اجا تائين "ميرواهه" نالي موجود آهي.

انهن ويران علائقن کي آباد ڪرڻ کان پوءِ اتي نوان ڳوٺ ٻڌرايا ويا، جن مان مير خان اٻڙي جوکي هرٽي ۽ منهه نالي ڳوٺ ٻڌرايا. ننڌي اٻڙي ٻوپٽيءَ جو ڳوٺ آباد ڪيو ۽ شاه علي اٻڙي ڪونلي جو ڳوٺ ٻڌرايو.

اهڙيءَ طرح چانڊڪا جي علائقي کي اتان جي هر قوم ۽ هر قبيلي آباد ڪيو، ڪيترا شهر اڏجي ويا ۽ ڪيئي واهه کوٽايا ويا. اٻڙن، سانگين ۽ سميجن جي قبيلن جي چانڊڪا پرڳڻي ۾ گهڻائي هئي ۽ اهي مال ملڪيت وارا به هئا.

(۱۳) انهن ڪوشش جي ڪري خريف جو فصل، سارين توڙي جوارين جو پلو ٽيڻ لڳو ۽ هڪ لک کان به وڌيڪ ايراضي پنهي جنسن مان پوکجڻ لڳي. اهڙيءَ ريت سرڪاري ڍل ۾ به چاليهه فيصدي واڌارو ٿيو.

(۱۴) ترخاني دور ۾ فوج جو جيڪو تعداد هو سو اڄ تائين معلوم ٿي نه پئي سگهيو. هي ڪتاب ئي آهي جنهن مان پتو پوي ٿو ته مرزا جانيءَ وٽ ارغون ۽ ترخان قبيلي جا پندرهن هزار سوار موجود هئا ۽ مقامي ماڻهن مان پڻ ويهه هزار فوج وٽس هئي. اها پنجٽيهن هزارن جي فوج پوري هڪ سال تائين اڪبر جي فوجن جو زوردار مقابلو ڪندي رهي.

(۱۵) انهيءَ مقابلي دوران ٺٽي ۾ مؤلف جي ڏينهن ڏاري مغل فوج جي ڏاڍي خراب حالت هئي. ان جي ڪابه نگهباني نه پئي ٿي، ٿاڻا توڙي چوڪيون مضبوط نه هيون. فوج ان حد تائين پنهنجيون وايون ٻتال ڪري چڪي هئي، جو ان کي دم دلاسي جي گهرت ضرورت محسوس ڪئي ٿي ويئي.

اهڙيءَ طرح مؤلف ٻهرئين حصي جي ٽئين باب جي ٽئين فصل ۾، جيڪو صوبه دارن جي تربيت بابت آهي، بادشاه کي مشورو ڏيندي لکي ٿو:

"اهو نهايت ضروري آهي ته صوبه داريءَ جي بدل سدل ڪرڻ ۾ اچي. شروعات ۾ جيئن خريف جو فصل اچا ڪچو هجي، ته ٻئي صوبه دار کي اتي آندو وڃي، جيڪو پنهنجا ماڻهو سرحدن تي مقرر ڪري ۽ ملڪي حالتن کي ضابطي ۾ آڻي. ان کان پوءِ اڳئين صوبه دار کي ٻئي هنڌ اماڻيو وڃي. ائين نه ٿئي جو نئون صوبه دار فصل جي لهڻ کان پوءِ اچي ۽ واڳ وٺي ۽ اڳيون صوبه دار انهيءَ کان اڳ چوڪس ٿي وڃي ۽ بيدليءَ وچان فصل جي سنڀال نه ڪري جيئن پنهنجي ايام ڪاريءَ ۾ سندس ريت هئي. انهيءَ مان رعيت جو به نقصان ٿئي ٿو. ٻئي صوبه دار جي اچڻ سان به ڪيئي گهٽ وڌايون ٿيڻ لڳن ٿيون، خود غرض ماڻهو وقت جو فائدو وٺي، نئين صوبه دار جي ڪارندن سان بدعمليءَ جو مظاهرو ڪرڻ لڳن ٿا، جنهنڪري رعيت توڙي انهيءَ صوبي جي ٻي خلق پريشان ٿئي ٿي.

پيو هيءُ ته ان صوبه دار کي (جنهن جو صوبو آباد ۽ پيداوار وارو هجي) ٻئي صوبي ڏانهن بدلي ڪرڻ جي حالت ۾ يقين آهي ته بادشاه کي ان صوبي جي سرحدي سپاه ۽ صوبي جي پيداوار بابت امين جي ذريعي سڀ خبر هوندي، انهيءَ صورت ۾ صوبي جي پيداوار کي سرحدي سپاه جي اندازي سميت ڏيان ۾ رکڻ ضروري آهي.

جيڪڏهن صوبي جي پيداوار مان سپاه جي پورائي ٿي سگهي ٿي ته پوءِ صوبه دار جي ڀرين جاگير بدلائي ڪيس ٻئي صوبي ۾ جاگير ڏني وڃي، جيئن سهڻي نموني پنهنجون خدمتون سر انجام ڏيئي سگهي. پر جيڪڏهن انهيءَ صوبي جي پيداوار سپاه جي پورائي مطابق نه آهي ته ان کي اڳينءَ جاگير تي رهڻ ڏنو وڃي، ڪيس بدلي ڪرڻ حڪومت لاءِ مناسب ناهي. بلڪ ان کي اڳينءَ جاگير تي ڇڏيو وڃي جئن لشڪر ۽ عام ماڻهو سندس تصرف هيٺ رهن. ٻئي پاسي جيڪڏهن ان

ڪي ڪنهن ٻئي صوبي ۾ موڪلڻ جي ضرورت هجي ته منشي ۽ ديوان ساڻس گڏ آماڻيا وڃن، انهيءَ خيال سان ته هو رعيت جي پيداوار سان گڏ چورا ڪاريءَ واري ملڪيت به هٿ ڪري سرڪاري خزاني ۾ آڻي ڇڏي. جڏهن اهو صوبو آڳاڙي وڃي ۽ آباد ٿي رهي ته پوءِ ان صوبه دار کي اڳينءَ جاگير بدران نئين صوبي ۾ ٻي جاگير ڏني وڃي، جنهن مان هو پنهنجي پگهار جو پورائو ڪري. جيڪڏهن ائين نه ڪيو ويندو ته هن لاءِ ڪيئي ڏکيائيون پيدا ٿي پون ٿيون. اڳيون سپاهه ڪانئس الڳ ٿي وڃي ٿو ۽ نوان ماڻهو سندس هٿ وس رهي نٿا سگهن. سپاهه کي پگهار ضرور ڏيڻ کپي. ان حالت ۾ جڏهن صوبي جي پيداوار مان ان جي داڻي پاڻيءَ جي پورت ٿي نٿي سگهي ته اهو صوبو ڪيئن ڏوڪڙ ڪٿان ڏيندو؟ البته هو ڀڃ ٻنءَ وانگي جٺن لٺن ڪري منهن پيو ڏيندو. هن باري ۾ جيڪڏهن ڪا گهٽ ٿي، ته ٺيڪ نه ته ڪو چاڙهو نه ٿيندو." (١)

مٿينءَ عبارت مان نه فقط هيءَ خبر پوي ٿي ته آن دور ۾ صوبه دارن جون بدليون ڏاڍي اڻنگي نموني ٿينديون هيون، جنهن ۾ ڪو به اصول يا قانون روا نٿي رکيو ويو. ان لاءِ مؤلف پنهنجي پاءُ (ابوالبقا) جي تبادلي جو داستان مثال طور پيش ڪيو آهي، جيڪو پڙهندڙن جي معلومات ۾ نئون اضافو ڪري ٿو. هن لکيو آهي ته

> سون نٿي صوبي جي تبديليءَ وقت پنهنجي ڀاءُ
> ابوالبقا جي حالت ڏٺي جنهن کي جهوناڳڙهه طرف
> بدلي ٿي وڃڻ جو حڪم مليو هو. نٽي جي
> ايامڪاريءَ ۾ هن وٽ پندرهن سو اهڙا ڪاوائتا

---

(١) ورق ٨٩-٢ کان ورق ٩١-١ تائين.

ماڻهو موجود هئا، جيڪي بادشاهي حڪم جي چڱيءَ طرح پيروي ڪري نہ سگهيا. جڏهن ڪين جهوناڳڙهہ آسهڻ جي سڌ پيئي تہ انهن مان هڪ هزار ماڻهو ٽئي سان ٿي ابوالبقا کان الڳ ٿي ويا، چاڪاڻ تہ هنن کي سورٺ (١) صوبي جي مهانگائي ۽ پينگ جي پٽڪ پنجي چڪي هئي.

پنج سو ماڻهو جيڪي ڏهن ويهن ورهين کان وٽس رهندا ٿي آيا تن کي ٻن مهينن جي پيشگي پگهار ڇڱن واڌارن سان ڏيئي، پنهنجي وڏي پٽ ضياءالدين يوسف سان گڏجي اوڏاهن آماڻيائين ۽ پاڻ انهن جي پٺيان بدين آيو (٢). جڏهن ضياءالدين يوسف جهوناڳڙهہ کان اونهہ (٣) پاسي روانو ٿيو تہ چار سو پنجاہ ماڻهو جيڪي ابن ڏاڏن کان سندن خانداني خادم هئا، پويان پير ڪري ونيي پيا ۽ ٽئي اچي ساہ پٺيائسون. باقي لشڪر کان سواءِ پنجاهي ماڻهو دل ڀڏي ساڻس سات ڏيڻ لڳا. انهيءَ واقعي جي ڪري سپاہ ۾ بيدلي پيدا ٿي ۽ ابوالبقا گهٽيءَ آئيءَ ۾ اچي ويو. ليڪن هن دل نہ لاٿي ۽ پاڻ ست، اٺ سؤ پيا ڪاوگر ماڻهو مٽن مائٽن ۽ قديم ماڻهن سان ميڙي سيڙي سورٺ صوبي ڏانهن روانو ٿيو. آخر مؤلف ڪڇ جي هڪ ڳوٺ وحمان مان ان کان سوڪلائي سنڌ ۾ واپس آيو.

---

(١) جهوناڳڙهہ جي سڄي علائقي کي "سورٺ" سڏيو ويندو هو.
(٢) آن زماني ۾ جهوناڳڙهہ ڏانهن بدين وٽان وڃڻو پوندو هو.
(٣) شايد اونہ هوندو

جيڪڏهن مير ابوالبقا جون پراڻيون جاگيرون جيڪي ٺٽي جي اياماڪاريءَ ۾ ونس هيون سي بدستور برقرار هجن ها ۽ پوءِ اها خدمت کيس سونپي وڃي ها، ته هو سهڻي نموني حڪم جي تعميل ڪري سگهي ها. جو ته ائين ڪرڻ سان اڳيون سپاه هن کان ڪڏهن به الڳ نه ٿئي ها. نه وري کيس ڪا ڏکيائي درپيش اچي ها. اهو ان ڪري جو هن جو اڳيون سپاه سندس قديم جاگيرن ۾ سک سانت سان گذاريندو ٿي رهيو، ۽ پگهار جي ٿوري اضافي سان پنهنجا پار ٻچا گهرن ۾ ڇڏي هر هنڌ خدمتون سرانجام ڏيندو پئي رهيو.

هاڻ به اميد آهي ته خدا جي فضل ۽ بادشاه جي اقبال سان سڀڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو. (١)

مٿينءَ عبارت ۾ مير ابوالبقا امير خان جي باري ۾ مؤلف جيڪي ڪجهه بيان ڪيو آهي سو نهايت اهم سمجهيو وڃي ٿو. اهي خبرون هن ئي ڪتاب مان پڙهي سگهيون آهن. معلوم ٿئي ٿو ته

(١) امير خان ٺٽي مان بدلي ٿي جهوناڳڙهه ويو. ٺٽي ۾ هن وٽ پندرهن سو کن سپاهي ملازم هئا. جڏهن سندس بدلي ٿي ۽ سپاهين جهوناڳڙهه جي مهانگائيءَ ۽ پينگ جا واقعا ٻڌا ته هڪ هزار ماڻهن ٺٽي ۾ ئي پنهنجي ملازمت تان هٿ ڪڍي ڇڏيو. باقي پنج سو ماڻهو جيڪي ڏهن ويهن ورهين کان سندس لاڳيتا ملازم هئا تن مان به

(١) ورق ١-٩١ کان ٢-٩٢ تائين.

ساڍا چار سو ماڻهو عين موقعي تي ضياء الدين يوسف جو ساٿ ڇڏي رَمندا رهيا. ٻچاڙيءَ پنجاهي قديمي ۽ خانداني ماڻهو وٽس وڃي رهيا، جيڪي ڪانئس الڳ ٿيڻ وارا نہ هئا.

(٢) مير ابوالبقا ٻيهر پنهنجي خانداني ماڻهن مان ست اٺ سو سپاهي ڀرتي ڪيا جن کي هو پاڻ سان وٺي ويو. يوسف ميرڪ رڻ ڪڇ جي ڳوٺ رحمان مان پنهنجي پاءُ ڪان سوڪلائي سنڌ ۾ واپس آيو.

(٣) مغل اميرن جي سپاهہ يا ملازمن کي پگهار ملڻ جي سلسلي ۾ حاڪمن تي ڪوبہ ويساهہ نہ هو. هنن کي هر مهيني پگهار ملڻ جي ڪابہ پڪ نہ هئي. هو ڏسندا هئا تہ جنهن امير سان سندن واسطو آهي، جيڪڏهن انهيءَ جون ڪافي جاگيرون آهن ۽ انهن مان ايتري آمدني ٿيندي جنهن مان کين پگهارون ملي سگهنديون، تہ هو انهيءَ امير وٽ رهندا هئا، نہ تہ ٻئي جان ڇڏائيندا ٿي ويا. اهو ئي سبب هو جو امير خان ڪان جڏهن نئين واريون جاگيرون واپس ورتيون ويون ۽ هئي پاسي سپاهہ کي جهوناڳڙهہ جي مهانگائي ۽ پينگ بابت پڪڪ پيئي تہ هو ڀڄڻ تي مجبور ٿي ٿيو.

اها ئي بي اعتمادي هئي جنهن جي ڪري سپاهين کي بعضي ٻن ٽن مهينن جي پيشگي پگهار ڏيڻي ٿي پيئي.

(٤) تنهن زماني ۾ جهوناڳڙهہ وڃڻ جو رستو هن

ريت هو: ٻدين کان رحمان ڳوٺ، ڪڇ جو رڻ، پوءِ ڪڇ ٽپي جهونا ڳڙهه پهچڻو پوندو هو. هي اهو ئي خشڪيءَ جو رستو آهي، جو اڄ به ٻدين کان ڪڇ تائين وڃي ٿو.

متن جي تياري ۽ درستي

خطي نسخا:

جيئن اڳ ۾ ٻڌايو ويو ته "مظهر شاهجهاني" جا هيلتائين ٻه نسخا هٿ اچي چڪا آهن: هڪ اهو نسخو جيڪو مؤلف جي ذاتي ملڪيت هو، جنهن کي ڪي سال اڳ پنجاب يونيورسٽيءَ مرحوم سراج الدين "آذر" جي پوين وٽان خريد ڪيو هو. هي اهو ئي نسخو آهي جو ڊاڪٽر محمد ناظم مرحوم جي ذريعي مون کي مليو ۽ مون انهيءَ وقت ان جي فوٽو ڪاپي ڪيرائي هئي، انهيءَ ئي نسخي کي هتي بنيادي متن جي حيثيت ڏني ويئي آهي.

ٻيو نسخو اهو آهي، جيڪو مون کي قطعي طرح پهرين نسخي جو نقل ٿو معلوم ٿئي ۽ پنجاب يونيورسٽيءَ جي خطي ذخيري ۾ موجود آهي. ان نسخي کي مون متن جي پيٽ لاءِ ڪتب آندو آهي، ليڪن ٻنهي جي عبارت ۾ ڪو خاص اختلاف نظر نه آيو. هيٺين سٽن ۾ ٻنهي نسخن جي ڪيفيت پيش ڪئي وڃي ٿي.

نسخو پهريون

تقطيع ٢/١-٥ X ٢/١-٨ هر صفحو ١٣ سٽون، خط هندي نسخ نهايت صاف ۽ پڙهڻ. سڄو ڪتاب هڪ ئي ڪاتب جو لکيل آهي. ڪاغذ ديسي، اوڇي رنگ جو ٿلهو ۽ مضبوط، جنهن

جي تازگي اچا ڏائين قائم آهي. صفحا جدولن سان ۽ عنوان ڳاڙهيءَ مس سان لکيل آهن. پهرئين صفحي جي پيشانيءَ تي معمولي ڪم ٿيل آهي. ورق ٤٠٧، (صفحا ٨١٤).

قسم اول (پهريون حصو) ورق ٤-٢ کان شروع ٿي ٢٢٨-٢ تي ختم ٿئي ٿو، ۽ قسم ثاني (حصو ٻيو) انهيءَ ورق جي پڇاڙيءَ وارين، ٻن سٽن کان شروع ٿي ٤٠٧-٢ تي ختم ٿئي ٿو. ديباچو ١-٢ کان ٤-١ ورقن تي لکيل آهي. ان کان سواءِ شروعات ۾ ٻه ورق ٻيا آهن، جن تي مضمونن جي فهرست ورقن جي حوالي سميت ڏنل آهي.

ڪتاب جي پهرئين ورق جي ٻاهرئين صفحي تي مختلف عبارتون درج آهن، جن مان هڪ عبارت پنهنجي مفهوم جي لحاظ کان خود مؤلف جي پنهنجي هٿ سان لکيل معلوم ٿئي ٿي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان انهيءَ نسخي کي مؤلف جو نسخو تصور ڪري رهيا آهيون. اها عبارت هن ريت آهي:

(١) هوالفياض

(٢) قد وقفت علي يد اکبر ابناء الاخ الکبير (١) ابي البقا،

(٣) الملقب به امير خان سلمه الله تعالي.

(٤) بل افضلهم بالتحقيق ضياءالدين.

(٥) يوسف في شهور

(٦) ثمانية و اربعين .

(٧) و الف من

(٨) الهجرة النبويه.

(٩) عليه افضـ .... (٢)

(١٠) الصـ .... (٢)

---

(١) الاخ الکبير مٿان ڪنهن هي لفظ لکيا آهن- برادر ڪلان (و) پدر مير ضياءالدين. (٢) [ڏسو ص ٧٢، جو حاشيو]

مؤلف هيءَ عبارت لکي، کتاب، تاليف کان گهٽ وڌ پنج سال پوءِ ۱۰۴۸ ھ ۾، پنهنجي وڏي ڀاءُ ابوالبقا امير خان جي وڏي پٽ ضياءالدين يوسف (۱) کي ڏنو آهي.

انهيءَ صفحي جي مٿان هڪ ڪنڊ ۾ هيءَ عبارت ملي ٿي:

(۱) .... تاريخ ۱۶ شعبان ۹ ۳ (۲)
(۲) .... جمع کن (۳)
(۳) .... محب (۳)

ساڳيءَ عبارت جي وچ ۾ لکيل آهي:

(۱) بتاريخ ۱۰ صفرالمظفر ۱۲۸۴ هجري نبوي
(۲) داخل کتب‌خانه نموده شد

انهن ٻن سٽن جي هيٺان خط طغرا ۾ دستخط ٿيل آهن جيڪي "اشرف محمد عفي عنه" پڙهڻ ۾ اچن ٿا.

انهيءَ صفحي جي پاسي ۾ هڪ مُهر آهي جيڪا دستور موجب ميٽي ويئي آهي ۽ پوريءَ ريت پڙهڻ ۾ نٿي اچي. ان جي هيٺان هيءَ عبارت آهي:

(۱) تاريخ غره ربيع‌الثاني ۸
(۲) ديده (۴) شد

ڪتاب جي اختتام واري جا عبارت آهي (۵)، تنهن

---

(۲) "افضل" ۽ "الصلواة" جو پويون اڌ جلدبنديءَ ۾ ڪٽجي ويو آهي. يقين سان چئجي ٿو ته مؤلف جا دستخط به انهيءَ ۾ ڪٽجي ويا آهن.
(۱) "تذڪره امير خاني" (مؤلف راقم‌الحروف) ۾ سوانح ڏسڻ گهرجي.
(۲) صاف پڙهڻ ۾ نٿو اچي، رمضان به ٿي سگهي ٿو.
(۳) اکر ڊنل آهن، پڙهڻ ۾ نٿا اچن.
(۴) ممڪن آهي 'عرض ديده شد هجي، پهريون لفظ ميٽجي ويو هجي.
(۵) متن ص ۲۵۷.

جي هيٺان هڪ ٽي ماٿهوءَ جون ٻه مهرون لڳل آهن، جن جي عبارت هيءَ آهي:

مومن الدولہ اساس الملک

مرزا فاضل بیگ خان جنگ بهادر

ٻنهي مهرن تي سال ١٢٨٨ ھ اڪريل آهي.

نسخو ٻيو

هي نسخو "دستورالعمل" (١) جي غلط نالي سان پنجاب يونيورسٽيءَ جي ڪتب‌خاني ۾ PH 111-71 نمبر تي موجود آهي. تقطيع 9X5 ورق ڪل ٣٠٠. ان جي يارهين ورق تي مختلف ماپن جون ٽي مهرون لڳل آهن، جن تي محمد رب نواز خان اڪريل آهي. هڪ مهر تي ١٢٣٤ ھ، (٢) ٻيءَ تي ١٢٠٠ ھ، (٣) ۽ ٽينءَ تي ١٢٥٥ ھ (٤) لکيل آهي.

اهي ٽيئي مهرون ڪتاب جي پوئين صفحي تي پڻ موجود آهن. خط معمولي نستعليق، ڪاغذ اوٺي رنگ جو ٿلهو ديسي ڪتب آيل آهي.

هن نسخي جا ڪي ورق گم ٿيل آهن، جن جي اسان متن ۾ نشاندهي ڪئي آهي. عبارت جي اختلافن جي درستي ڪندي متن جي حاشين ۾ ان نسخي کي (پ) جي نشان سان پڌرو ڪيو ويو آهي.

ڪتاب جي شروعات:

جيئن ته هن ڪتاب جو رڳو پهريون حصو ڇپايو وڃي ٿو ان ڪري موقعي جي مناسبت سان ڪتاب جي ابتدائي عبارت

---

(١) ڊاڪٽر سيد محمدعبدالله پنهنجي فاضلانه ڪتاب "ادبيات فارسی میں هندوں کا حصہ" ص ٥٠ تي اهو ئي نالو لکيو آهي (دهلي ١٩٤٢ع): (٢) مطابق ١٨-١٨١٩ع

(٣) مطابق ٨٥-١٧٨٦ع (٤) مطابق ٣٩-١٨٤٠ع-

يعني پهرئين حصي جي شروعات واريون کي سٽون هتي درج ڪجن ٿيون .

بسم الله الرحمان الرحيم

حمد است مرخالقي را ڪه انسان را براي معرفت خود آفريده چنانچه در ڪلام مجيد خود فرموده ڪه: و ما خلقت الجن و الانس الاليعبدون- يعني آفريدم من جن و انس را مگر براي آنڪه بشناسند مراه و نيز در حديث قدسي آورده ڪه: ڪنت ڪنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف- يعني من خداوندم گنجي پنهان بودم و غير من عالم بحال و عارف به جلال و ڪمال نبود . و دوست ميداشتم ڪه مرا بشناسند، پس مخلوق را آفريدم تا شناخته شوم و بادشاهان را برخلائق خود نگهبان و راعي ساخته ڪه هر آئنه در شعاع دولت ايشان، هيچ قوي بر ضعيف ستم نڪند..... الخ .

ترجمو: شڪرانا انهيءَ خالق جا جنهن انسان کي پنهنجي سڃاڻپ لاءِ پيدا ڪيو جيئن پاڻ ڪلام مجيد ۾ فرمائي ٿو: مون جنن توڙي انسانن کي پنهنجي سڃاڻپ (عبادت) لاءِ خلقيو آهي. حديث قدسيءَ ۾ پڻ آيل آهي ته ”مان (خدا) خزاني وانگي مخفي هوس، مون کان سواءِ ڪائنات ۾ ڪا بحالي نه هئي ۽ عارف لاءِ به ڪو جلال يا ڪمال نه هو، مون پنهنجي سڃاڻپ لاءِ مخلوق کي پيدا ڪيو ۽ بادشاهن کي ان جو نگهبان ۽ ڏنار بڻايم جئن ڪڏهن به ڪو ڏاڍو ڪنهن هيٺي تي ظلم نه ڪري . (١)

(١) اها حديث حضور اڪرم جي تعلوم توڙي اسلامي روح جي سراسر خلاف آهي، بادشاهن جو وجود اسلام ۾ ڪٿان آيو؟

متن جي اشاعت جو احوال:

هي ڪتاب جيئن ته سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ غير معمولي اهميت رکي ٿو، ان ڪري هن کي ترتيب ڏيڻ وقت مون چاهيو ٿي ته مؤلف جيڪي اشارا ڏنا يا واقعا بيان ڪيا آهن، يا پوکي راهي، ڍل، دستورالعمل، جنسن ۽ ماپ تور بابت جيڪي ڳالهيون لکيون آهن، يا هن جن قبيلن ۽ ماڻهن جو ذڪر ڪيو آهي، يا ڪي جاگرافيائي نالا ۽ هنڌ لکيا آهن، يا هو پنهنجي عبارت ۾ جيڪي مقامي يا غير مقامي لفظ يا محاورا ۽ اصطلاح استعمال ڪري چڪو آهي، تن سڀني تي مفصل حاشيا ۽ وضاحتي نوٽ لکان، پر پوين ٻن ٽن سالن دوران صحت جي خرابيءَ ۾ مبتلا رهڻ جي ڪري افسوس اٿم جو آءٌ ائين ڪرڻ کان معذور رهيس، بلڪ ڇپيل متن به ٻن ورهين تائين مهاڳ وغيره نه لکڻ سبب رُڪيل رهيو. بهرحال ان مجبوريءَ جي باوجود به مون، حسب خاطر خواهه نه سهي ته به ڪنهن حد تائين، جتي ڪٿي ضروري حاشيا لکي ڇڏيا آهن. سنڌي نالن توڙي ماڳن جون سنڌيءَ ۾ املائون پڻ ڏنيون اٿم. بعض تاريخي آثارن، ڳوٺن ۽ ماڻهن بابت به حاشيا لکيا ويا آهن. ليڪن مڪمل طرح هيءَ عملي مهم سرانجام ڏيڻ ڏاڍي ڏکي ۽ محنت طلب هئي. ضرورت هئي ته جن قبيلن جو ذڪر آيو آهي تن جي مختصر تاريخ ۽ نسب ناما به شامل ڪجن ها، پر ڇا ٿو ڪري سگهجي. ان حالت ۾ جڏهن انسان واقعن ۽ حالتن جي ناسازگاريءَ سبب مجبور ٿي ويندو هجي؟ اهڙي سمي سواءِ ان جي ٻيو ڪو چارو نٿو رهي ته هر درد سر جو قصو مختصر ڪجي. انهيءَ عالم ۾ مون کي به گهڻيءَ حد تائين ڪوتاهه قلميءَ کان ڪم وٺڻو پيو. بهرحال اهي سڀ شيون ۽ ضرورتون پنهنجيءَ جاءِ تي ايترين اهم آهن، جو وري جڏهن هن ڪتاب جي ٻي ايڊيشن

تيار ڪرڻ ۾ آئي تہ انهن سڀني ڳالهين جو خيال رکڻ لازمي ٿيندو، جيئن هي ايڊيشن وڌيڪ جامع ۽ مڪمل بڻجي وڃي، بلڪ ان وقت ضرورت ان ڳالهہ جي بہ ٿيندي تہ پهرئين حصي کي پڻ ان سان شامل ڪيو وڃي، جو بجاءِ خود حڪمراني نظام جي ڪتابيات جي هڪ اهم ڪڙي آهي.

فهرستون ۽ شجرا:

ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ مختلف فهرستون ڏنيون ويون آهن، مثلا ماٺهو، جاگرافيائي ماڳ، قومون قبيلا ۽ ڪتابن جا نالا، ان کان سواءِ مخصوص مقامي محاورن ۽ لفظن جي جدول بہ ڏني وئي آهي، جيڪي مؤلف هرهنڌ ڪتب آندا آهن.

انهن فهرستن سان گڏ ہم پيون فهرستون بہ شامل آهن: هڪ سنڌي قومن ۽ قبيلن جي ۽ ٻي انهن جاگرافيائي ماڳن ۽ شهرن جي، جن جو خاص ڪري سنڌ سان لاڳاپو آهي. مهاڳ جي پڇاڙيءَ ۾ مؤلف جي خاندان جو شجرو بہ ڏنو ويو آهي، جيئن پڙهندڙن کي هن خانوادي جي رشتيدارين جي بہ خبرچار پئجي سگهي.

انهيءَ شجري کان علاوه ہہ ٻيا نسب ناما بہ ڏنا ويا آهن، جيڪي نورجهان بيگم جي خاندان بابت آهن. هڪ ۾ هن جي مادري سلسلي (نانڪ) ۽ ٻئي ۾ سندس پدري سلسلي (ڏاڏنڪ) کي اجاگر ڪيو ويو آهي. پڙهندڙ پنهي شجرن مان چائي سگهن ٿا تہ هي هڪ قافلو هو، جو بي سر و سامانيءَ جي عالم ۾ ايران کان کهي اچي هتي پهتو. هن پنهنجي رشتيدارين جي ڪڙين ۾ کهڙن کهڙن شاهن ۽ شهزادن، اميرن ۽ اميرزادن کي جڪڙي، اڳوڻي هند سنڌ جي سرزمين جي سياست توڙي حڪومت کي پنهنجي اقتدار هيٺ آندو هو. انهن پنهي شجرن جي ترتيب لاءِ

راقم الحروف کي ڪيئي ڪتاب نظر مان ڪڍڻا پيا جن مان ڪن جا نشان نسب‌نامن ۾ ڏنا ويا آهن، جيئن هن خاندان جي فردن تي جيڪڏهن ڪو صاحب ڪم ڪرڻ گھري ته ان لاءِ آساني رهي.

هن ۾ هڪ جدول ٻي به آهي جا مهاڳ جي پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿي، جنهن مان سنڌ جي انهن خاص واقعن جون تاريخون ملن ٿيون، جيڪي انهيءَ دور ۾ ٿي چڪا هئا، جنهن مان "مظهر شاهجهاني" جو تعلق آهي.

شڪرگذاري:

پڇاڙيءَ ۾ سڀ کان اول آءٌ پنهنجي مرحوم شفيق محمد ناظم (١) جي حق ۾ دست بدعا آهيان ته رب پاڪ ان مرحوم مغفور کي پنهنجي اڪيچار رحمتن ۽ بخشش مهابي فردوس مڪاني ۽ جنت آشياني بڻائي. حقيقت ۾ اهڙا ئي نيڪ، پاڪيزي اخلاق ۽ ڪردار جا انسان بهشتين مان آهن. هي ڪتاب انهيءَ ئي مرحوم جي مهربانيءَ مان مون تائين ڇپا پهتو جڻ عدم مان عالم وجود ۾ آيو. ان کان پوءِ مون تي لازم آهي ته آءٌ پنهنجي بزرگ ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ جو ٿورائتو ٿيان، ان لاءِ ته جڏهن هي ڪتاب فقط هڪ ڏينهن لاءِ مليو ته هن انهيءَ هڪڙي ئي ڏينهن ۾ سوين رپيا خرچ ڪري سڄي ڪتاب جون تصويرون ڪڍرائي مون کي عنايت ڪيون هيون. آءٌ پنهنجي عزيز دوست ڊاڪٽر محمد عبدالله چغتائيءَ جو پڻ شڪرگذار آهيان، جو جڏهن خطي نسخا اچا مون وٽ نه پهتا هئا ته هن پنهنجو قيمتي وقت سيڙائي اتي ئي لاهور ۾ منهنجي

(١) وفات ٢٤ مئي ١٩٥٥ع (١٠ شوال ١٣٧٤هه)، ڏينهن اڱارو عيدالفطر، وقت هڪ وڳي منجهند. مدفن قبرستان سوداگران پنجاب. ڪراچي.

مسودي جي ڪن عبارتن جي اصل نسخن سان پيٽ ڪري درستي فرمائي هئي. انهيءَ ڪان پوءِ پنهنجي همڪار ۽ رفيق جناب حبيب الله صاحب رُشدي جو احسان مند آهيان جنهن نه فقط ڇپائي ۽ پروفن ڏسڻ ۾ پوري ذميداري پاڻ تي کنئي پر سچي انڊيڪس به ٺاهي جوڙي ڪتاب ۾ شامل ڪيائين. خدا پاڪ انهن سڀني عزيزن کي اجر خير عطا ڪري.

حرف آخر:

هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ وڏي اهميت رکي ٿو ۽ خصوصي مواد جي اعتبار کان به سڀني سنڌي تاريخن ۾ ممتاز ۽ افضل آهي. ان ڪري مان پنهنجي هموطن حضرات ۽ سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي ۽ همدردي رکندڙ سڀني ٻاهرين تاريخ جي عالمن مان اها اميد رکان ٿو تہ هو هن ڪتاب جي ورقن ۾ سنڌ جي ماضيءَ جي صحيح تصوير ذهن نشين ڪرڻ جي ڪوشش فرمائيندا.

ڪراچي — حسام الدين راشدي

١٢- فيبروري ١٩٦١ع

٢٥- شعبان المعظم ١٣٨٠هه

آچر ڏينهن ١٠ وڳين صبح.

حوالي جا ڪتاب

(١) تاريخ سنڌ — مير معصوم بکري — دائود پوٽي واري ايڊيشن

(٢) تذڪره اميرخاني — حسام الدين راشدي — سنڌي ادبي بورڊ

(٣) ذخيرة الخوانين — شيخ فريد بکري — خطي ذخيرو، حسام الدين راشدي

(٤) لب تاريخ سنڌ — خان خدا داد خان — امرتسر واري ايڊيشن

(٥) اڪبر نامه (جلد ٣) — ابوالفضل — بينگال ايشياٽڪ سوسائٽي

(٦) ماثرالامراء (جلد ٣) — شاهنواز خان — ” ” ”

(٧) بادشاهه نامه — عبدالحميد لاهوري — ” ” ”

(٨) بيگلر نامه — ادراڪي بيگلاري — خطي ذخيرو، حسام الدين راشدي

(٩) ضميمه تاريخ سنڌ — محمد بن زنده علي بيگ — ” ”

(١٠) مقالات الشعراء — مير علي شير قانع — ڇاپل ايڊيشن، حسام الدين راشدي

(١١) تحفة الڪرام — مير علي شير قانع — قلمي ۽ ڇاپل (فارسي)

(١٢) طبقات اڪبري (جلد٣) — خواجه نظام الدين — بينگال ايشياٽڪ سوسائٽي

(١٣) تعليقات مڪلي نامه — حسام الدين راشدي — سماهي مهراڻ

(١٤) مقدمه مثنوي چنيسر نامه — ” — سنڌي ادبي بورڊ

(١٥) تزڪ جهانگيري — مطبوعه نولڪشور

(١٦) تاريخ فيروزشاهي — ضياء برني — بينگال ايشياٽڪ سوسائٽي

(١٧) تاريخ طاهري — طاهري نسياني — خطي ذخيرو، حسام الدين راشدي

(١٨) آئين اڪبري (جلد ١)- بلاخمن- بينگال ايشياٽڪ سوسائٽي
(١٩) مرزا غازي ترخان- حسام الدين راشدي مطبوعه مجله تاريخ، سياسات
(٢٠) مير مائل (مقالو)- حسام الدين راشدي سماهي مهراڻ
(٢١) The Antiquities of Sind. H. Cousens 1929
(٢٢) مجله علوم اسلاميه- پرچو پهريون علي ڳڙهه
(٢٣) قرنيم- عنايت خان آشنا خطي ذخيره، ضيائي

واڌارا

هن ڪتاب ۾ جتي فوج عليءَ جو نالو اچي، اتي، قوج علي پڙهڻ گهرجي. هي ٻه ڀائر هئا جن بابت ”ذخيرة الخوانين“ جي مصنف لکيو آهي تہ قوج علي ۽ برج علي ٻہ ڀائر هئا، سندن ليچ ترڪمانن مان هئي ۽ پيٺي منصور جي سپاهہ مان هئا. برج علي ايتري ترقي نہ ڪئي، پر قوج علي منصب ماڻيو ۽ جاگير هٿ ڪيائين، ۽ ڪو وقت گجرات ۾ متعين هو. جنت مڪاني (جهانگير بادشاه) جي زماني ۾ سبي ۽ گنجابي وارن پرڳڻن (بکر جي راڄڌاني) ۾ کيس جاگير مليل هئي، ڪاڇي ۾ بلوچن ۽ افغانن مٿان حاڪم ٿي رهيو. اُتي ايڏا ماڻهو ماري ڌڪاءُ پيدا ڪيائين جو ڪو ٻار روئندو هو تہ ان کي قوج عليءَ جي اچڻ جو دپ ڏياري روئڻ کان بس ڪرائي ويندي هئي.

”هي ٻہ لوهيون ڪٽاهيون پاڻيءَ سان ڀرائي باهہ جي مچ تي رکائيندو هو، چور ۽ ڏوهيءَ جا هٿ پير ٻڌي ان کي ٽتل ڪٽاهيءَ ۾ ڦٽو ٿي ڪرايائين، جنهن ۾ هو چيچلائي مري ويندو هو. اهڙيءَ ريت هزارين ماڻهو هريا ڪري ڇڏيائين. انهيءَ سفاڪيءَ ۽ بيرحميءَ ۾ پنهنجو مَٽ پاڻ هو.

”بدقسمتيءَ سان کيس پٽ جو اولاد ڪونہ هو. هڪڙي ڌيءَ هيس جنهن تي خضر خان (مرداڻو نالو) رکيو هئائين. ان

جي سختيءَ سان نگهداري پيو ڪندو هو. سچي چمار ڪيس شادي نہ ڪرايائين. ان تي ٿي قسم کڻندو هو ! سائس ڏاڍو پيار هوس.

"اٽڪل هڪ لک رپيا اڪبر آباد، لاهور ۽ ملتان جي پٺلاوٽن کان قرض ورتي، سڀ ۽ گنجابي واري پر گٽي ڏانهن هليو ويو. شاهوڪارن کي پاڻ وٽ گهرائي، انهن کان زوريءَ وصوليون ڪري، کين مارائي ٽي ڇڏيائين. اڏان بدلي ٽي بادشاهي دربار ۾ آيو ۽ مون (شيخ فريد بکري مصنف ذخيرة الخوانين) سان اچي وير وڌائين تہ سندس جاگير جيڪا ڪانئس کسجي بايزيد بخاريءَ جي پٽن کي ملي هئي، تنهن ۾ منهنجو ئي هٿ هو. گهٽيءَ جا ڪوڙ کان پوءِ بکر جي راڄڌانيءَ واري فوجداريءَ وسيلي مون کي مصيبت ۾ وڌائين. خدا حق وڪيل هو، جنهن منهنجي پُڏي ۽ هن کي مقرب خان سان گڏ 'پٽني' جا وٽ ڏيکاريائين، جتي مري جهان ڇڏي ويو، 'جنهن جيڪي پوکيو سو ٿي لڻندو'."

(ذخيرة الخوانين قلمي ص ٨-٩ ٤٠)

جڏهن هي صفحا ٿي ڇپيا تڏهن راقم کي پنهنجي ڪتابن جي ذخيري مان "ديوان حافظ" مطبوعہ منشي نولڪشور، مطبع مطلع نور (١)، جو هڪ نسخو مليو، جنهن جي سرورق تي مخدوم

---

(١) ديوان حافظ جي انهي ڇپيل نسخي جي ڪتابت منشي محمد شمس الدين "اعجاز رقم" ڪئي هئي. هي پنجين ايڊيشن اپريل ١٨٩٧ع مطابق ١٣١٤هہ ڌاري لکنو مان ڇپي هئي. ان جي پڇاڙيءَ ۾ مولوي عبدالعلي مدراسي جو لکيل قطعہ تاريخ درج ٿيل آهي، جنهن جي ڇپائيءَ جو سال "ڪلام معجز نماي حافظ" (١٣٠١هہ) مان نڪري ٿو. ان جي تقريظ مرحوم مولانا محمد هادي علي "اشڪ" لکي هئي، جنهن سا گڏي نسخي تي ڪي حاشيا بہ لکيا آهن.

محمد جعفر بوبڪائي ابن مخدوم ميران جو نسب نامو ڪنهن نامعلوم شخص جي هٿ اکرن ۾ لکيل هو، جيئن ته اڃ تائين مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو نسب نامو ڪٿي به نه مليو آهي ۽ هي ٻئي شخصيتون ٻهرينءَ ٻاريءَ جي سنڌي عالمن مان هيون، ان سان گڏ هن ڪتاب (مظهر شاهجهاني) جي متن ۾ به انهيءَ مخدوم جو ذڪر آيو آهي، ان ڪري ضروري سمجهيو ويو ته اهو نسب نامو به هتي درج ڪجي، جيئن مٿين ٻنهي بزرگن جي خانوادي سان دلچسپي رکندڙ علم دوست حضرات ان مان استفادو ڪري سگهن:

شجره متبرڪ مخدوميان قريشيان بني عباس بوبڪان

عبدالمناف - هاشم - عبدالمطلب - عباس - عبدالله - هاشم - ابوبڪر -
سلطان اندس (؟)- بزدار خان - سالار خان - سلطان ترڪ -
سلطان خلجي خان - ابوبڪر - شيخ محمد - شيخ
ابوبڪر - عاري - ميره - مروٽه (؟)- شيخ
قلندر - مرزوق - نور الدين -
محمد يعقوب - محمد ميران بوبڪائي (استاد شاه حسن ارغون
وغيره)- مخدوم جعفر بوبڪائي (صاحب متانة)-
نصير الدين - خير محمد - عبدالصمد -
خير محمد - عبدالصمد عرف وڏل -
پير محمد - اميد علي -

ميان نصير محمد | مير محمد

اندازو آهي ته هي شجرو مير محمد ولد امير علي نالي ڪنهن شخص "ديوان حافظ" جي خالي ورق تي لکيو آهي.

ڪراچي، ٢٥- مارچ ١٩٦٢ع

اهم تاريخي واقعن جا گوشوارا

١١٣٥ —— ١٠٤٤

١١ محرم ١٠٣٥ هه-	سيد بايزيد بخاريءَ جي وفات تي جهانگير بادشاه ٺٽي جو صوبو شهزادي شهريار (نورجهان جي ڄاٺي) جي جاگير ۾ ڏنو، جنهن جو نائب شريف الملڪ مقرر ٿيو.
آچر ٢٨ صفر ١٠٣٧ هه- (١١- آبان ٢٢ سال جهانگيري)	جهانگير ڪشمير کان ورندي 'راجور' جي منزل تان اُٿڻ بعد سٺ ورهين جي ڄمار ۾ واٽ تي وفات ڪري ويو، سندس حڪومت جو عرصو ٢٢ سال اٺ مهينا ۽ پندرهن ڏينهن هو.
	آصف خان ابوالحسن يمين الدوله بر وقت خسرو جي پٽ داور بخش کي تاج پهرايو. نورجهان پنهنجي ڄاٺي شهريار کي بادشاه بڻائڻ ٿي گهريو، پر سندس ڀاءُ يمين الدوله ڪيس ائين ڪرڻ نه ڏنو ۽ پنهنجي ڄاٺي شاهجهان کي تخت تي ويهارڻ جي منصوبي تي ڪاربند رهيو، بنارسي نالي هڪ هندو گماشتي کي 'چڪر هٽي' واري منزل تان، جا ڪشمير ۽ لاهور جي وچ تي واقع آهي، بادشاه

(١) يوسف ميرڪ جي اکرن جو عڪس

بسم الله الرحمن الرحیم

حمد است مر خالقی را که انسان را برای معرفت خود
آفرید و حق سبحانه در کلام مجید خود فرموده که وما خلقت
الجن والانس الا لیعبدون یعنی آفریدم من جن
وانس را مگر برای آنکه بشناسند مرا و نیز در حدیث
قدسی فرموده که کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف
فخلقت الخلق لاعرف یعنی من خدا [illegible]
پنهان بوده [illegible]

(٢) ڪتاب جي پهرئين صفحي جو عڪس

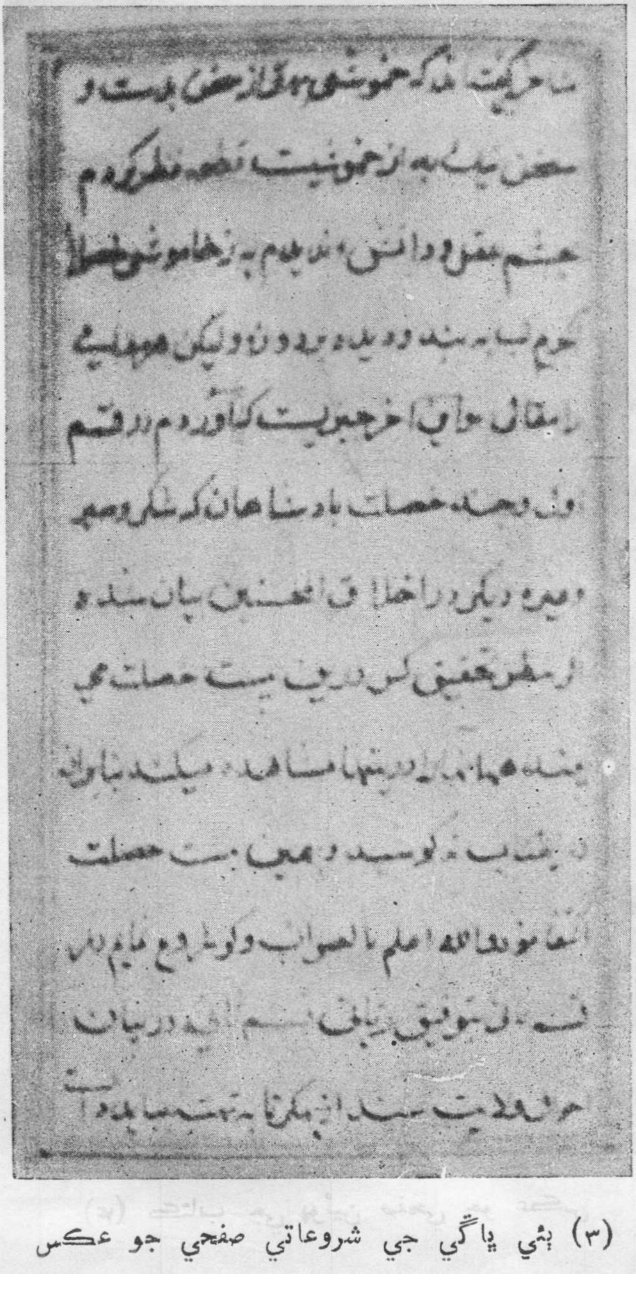

(٣) پٿي پاڳي جي شروعاتي صفحي جو عڪس

(۴) ڪتاب جي پوئين صفحي جو عڪس

	جي انتقال جي خبر پهچائڻ لاءِ دکن جي پاسي روانو ڪيو، جتي ان وقت شاهجهان جو قيام هو.
آچر ١٩- ربيع الاول ١٠٣٧ هه-	بنارسيءَ ويهن ڏينهن کان پوءِ دکن جي آخري سرحد تي پهچي، اها خبر مهابت خان وٽ رسائيءَ جنهن اوڏيءَ مهل شاهجهان کي اطلاع ڏنو.
٢٢- ربيع الاول ١٠٣٧ هه-	شاهجهان گجرات وستي دکن کان آگري روانو ٿيو.
١٨- ربيع الثاني ١٠٣٧ هه-	محمود آباد (احمد آباد) وٽ شاهجهان شيرخان کي گجرات ۽ مرزا عيسي ترخان ثانيءَ کي ٺٽي جو صوبيدار مقرر ڪيو.
٢٣- جمادي الاول ١٠٣٧ هه-	شاهجهان جي تخت نشينيءَ جو آگري ۾ اعلان ڪيو ويو. "مظهر شاهجهاني" جي مؤلف يوسف ميرڪ جو وڏو ڀاءُ مير ابوالبقا امير خان ان وقت شاهجهان جي مهري يمين الدوله آصف خان پاران ملتان جو نائب هو.
٢٥- جمادي الاول ١٠٣٧ هه-	شاهجهان جي حڪم سان، آصف خان يمين الدوله، جيڪو ان وقت لاهور جو صوبيدار هو، خسرو جي پٽ داوربخش کي لاهور ۾ قتل ڪري ڇڏيو، جنهن کي هن پاڻ جهانگير جي وفات وقت عارضي طور تخت تي ويهاريو هو. ان سان گڏ داوربخش جي ڀاءُ گرشاسپ، شهريار جي پٽ طهمورث ۽ دانيال جي پٽ هوشنگ کي

	بہ زندگيءَ جي نعمت کان محروم ڪري ڇڏيائين.
٢٦- جماديالاول ١٠٣٧ هہ (خميس جي رات)	شاهجهان اڪبرآباد (آگري) ۾ داخل ٿي، باغ نورجهان ۾ منزل انداز ٿيو.
٢٧- جماديالثاني ١٠٣٧ هہ	شاهجهان جي تخت نشينيءَ جي باقاعدي رسم ادا ڪئي ويئي.
١- رجب ١٠٣٧ هہ	مرزا عيسيٰ ثانيءَ کي ٺٽي مان بدلي ڪيو ويو، سندس جاءِ تي خواجہ باقي عرف شير خواجہ جي مقرريءَ جو فرمان صادر ٿيو. مرزا عيسيٰ ١٨- ربيع الثاني کان وٺي ١- رجب ١٠٣٧ ھ تائين ٺٽي جو حاڪم رهيو.
؟ رمضان ١٠٣٧ هہ	خواجہ باقي ٺٽي ايندي رستي تي فوت ٿي ويو (حڪومت صرف ٻہ مهينا ٢٠ ڏينهن سندس نالي رهي).
٢٢- رمضان ١٠٣٨ هہ	خواجہ باقيءَ جي جاءِ تي مرزا حسام الدين مرتضيٰ خان کي ٺٽي جي حاڪم ٿيڻ جو فرمان مليو.
؟ ؟ ١٠٣٨ هہ	احمد بيگ خان (نورجهان جي ڀائٽي) کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو.
٨- ربيع الاول ١٠٣٨ هہ	مرزا عيسيٰ ترخان ثاني کي 'متّرا' ۾ جاگير ڏني ويئي.
٧- ربيع الثاني ١٠٣٨ هہ	مرزا عيسيٰ ٺٽي کان واپس دربار ۾ آگري پهتو.
؟ ؟ ١٠٣٩ هہ	يوسف ميرڪ، احمد بيگ ۽ ان جي ڀاءُ يوسف جي ظلمن کان تنگ ٿي سيوهڻ

مان نڪتو، جيئن ملتان پهچي، انهن
ظلمن جو داستان لکي، اتان دربار ۾
پهچي، بادشاه جي حضور ۾ دادرسيءَ لاءِ
پيش ڪري.

؟ ؟ ١٠٣٩ هه- مرزا حسام الدين مرتضيٰ خان جيڪو
احمد بيگ جو مائٽ هو، دل جي
عارضي سبب ٺٽي ۾ گذاري ويو.

١٢- ربيع الاول ١٠٣٩ هه- (رات) مير ابوالبقا امير خان کي ملتان مان
يمين الدوله جي نيابت کان بدلي ڪري
مرتضيٰ خان جي جاءِ تي ٺٽي جو صوبيدار
مقرر ڪيو ويو.

— احمد بيگ خان کي سيوهڻ مان بدلي
ڪري ابوالبقا جي جاءِ تي ملتان ۾
رکيو ويو.

— احمد بيگ خان جي جاءِ تي سيوهڻ ۾
ديندار خان مقرر ٿيو.

— يوسف ميرڪ اجا سيوهڻ مان نڪري،
بکر کان ٿيندو، ملتان ۾ پنهنجي پيءُ وٽ
پهتو مس، ته هي سيئي واقعا ظهور ۾ آيا.

ربيع الثاني ١٠٣٩ هه- گهٽو ڪري ابوالبقاجي ملتان کان ٺٽي
ڪوچ ڪرڻ وقت ساڻس گڏ يوسف ميرڪ
به ٺٽي واپس آيو.

١- شوال ١٠٤٠ هه- ملتان مان احمد بيگ جي بدلي ٿي ۽
نجابت خان ولد مرزا شاه رخ کي آتي
مقرر ڪيو ويو.

٢٨- رجب ١٠٤١ هه-	شاهجهان کي اطلاع مليو ته ارسلان‌بيگ شمشير خان، جيڪو ان وقت بنگش جو قلعه‌دار هو، وفات ڪري ويو.
١- ذي‌الحج ١٠٤١ هه-	ملتان مان اجابت خان کي بدلي ڪري سندس جاءِ تي قليچ خان کي آتي مقرر ڪيو ويو.
؟ ؟ ١٠٤٣ هه-	يوسف ميرڪ ٺٽي يا سيوهڻ ۾ ”مظهر شاهجهانيءَ“ تي نظر ثاني ڪئي هوندي.
١٩- محرم ١٠٤٤ هه-	شام جي وقت ”مظهر شاهجهاني“ جي تڪميل ٿي.
؟ ؟ ١٠٤٤ هه-	سيوهڻ جو حاڪم جان نثار خان هو.
١٠٤٤ هه-	يوسف ميرڪ جو وڏو ڀاءُ مير ابوالبقا امير خان جهوناڳڙهه ۾ حڪومت جو نائب هو.

شجرا

١- ڪتاب جي مؤلف جو شجرو.

٢- نورجهان بيگم جو ناناڻو شجرو.

٣- نورجهان بيگم جو ڏاڏاڻو شجرو.

نسب نامۂ مؤلف کتاب

میر ابوالقاسم "نمکین" بن ملا میر سبزواری
وفات ۱۰۱۸ھ مدفن "صفۂ صفا" روہڑی
مصنف: منشآت نمکین

سادات قاسم خانی

- میر ابوالبقا امیر خان — وفات ۱۰۵۷ھ مدفن "صفۂ صفا"
- یوسف میرک — وفات بعد ۱۰۴۴ھ — مصنف "مظہر شاہجہانی"
- لطف اللہ
- نور اللہ
- میرزا کشمیری (بزمانِ جہانگیر)
- میرزا حسام الدین
- میرزا ید اللہ (ملازم خان جہان لودھی)
- دختر (زوجۂ جمیل بیگ)

سادات امیر خانی

(اولادِ میر ابوالبقا امیر خان)

- ضیاء الدین یوسف خان (بزمانِ شاہجہان و عالمگیر) وفات بعد از ۱۰۶۰ھ
  - دختر
    - ابوالوفا وفا (بزمان عالمگیر داروغۂ جانماز)
- عبدالکریم امیر خان سندھی (مصاحب خاص عالمگیر — شاعر) وفات بعد از ۱۱۳۱ھ
  - سید اشرف خان — مؤلف "رقائم کرائم" — سال تالیف قبل ۱۱۵۴ھ
  - ابوالخیر خان — رفیق خان دوران خواجہ عاصم
- میر ابوالمکارم "شہود" — وفات: ۱۰۷۳ھ مدفن سیوہن — مصنف "پری خانۂ سلیمان"
  - معین الدین خان حسن (شاعر) وفات ۱۱۴۳ھ
  - حافظ الدین
    - میر حفیظ الدین خان علی — شاعر — وفات بعد ۱۱۸۸ھ
  - میر رضی الدین خان فدائی — شاعر — وفات ۱۱۲۰ھ
    - میر حمید الدین ابوتراب کامل — شاعر — وفات ۱۱۶۴ھ (اُستادِ قانع و رجا)
  - امین الدین خان حسین — مصنف معلومات الآفاق و رشحات الفنون — گورنر ٹھٹہ — وفات ۱۱۲۷ھ — مدفن مکلی
    - متین الدین خان اسمٰعیل — وفات ۱۱۶۷ھ — مدفن مکلی
      - میر محمد غوث منصبدار میاں نور محمد کلہوڑہ — وفات ۱۱۷۲ھ — مدفن مکلی
        - قنبر علی ۱۲۱۹ھ
        - میر محمد کریم الدین (منصبدار میاں غلام شاہ کلہوڑہ ۱۱۸۲ھ — ۱۲۰۱ھ)
          - متین الدین ثانی ۱۲۴۸ھ
      - میر ابوالمفاخر (۱۱۷۴ھ)
    - میر محمد گدا — شاعر — وفات قبل از ۱۱۸۰ھ
      - یک فرزند
    - میر محمد عطا عطا — وفات ۱۱۸۷ھ — مدفن مکلی
      - دو فرزند
  - میر عبدالحکیم (۱۱۰۶ھ)
  - میر علی اکبر (۱۱۰۶ھ)
- میر عبدالرزاق — متوفی ۱۰۶۲ھ — مدفن "صفۂ صفا"
- ابوالقاسم — وفات ۱۰۴۵ھ — مدفن "صفۂ صفا"
- شمس الدین خان
- عتیق اللہ — وفات ۱۰۳۷ھ — مدفن "صفۂ صفا"
- میر کامل بیگ
- دختر — زوجۂ مراد بخش ۱۰۶۷ھ

نسب نامۂ مادری نورجہان بیگم

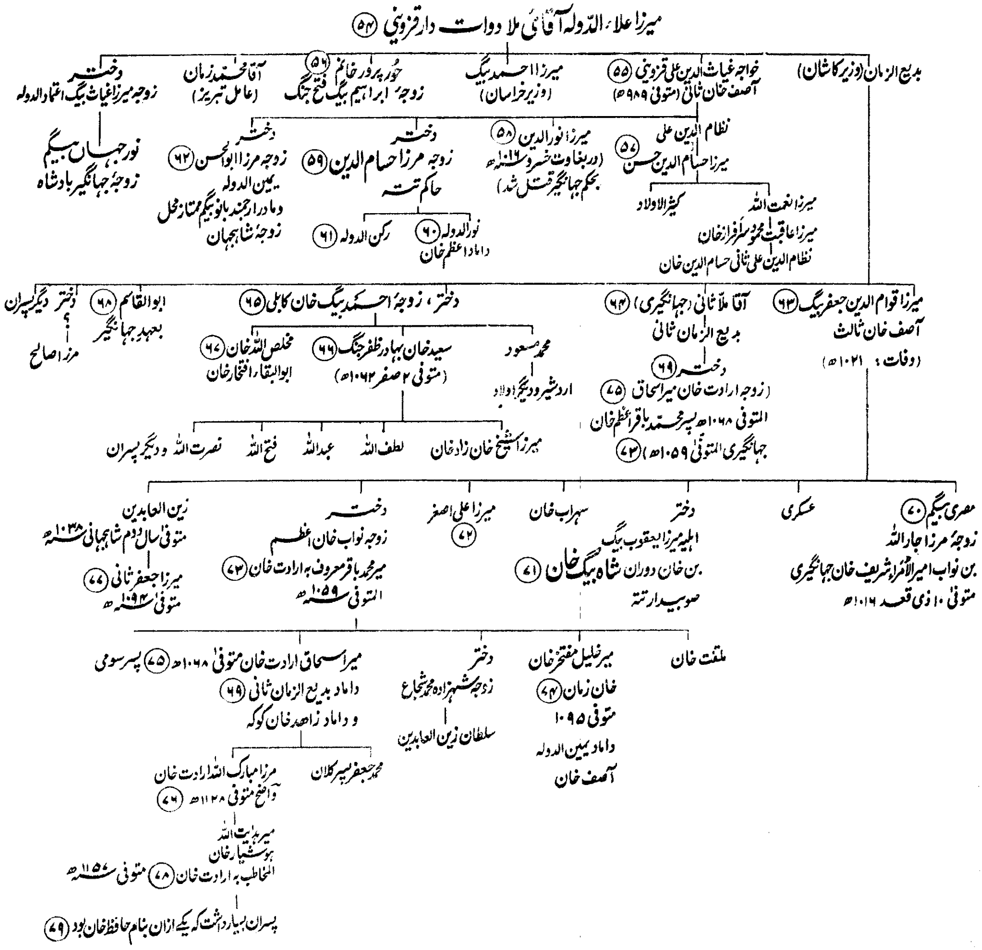

نسب‌نامهٔ پدری نورجهان بیگم

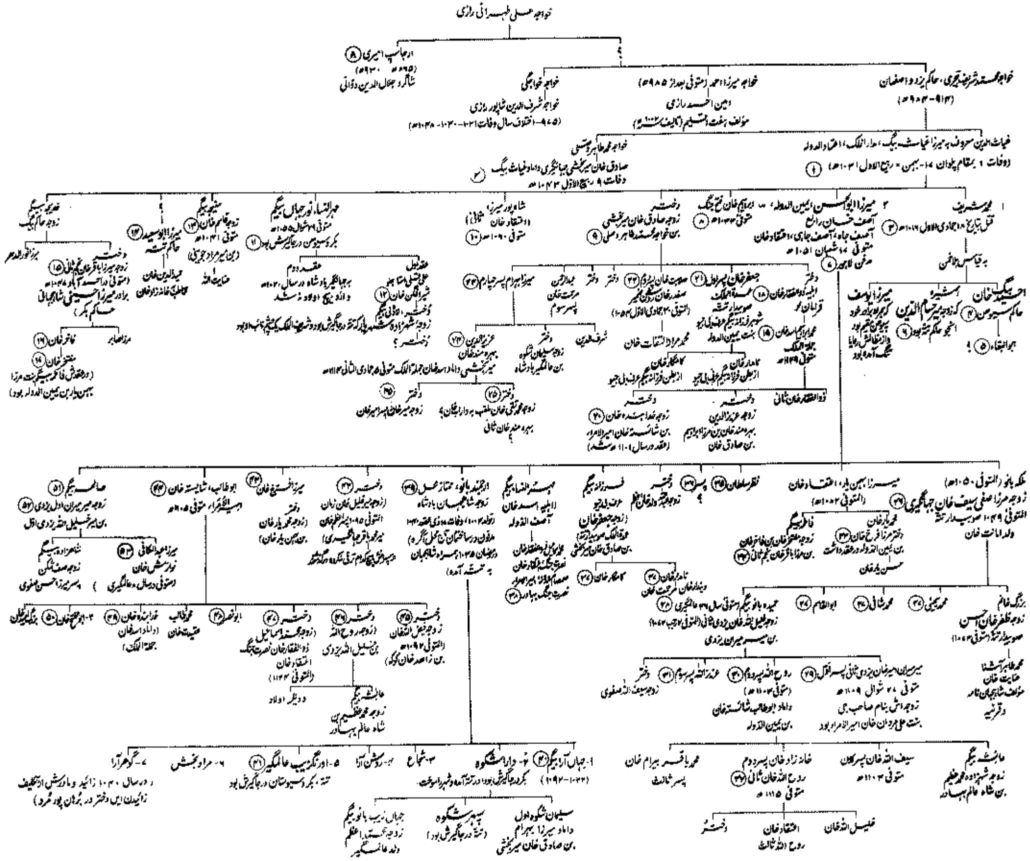

نورجهان جي ڏاڏنگ ۽ نانگ جا شجرا ۽ انهن جا تفصيل

(۱) پيءُ جي وفات کان پوءِ زماني کان تنگ ٿي فرار جي راه اختيار ڪري هندستان ڏانهن روانو ٿيو. واٽ تي سندس سيڪجهه لٽجي ويو. حالت وڃي اها ٿيس جو سڄي موڙي صرف ٻه گهوڙا وڃي رهيس، جن تي واري سان سواري ڪري رهيا هئا. مرزا علاءالدوله آقاي ملا جو چانڊو هو، سندس زال تاريخ (۲۹- مهر) ۱۳- ذوالقعد ۱۰۳۰ هه (۱۶ جلوس جهانگيري) هي جهان ڇڏيو. هو انهيءَ حادثي کان پوءِ ٽي مهينا ويهه ڏينهن جيئرو رهيو. (ڏسو ماثر جلد پهرين ص۱۲۷-۱۲۸ بلاخمن ص ۵۷۳)

(۲) ڏسو تزڪ جهانگيري ۽ ماثر جلد پيو ص ۷۲۹. وڏو پٽ.

(۳) جهانگير جي قتل جي سازش ۾ شهزادي خسرو سان شريڪ هو، انهيءَ الزام ۾ جهانگيرکيس 'سرخاب' ۾ ماوائي ڇڏيو. ڏسو تزڪ ص ۱۴۵.

(۴) [بلاخمن جي قياس موجب] احمد بيگ، محمد شريف جو پٽ هو. انهيءَ احمد بيگ جا ظلم ستم مظهر شاهجهاني جي تاليف جو سبب بڻيا، سال ۱۰۳۰ هه ڌاري جهانگير ان کي 'خاني' جي خطاب سان نوازيو.

(٥) ڏسو بادشاهنامو حصو ٻيو ص ٣٠٧.

(٦) ڏسو مآثر جلد ٽيون ص ٣٨٢. ٻيو پٽ.

(٧) ملا محمد ٺٽوي هن جو استاد هو. لاهري بندر، بکر ۽ سيوهڻ سندس جاگير ۾ شامل هئا. ابوالبقا امير خان (مظهر شاهجهاني جي مؤلف جو وڏو ڀاءُ) هن جي پاران ملتان ۾ نائب هو. هي ڏاڍو پيٽوڙي هو ۽ سدائين بک هوندي هيس. سندس رات ڏينهن جي خوراک هڪ مڻ شاهجهاني تائين پهتل هئي. لاهور ۾ ويهن لکن روپين جي خرچ سان هن جي حويلي تيار ٿي هئي، جا سندس وفات کان پوءِ داراشڪوه کي ڏني ويئي. دهلي، آگري ۽ ڪشمير ۾ ٻن ڪروڙن ۽ پنجاه لکن جي ملڪيت هيس. سندس نوابيءَ ۾ جيڪي هن جا خرچ ڪاٻار هئا تن جو ڪاٿو ئي ڪونهي.

ڏسو مآثر جلد پهريون ص ١٥٨-١٥٩، جلد ٽيون ص ٣٧٠- ٽيون پٽ.

(٨) حاجياڻي حور پرور خانم [نورجهان جي ماسي] سندس زال هئي. ابراهيم خان پنهنجي ڀائٽئي احمد بيگ سان ڏاڍي محبت ڪندو هو. سال ڏهين جهانگيري [١٠٢٤-١٠٢٥هه] ۾ ڪوڪره [بهار] جي فتح کان پوءِ جهانگير کيس اجمير جي منزل تي "فتح خاني" جو خطاب ڏنو. هي شاهجهان جي فوجن هٿان اڪبر نگر ۾ قتل ٿيو، ۽ انهيءَ ڳوٺ ۾ پنهنجي پٽ جي مقبري اندر، جيڪو هن جو ئي تعمير ڪرايل هو، دفن ٿيو. احمد بيگ جيڪو ان وقت ساڻس گڏ هو سو زخمي ٿيو. ڏسو تزڪ ٣٣٣.

(٩) صادق خان متوفي ٩- ربيع الاول ١٠٤٣هه. ڏسو مآثر جلد ٻيو، ص ٧٢٩.

(١٠) جهانگير هن کي ١٠٢٣هه ۾ "خاني" جو خطاب ڏنو. ڏسو ماثر، جلد پهريون ص ١٨٠.

(١١) ولادت جو سال يقيني طور ٩٨٤هه. ٻاهتر ورهين جي ڄمار ۾ ٢٩ شوال ١٠٥٥هه [١٧ ڊسمبر ١٦٤٥ع] ڌاري وفات ڪيائين ۽ لاهور ۾ دفن ٿي. ربيع الاول ١٠٢٥هه ڌاري اجمير ۾ جهانگير کيس "نورجهان" جو لقب ڏنو. ڏسو تزڪ ص ٣٣٧.

(١٢) ڏسو ماثر جلد ٻيو ص ٦٢٢.

(١٣) قاسم خان صاحب ديوان هو، جنهن جا منشات مشهور آهن. ڏسو ماثر جلد ٽيون ص ٦٧.

(١٤) مؤلف خلاصه ڪونين: وعنائيءَ ۽ مرزائيءَ ۾ ناميارو هو. هر معاملي ۾ تڪلف ۽ تصنع کان ڪم ٿي ورتائين. هر قسم جي نت نئانگر، ڏيک ويک گوڙي رعب تاب ۽ نرالي آڻٽي ويهٽيءَ وارو ۽ دنيا داريءَ ۾ پڙهو. ايتري قدر جو پنهنجي رتبي وارن بلڪ مٿاهين مرتبي وارن کان به گوءِ ٿي کنيائين. سندس نازڪ مزاجي ۽ آڏوڏائي ايڏيءَ حد تائين هئي جو اجا ٻڪي ٻڌڻ ۾ ئي پورو هوندو هو ته شاهي دربار برخاست ٿي ويندي هيس. ڪڏهن ته ٻڪي ٻڌندي ريچڪ اچي ويندو هوس ۽ سواري موٽائي ڇڏيندو هو. پنهنجي ڏاڏائي آڊنبر ٿي آڪڙجي ايڏي آڏوڏائي ۽ سيٺ پٺي ڪيائين جو ڪنهن ۾ به اک نه پئي پڏيس. ماثر جلد ٽيون ص ٥١٣.

(١٥) شاهجهان جي زماني ۾ بکر جو حاڪم ٿي آيو جتان سميجن جي قوم مان شادي ڪيائين جنهن مان مرزا طهمورث پيدا ٿيو. ڏسو ذخيرة الخوانين قلمي ص ٥١٢.

(١٦) ڏسو ماثر جلد ٽيون ص ٢٦.

(١٧) افتخار خان يا مفاخر خان، ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٢٣٤.

(١٨) ڏسو ذخيرة الخوانين ص ٣١١.

(١٩) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٣٠٠- آصف الدوله لقب هوس.

(٢٠) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٨١٤- خدا بنده کي ان مان کو به اولاد کونه هو.

(٢١) ڏسو ماثر جلد ٻيون ص ٨٣٠.

(٢٢) ڏسو ماثر جلد ٽيو ص ٧٣١. پهريون پٽ جعفر خان، ٻيو صلابت، ٽيون عبدالرحمان مرحمت خان ۽ چوٿون مرزا بهرام خان.

(٢٣) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٤٥٤.

(٢٤) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٤٥٧.

(٢٥) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٤٥٧.

(٢٦) ڏسو ماثر جلد ٻيو ص ٤١٦، ذخيره ص ٣٠٧. ماثر جي ذڪر مطابق صفي خان جي وفات ١٠٤٩ھ جي پڇاڙيءَ ۾ ٿي. بادشاه نامه جي بيان موجب محرم ١٠٥٠ھ - ڏسو بادشاه نامو جلد ٻيو ص ١٩٨-٢٨٠، بنگال ۾ فوت ٿيو. شهنشاه اها خبر ٢٨ صفر ڏاري مشرقي علائقن جي خابرن وٽان ٻڌي ۽ پاڻ پهرين ربيع الاول ١٠٥٠ھ تي ملڪه بانو جي جاءِ تي ويو. صفي خان کي سلطان نظر نالي هڪ پاءُ هو جنهن کي ديوان خاقاني، انوري، مثنوي ۽ حديقه ياد هئا. ڏسو ماثر جلد ٻيو ص ٤٣١.

(٢٧) ڏسو بادشاه نامه جلد ٢ ص ١٩٨.

(٢٨) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ١٧٧-٧٧٥. مير ميران يزديءَ کي ايراني زال مان اهو پٽ هو.

(٢٩) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٢٧٧. بيگم صاحبجي مان کو اولاد نه هوس پر مريئن مان ڪافي ڪهول هوس.

سندس وڏي پٽ مرزا اسحاق کي "اميرخاني" خطاب مليل
هو، جنهن بهره مند خان عزيزالدين مير بخشي (ولد مرزا بهرام
ولد صادق خــان مير بخشي) جي ڌيءَ سان شادي ڪئي.
هن جا پيا پٽ مرزا جعفر عقيدت خان، مـرزا ابراهيم،
مرحمت خان، هادي خان، يوسف خان ۽ اسد خان هئا.
مرزا ابراهيم، مرحمت خان، مرزا اسحاق امير خان ۽
خديجه بيگم [زال روح الله خان ثاني) هڪ ئي ماءُ مان هئا.

(٣٠) ڏسو ماثر جلد پيو ص ٩٠٣.

(٣١) ڏسو ماثر جلد پيو ص ٨٢٣.

(٣٢) ڏسو ماثر جلد پيو ص ٣١٥.

(٣٣) ڏسو ماثر جلد ٽيون ص ٧٣٦.

(٣٤) مرزا باقر خان نجم ثاني، خـديجه بيگم [زال حاڪم بيگ ڪابلي ۽ نورجهان جــي پيءُ] جــي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي.

(٣٥) ڏسو ماثر جلد پيو ص ٤٢١.

(٣٦) شايد اهو سلطان نـظر جــو پٽ هجي، ڏسو ماثر جلد پهريون ص ١٨٥.

(٣٧) ڏسو ماثر جلد ٽيون ص ٨٣٠.

(٣٨) ڏسو ماثر جلد پيو ص ٩٣– ذوالفقار خان ١٠٦٧ هه ڌاري پيدا ٿيو ۽ ٣٩ ورهين جي عمر ۾ ١٦- محرم ١١٢٤هه تي وفات ڪيائين. کيس ڪو اولاد نه هو. ناصر عليءَ هن جي تعريف ۾ غزل لکيو، جنهن جو مطلع آهي:

اي شان حيدري ز جبين تو آشڪار
نام تــو در نبرد ڪند ڪار ذوالفقار

ڏسو ماثر جلد پيو ص ١٠٤.

(٣٩) جڏهن گوهر آرا چائي ته هن برهان پور ۾ وفات ڪئي.

(٤٠) مونس الارواح نالي هڪ رسالو خواجه معين الدين چشتي، سنجري، اجميري ءَ جي سوانح تي لکيائين.

(٤١) دلرس بانو بيگم [ڌيءَ شاهنواز خان پٽ مرزا رستم صفوي قنڌاري] سندس زال هئي. ڏسو رقعات عالمگيري، نجيب اشرف ندوي، جلد پهريون ص ١٥٣.

(٤٢) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٧٨٥. خان زمان مير خليل جي زال (عالمگير جي ماسي) هڪ ڏينهن زين آباديءَ کي (جا خان زمان جي دربار جي ڳائڻي سندس سريت هئي) شهزادي عالمگير وٽ وٺي ويئي. شهزادو کيس ڏسندي مٿس عاشق ٿي پيو. ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٧٩٠.

(٤٣) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٧٠٧.

(٤٤) ڏسو ماثر جلد پيو ص ٦٩٠، ۽ بلاخمن ٥٧٥- هن جي زال شاهنواز مرزا ايرج ولد عبدالرحيم خان خانان جي ڌيءَ هئي جنهن مان کو اولاد نه هيس.

(٤٥) ڏسو ماثر جلد ٽيون ص ٢٨.

(٤٦) پنجي سال عالمگيريءَ جي پيچاڙيءَ ۾ روح الله خان سان پرڻي.

(٤٧) ذوالفقار خان پٽ مهرالنساء بيگم (ڌيءَ يمين الدوله). انهيءَ زال مان کيس کو اولاد نه هو. ڏسو ماثر جلد پيو ص ٩٣.

(٤٨) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٢٩٢- جلد ٽيون ص ٣٥.

(٤٩) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٨١٤- اسد خان جي ڌيءَ مان کيس کو به پٽ نه هو، پر ٻين زالن مان ڪيئي پٽ هئس.

(٥٠) جوانيءَ ۾ مرهٽن هٿان سال ڇهين جهانگيريءَ ۾ قتل ٿيو.

(٥١) ڏسو ماثر جلد ص ٣٣٥-٣٤١-٨٢٨.

(٥٢) مير ميران يزديءَ جو نسب نامو (شجرو) هن ويت آهي:
مير ميران امير خان متوفي ١١٠٩ هه (صاحبجي بيگم
جو مڙس) ابن مير خليل الله ثاني يزدي متوفي ١٥٧٢ هه
(حميده بانو ڌيءَ ملڪه بانو يمين الدوله جي نياڻيءَ جو مڙس)
بن مير ميران يزدي (پيءُ سان گڏ هندستان آيو صالحه بيگم
ڌيءَ يمين الدوله جو مڙس)- بن شاه خليل الله يزدي
(صفيه سلطان ڌيءَ شاه اسماعيل ثاني- ٨٤-٩٨٥ هه- جو مڙس،
سال ١٠١٦ هه ڌاري هندستان آيو ۽ جهانگير جي اميرن
۾ شامل ٿيو) بن مرتضي الممالڪ اسلام و پيشوا طوائف
انام امير غياث الدين محمد مير ميران يزدي متوفي ٩٩٨ هه
بن مرتضي الممالڪ اسلام شاه نورالدين نعمت الله باقي
يزدي (خانش بيگم پيڻ شاه طهماسپ صفوي ٣٠-٩٨٤ هه
جو مڙس) بن امير نظام الدين عبدالباقي مقتول ٩٢٠ هه
(صدر شاه اسماعيل صفوي متوفي ٩٣٠ هه) بن امير حبيب الله
(؟ ڏسو جامع مفيدي ص ٨٣ ۽ مائرالامرا جلد ٻيون
ص ٨٢٨) بن شاه نعيم الدين نعمت الله ثاني (سلطان
قلي قطب شاه باني سلسله قطب شاهي دکن- سلطان
محمود شاه بهمنيءَ جي موت کان پوءِ ٩٢٤ هه ۾ هن
بزرگ جي دعا سان تخت ماڻيائين- سيد موصوف شهزادي
خانم ڌيءَ مرزا جهان شاه بادشاه آذر بائيجان ٤١-٨٨٢ هه
جو مڙس هو) بن شاه ظهيرالدين علي (؟) بن شاه
حبيب الدين محب الله (سلطان علاءالدين احمد شاه بهمني
٣٨-٨٦٢ هه جي ڌيءَ خوانزه حميرا جو مڙس هو ۽
دکن ۾ وفات ڪئي هئائين) بن برهان الدين خليل الله
٧٧٥-٨٤٧ هه (پنهنجي بن پٽن شاه محب الدين حبيب الله
متوفي ٨٦٤ هه- احمد شاه بهمنيءَ جي ڄاڻي- ۽ شاه

حبيب‌الدين محب‌الله سان گڏ ماهان، ڪرمان، مان دکن آيو- احمد شاه بهمني،خواجه گيسودراز جي وفات، ٨٢٥ هه، کان پوءِ شاه نعمت‌الله ولي ڪرمانيءَ جو معتقد ٿيو هو، انهيءَ ڪري پهريان ملڪ‌المشايخ شاه نورالله بـن شاه برهان‌الدين خليل‌الله ڪرمان کان دکن آيو ۽ احمد شاه بهمنيءَ جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائين، ۽ شاه نعمت‌الله وليءَ جي وفات کان پوءِ برهان‌الدين خليل‌الله پڻ پنهنجي پٽن سميت دکن آيو ۽ اتي ئي گذاري ويو) بن شـاه نعمت‌الله ولي ڪرماني (٧٧٣-٨٣٤ هه). ڏسـو جامـع مفيدي- فرشته- حبيب‌السير- ماثرالامراء- حديقة‌العالم- رياض‌السياحه- عماديه ۽ سوانـح‌الايام فـي شاهدة‌العوام صنع‌الله، بمبئي ڇاپو.

(٥٣) ڏسو ماثرالامرا جلد ٣ ص ٨٢٨- مير خليل‌الله يزدي پيو، حميده بانو ڌيءَ ملڪه بانوءَ جو مڙس، سندس پاءُ هو، پر اهو هڪ ايراني خاتونءَ يعني پيءَ ماءُ جو پٽ هو.

(٥٤الف) خـواجه حبيب‌الله سـاوجي هـن جـو ممدوح هـو. دورميش خـان (ڏسو: عالم آراي عباسي ۽ هفت‌اقليم) يا درميش‌خان، متوفي ٩٣١ هه، سال ٩٢٧ هه ۾ حبيب‌الله کي پنهنجو وزير مقرر ڪيو، جو ٩٥٠ هه تائين جيئرو هو (ميخانه لاهور ص ١٤٤)- خواجه موصوف وڏو علم پرور هو، ڪيئي ڪتاب سندس نالي ممنون ٿيل هئا، مثلاً: تـاريـخ حبيب‌السير، تحفة‌الحبيب فخري هروي، ترجمه مجالس‌النفائس فخري هروي ۽ رساله هيئت عبدالعلي برجندي.

(٥٤) شيخ شهاب‌الدين سهروردي متوفي ٦٣٣هه جي اولاد مان هو- ڏسو ماثر جلد ١ ص ٩٢- ١٠٧- ١٢٦- ١٣٥- ٢٠٣.

(٥٥) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٩٠- آصف خان اول عبدالمجيد هو، آصف خان ثاني اهو ئي غياث‌الدين بن علي قزويني

۽ آصف خان ٿيون جعفر بيگ ۽ اهڙيءَ ريت آصف‌خان چوٿون ابوالحسن يمين‌الدوله هو.

(٥٦) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ١٣٩

(٥٧) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٥٥٨

(٥٨) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٩٠

(٥٩) مرزا حسام‌الدين (بن مير جمال‌الدين حسين خان 'انجو' مصنف فرهنگ جهانگيري) ٺٽي ۾ فوت ٿيو. ان کان پوءِ ابوالبقا امير خان (يوسف ميرڪ جو وڏو پاءُ) ملتان مان بدلي ٿي ٺٽي آيو. ماثر الامراء ۾ لکيل آهي ته مرزا حسام‌الدين، احمد بيگ خان (ابراهيم خان فتح جنگ جي پاڻيٽي) جي پيٽ مان پرڻيل هو. انهيءَ جي مهابي وڏي عزت ۽ عهدي کي وسيو. هي پنهنجي زال جو ڏاڍو فرمانبردار ۽ سندس رضا تي راضي رهندڙ هو. عيد يا نوروز جي موقعي تي جڏهن هوءَ شاهي دولت سرا ۾ ويندي هئي ته هي بنا اجازت جي محلات ۾ نه ويندو هو. معتمد خان تڪمله تزڪ جهانگيريءَ ۾ لکي ٿو ته مير حسام‌الدين نورجهان بيگم جي ماروٽ جو مڙس هو. ڏسو تڪمله تزڪ، نولڪشور، ص ٣٧٩،

(٦٠) ڏسو بادشاه نامه جلد پيو ص ٦٠٦-٧٣٦.

(٦١) ڏسو بادشاه نامه جلد پهريون حصو پهريون ص ٣٢٧.

(٦٢) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ١٥١-١٥٢ جهانگير جي زماني ۾ انهيءَ ئي خواجه غياث جي ڌيءَ گلاب جو عطر ايجاد ڪيو. تزڪ ترجمو اردو لاهور ص ٣٧٩.

(٦٣) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ١٠٧. هن وٽ ڪيئي زالون هيون، پڇاڙيءَ واري بيماريءَ ۾ سندس محل مان هڪ سؤ سريتون نڪتيون. مصنف مثنوي خسرو شيرين ۽ مثنوي ليلي مجنون هو. امير الامراء شريف خان جي بستري

تي پوڻ ڪان پوءِ، جهانگير جڏهن ڪابل پئي ويو ته 'بساول' جي منزل تي خميس ٣ صفر سال ١٠١٦ هه تي وزارت جو قلمدان مرزا قوام الدين جي حوالي ڪيائين.

(٦٤) ڏسو تزڪ ص ٨٥.

(٦٥) علي احمد بيگ خان ڪابليءَ جو ڏاڏو. مير غياث الدين ترخان تيموري اميرن مان هو.

(٦٦) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٩ ٤٢، بلاخمن ٥١٨. انهيءَ سعيد خان کي ٢٢ پٽ هئا، جن مان ڪن جا نالا نسب نامي (شجري) ۾ اچي چڪا آهن.

(٦٧) ڏسو بادشاه نامه جلد پهريون حصو پيو ص ٣٢٧. هن جي پٽن بابت معلوم نه ٿي سگهيو ته اهي احمد بيگ خان ڪابليءَ جي ڪهڙين ڏالن مان هئا.

(٦٨) ڏسو تزڪ ص ١٢٨-١٢٩.

(٦٩) ڏسو تزڪ ص ١٤٠، پڻ ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٢٠٣.

(٧٠) شريف خان. ڏسو ماثر جلد پيو ص ٦٦٥. شريف خان ولد ملا عبدالصمد مصور شيرازي (شيرين قلم) بن خواجه نظام الملڪ وزير شاه شجاع شيرازي. آصف خان جعفر بيگ جي وفات کان پوءِ جهانگير، جاراالله کي مجبور ڪيو ته هو مصري بيگم کي طلاق ڏئي، جنهن کان پوءِ ان کي مرزا لشڪري ولد مرزا يوسف سان پرڻايو ويو.

(٧١) شاه بيگ خان ٺٽي جو صوبه دار ٿيو هو پر اتي پهچي نه سگهيو- بلاخمن ٤١٥، بادشاه نامه جلد پهريون حصو پيو ص، ١٤-٣٢٧. شاه بيگ خان نوي ورهين جي ڄمار ڌاري لاهور ۾ (شوال ١٠٢٩ هه) فوت ٿيو (ڏسو تزڪ ٦٤٢). شاه بيگ خان (خان دوران) بن ابراهيم بيگ چريڪ کي چار پٽ هئا- عبدالعزيز شاه، محمد غزنين خان، يعقوب بيگ ۽ اسد بيگ. جهانگير بادشاه، خان دوران

کي ٢٦ شوال ١٠٢٦ ھ ۾ ٺٽي جو صوبہ‌دار مقرر ڪيو،
پر ھن پنھنجي پيري ۽ ضعيفيءَ سبب معافي ورتي. پڇاڙيءَ
۾ ھو خوشاب پرڳڻو ملڪيت ۽ جاگير طور حاصل ڪري
لاھور ۾ وھي پيو. انھيءَ جاگير مان ڪيس ٽيھن لک
جي آپت ٿيندي ھئي.

(٧٢) ڏيءَ معتمد خان بخشي (مؤلف اقبال‌نامہ جھانگيري) مرزا
علي اصغر جي نالي ٿيل ھئي، پر پنھي جي شادي نہ
ٿي سگھي، شاھجھان انھيءَ ڇوڪريءَ کي خان دوران
سان پرڻائي ڇڏيو.

(٧٣) ڏسو ماثر جلد ٻھريون ص ١٧٤ ۽ سرو آزاد ص ١٤٦.
سرو آزاد ۾ سندس وفات جي تاريخ ١٠٥٨ ھ ڄاڻايل آھي.

(٧٤) ڏسو ماثر جلد ٻھريون ص ٧٨٥-٢٥٤. اھو مير خليل
خان زمان، راڳ رنگ جو شوقين ھو، ڪيئي سريتون،
سريليون ۽ ناھوڪيون ڳائڻيون ٻاڻ وٽ ڪنيون ڪيون
ھئائين. مشھور ڳائڻي زين آبادي (شھزادگيءَ واري زماني
۾ عالمگير جي محبوبہ) پڻ انھن سان ھئي. چون ٿا تہ
اھا مير خليل خان جي سريت ھئي. ڏسو ماثر جلد
ٻھريون ص ٧٩.

(٧٥) ڏسو سرو آزاد ص ١٤٦ – ماثر جلد ٻھريون ٣٠٢. محمد باقر
اعظم خان جھانگيريءَ جو ٽيون نمبر پٽ ھو. ٻھريان مير
اسحاق ارادت خان مرزا بديع‌الزمان ولد آقائي ملا ثاني
جھانگيري (جعفر بيگ آصف خان جي پاءُ) جي ڏيءَ
پرڻيو، پوءِ زاھد خان ڪوڪہ جي ڏيءَ سان بيوگيءَ
۾ نڪاح ڪيائين، جنھن سان سندس وڏو پٽ
محمد جعفر ھو.

(٧٦) صاحب ديوان ھو. ڏسو ماثر جلد ٻھريون ص ٢٠٤ ۽
سرو آزاد ص ١٤٦-١٤٧.

(٧٧) فارسيءَ جو شاعر هو.

(٧٨) ڏسو ماثر جلد ١ ص ٢٠٥- پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ موروثي لقب ارادت خاني مليس، شعر گهٽا چوندو هو، زالن هٿ ڪرڻ ۾ حريص ۽ گهڻي اولاد وارو هو.

(٧٩) ڏسو ماثر جلد پهريون ص ٢٠٦.

(اهي پيڙهي شجرا هڪ سال ۽ ٽن مهينن جي عرصي ۾ پورا ٿيا. تاريخ ٧ جنوري ١٩٦١ع ڌاري سون هي ڪم هٿ ۾ کنيو، اڄ تاريخ ٢٧ مارچ ١٩٦٢ع تي پورو ڪيم. هتي پڙهندڙن کان اها اميد رکڻ مناسب ٿو سمجهان ته هن باوي ۾ جيڪڏهن ڪين ڪوبه شڪ پيدا ٿئي ته مهرباني ڪري مون کي اطلاع ڏين ته جيئن ايندڙ اشاعت ۾ درستي ڪئي وڃي.

پڇاڙيءَ پنهنجي ساٿين جناب رشدي، مسلم ضيائي ۽ مولانا قدوسيءَ جو تهدل شڪريو ادا ٿو ڪريان جن منهنجي هن ڪم ۾ مدد ڪئي.)

— جڏهن مائهن جو وطن ڪسجي ٿو، تڏهن دين جون ۽ دنيا جون خرابيون منجهن پيدا ٿين ٿيون. ڇالاءِ ته سڄي جهان جو مدار معاشي حالتن تي آهي.

— رعايا تي ظلم جو هٿ ڊگهو ڪرڻ، خرابيءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿو.

— هن ملڪ جون حالتون وڃي انهيءَ حد تي پهتيون، جو ان جي مائهن جـو ڪو پڇڻ وارو ڪونـه رهيو ۽ اهي مظلوم ۽ بي واها بڻجي ويا.

— يوسف ميرڪ

تاريخ مظهر شاهجهاني

حصو ٻيو

(سنڌ جو احوال ـ بکر کان ٺٽي تائين)

معلوم ٿئي ٿو. گهرجي (٢٢٨–٢) ته مرزا شاه حسن ارغون
جي حڪومت (٩٢٨–٩٦٢ هه) دوران، سنڌ ڇهن
راڄڌانين ۾ ورهايل هئي، جيڪي:

١– بکر، ٢– سيوهڻ، ٣– نصرپور، ٤– چاچڪان،
٥– ٺٽو، ٦– چاڪر هالا ۽ جون شمار ڪيل آهن.

اڪبر بادشاه جي فوجن جو سڀ کان اول (٩٨٢ هه ڌاري) بکر تي قبضو ٿيو، سيوهڻ ۽ لاهري بندر کي، ٺٽي هٿ ڪرڻ ۽ مرزا جاني بيگ جي گرفتار ٿيڻ کان پوءِ، مغل بادشاهت ۾ داخل ڪيو ويو. اڳتي هلي (٩٩٩ هه ۾) باقي چارئي راڄڌانيون اڪبر بادشاه طرفان مرزا جاني بيگ کي جاگير طور بخش ٿي مليون.

ڪتاب جي مؤلف (يوسف ميرڪ) ڏهين صدي هجريءَ جي سنڌ کي ٽن ڀاڱن ۾ ليکيندي ڇوٽون سبيءَ وارو علائقو پڻ ان ۾ شامل ڪيو آهي، جنهن تي بادشاهي فوجن بکر ۽ ٺٽي مٿان قبضو ڪرڻ کان گهڻو عرصو پوءِ (١٠٠٣ هه ڌاري) ڌاڪ ڄمائي هئي. اهڙيءَ ريت هن ڪتاب (مظهر شاهجهانيءَ) جا به چار باب ترتيب ڏنل آهن.

باب ٻهريون

بکر جو بيان (۲۲۹-۱)

بکر، قلعي جي صورت ۾، سنڌ درياهہ جي وچ تي هڪ ٽڪريءَ مٿان واقع آهي. هن جي ڏاکڻين پاسي جتي پاڻيءَ جو چاڙهہ رهي ٿو، تڪ سامهون درياهہ سان لڳ ٽڪر جي مٿاهين تي روهڙيءَ جو شهر ڏسجي ٿو. ٻئي طرف درياهہ جي وراڪي ۾ ننڍي ٽڪريءَ تي ننڍي ڪوٽ اندر هڪ آستان اڏيل آهي. انهيءَ هنڌ مير ابوالقاسم نمڪين 'صفہ صفا' نالي ويڪرو ٿلهو ٺهرائي ان جي چئن ئي ڪنڊن تي ٽنيا اڏايا هئا. هتي چانڊوڪي راتين ۾ سنڌس ڪچهريون لڳنديون هيون جن ۾ وقت جا عالم ۽ فاضل اچي شريڪ ٿيندا هئا، انهن جي خاطر تواضع خوشبودار سوادي ڳدرن سان ڪئي ويندي هئي، جيڪي چئن ڪوهن جي پنڌ تان 'نيه بدره'(۱) نالي هڪ واهڻ مان گهرايا ويندا هئا، تنهن زماني ۾ انهن ڳدرن جي ڏاڍي هاڪ هوندي هئي، ايتري قدر جو مير ابوالقاسم چونڊ ڳدرن جا پورا پرائي تحفي طور اڪبر بادشاه جي خدمت ۾ موڪليندو هو، (۲۲۹-۲). جيڪي ڪيس حد کان وڌيڪ وڻندا هئا. هن وقت مير ابوالقاسم (وفات ۱۰۱۸ هہ) ۽ سندس خاندان جون مزارون انهيءَ هنڌ 'صفہ صفا' تي موجود آهن.

---

(۱) ممڪن آهي تہ سنڌيءَ ۾ اهو لفظ نئين ٻدو يا ٻدي واري واهي هجي. (مترجم)

قلعي جـي اترئين طرف سيت پـور نـاهران ڏانهن و ينڊڙ درياهي وسٽي جي مهاڳ ۾ البتہ پاڻيءَ جو ايڏو زور ڪونهي- خاص ڪري سياري جي مُند ۾ درياهہ صفا لهي پنيءَ پوڙ تي بيهي ٿو. انهيءَ پاسي درياهہ جي ڪپ تي سکر جو شهر آباد آهي. اوپـر طرف قلعي جـي آمهون سامهون ننڍڙي ٽڪريءَ تي خواجہ خضر جو آستان نظر اچي ٿو، جو پڻ درياهہ جي وچ ۾ آهي.

ساڄئي قلعي جي اولاهين پاسي ستہ پنڌ تي پاڻيءَ جي مٿاڇري سـان ٺهڪندڙ سئين پنيءَ واريءَ ٽڪريءَ مٿان ڪجهن جي جهرمٽ ۾ هڪ گنبذ جوڙيل آهي، جنهن کي سـاڌ بيلو سڏيو وڃي ٿو. اها ٽڪري (٢٣٠-١) پهريان هڪ ميل جي گهيري تائين پاڻيءَ هيٺان هوندي هئي؛ سياري جي موسم ۾ جڏهن درياهہ جهڪو ٿي ويندو هو تہ وري ظاهر ٿـي پوندي هئي، پر آبڪلاڻيءَ جي مند ۾ ان جو ڪو نشان نظر نہ ايندو هو، جنهن ڪري مٿان ڪان ايندڙ ڪيئي ٻيڙيون ان سان ٽڪرجي پرزا پرزا ٿي درياهہ ۾ ٻڏي ٿي ويون. اهو حال ڏسي مير معصوم بکري (١٠١٩ هہ)۾ هڪ وڏي ٻيڙي پٿرن سان پرائي اتي وجهرائي ڇڏي؛ انهيءَ پراءَ پوڻ کان پوءِ اتي هڪ سائو گنبذ تيار ڪرائي مٿس سيتاسر نالو رکيائين.

هيءَ ڏاڍي هوادار ۽ نظاري واري جاءِ آهي، ڪيئي ماڻهو سير سواد سانگي هتي اچي لطف اندوز ٿيندا رهن ٿـا. ساڄئي وقت ٻيڙيائتا پڻ پري کان عمارت جا نشان ڏسي پـاڻ سنڀالي اڳان ٻيڙيون هاڪاري ٿا وڃن. انهيءَ گنبذ جي سامهون درياهہ جي ڪنڌيءَ سان هڪ ٽڪريءَ تي جهاز نموني مسجد جوڙيل آهي (٢٣٠-٢) جا ڏاڍي سهڻي ڏسجي ٿي. ان جي پٿرائتي ڏاکڻ جو رخ درياهہ ڏانهن آهي، جتي نمازي ويهي وضو ڪندا آهن.

عيد جي موقعي تي سکر توڙي ٻکر جي خلق هتي دل وندرائڻ لاءِ ايندي آهي.

ٻکر ۾ ڪل اٺ پرڳڻا آهن، جن مان پنج روهڙيءَ پاسي ۽ ٽي سکر جي پاسي اچي وڃن ٿا. روهڙيءَ جي پنجن پرڳڻن مان هڪڙو ماٿيلي نالي آهي. ماٿيلو هڪ پڪي ۽ پراڻي قلعي جو نالو آهي، هن پرڳڻي ۾ ڏاريجا ۽ مهر رهن ٿا.

ان جو ٻيو پرڳڻو اروڙ آهي، جنهن جو قلعو قديم زماني کان مشهور ۽ پڪين سرن مان اڏيل هو. اوائل ۾ سنڌوندي اتان وهندي هئي ۽ سنڌ جي اڳين حڪمرانن جي گاديءَ جو هنڌ به اتي ئي رهندو ٿي آيو.

مرزا شاه بيگ ارغون (١) جڏهن ٻکر جو پراڻو قلعو ڊهرائي ان جي جاءِ تي نئون قلعو (١-٢٣١) پئي ٻڌرايو ته اروڙ جي قلعي کان علاوه ٻکر جي آسپاس ۾ رهندڙ ترکن ۽ سمن جون جايون ڊهرائي اتان جون سرون هن قلعي جي اڏاوت ۾ ڪتب آڻڻ جو حڪم ڏنو هئائين. اهو قلعو اڄا سوڌو(١٠١٤ هه) تائين موجود آهي (٢).

هي پرڳڻو ڏاريجن مان واسطو رکي ٿو ۽ هتي پنهور پڻ رهن ٿا جن وٽ انن جا ڪيئي وڳ آهن، اهي اٺ جيسلمير ملتان ۽ قندار تائين ڀاڙي تي ڏنا وڃن ٿا.

ٽيون پرڳڻو لڏو ڳاڳن آهي، هتي به ڏاريجا رهندا آهن. شروعات ۾ هنن مرزا شاه بيگ ارغون سان مهاڏو اٽڪايو هو، پر پوءِ ان جون عقوبتون ڏسي ماٺ ٿي ويا هئا. انهيءَ واقعي بابت سنڌ جي تاريخ (٣) ۾ ڄاڻايل آهي ته (١-٢٣١-٢) مرزا

(١) مرزا شاه بيگ ولد امير ذوالنون ارغون ولد حسن بصري، سنڌ جو ڏاريو حڪمران متوفي ٢٢- شعبان ٩٢٨ هه. تاريخ وفات "شهر شعبان"- تاريخ سنڌ فارسي معصومي ص ١٢٧. (٢) ڏسو تاريخ معصومي ١٢٤ (٣) تاريخ سنڌ، معصومي، مير معصوم بکري، سال تاليف ١٠٠٩هه

شاه بيگ ارغون جڏهن سلطان محمود کي بکر جو حاڪم مقرر ڪيو ته اتان جي مهم مقامي سيدن کي سونپيائين. ان مسان گڏ ڌاريجن جي ڪن پڳدارن کي به حڪم ڪيو ويو ته هو پڻ قلعي ۾ اچي رهن، پر ڌاريجن انهيءَ حڪم جي پوئواريءَ کان نابري واري ڇڏي ۽ پنهنجي منهن ماٺهو ميڙي جنگ جوڙڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا. سيدن ڪوشش اها هئي ته ڪيئن به ڪري سلطان محمود جي مغز مان هوا ڪڍي وجهي، جيئن هو سنڌ جا وڻ ڇڏي ويندو رهي.

انهيءَ ضد تي چڙهي، هنن ڊَل ڏيڻ ته بند ڪري ڇڏي، پر ٻين معاملن ۾ به هن سان ٻورو منهن نٿي ڏنائون. سلطان محمود جا جيڪي به گماشتا وٽن ٿي ويا ته انهن کي ڏوڙ مٽي ۾ وجهي واپس پٺي آماڻيائون. پڇاڙيءَ پنهنجا ڪٽڪ سنبرائي سلطان محمود سان چڪري ڏيڻ لاءِ لاهريءَ جي ميدان ۾ لهي آيا. انهيءَ وچ ۾ سلطان محمود جيڪو اجا ٻارهن ورهن جي چمار ۾ هو، تيسي ۾ ڏند ڪرڻي ڌاريجن سان وڙهڻ لاءِ وٽ ڪاڻيندو رهيو، پر سيد سڀورا ڪيس اوپاريون لهواريون ڏيني روڪيندا پئي آيا (١٣٢-١). هوڏانهن ڌاريجن به پيرا اها ست ڪئي ته درياهه اڪري، قلعي ۾ داخل ٿي، سلطان محمود کي گنڊ کان جهلي اچن، پر ايتري ۾ بکر جي سيدن کي کُڙڪ پئجي ويئي، جن قلعي جا سيئي گهٽ سوگها ڪري، ڌاريجن کي منجهائي ڇڏيو ۽ هو سيدن کي سامهون ڏسي مڙي ويا *.

ائين ڪندي مرزا شاه بيگ ارغون، شال (ڪوئيٽا) ۽

---

* بکر جي سيدن ڌاريجن خلاف پنهنجي ولي نعمت شاه بيگ ارغون جي حمايت ۾ جيڪي ڪارناما ڪري ڏيکاريا تن جو انعام آخر انهن کي اهو مليو، جو شاه بيگ بدگمانيءَ ۾ اچي، ڪين اهل عيال سميت قلعي مان نيڪالي ڏياري ڇڏي. تاريخ سنڌ، معصومي، ص. ١٢٢ (مترجم)

ميءَ کان ٽيندو (١)، سيوهڻ جي راڄڌانيءَ ۾ داخل باغبان پرڳڻي ڏانهن وريو جتي ماڇين جي قوم سنڌس آڻ نه مڃڻ ۽ ساڻس سيني ساهڻ جو اڳوات عمل دهرائي چڪي هئي. مرزا شاهه بيگ باغبان پهچندي شرط ماڇين کي بارين ٻچين قتل ڪرائي، هنن جون ملڪيتون لٽي ڦري، سندن ڪوٽ ڊهرائي پٽ ڪري بکر ڏانهن روانو ٿيو ۽ چانڊڪا ۾ اچي ديرو دمايائين، جو بکر کان ڏيهن ميان جي پنڌ تي اولاهين پاسي آهي (٣٢-٢٣٢) (٢).

سلطان محمود جيڪو انهيءَ ئي اوسيئڙي ۾ پاڻ پتوڙي رهيو هو تنهن پنهنجي هڪ ساٿياري جوجڪ بابا کي پيءُ ڏانهن ڏياري موڪليو ته ڪيس وجي سڄيءَ واردات کان واقف ڪري. پٺس مير فاضل اهو احوال جيئن جو تيئن مرزا شاهه بيگ جي ڏيان تي آندو ۽ ڪانئس موڪل وٺي ڏهه ويهه سوار ساڻ ڪري، چانڊڪا وٽان پاڻي جهاڳي، پنهنجي سردارن ۽ مقدمن جي دل پڌرائي، منزلون هڻندو، جڏهن بکر جي پسگردائيءَ ۾ پهتو ته لالي مهر نالي هڪ وڏيرو پنهنجي برادريءَ سميت سنڌس قدمن ۾ اچي ڪريو، جنهن کي ڏسندي ڏاريجن سان به ڪي پريا مڙس جتان ڪٿان کهي مير فاضل جي پيش پوندا ويا. آخر مير فاضل ڏاريجن جا پورا ستيتاليهه سرڪردا ماڻهو ميڙي ميڙي بکر پيڙو اچي ٿيو، ۽ آن تي سلطان محمود هنبوڇيون هڻي پيءُ جا پير چمڻ لڳو.

---

(١) تاريخ ١٤ محرم ٩٢٧ ﻫ مرزا شاهه حسن پنهنجي پيءُ مرزا شاهه بيگ ارغون کان ڪوئيٽا سان موڪلائي سنڌ ڏانهن نڪتو ۽ ويهن ڏينهن کان پوءِ سيوهڻ جي ويجهڙائيءَ ۾ اچي رسيو. پويان پٺس شاهه بيگ کيس لاڳيتي فوجي امداد پهچائيندو رهيو ۽ پاڻ ڏگ تي دابو ڪندو پٺي آيو. تاريخ معصومي ص ١١٨. نيز ربيع الاخر جي مهيني ۾ باغبان جي اندر قدم رکيائين. تاريخ سنڌ، معصومي، ص ١٢٠

(٢) ڏسو تاريخ معصومي ص ١٢٠.

مرزا شاه بيگ کي جڏهن خبر ملي تہ مير فاضل (١) سلامتيءَ سان بکر پهچي چڪو آهي تڏهن جتي هو اتان رات وچ ۾ بکر ڏانهن ڀڳو ۽ وات تي سکر ۾ اچي ساهي پٽيائين. سلطان محمود هڪدم بکر مان وٽس پهچي سندس قدمبوسيءَ جو شرف حاصل ڪيو (٣٣٢-١)، جنهن کي انعامن اڪرامن سان نوازيو ويو. انهيءَ موقعي تي هن ڌاريجن خلاف مرزا شاه بيگ جا خوب ڪن ڀريا، جنهن سڄي روئداد ٻڌڻ کان پوءِ مجلس ۾ موجود سنڌ جي مشهور ديني بزرگ قاضي قاضن ڏانهن ڪنڌ ورائي ڏٺو، انهيءَ خيال سان تہ هن باري ۾ سندس ڪهڙي صلاح هئي!

قاضي قاضن جهڙي چڱي مڙس هٿ ٻڌي عرض ڪيو تہ قبلا سائين! سنڌ جي زمين سيلابي (ٻوڏائتي) آهي، هتي جيئن تہ ڪانڊيرا گهڻا ٿا پيدا ٿيندا رهن تنهن ڪري ضروري آهي تہ جهنگ ساڙڻ وارو ڀاهوڙو هٿ ۾ هئڻ گهرجي! شاه بيگ تتو تہ اڳيئي ويٺو هو، سو قاضي قاضن جي چُرچ ملندي، ڌاريجن جي قتل عام جو حڪم ڏيئي ڇڏيائين.

سلطان محمود (٢) حڪم جي تعميل ۾ هڪدم ٻوڙي شهر پهتو ۽ اوڏيءَ مهل بنا ڪنهن ويرم جي ڌاريجن جون مسيون ڌڙن کان ڌار ڪرائي انهن کي هڪ مٿاهين ٿل تان هيٺ اڇلرائي ڇڏيائين، جيڪو اڃا تائين خوني برج نالي مشهور آهي (٢-٢٣٢). تنهن ڏينهن کان پوءِ ڌاريجن وري ڪابہ شورش ڪانہ ڪئي (٣).

روهڙيءَ جو چوٿون پرڳڻو 'ڪاڪڙي' آهي جتي منگنيچا رهن ٿا. انهن بہ ڀهريان جڏهن بکر جي راڄڌاني اڪبر بادشاه

---

(١) مير فاضل متوفي ٩٢٨ھ. تاريخ معصومي ص ١٢٥
(٢) سلطان محمود ولد مير فاضل ولادت ٨٩٨ ھ. وفات ٩٨٢ھ. تاريخ وفات "در بهشت آسود" (مير معصوم) تاريخ معصومي ص٢٣٧
(٣) تفصيل لاءِ ڏسو تاريخ معصومي ١١٨ کان ١٢٣ سنڌي ادبي بورڊ

جي ماتحتيءَ ۾ آئي ته وقت جي حاڪم سيد محمد امروهي ”مير عدل“ سان نافرمانيءَ واري روش اختيار ڪئي، پر ستت ئي ڏنڊي جي زور تي کين سانت ڪرايو ويو.

مير عدل بکر (١) پهچڻ ڪان پوءِ رعيت سان ڏاڍيون سختيون ڪرڻ لڳو. ايتري قدر جو هن پنهنجي ارهه زوراويءَ سان داڻي بندي (٢) جي دستور جو بهانو بڻائي هڪ جريب پنيان پنج ’مڻ‘ محصول سڙهي ڇڏيو (٣) ۽ پوڪي راهيءَ تي اهڙا ڪمدار مقرر ڪيائين جن هارين نارين جي ننڊ حرام ڪري ڇڏي. انهيءَ ڪري منگهيجا ميرجي پيا ۽ انهن قهري حڪمن کان منهن موڙي اڳو پوءِ جهيڙي جا جتن ڪرڻ لڳا (٤٣٢-١).

مير عدل جي ڪارندن جڏهن ڏنو ته ڳالهه زور وٺي ويئي آهي. تڏهن ڪنبذ ۽ ديجر (٤) نالي ٻن ڳوٺن جي وچاڳ تي هڪڙي قلعي ۾ وڃي مورچا بندي ويهي رهيا، پٺي پاسي منگهيجين به وجهه وٺي لاهي پاهي مٿن ٻيرن جو وسڪارو لائي ڏنو. انهيءَ مارا ماريءَ ۾ مير عدل جا ڏاڍا ماڻهو مئا، جن کي

---

(١) ميرمحمد عدل، ١١ رمضان ٩٨٣هه ڌاري بکر ۾ آيو (تاريخ معصومي ص٢٤٥). هن باري ۾ وڌيڪ احوال ذخيرةالخوانين قامي ص ١٣١- اڪبرنامه (ص ٢٤٩-٣) بدايوني، (ص ٧٥-٢)، طبقات اڪبري (ص٤٣٨-٢)، تاريخ امروهه اردو ۽ تاريخ معصومي فارسي (ص٢٤٥-٢٤٦) نظر مان ڪڍڻ گهرجن. ميرعدل ٩٨٤هه ڌاري بکر ۾ مئو هو (تاريخ معصومي ص ٢٤٦).

(٢) اصل لفظ ڪن ڪوت، ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم تعليقات تاريخ معصومي نسخه ”ر“ (ص ٣١٨) تي ان جي معنيٰ ”داڻي بندي“ لکي آهي.

(٣) ڏسو تاريخ معصومي (ص ٢٤٥)

(٤) تاريخ معصومي لکيو آهي ته مير عدل جا ماڻهو ڳنبد ۽ بچراه جي وچ تي هڪ ننڍي قلعي ۾ پناهي ٿيا هئا (ص ٢٤٥)، ٻئي قلمي نسخي ۾ ڳنبذ ۽ بحيره لکيل آهي، انهيءَ ڪتاب جي سنڌي ترجمي ۾ مترجم ڳنبت ۽ پچراه لکي ٿو، جو پڻ صحيح ناهي- ترجمو (ص ٢٩١)

منگهيجا ننگن مان گهڻي قلعي واري ڪيڇي ڪوهه ۾ ڦٽو ڪندا ويا. پڇاڙيءَ هڙئي ڪافر (١) موسن ڪوهه ۾ ٿاڻيڪا ڪري ان کي لٽڻي ڇڏيائون.

مير عدل کي جڏهن پتو پيو ته سندس سورهين اها ڪيپ کڻي آهي ته هڪدم پنهنجي پٽ سيد ابوالفضل کي لشڪر سان گڏي وير وٺڻ لاءِ ڊوڙايائين. هوڏانهن منگهيجن کي جيئن کن پٽڪ پئي ته اوسي پاسي ٽيڙي پکڙي هليا ويا. سيد فضل لاچار ٿي سندن پيڇو ڇڏي بکر جي قلعي ۾ واپس آيو (٢٣٤-٢). ٿورن ڏينهن کان پوءِ منگهيجا به دڙڪي داب سان نئاپرُ ۾ اچي ويا ۽ اڃا تائين خاموش آهن. (٢)

پنجون پرڳڻو دورپيلو آهي جتي سهتن کان علاوه سميجن مان هڪڙا راڄپر پيا بهڻ رهن ٿا، سندن ڏنڏو پوکي راهي آهي. شروعات ۾ اهي به ڏاڍا سرڪش هئا ۽ بکر جي حاڪم مان نهي نٽي هليا. جڏهن سيد بايزيد بخاري (٣) بکر جو فوجدار ٿي آيو ته ان جا پٽ عيد جي ڏينهن، موقعي جو فائدو وٺي، بکر مان گهوڙا ڪاهي وچي سٽن ڪڙڪيا. بروقت پنهي قومن سهتن ۽ سميجن جا ڪيئي ماڻهو قتل ٿي ويا. پوءِ سندن پارن ٻچن کي قيد ڪري بکر آندو ويو. انهن جا پونير اڄ تائين رعيت واري روش سان هلي سرڪاري ڏن پريندا رهن ٿا.

---

(١) 'ڪافر' کان مراد اهي غيرتمند سنڌي جيڪي مير عدل جهڙي ظالم خلاف وڙهندي مارجي ويا؛ مظلوم سنڌين جي باري ۾ فاضل مؤلف جي اِها ابتدائي 'گوهر افشاني' اڳتي هلي دشنام طرازيءَ ۾ بدلجي وڃي ٿي. (مترجم)

(٢) تاريخ معصومي (ص ٢٤٥-٢٤٦)

(٣) لب تاريخ سنڌ ۾ بايزيد بخاري جي فوجدار ٿيڻ اچڻ جو سال (١٠٢٤هه) ڄاڻايل آهي. هي جلوس جهانگيري جي پنجين سال (١٠٢٨هه) ۾ بکر مان نڪي ويو ۽ اتي وفات ڪيائين (ذخيره الخوانين قلمي ص ٣٤٨)

اڪبر بادشاه جي زماني ۾ مٿيان پيٺي پرڳڻا مير معصوم بکريءَ جي جاگير هئا (١)، جنهن انهن کي آباد ڪري وڏي اوج تي رسايو هو (٣٣٥-١)۔

مير معصوم جي ديانتداري پنهنجو مٽ پاڻ هئي هن

---

(١) اڪبر بادشاه جڏهن ٩٩٨هه ڌاري مرزا عبدالرحيم خان خانان کي لاهور مان سنڌ هٿ ڪرڻ لاءِ اماڻيو ته مير معصوم کي به ساڻس گڏ روانو ڪيائين. انهيءَ سال دربيلي وارو پرڳڻو مير معصوم کي جاگير تي مليو. مير معصوم تاريخ معصومي ۾ انهيءَ واقعي بابت لکي ٿو ته "خان خانان کي ٺٽي تي چڙهائي ڪرڻ ۽ بلوچن کي وس ۾ آڻڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو، جو ٢٢ شوال ٩٩٨هه ۾ خريف جي وچ ڌاري بکر پهچي پنهنجي مهم ۾ جنبي ويو. انهن ئي ڏينهن ۾ هي فقير (تاريخ معصومي جو مولف) گجرات مان هلي بادشاه جي خدمت ۾ اچي رسيو. اتفاق سان والده طرفان ڪي تحفا آيل هئا جيڪي حضور ۾ پيش ڪيا ويا. بادشاه سلامت مهر جي نظر سان نوازيندي فرمايو: توهان کي پنهنجي والده کان وڇڙئي ڪيترو عرصو ٿي چڪو آهي؟ مون عرض ڪيو ته ويه ورهيه گذري چڪا آهن. اهو ٻڌي عنايت فرمائي حڪم ڪيائون ته ڀيريان پنهنجي والده جي خدمت ۾ رهي پوءِ اسان وٽ اچي حاضر ٿيو. انهيءَ سان گڏ بخشين (منشين) کي حڪم ڪيو ويو ته منهنجي جاگير واري تنخواه ادا ڪئي وڃي.

"انهيءَ وچ ۾ محمد صادق خان منهنجي سفارش ڪندي چيو ته جنهن صورت ۾ مير معصوم خود بکر وڃي رهيو آهي تنهن ڪري چونه محالستان مان ڏيس تنخواه ڏياري وڃي؟ بادشاه فرمايو، بکر اڳيئي خان خانان جي جاگير بڻجي چڪو آهي. خان خانان خود حاضر هو جنهن عرض ڪيو ته جيڪڏهن مير معصوم کي بکر جي راڄڌانيءَ ۾ جاگير ڏني ويندي ته آءٌ حڪم جي پوئواري ڪندس، ان جي عيوض مون کي ڪنهن ٻئي هنڌ جاگير عطا ڪئي وڃي. آخر بادشاه جي حڪم مطابق مون کي بکر جي راڄڌاني مان دربيلي، ڪاڪڙي ۽ چانڊڪا وارا پرڳڻا جاگير طور مليا" (ص٢١). مير معصوم ١٤ صفر ٩٩٩هه ڌاري بکر پهتو هو.

پنهنجي پل ساڻهيءَ سان رعيت کي جهڙيءَ ريت خوش رکيو تنهن جو پورو بيان هتي نه اچي سگهندو البته سندس هڪ ڪارنامو مثال طور درج ڪجي ٿو جو هي آهي ته هن پنهنجي ڪمدارن کي حڪم ڪري ڇڏيو هو ته بٽئيءَ جي وقت زمين جي پوري ماپ وٺڻ کپي ۽ فصل جي نفعي نقصان جو پڻ چڱيءَ طرح خيال رکيو وڃي. جيڪڏهن هڪ هندُ آباديءَ لاءِ مخصوص ڪيل زمين جي هڪ هزار جريبن مان نو سو نوانوي جريب غيرآباد ۽ صرف هڪڙو جريب آباد پئي ٿيو ته اهو هڪ جريب شمار ڪيو ٿي ويو باقي نو سو نوانوي جريب حساب ۾ نٿي آندا ويا. (٢٣٥–٢) ان کان سواءِ زمين ۾ جتي به پاڻي پهچائڻ لاءِ واهه يا کنهن کسيءَ جي کهرج پوندي هئي ته مير معصوم پنهنجي خرچ تي ان جو انتظام ڪندو هو. رعيت کي رڳو پوک جي پرگهور سونپيل هئي. مير صاحب جي انهيءَ سهڻي قدم جي ڪري نتيجو اهو نڪتو، جو انهن پرڳڻن ۾ هڙئي غير آباد زمينون آباد ٿي ويون ۽ جهنگ جي ڪا ايراضي باقي نه رهي. ايتري قدر جو مير معصوم جيڪو پاڻ شڪار جو ڏاڍو شوقين هو تنهن کي پنهنجي شوق جي پورائيءَ لاءِ ٻين پرڳڻن ڏانهن وڃڻو ٿي پيو.

دوهيلي جي معتبر ماڻهن وٽان مؤلف کي معلوم ٿيو ته جنهن وقت اهي پرڳڻا مير معصوم جي جاگير ۾ آيا ته پهرئين سال هڪڙي ڌهه ۾ رڳو پنج سو جريب زمين آباد ٿي (٢٣٦–١). جڏهن رعيت جي دل پڌرائي ويئي ۽ مير معصوم جي سهڻي سلوڪ توڙي انصاف تي ٻه کين پورو پروسو پيدا ٿيو ته ٿوري عرصي اندر آتي پوک جي آبادي جملي پنجاهه هزار جريبن تائين وڃي پهتي. انهيءَ مان مير صاحب ۽ ٻين عملدارن جي پرڳڻن جي آباديءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. اهي پنج ئي پرڳڻا

باقاعدي واجبي ڍل ڀريندا رهن ٿا ۽ هتان جي ماڻهن ۾ ڪا به سرڪشي نٿي ڏٺي وڃي.

انهن پرڳڻن جو انتظام پوريءَ طرح پنهنجي جي حساب سان رکيو ويو آهي جنهن ڪي اڇو پٽو ۽ سائو پٽو چيو وڃي ٿو جيئن اڳ دستور هو. آبادي وڌائڻ جي خيال کان رعيت لاءِ خاص ڪري اهڙا رعايت وکي ويئي آهي ته مقرر ڪيل دستور (٣٦-٢٣٢) کان وڌيڪ ڪنهن به ادائگيءَ لاءِ مجبور نه ڪيو وڃي، ٻنهيءَ وقت آباد توڙي غير آباد زمين جو هرطرح خيال رکڻ گهرجي، ۽ انهيءَ کان علاوه اربابن، رئيسن، قانون گوين ۽ عملدارن کان چوڪس رهڻ جو به چتاءُ ڏنل آهي. جيڪڏهن رعيت جي ڀلائيءَ ۽ ديوان جي ڪفايت لاءِ ڪنهن به پنهنجي مان ڪا به شيءِ گهٽائي وڃي ته ان جي پوراٽيءَ لاءِ وڌيڪ پوک جو اپاءُ ڪرڻ ۾ اچي، جيئن پنهنجي ڏرين جو پلئو ڏيندو رهي ۽ ماڻهو ڪنهن به وڳوڙ ۾ منهن نه وجهن.

پر هوڏانهن سيوهڻ جا سميجا انڙ جن جو ڏنڊو ئي رهزني آهي، پنهنجي تَرَ سميت، ماڻيلي ۽ ملتان جي سرحد ۾ آيل اوباوڙي توڙي جيسلمير تائين ڌاڙا هڻندا رهن ٿا. سنڌ ارڏائي انهيءَ حد تائين آهي جو ڪنهن پرڳڻي جي طاقتور راڄ سان سئون سڌو هٿ اڙڪائڻ بدران انهن جون چوريون ڪندا ٿا رهن. جيڪڏهن ڪنهن پرڳڻي جي راڄ جي حالت زبون آهي ته (٣٧-٢٣١) انهن جا ڪنڌا ڪٽي ٿا ڇڏين، جيڪو به هنن جي ور چڙهي ٿو تنهن جو سر ئي گم ڪري ٿا ڇڏين. ان ڪري رعيت جو آئي رهڻ مشڪل آهي. اڪثر ائين ٿئي ٿو ته سميجا هيڪر جنهن ڳوٺ کي ڦُري ناس ٿا ڪن اُتي پيهر ڪو به آباد ٿيڻ جو ست ساري نٿو سگهي.

آهي ني پرڳڻا (۱) جيڪي سکر ۾ اچي ٿا وڃن تن مان هڪڙو جتوئي پرڳڻو آهي، هتي جا سردار انگريزن عملداريءَ وقت بلوچ هئا جن ۾ جتوئي، ٻُڙدي، ڪورائي، داردشت، لولئي، شر ۽ ٻيا شامل هئا. اهي به اصل ۾ ڏاڍا فسادي هئا پر مرزا شاه بيگ ارغون کين مات ڪرائي ڇڏيو هو. شاه بيگ ارغون بکر جي قلعي جي اڏاوت لاءِ (۲-۲۳۷) جڏهن رعيت جي چڱن مڙس کي ڪوٺائي هيڪاندو ڪيو ته انهن فسادي بلوچن جي باري ۾ (جيڪي ڪڏهن به فتني کان باز نٿي آيا) سڀني جي صلاح کان پوءِ اهو فيصلو ٿيو ته انهيءَ قوم جي باهه کي ترار جي پاڻيءَ سان اجهائي ڇڏڻ کپي. آخر ڳالهه اچي اِئين بيٺي ته هنن جي هر وسنديءَ ۾ ڪافي ماڻهو نيڙي پکيڙي ڇڏجن جيڪي سدائين لهه وچڙهه ۾ ايندا رهن، ان کان پوءِ عين موقعي تي اشاري ملڻ شرط انهن جو ٻوٿو ڳار ڪرائي ڇڏجي. اهڙيءَ ريت هر هنڌ ماڻهن جي مقرريءَ بعد وقت جو انتظار ڪيو ويو ۽ موقعي ملڻ تي هڪ ئي ڏڪ سان ڪيترن جون مسيون ڏڙن کان ڌار ٿي ويون، ۽ ائين اک ڇنڀ ۾ بلوچن جي پاڻيتاليهه ڳوٺن جا ماڻهو موت جي ٻوهي ۾ اچي ختم ٿي ويا (۲). انهيءَ پرڳڻي جي سرداريءَ جي پڳ پوءِ مهرن کي ٻڌرائي ويئي (۲-۲۳۸).

انهيءَ واردات کان پوءِ الٽان جي ٻن ماڻهن ته مڙئي اڙ ڪوڙ ڇڏي ڏنا ۽ پابنديءَ سان سرڪاري ڍل ڀوچائيندا رهن ٿا، پر ٻڙدي بلوچن جو اڃا ڪروڙ ۾ منهن آهي، اهي دريءَ نالي هڪ قلعي ۾ رهن ٿا ۽ جاگيردار جي هلڪي ڪن مهٽ سان هيڪر سڏا ٿي ٿا وڃن.

ٻيو پرڳڻو چانڊڪا جو آهي، جيڪو ڳهٽي پاڳين وڏو پرڳڻو ليکيو وڃي ٿو. هتي سميجا، بڪيجا، سانگي ۽ ابڙا رهن

(۱) چار [پ] (۲) ڏسو تاريخ معصومي ص ۱۲۴-۱۲۵.

ٿا جيڪي سڀ طاقتمند قبيلا آهن. هنن مان ابڙا ۽ سانگي پڻ پاڻ کي سميجا سڏرائين ٿا. چوٿين قوم مهديجي شيخن جي آهي. هن پرڳڻي جا رهاڪو ٿوري گهڻي نافرماني ڪندا رهن ٿا.

جيڪڏهن بکر طاقتور آهي ته هتان جي ماڻهن کي فصل لهڻ تي زير ڪري، دستورڪان وڌيڪ وٺائڻ کا به گهر نٿي ڪئي وڃي ۽ ساڻن سٺي سلوڪ روا رکڻ جي ڪري انهن ۾ ڪا به گڙ ٻڙ نٿي ٿئي. پر جي لشڪر ۾ ايترو زور ڪونهي ته انهن ماڻهن جو من وڌي ٿو وڃي (٢٣٨-٢)، ۽ هي بيرخي واري روش اختيار ڪرڻ ٿا لڳن، ڇاڪاڻ ته ڪيترين ڳالهين جي ڪري هنن جي پٺ مضبوط آهي. هڪ ته هي گهٽائيءَ ۾ آهن پيو ته سنڌ ايراضيءَ ۾ ڪرڙ ڪندا جام ٿا ٿين جنهن ڪري ساڻن منهن ڏيڻ وقت جهنگ ۾ اچ وڃ ڏکي ٿي لڳي. ٻيون ته هي ماڻهو عام طرح جهنگلي ۽ جابلو قسم جا آهن، جن ۾ بلوچ، سنگسي، لاشاري، داردشت، ديناري، رند، ڊومبڪي، ڪنوهڙ ۽ ٻڙدي اچي وڃن ٿا. انهن جو لاڳاپو سبيءَ واري علائقي سان رهي ٿو. هنن ۾ چانڊيا نياڳا به آهن جيڪي وري سيوهڻ سان تعلق رکن ٿا. اهي جڏهن به پنهنجيءَ ڪي اچن ٿا ته پنهنجا ڍور ڍڳا ۽ ٻار ٻچا جبل ڏانهن آماڻي پاڻ جهنگ ۾ گهٽ ڪاڙي ٿا ويهن ۽ جيئن لشڪر اتان لانگهائو ٿئي ٿو ته هي اچانڪ ان تي ڏاڪا ٻڌي چڙهي ٿا وڃن.

ٽيون ٽڪر وارو پرڳڻو آهي (٢٢٩-١) جنهن ۾ سميجن بکيجن ۽ لاکيرن جا راڄ رهن ٿا. هي به ٻين سميجن وانگيان رکي بگڙي پون ٿا. ڪڏهن ته هي ڏاڍا ارڏا هٺا پر هاڻ منجهن آها اڙانگو ڙي نه رهي آهي، ۽ واجبي طرح ڍل ڀريندا رهن ٿا. هتي به بنٽي مطابق عملداري هلي ٿي ۽ ماڻهو اوسي پاسي جي شاهينگن کان امن ۾ پيا گذارين، ليڪن چانڊين جي ڪونس هلندي رهي ٿي. اهي ڏاڍا نامراد آهن، ايتري قدر جو ماڻهن

جا ٻار ڪٽي وڃي وڪڻن ٿا ۽ سندن مال ملڪيت هڙپ ڪري ٿا ڇڏين (١).

هن ملڪ جي اُن ٽي پرڳڻن ۾ ڪٿي به زمين جي کوٽ ناهي، هتي ڪيترا خالي پٽ به پيا آهن، جيڪڏهن رعيتي ماڻهو مڪيا ستايا هجن ۽ ڪين پروسو ڏياريو وڃي ته اهي پنهنجي وس آهر درياهه مان واهڙ ڪڍي انهن پٽن تائين پاڻي پهچائي، زمين کي آباد ڪري ٿا سگهن (٩٢٢-٢) جهڙيءَ ريت هن کان اڳ ڪتاب جي پهرئين حصي ۾ مير ابڙي واري باب اندر بيان ٿي چڪو آهي (٢). يا ته ائين ٿئي ته هاري ناري،

---

(١) نسخي پ ۾ هن کان پوءِ هيئين عبارت شروع ٿئي ٿي: چوٿون پرڳڻو فتح پور آهي جيڪو گهڻي وقت کان ويران رهي ٿو ان ڪري ان جي احوال پيش ڪرڻ جي ضرورت نه محسوس ڪئي ويئي (ورق ١٨٥).

(٢) ”محمد علي بيگ بندري (متوفي ١٠٦٦هه) جيڪو نواب آصف جاهه ٻاران (١٠٣٨هه) ۾ بکر جو فوجدار هو تنهن زماني ۾ مير نالي چانڊڪا پرڳڻي جي ابڙي زميندار درياهه مان وڏو واهه ڪڍرائي غيرآباد زمين ۾ آندو هو جنهن ڪري انهن پٽن ۾ جتي چرندن، پرندن تورڙي آدم ذات جو ڪو اير پير ئي نه هو، اتي نيون وستيون آباد ٿي ويون، انهن مان ”جوکي هرڻي“ ۽ ”منهه“ نالي وارا ڳوٺ مير ابڙي جا ٻڌرايل هئا، ساڳيءَ ريت نندي ابڙي، ”ٻوپڻي“ نالي ڳوٺ ٻڌرايو هو.

”ابڙن جي مرشد شاه علي جيڪو سهديجو سڏائي ٿو تنهن ”ڪوٽلي“ نالي ڳوٺ آباد ڪيو. اهڙيءَ ريت چانڊڪا پرڳڻي جي ابڙن، سانگين ۽ سميجن واهه کوٽائي انهن جي ڪلنير سان نوان ڳوٺ ٻڌرايا. نتيجو اهو ٿيو جو جتان ڪٿان جا ڏتڙيل ماڻهو انهيءَ پاسي رجوع ٿيندا ويا. سارين ۽ جوارين جي خريف واري پوک ۾ واڌارو اچي ويو جنهن جي آبادي لکن جريبن تائين وڃي پهتي، سواءِ ربيع واريءَ پوک جي جنهن ۾ ڪڻڪ، جو، چڻا ۽ سرنهن وغيره شامل آهن.

”انهن پرڳڻن مان ڏهاڪي پنيان ٽيهارو چاليهارو جي وصولي ٿيڻ لڳي، دربيلي وارو پرڳڻو جيڪو بکر جي راجڌاني ۾ آهي سو به پوکي راهي ۾ تمام گهڻو آباد ٿي ويو.“ مظهر شاهجهاني قسم اول باب چوٿون فصل پيو.

جاگيردارن جي مدد سان غير آباد زمين کي آباد ڪندا رهن جيئن مير معصوم واري باب ۾ ذڪر ڪيو ويو- انهيءَ ريت پوک جي پيداوار ۾ واڌ ٿي سگهي ٿي.

اصل ۾ هئڻ ائين کپي ته بٽئيءَ جي باري ۾ ڪوبه جاگيردار ڪنهن به آبادگار وٽان مقرر ڪيل دستور کان وڌيڪ ڪا به تقاضا نه ڪري، جئن هن کان اڳ ٻڌايو ويو. ساڳيءَ طرح حدبندي وقت به اها ڪوشش هئڻ کپي ته زمين جي ماپ ڪندڙن کان ڪا به گهٽ وڌائي عمل ۾ نه اچي ۽ ڪاراوا ايمانداريءَ سان آباد توڙي غير آباد زمين جي چڱيءَ طرح جاچ ڪندا رهن. انهيءَ سان گڏ هرهڪ پرڳڻي جي پڳدار تي پڻ لازم آهي ته هو جمعبنديءَ کان پوءِ ناليوار سيڪنهن جو حساب چُڪتو ڪري ڇڏي، جيئن ارباب، رئيس ۽ قانون گو غريب رعايا جي ميڙي چونڊيءَ ۾ پنهنجون اکيون نه وجهن (٤٢.٠-١).

اڳين حاڪمن طرفان اربابن ۽ رئيسن لاءِ جيڪي انعام اڪرام مقرر ٿيل هجن اهي به پرڳڻي جي پڳدار کي پنهنجي هٿان ڏيڻ کپن، رعيت کي واجبي ڏيل کان سواءِ ڪنهن به ادائگيءَ لاءِ مجبور نه ڪيو وڃي. جتي به ڪا خالي زمين پيل هجي اتي واهن ذريعي پاڻي پهچائڻ جو انتظام ٿيڻ کپي. ان لاءِ دستور ۾ اهڙي ڪتر آڻڻ گهرجي جيئن غير آباد زمين آباد ٿي سگهي ۽ رعيت ۾ به پوکي راهيءَ جي پهچ ۽ سگهه پيدا ٿئي. ٻڇاڙيءَ ۾ پرڳڻي جي پڳدار کي پنهنجي ئي حصي مان وڌيڪ واجبي ڏيل ادا ڪرڻ کپي ۽ فسادين سان به ڪيس ئي منهن ڏيڻ گهرجي جيئن رعيت انهن جي ڪنهن رڳڙي ۾ نه اچي سگهي.

ٻيو هي ته سيد بايزيد جي ايامڪاريءَ ۾ رعيت جي آزار لاءِ ملڪ اندر جيڪا بدعت شروع ٿي چڪي هئي ته گذريل سال جي چٽي به آنهن تي مڙهي پئي ويئي سا پڻ بند ٿيڻ گهرجي

(٢-٢٤٠)٠ رعيت تي احسان ڪرڻ کان وڌيڪ ڪاٻه بهتر ڳالهه تي نٿي سگهي، جهڙيءَ ريت مير معصوم جي عملداريءَ بابت اشارو ڪيو ويو.

جيتري قدر ٿي سگهي، نيڪي ٻي زمين ڏيڻ واري رواج کي ختم ڪرڻ کپي، ڇا لاءِ ته اها ڳالهه ملڪ جي ڏباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿي. غريب رعيت انهيءَ آسري تي پاڻ کي اوباڻن ۽ رئيسن وٽ وڪڻڻ لاءِ مجبور ٿئي ٿي ته انهيءَ نيڪي جي مالڪي نيٺ ابهن کي ملندي، جيڪي وري نيڪي حاصلات جي لالچ ۾ آن لاءِ ٻڪ ڀڻسن جا پرينڌا رهن ٿا. ٻچاڙيءَ پنهنجي ۽ پنهنجن واسطيدارن جي پوک کي ٻاسيرو رکي، نيڪي واري سڄي ڍل ويچاريءَ رعيت جي هڏن مان ڪڍن ٿا.

جيڪڏهن هڪ سال اٺين ٿيو ته ٻئي سال انهن جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟ ظاهر آهي ته نيڪي ۾ گهٽ وڌائي ٿيڻ ڪري انهن وٽ اهو ڪي نٿو بچي، جو واجبات جي پورائي ڪري سگهن. اهڙي حالت ۾ اهي ٻي ڪا واهه نه ڏسي قيد ڪاٽڻ جي ڊپ کان ٻر منهن ڪري ڀڄي ٿا وڃن. رعيت ويچاري پنهنجن اوباڻن ۽ رئيسن کان سواءِ پنهنجن جهڳن ۾ رهڻ محال ٿي سمجهي، لاچار ان کي به انهن جي پويان ٿو پٺتڪڻو پوي. انهيءَ صورتحال سبب ملڪ ويران ٿي وڃي ٿو.

جڏهن وري ڪو نئون عملدار اچي ٿو ته اهو ڇڱو مڙس پنهنجي آڳاڙيءَ کان علاوه اڳئين نيڪي کان وڌيڪ وصوليءَ جي طلب ٿو ڪري. عاملن جي انهيءَ لاڳيتيءَ پٽ ڪوهه جي ڪري ملڪ ۾ سڄ واڪا ڪرڻ ٿي لڳي. ان ڪري مناسب اٺين ٿيندو ته دستور جي انصاف ۾ ڪا ڦيرڦير نه ڪئي وڃي، پنهي ڌرين جي ڀلائي به ان ۾ ئي آهي.

خدا ٿو چاهي ته اها نيڪي واري رسم ڪنهن به حالت

۾ مناسب ناهي. خاص ڪري سنڌ ۾ ته اها ٿهي ئي ڪانه ٿي.
حڪومت سان تعلق رکندڙ اهو نيڪي ۽ وڏيڪ وصوليءَ وارو عمل
دخل وگوڙ پيدا ڪرڻ جو باعث بڻجي ٿو پوي . رعيت جي
واسطيداري ملڪ جي بادشاه سان رهي ٿي. جڏهن رعيت ان
جي هٿ وس آهي تڏهن ئي ان کي بادشاه سڏيو وڃي ٿو ۽
سڀئي ماڻهو ان جا رعيتي سڏجن ٿا. (٢٤١-٢)

ارباب ٻن طبقن ۾ ورهايل آهن: هڪڙن جو تعلق رعيت
سان ته ٻين جو لاڳاپو حڪومت سان رهي ٿو. رعيت کان ڍل
جي وصولي اربابن سان مقرر ڪيل بادشاه جي نائب کي ڪرڻ
کپي، ان کي اربابيءَ وارو اجورو بادشاهي (سرڪاري) زمين مان
ملڻ گهرجي. ۽ رعيت کي ان جو ڪوبه ڏن ڏيڻو نه پوي.
ڪانئس جيتري قدر ٻچي سگهي رعيت کي پنهنجي احسان سان
راضي رکي. اربابن کي اهوئي سونهين ٿو ته هو پاڻ کي به واج
وانگر رعيت ڪري سمجهن ۽ ڪنهن به بيائيءَ کي پنهنجي دل
۾ جاءِ نه ڏين.

جيڪڏهن نيڪي ۾ وڏيڪ وصوليءَ جي خيال کان
رعيت جي قسمت اربابن جي اختيار ۾ ڏني ٿي وڃي ته اهي
خود حڪومت وانگي رعيت جي مٿان شينهن ٿي چڙهي ٿا وڃن.
ساڳئي وقت رعيت به انهن ڏانهن رجوعات ٿي رکي جنهن جا
به سبب آهن، هڪ ته ارباب حڪومت جا عيوضي ٿين ٿا (٢٤٢-١)
۽ رعيت سان هموطنيءَ واري حُجَ به رکن ٿا. ٻيو ته بادشاه
جا نائب ٻڻ رعيت کي پنهنجي هٿ سان سندن حوالي ڪري
ٿا ڇڏين.

جڏهن به رعيت، نيڪي يا ڍل جي وڏيڪ وصوليءَ جي
ادائگيءَ لاءِ ڪوت ۾ پئجي ٿي وڃي ۽ اربابن وٽ به ايتري سوڙي
ڪانه ٿي بچي، جو انهيءَ ڪوت جي پوورائي ڪري سگهن، تڏهن
پنهنجون راهون ون ڏ_ ڏسي، هو ابتا پير ڪڻي ٿا لڳن ۽ گهر ڪان بي گهر

ڏسي وڃن ٿا. اهو حال ڏسندي رعيت به انهن جي پويان رواني ٿيندي ٿي. ساڻن کي ٻن پاسن کان ڏپ وهي ٿو، هڪ اهو ته جيڪڏهن هو پنهنجيءَ جاءِ تي ٽانيڪا ٿا رهن ته حاڪم، ٽيڪي واريءَ ڪوٽ جي پوراڻي ۽ وڌيڪ وصوليءَ لاءِ سندن وٽ ۾ وات وجهن ٿا، تنهن ڪري اڻ هوند واري حالت ۾ ڪين گهر ٻار وڪڻي به انهن سان سنمڪ ٿيڻو ٿو پوي. ٻيو اربابن جو ڏس، جيڪڏهن رعيت به انهن سان گڏ پنهنجو ٽڏو نٽي پئي ۽ ماٺ ڪري ويهي ٿي رهي، ته ارباب سندن ٻُڻ وڃائي ٿا ڇڏين (٢٤٢-٢).

انهيءَ حالت ۾ حڪومت جو سرشتو جيڪو بنيادي حيثيت رکي ٿو، هرو ڀرو ڇا لاءِ بادشاه جي نائبيءَ طور ڪن ٻي بنياد اربابن جي حوالي ڪيو ٿو وڃي؟ ۽ ڇو هٿ وٺي ورسيل ملڪ کي ويران ڪرڻ جا سبب ڪيا ٿا وڃن؟

بکر جي واڳڏانيءَ ۾ ٻن هنڌن تي قبضي رکڻ جي ضرورت آهي، جيڪا دائمي صورت ۾ هٿڻ گهرجي، پهريون چانڊڪا پرڳڻي جي وچ ۾ مضبوط قلعو اڏائي اتي برجستن ماڻهن جو ڪٽڪ ٿاڻي طور مقرر ڪيو وڃي جيئن هرڪو اٿندي ويهندي مغلن جي منهن پوندو رهي، انهن کي ڇڳي ٻلي جي پروڙ پئجي سگهي ۽ ڪوبه پنهنجي آڏو ڏائي ڏيکارڻ جي نه ڪري.

ٻيو ٽڪر واري پرڳڻي ۾، باقي ٻيا پرڳڻا هڪڙي جاگيردار ۽ عاملن وسيلي ٻوري ڍل پهچائيندا رهن ٿا. تنهن هوندي به هڪ شاهي امين جو اتي هجڻ لازمي آهي جيئن جاگيردار دستور جي خلاف ڪوبه قدم کڻي نه سگهي.

باب ٻيو

سبيءَ جو بيان

(٢٤٣–١) سبيءَ جو قلعو ٽڪريءَ جي ڀڪ سان آهي. هن جي اڏاوت ۾ ڪتب آيل پٿر سڀ گولائيءَ ۾ آهن. هتي زمين ڪي جيترو به کوٽجي ٿو ته هيٺان پٿر نڪرن ٿا. قلعي جي قطب واري پاسي هڪڙي ٻي نظر اچي ٿي جنهن کي سنڌيءَ ۾ کيهراء جي ماڙي ڪوٺيو وڃي ٿو (١)، ماڻهو جڏهن ان جي ويجهو وڃن ٿا ته انهن کي اتي ڪجهه به ڏسڻ ۾ نٿو اچي. سلطان محمود بکري هڪ دفعي ٻه ٽي هزار ماڻهو گڏ ڪري، کين هٿ هٿ ۾ ڏياري، انهن ٽڪرين ڏانهن ويو، پر اتي کيس ڪاريءَ وارا ڪک نظر آيا، ٻيءَ جو ڪوبه نشان نه هو. چون ٿا ته اتي آڳاٽن ماڻهن جو طلسم رکيل آهي، جنهن ۾ خزانو محفوظ رهي ٿو. ڪنهن ڏينهن ڪو درويش اتي وڃي پهتو، ان کي ڪا شيءِ هٿ آئي هئي، تنهن کان پوءِ ڪيئي ماڻهو انهيءَ آسري تي اوڏانهين ويا پر سڪٽين هٿين موٽي آيا (٢٤٣ – ٢).

---

(١) تاريخ سنڌ 'معصومي' جي ڇپيل نسخي ۾ مارو کهيرءَ خطي نسخي ۾ سارو کهيري لکيل آهي (ص ١٢٨) هي اصل ۾ کهير واري ماڙي ٿي سگهي ٿي.

سبيءَ جي هيٺان جيڪا نهر وهي ٿي ان جو لنگهه ڳنڌرف جي چشمي مان آهي، جيڪو به ان مان پاڻي پيئي ٿو سو بيمار ٿي ٿو پوي. ڪيئي ماڻهو انهيءَ وگهي سري چڪا آهن، ليڪن جيڪي ماڻهو الي وهن ٿا، تن کي اهو پاڻي پاڻءَ پنجي ويو آهي. سلطان محمود بکر جي حاڪميت کان پوءِ سبيءَ واري قلعي جي سنيال لاءِ هر سال نوان ماڻهو موڪليندو ٿي رهيو. جن مان ڪن ٿورن کان سواءِ باقي سڀ سري ڪپي ٿي ويا. آخرڪار اڪبر بادشاه جي زماني ۾ پوڙ آئي، جنهن انهيءَ چشمي جي پاڙ پٽي، يا ان کي بنهه ڍڪي ڇڏيائين، سو اڄڪلهه اها بيماري انهيءَ پاسي گهٽ آهي.

اهو پاڻي پنجاه ميلن کان پوءِ مروا (١) جي سر زمين ۾ وڃي پوي ٿو، جتي پوکي راهيءَ جي ڪم ٿو اچي. وڏيڪ پاڻي (١٢٤٤-١) منڇر ڍنڍ ڏانهن وهي ٿو وڃي جيڪا سيوهڻ جي پر ۾ آهي.

انهيءَ پاڻيءَ جي ڪپر مان الاهي سنها ۽ ڏکيا نانگ ٿين ٿا، جن جو ڏنگيل ورلي بچي ٿو (٢). ان ڪري اتي جا ماڻهو زالين مردين موڪريون ۽ وڏيون شلواورن پائيندا آهن، جيئن نانگ جي ڏنگ کان بچاءَ ۾ رهن. سبيءَ جي آسپاس 'چتِ' ۽ 'ڪور' (٣) واري زمين ۾ وڻن جا پوٽا پير جي وڻ

---

(١) تاريخ سنڌ ۾ سرواهه جاڻايل آهي (ص ١٢٩).

(٢) ساڳي عبارت تاريخ سنڌ 'معصومي' (ص ١٢٩) تي آيل آهي.

(٣) ڊاڪٽر دائودپوٽي تاريخ سنڌ جي حاشيه ص ١٢٩ تي لکيو آهي ته ڪور واري زمين اصل ۾ ڪهير آهي. مير معصوم لکي ٿو ته چتَ جي ڳوٺ ۾ هڪ قوم آهي، جنهن کي ڪهيري سيدن جي قوم سڏيو وڃي ٿو. چون ٿا ته انهن جي وڏن مان هڪ شخص ڪهير جي وڻ تي چڙهي، ان کي ڇهو (سنهون لڪڻ) هٽي، ڳجهوڙي وانگي هڪليو هو، ۽ اهڙيءَ طرح اها ڳالهه مشهور ٿي ويئي ص ١٣٠.

جيڏا ٿن ٿا. ماڻهو انهن ٽي چڙهي ڦٽيون چونڊيندا آهن. هرهڪ وڻ ٽي گرانٽ جيترا سو کن سپ هوندا آهن. ڪپهه جي چونڊي ڪان اڳ ماڻهو وڻن کي چاپڙڪون هٽي سپن کي ڏڙائي پڪڙائي پوءِ پنهنجي ڪرت ۾ لڳي وڃن ٿا. جيڪڏهن ڪنهن کي سپ سنگهي وٺي ته ڏنگ واريءَ جاءِ ٽي پاڪيءَ سان ڇيھ ڏيئي ڪنهن ماڻهوءَ کان رت چوسرايو ويندو آهي (١٤٤-٢). اهڙيءَ حالت ۾ ڏنگيل ماڻهو اڪثر مري وڃي ٿو.

گنجابي لڳ جيڪو پڻ سبيءَ جي پرڳڻي ۾ آهي، هڪ هنڌان پاڻيءَ جو گرم چشمو ڦٽي نڪري ٿو، جيڪو گهٽي ايراضي والاري ٿو ڇڏي. ان پاڻيءَ ۾ مڇيون جام ٿين ٿيون. انهيءَ گنجابي جي ٽڪرين ۾ هڪ ماڙيءَ ڏي لوهي پڃرو ٽنگيل آهي، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته ان ۾ ڪا شيءِ رکيل آهي. پر ڪنهن جو به هٿ انهيءَ پڃري تائين پهچي نٿو سگهي. جيڪڏهن ٽڪريءَ جي مٿين پاسي ماڻهوءَ کي واڍ ڏي هيٺ لاهي آماڻجي ٿو ته اهو پڃرو ويتر پراهون ٿي ٿو وڃي. وري جي هيٺان ڪو ماڻهو وڃڻ جي ٿو ڪري ته به سندس پڄڻ جي پيٽي ناهي، ڇاڪاڻ ته ٽڪريءَ جي چوٽي لسي ۽ هيڪاندي آهي تنهن ڪري زمين ان کان پري پوي ٿي (١).

گنجابي جون پوڪون موزاهه (٢) جي پاڻيءَ تي آباد ٿين ٿيون، جيڪو جبل مان وهي اچي ٿو، ۽ بي ناڙيءَ جي پوک آهي جا پوڻي ٽي ٿئي ٿي. هي پروچن جو علائقو آهي، جنهن ۾ لاشاري، سنگسي، وند ۽ ديناري رهن ٿا (١٤٥-١).

---

(١) مؤلف هي سڄو تفصيل هوبهو تاريخ سنڌ تان ورتو آهي ڏسو ص ١٢٨—١٣٠.

(٢) موزاهه — موراهه پ.

ڪنجابو سبيءَ کان ٻن رائين جي پنڌ تي آهي. سبي، بکر ۽ سيتپور جي وچاڳ ۾ هڪ ايراضي اچي ٿي جنهن کي 'بارڪان' سڏيو ويجي ٿو. هتان جا گهوڙا عراقي گهوڙن جو مٽ آهن. جڏهن گهوڙيءَ ڦيٽان ڦر ڄمي ٿو ته ان جي ٽانهه تي ٻڌريون وڇايون ٿيون وڃن، جتي اهو ٻهاڻ سڄو سال دڙها هٽندو ٿو رهي. اهڙيءَ ريت ان جا سنب ايڏا ته پڪا ٿي ٿا وڃن جو نعل هڻائڻ جي ضرورت نٿي پوي ۽ هو ٻنا کڻهن ڏکيائيءَ جي جبل جها ڳيندو رهي ٿو.

سبي ۽ ڪنجابي واري وچاهين ايراضي هن طرح آهي ته پاڻيءَ جي ڪناري .ان ڪنجابي، سبي، اراڙي ۽ پاٽ وڻـان گولائيءَ ۾ چڪر ڪاٽي وري درياهه جي ڪپ تي اچڻو ٿو پوي. انهيءَ وچ ۾ رڳو وڻ پٽ آهي. هتي ڪيئي ڪوٽ ۽ ڳوٺ اڏيل هئا، جيڪي نابود ٿي چڪا آهن. هتان ئي قندار ڏانهن گس وڃي ٿو (٢٤٥-٢). اهو رڻ درياهه کان سبيءَ تائين ڏيگهه ۾ سؤ ڪوهه ۽ ويڪر ۾ ستر ڪوهه ٿيندو (١).

ماڻهو هن وستي مان رات جو قطب ستاري جي سڄهندي ۾ سفر ڪندا آهن، نه ته اهڙو سونهون ماڻ ڪٿو پوي ٿو، جيڪو گهٽ گهيڙ کان واقف هجي- جهڙوڪ جهاز جو معلم وغيره. ٻيءَ صورت ۾ اها مسافري ڏاڍي جوکائتي آهي ۽ ميداني

---

(١) تاريخ سنڌ 'معصومي' ۾ هن طرح لکيل آهي ته سبي ۽ ڪنجابي واري ايراضيءَ جي صورتحال هن ريت آهي: هڪ ٽڪري سيتپور ۽ درياهه جي ڪنڌيءَ سان هلندي، ڪُن، سبي ۽ ڪنجابو ٽپي، پاٽ تائين وڃي پهچي ٿي. اتان وڪڙ کائي وري اچي درياهه سان ٿي لڳي. انهيءَ جي وچ ۾ بيابان آهي، جتان قندار ڏانهن رستو وڃي ٿو. انهيءَ بيابان جي ڊيگهه درياهه کان سبيءَ تائين سؤ ڪوهه ۽ ويڪر ستر ڪوهن تائين آهي. هتي اونهاري جي سند ۾ پورن چئن مهينن تائين گرم هوائن (جهولي) جو زور هوندو آهي (ص ٩٣٠)

ماڻهن وانگي سر تان آسرو پلٽو پوي ٿو. اهڙو هڪ واقعو سلطان محمود جي زماني ۾ پيش آيو هو، جنهن بابت چيو وڃي ٿو ته سلطان محمود هڪ ميداني جٿي کي گنجابي ڏانهن روانو ڪيو، جيڪو اتي پهچڻ کان پوءِ عملداريءَ جا احڪام پورا ڪري نه سگهيو. تنهن ڪري سلطان انهيءَ کي واپس بکر گهرائڻ جو حڪم ڏنو ٻئي جٿي کي ان جي جاءِ تي اماڻيائين. اهي ويچارو ڪن ماڻهو پنهنجي آڪاهين سميت گنجابي مان نڪري بکر ڏانهن پنڌ پيا. واٽ تي مندن سونهون وسٽو پلجي ويو ۽ انهن کي پڌايائين ته (٢٤٦-١) منهنجو دماغ جاءِ تي ناهي، ڏورو ترسو ته پوءِ ٿا هلون، پر هنن ٽوائيءَ ۾ اچي ترار جي هڪ ئي ڌڪ سان ڪيس پورو ڪري ڇڏيو.

آخر اهي سڀ ميداني ماڻهو انهيءَ بنا بوند واري برپٽ ۾ پٽڪي، اڄ جي آوهه ۾ پنهنجا پساهه پورا ڪري ويا ۽ ڪو هڪڙو به انهن مان باقي نه رهيو. اڄا تائين انهن جا هٿيار پنهوار توڙي پيا نپرٽ هيڪڙ پيڪڙو انهڙن کي هٿ ايندا رهن ٿا. هتي اڪثر لڪون لڳنديون رهن ٿيون ۽ ساندهه چار مهينا اها حالت رهي ٿي، اهي جهولي جا ڏينهن اونهاري ۾ شروع ٿين ٿا.

سبيءَ جو قلعو اڪبر بادشاه جي زماني ۾ مير ابوالقاسم نمڪين، پني قوم جي پٺاڻن کان فتح ڪيو هو (١) جڏهن

(١) مير ابوالقاسم نمڪين، ١٠٠٣ ه ڌاري بکر جي جاگير ۾ پهتو، انهيءَ ئي سال اتان سبيءَ جي سوڀ لاءِ روانو ٿيو. اڪبرنامي ۾ لکيل آهي ته سبي، قندار لڳ، هڪ مضبوط قلعي جي صورت ۾ آهي؛ اهو قلعو اوائل ۾ بکر جي راڄڌانيءَ اندر داخل هو. پوءِ پني قوم جي پٺاڻن ان تي ڌاڪ ڄمائي، جنهن تان سيد بهاءالدين بخاريءَ اڄ جي نواب، بختيار بيگ سيوهڻ جي تمندار، بکر جي جاگيردار مير ابوالقاسم، مير معصوم بکري ۽ سلطان صوبي جي فوج کي حڪم ڏيو ته سبيءَ پهچي پٺاڻن کي ڌت ڪن، ۽ جيڪڏهن اهي نه مڙن ته کين ست ڏيئي ڇڏين. اڪبرنامه ص ٦٦٦-٣.

بکر جي راڄڌاني عبدالرحيم خان خانان کان ڦيرائي سندس جاگير ۾ ڏني ويئي هئي. انهن ئي ڏينهن ۾ ابوالقاسم (٢٤٦-٢) بکر کي پرڄهلو سمجهي اڪبر بادشاه کي درخواست ڪئي هئي ته جيڪڏهن حڪم ڪيو وڃي ته ڪيچ مڪران فتح ڪري مغل سلطنت ۾ داخل ڪيو وڃي. بادشاه انڪار ڪندي چيو هو ته ڪيچ مڪران جيئن ته شاه عباس ايرانيءَ جي سرحد سان دنگئي آهي ۽ اسان ٻنهي پاڻ ۾ دوستيءَ جي ناتي سان ڳنڍيل آهيون، ان ڪري ايڏاهين هرو ڀرو آڇاٽ نه ڪرڻ کپي.

مير ابوالقاسم سبيءَ جي پٺاڻن تي اناج ۽ روڪڙ جي صورت ۾ جيڪا ڍل وڌي هئي سا اڄا ڻائين وصول ٿيندي رهي ٿي، فصل لهڻ تي بکر مان مقرر ٿيل ماڻهو الڪان جي رعيت وٽ پهچي وصولي ڪري ايندا آهن.

جيڪڏهن ماڻهو ڪم وارا هجن ته انتظام ته ٺيڪ رهي ٿو پر جي ماڻهن جو حال ڪونهي ته انتظام به ڪين جهڙو تي پوي ٿو. قوچ عليءَ ڪُرد جي وقت ۾ جڏهن سبي سندس جاگير ۾ هئي ته هن اتان جي ماڻهن کي (٢٤٧-١) چڱو سوگهو ڪيو هو، پر جيئن ئي ڪم وارن ماڻهن جي وٽس ڪمي ٿي پيئي ته پنهنجي قوم جي پٺاڻن هڪ ئي حملي سان ڪيس قلعي بند ڪري ڇڏيو. انهن زماني ۾ تاج خان بکر جو جاگيردار هو. هوڏانهن منهنجي پاءُ مير ابوالبقا کي اٻاوڙي ۽ گنجابي واري جاگير مليل هئي (١).

اها خبر جڏهن جهانگير بادشاه تائين پهتي ته مير ابوالبقا کي تاج خان کان مدد وٺي قوچ عليءَ جي مانڊ ڏيڻ جو شاهي

---

(١) اوٻاوڙي ۽ گنجابي واري جاگير ١٠١٩ ھ يا ١٠٢٠ ھ ۾ مير ابوالقاسم کي ملي هئي، انهيءَ زماني ۾ مير ابوالبقا قوچ عليءَ جي مدد لاءِ پهتو هو.

فرمان ڏنو ويو ۽ هن اپاوڙي مان بکر پهچي تاج خان (١) کان گهوڙيسوارن جي ڪمڪ هٿ ڪئي، تنهن سان گڏ پنهنجي اڙالي سميت (جنهن ۾ پنهنجا ۽ سندس ڀيءُ جا ماڻهو شامل هئا) سبيءَ وچي رسيو. پٺاڻ هيسجي ڳچيءَ ۾ ڳارو ڪري ونس آيا ۽ قوچ علي بند مان ٻاهر نڪتو (٢٤٧-٢).

ٻئي پيري جڏهن گنجابي واري جاگير ٻه قوچ عليءَ کي ملي ته پٺاڻن مان ڏاڍيون جٽيون ڪيائين. ڪيئي پٺاڻ هن جي هٿان قتل ٿي ويا ته ٻه جنگ هلندي رهي. هيڏانهن کي تورڙا مغل هن جي همراهيءَ ۾ هئا ۽ هوڏانهن ٻه ٽي هزار پٺاڻ ميڙي ٿي آيا، تڏهن ٻه ويڙهه ۾ پچي نٿي سگهيا: آخر هي پٺاڻن کي مات ڪري، انهن ۽ ٻين ماڻهن جي مدد مان سبي ڇڏي، جبل وٽان چڙهائي ڪري ڪوهيار جي قلعي تي اچي پهتو. انهيءَ ۾ ڪيس پورا ٽي ڏينهن لڳي ويا. پوءِ قلعي جي اوٽ مان اتان جي پروچن ٽي مار ڪندو رهيو. پنهي پاسن کان ڇتي جنگ ڇڙي ويئي جنهن ۾ ڪيئي ماڻهو ماوجي ويا.

جڏهن ٻيو ڪو نبيرو نٿي سگهيو ته قلعي جو سردار ابراهيم بلوچ اچي پيش پيو ۽ نذراني طور اٺ، گهوڙا، گهٽا، شطرنجي وغيره جاباو سامان (٢٤٨-١) آڻي اڳيان رکيائين. قوچ علي پوءِ سبيءَ ڏانهن واپس وريو.

جيڪڏهن ڪيس وڌيڪ ماڻهن جي آيل هجي ها ته بروقت انهيءَ قلعي ٽي ٿاڻي طور پنهنجا ماڻهو مقرر ڪري ڇڏي

(١) هن جو نالو تاش بيگ ۽ لقب تاج خان هو. هي ١٠٢٠ هه ۾ بکر جو حاڪم مقرر ٿيو. ١٠٢٢ هه ڌاري مرزا رستم صفوي جي جاءِ تي ٺٽي جي حاڪميت مليس، اتيئي ١٠٢٣ هه ۾ فوت ٿيو. ڏسو ماٿر الاسراء ص ٤٨٣-١، ذخيرة الخرانين قلمي ص ٣٩٧، تحفة الڪرام ۽ لب تاريخ سند.

ھا. ٻئي سال وري ايڏانھن وڃڻ جا سانباھا ٻڌي ڪيائين ۽ ايتري ۾ بدلي ٿي ھندستان ھليو ويو.

ھڪ فوجي منتظم لاءِ قلعي تي قبضو ڄمائڻ ڪا وڏي ڳالھہ نہ ھئي، چاڪاڻ تہ تاريخ سنڌ (معصومي) جي روايت موجب اڪبر بادشاھ جي زماني ۾ مرزا مجاھد خان صرف ڏيھن ماڻھن جي مدد سان، سلطان محمود بکريءَ جي غلام مبارڪ خان سان منھن ڏنو ھو، جنھن وٽ ڏھن ھزارن ماڻھن جي فوج ھئي. اھا جنگ ماٿيلي واري قلعي لڳ لڳي ھئي. مبارڪ خان شڪست کائي قلعي اندر قيد ٿي ويو، مجاھد خان اڳتي وڌي بکر جو قلعو سلطان محمود کان ھٿ ڪيو ۽ بکر جي واڳڏاني مغل سلطنت ۾ داخل ٿي ويئي (٢٤٨-٢).

ان واقعي سان قرآن جي آيت: ڪم من فئة قليلة غلبت فئة ڪثيرة بـاذن الله" جي تصديق ٿئي ٿي (١). فوج عليءَ کان پوءِ جڏھن سيد بايزيد بخاري بکر جو فوجدار ٿي آيو تہ شيخ بولي (٢) نالي پنھنجي ھڪ پراڻي ماڻھوءَ کي سبيءَ جو عملدار ڪري موڪليائين، جنھن کي ٻني قوم جي پٺاڻن پريندي ئي ماري ڇڏيو. پٺيان سندس پٽ پنھنجا ماڻھو گڏ ڪري سبيءَ ويا جن پٺاڻن سان وڃي جنگ جوٽي. پنھي ترين جي رتوڇاڻ کان پوءِ پٺاڻن پنھنجا ماڻھو مارائي ميدان ھارايو ۽ سندن سردار جنگي خان کي جنگي قيدي بڻائي بکر آندو ويو (٢).

مرزا شاھ حسن ارغون جڏھن بکر جي حڪومت (٢٤٩-١)

---

(١) يعني خدا جي حڪم سان ڪي ننڍا ٽولا بہ وڏن ٽولن تي سوڀ پائي ٿا وڃن.

(٢) ڏسو تاريخ سنڌ (معصومي) ص ٢٢٨- اھا جنگ محرم ٩٨٠ ھ ۾ لڳي ھئي.

سلطان محمود جي حوالي ڪئي (١) ۽ انهيءَ پاسي جا ڪيئي قلعا جيڪي ايامن کان پروچن جي قبضي ۾ هئا، سندن هٿان ڇڏرائي، ڪوهستان جي نافرمان ۽ سرڪش ماڻهن کي سڌو ڪري، پنهنجو مطيع بڻائي ڇڏيائين.

ان مان ظاهر آهي ته علائقي ۾ نهايت برجستن ماڻهن جي موجودگيءَ جي ضرورت رهي ٿي. جن جي دل وندرائڻ لاءِ زهري (قوم) جي پلن گهوڙن، جابلو اٺن، سوکن گهٽن، تازي ڪتن، سنجري شالن ۽ اميرائي شطرنجيءَ جهڙا ڪيئي مال اسباب اتي موجود آهن.

---

(١) سبي ٩٥٩ هه تائين سلطان محمود بکريءَ جي تحويل ۾ هئي. ڏسو تاريخ سنڌ معصومي ص ١٨٦ .

باب ٽيون

ٺٽي جو بيان

ٺٽو درياهہ جي ڪناري هڪ وڏو ۽ ورسيل شهر آهي. هن جي ملتان واري پاسي کان ننڍو ۽ پڪو حاڪم نشين قلعو آهي. ٻيو وڏو ۽ پڪو قلعو جنهن کي ڪلان ڪوٽ ۽ طغرل آباد سڏيو وڃي ٿو، شهر کان ٻن ڪوهن جي فاصلي تي آهي پر اڄڪلهہ اُلي ڪا بہ وسنوَ ڪانهي (٢٤٩-٢).

هتي ڪيئي عالم، فاضل، شاعر، اديب، ڪاتب ۽ عابد زاهد موجود آهن، ۽ هنرمند ماڻهن جي بہ ڪمي نہ آهي جيڪي پنهنجي هنر ۾ ڪمال رکن ٿا. هتي جيڪو سامان تيار ٿئي ٿو سو عراق ۽ فرنگ جي مال کان ڪنهن بہ حالت ۾ گهٽ ناهي. هتان جا رهاڪو دين جا پابند آهن ۽ نماز، روزي ۽ شريعت جي پيرويءَ ۾ ڪڏهن بہ پوئتي پير نہ ٿا پائين. هن شهر ۾ ڪيئي وڏيون مسجديون آهن جن ۾ هڪ ئي وقت ويهہ، ٽيهہ هزار ماڻهو نماز لاءِ گڏ ٿيندا رهن ٿا. انهن کان علاوه ڪيتريون ننڍيون مسجدون ٻئي اوسي پاسي وارن پاڙن ۾ آهن. انهن مسجدن ۾ جمعي ڏينهن ايتري جماعت اچي ڪٺي ٿئي ٿي، جو پوئين صلوات مهل جيڪڏهن ڪو جماعتي وڃي ٿو تہ هزارن حيلن کان پوءِ سس ڪيس نماز پڙهڻ جي جاءِ نصيب ٿئي ٿي.

ننڍي ۾ چار واڇڏانيون آهن (٠٥٠-١ ٢): ١- ننڍو ٢- چاڇڪان ٣- نصرپور ٤- چاڪر هالا . ڀهريون ٽيئي واڇڏانيون درياهه جي هين پر ننڍي جي پاسي اڇي وڃن ٿيون ۽ چوٿين واڇڏاني درياهه جي ٻئي پاسي نڪر ڏانهن آهي. هر هڪ واڇڏانيءَ ۾ ڪيئي پرڳڻا ۽ هر پرڳڻي ۾ ڪيترا ڳوٺ اچي وڃن ٿا. جيڪڏهن انهن جو تفصيلي بيان ڪيو وڃي ته ڳوٺي ڊيگهه ٿي پوندي، ان ڪري مختصر طور هنن چئن واڇڏانين جو ڪجهه ذڪر پيش ڪيو ويو آهي.

ننڍي جي واڇڏانيءَ جا رعيتي ماڻهو ڏاڍا مسڪين آهن ۽ ڪابه ڪڏائي ننڍي ڪيائون، ليڪن ڪهيرين ۽ نڪامرين جو هنن کي هر وقت خوف پئي رهيو؛ تنهن ڪري ترخانن پنهي قومن جي سردارن سان صلح ڪري انهن کي اطاعت ۽ امن ۾ آڻي ڇڏيو. جڏهن ننڍو (٠٥٠-٢ ٢) جهانگير بادشاه جي وڪيلن (عملدارن) جي ماتحتيءَ ۾ آيو (١)، ان سان گڏ چام هالي ۽ واڻي عمر کي راضي ڪري پنهنجي راڄ سان آزاد ڇڏيو ويو، جيڪي هميشه ننڍي جي صوبه دار جي خدمت ۾ رهندا هئا. پوءِ ملڪ جي ضابطي ۽ بادشاه جي حڪم سان ڪهيري قوم پنهنجي سردار چام هالي سميت خدا جي مهر ۽ بادشاهي اقبال سان مير ابوالبقا هٿان نيست ٿي ويئي. ليڪن نڪامرين آڻ نه مڃي، تنهن هوندي به راڻو عمر جيڪو سندن سردار هو سو سدائين فرمانبردار رهندو آيو.

چاڇڪن جي واڇڏانيءَ جي رعيت غريب ۽ مسڪين سڏي آهي، پر مينڌرن جي قوم مڙئي سرڪشي ڪندي ٿي رهي، جيئن ترخانن جي (١٥٢-١) دور کان سندس ريت هئي. اها قوم ان

---

(١) محرم ١٠٠٠هه ۾ خان خانان سنڌ غصب ڪئي.

زماني ۾ جڏهن مير ابوالبقا هتي جاگيردار ٿي آيو (١)، مظفر خان معموريءَ جي صوبہ داريءَ ۾ (٢) ٿوريءَ سيڪت سان اهڙي سنوت ۾ اچي ويئي ۽ اڄ تائين ڪنڊ ڪٽي نٿي سگهي. هيءَ قوم سيٺي راڄن کان هن جاگير ۾ زبون حال سان گذاري ٿي ۽ ڏيل پريندي ٿي رهي.

هن راڄڌانيءَ کي ڪنهن به پاسي کان وڳوڙين جو اونو نہ آهي، پر سوڍا ۽ سميجا دل جن جو لاڳاپو نصرپور جي راڄڌانيءَ سان آهي، ٽن جي مٿي ۾ ٿوري گهٽي هوا هئي، جن کي پڻ مير ابوالبقا دٻاءَ هيٺ آڻي ڇڏيو (٣). هاڻ هيءَ راڄڌاني ٿورن ماڻهن جي وسيلي ٽانيڪي رهندي اچي ٿي. نصرپور جي راڄڌانيءَ جا ڪي ماڻهو اوڏايون ڪندا رهن ٿا جن ۾ سوڍا، سميجا ڪيهر، سميجا ساند، سميجا جوڻيجا (١٥٢-٢) سميجا ڪيريا ۽ سميجا دل شامل آهن. هنن سان سميجا دل سڀ کان وڌيڪ اڙانگا آهن جيڪي سرڪاري ڏيل کان بہ نابري وارينددا اچن ٿا. سماواتي وارو پرڳڻو جنهن جي پيداوار چاليهن لکن دامن (٤) تائين آهي، انهن هٿان ويران رهي ٿو.

جنهن وقت مرزا رستم قنڌاري ٺٽي ڏانهن ٿي آيو (٥) تہ سيوهڻ

(١) مير ابوالبقا کي اها جاگير ١٠٢٤ هہ ۾ ملي هئي.

(٢) مير عبدالرزاق، مظفرخان معموري ١٠٢٤هہ (٩- جهانگيري) ڌاري ٺٽي جو صوبہ دار ٿي آيو.

(٣) سال ١٠١٧هہ . تذڪره اميرخاني.

(٤) دام، رپئي جو چاليهون حصو.

(٥) مرزا رستم صفوي (وفات ١٠٤٨هہ) ولد سلطان حسين مرزا ولد بهرام مرزا ولد شاه اسماعيل ١٠ محرم ١٠٢٢هہ ڌاري ٺٽي پهتو هو. [بيگلر نامہ]

جي جاگيردار شمشير خان اوزبڪ کي پنهنجي فوج جو مهندار ڪري ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن سماواتي پرڳڻي جي ڳوٺ 'پلي سمي' وٽ پهتو ته ان دهه جي رهاڪن جا ڍور ڍڳا سميجا دل ڏاڙو هٿي ڪاهي ويا. شمشير خان سندن پٺيان پيو ۽ ڪين جهلي، سندن ڪيترا ماڻهو ماراڻي، راڄ جو مال انهن منحوس ڪان موٽائي مالڪن کي ڏياريائين.

هن راڄڌانيءَ جا پيا وڳوڙي سميجا انڙ آهن جيڪي سيوهڻ سان واسطو رکن ٿا ۽ هالن واري پرڳڻي سان دنگئي آهن (٢٥٢-١) ۽ ان سان به سندن واهپو رهي ٿو، انهيءَ پرڳڻي کي جنهن جي پيداوار ويهه لک دام ٿيندي هنن ئي تباهه ڪيو آهي.

اهو ئي پرڳڻو هو جنهن مظفر خان معموريءَ جي زماني ۾ اناج جا ٻارهن هزار خرار محصول ۾ ڏنا هئا. ليڪن هاڻ سمجهي سگهجي ٿو ته ان مان ڪهڙي حاصلات پليءِ پوي ٿي! هن پرڳڻي جي تباهي مرزا حسام الدين مرتضيٰ خان ثانيءَ جي عملداريءَ دوران شروع ٿي چڪي هئي (١). هن پنهنجي سڪيلڌي

(١) مير حسام الدين مرتضيٰ خان پٽ جمال الدين حسين انجو- ١٠٣٨ھ ڌاري ٺٽي ۾ فوت ٿيو. ان کان پوءِ مير ابوالبقا امير خان (ڪتاب جي مولف جو پاءُ) ٺٽي جو حاڪم مقرر ٿيو. بادشاه نامه ۾ آيل آهي ته جڏهن خبر ملي ته ٺٽي جو صوبه دار مرتضيٰ خان ولد مير جمال الدين حسين خان انجو لاڏاڻو ڪري چڪو آهي تڏهن امير خان ولد قاسم خان نمڪين کي (جيڪو يمين الدوله جي نيابت سان ملتان جو حاڪم هو) ان صوبي جي نظامت لاءِ پنج صدي ذات، پنج صدي سوار، ٽي هزاري منصب ۽ ٻن هزارن سوارن جي اعزاز سان سرفراز ڪيو ويو.

بادشاه نامه (ص ٢٨٧-١). وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو ماثر الامراء ص ١٩٤-١، ص ١٣٩-١، ص ٣٨٢-٣، ص ٣٨٤-٣ ۽ ذخيره الخوانين ص ١١٧، ص ٣٦٠.

پڻ صمصام الدوله کي سميجن مٿان مقرر ڪيو جنهن هتي پهچي هالن جي لڳ ننڍيءَ جي ڳوٺ ۾ دايرو ڪيو، جو هالن کان هڪ ميل جي مفاصلي تي هو. هي ڳوٺ ايڏو ته وڏو هو، جو خود هالن سان ڪلهو ٿي هنيائين. هو اتي اچي ڪڏون ڪوٺي مورچا ٻڌي ويهي رهيو ۽ آتاوليءَ سان (٢٥٢-٢) هالن جي تائيدار موسيٰ خان افغان سان هڪ جٿو گڏي ڪيس سميجن تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ ڏياري موڪليائين. هوڏانهن سميجن کي اڳوات ئي اها خبر پئجي چڪي هئي ته اچبو ٿو لشڪر حملو ڪري، چاڪاڻ ته هو انهيءَ تاڙ ۾ هئا. جڏهن سڄي فوج انهن جي اجل لاءِ ميڻهن واءُ هڪ ڪنڌي رواني ٿي، ته ڏمن پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي ان جو انتظار ڪيو ۽ ڪس وٺي ويهي رهيا. جيئن ئي فوج سميجن جي وسندين کي ويران ڏسي پوئتي موٽ کاڌي، ته سميجن هڪدم ان جي مٿان ڪڙدي ڪئي ۽ ڪيئي فوجي شهيد ڪري ڇڏيائون.

يوسف سميجو جيڪو ڪيبر پرڳڻي جو ارباب هو ۽ پنهنجي پرڳڻي جي تمندار کان ڏکوئجي روپوش ٿي چڪو هو، سميجن آنڙن سان ملي ڏينهن ڏٺي جو ڪيبرن جي ڳوٺ تي وڃي چڙهيو، جو هالن کان ڇهن ڪوهن تي آهي. پرڳڻي جو تمندار حاجي محمد (٢٥٣-١) اهو حال ڏسي، شرم وچان پنهنجي زال کي پنهنجي هٿان قتل ڪري، انهن ڌاڙيلن سان وڃي دوبدو ٿيو. آخر ويڙهه ۾ هٿ پير هڻندي ڪُسجي ويو، ۽ ڌاڙيل سڄي ڳوٺ کي تاراج ڪري ويندا رهيا. صمصام الدوله جڏهن اها واردات ڏٺي ته سندس بيرن هيڻان ڌرتي نڪري ويئي ۽ هو دل نه جهلي سگهيو.

هو پوءِ هالن ۽ سماواتي پرڳڻن جي اربابن کي قيد ڪري پنهنجي پيءُ وٽ نئي وٺي ويو، جنهن سميجن جي ڏوهه ۾ مٿن ڳاٽي ٻڌا ڏنڊ وڌا ۽ جڏهن ڏنائين ته هو ڏنڊ پري ڏيڻ جهڙا نه آهن ته ڪانئن شرعي ضابطا لکرائي مٿن مڙهي ڇڏيائين. اهي مير ابوالبقا

جي زماني تائين انهن ضابطن ۾ اڙيا رهيا، ليڪن پورا نہ ٿي
پئجي سگهيا، ۽ انهيءَ چڪتاڻ ۾ رعيت هنن جي وبال کان بچاءَ
۾ رهندي آئي.

صمصام الدولہ جي واپسيءَ کان پوءِ ساڳئي ٺٽيءَ جي ڳوٺ
تي سميجن وري راتاهو هنيو (٢٥٣-٢). جنهن ۾ ڪيئي ماڻهو
مارجي ويا. جيڪي بچيا تن پڇي وڃي هالن ۾ پناهہ ورتي. اچا
ٽائين انهيءَ ڳوٺ ۾ سڄ پيئي واڪا ڪري، ماڻهن جا جهڳا
پينگ ڏسي هيانءُ ڀڄڻ لڳي ٿو.

مير ابوالبقا جي ڪوشش سان هي پرڳڻو وري آباد ٿيڻ
لڳو، جو هن سميجن انڙن تي ڪاهي، انهن جي ڪن ڀرين مڙسن
کي مارائي، ويڃهڙي ڳوٺ ۾ ڪرسي، اتان قلعي جو گهيرو ڪري،
هڪ فوجي جٿو پنهنجي وڏي پٽ ضياء الدين يوسف سان گڏي
بکر جي راڄڌانيءَ واري پرڳڻي دربيلي ڏانهن روانو ڪيو، جنهن
اتي پهچي ڪيترن سميجن کي قتل ڪرايو ۽ قيد ڪيل ماڻهن
کي بکر جي حاڪم حڪيم (١) صالح جي حوالي ڪري ڇڏيائين.
باقي فوج کي پنهنجي وچين پٽ ابوالقاسم (٢) جي سربراهيءَ ۾

(١) حڪيم محمد صالح ١٠٣٨ کان ١٠٤٣ھ تائين بکر جو فوجدار
رهيو. لب تاريخ سنڌ ۽ ضميمہ تاريخ سنڌ (معصومي) تاليف محمد بن
زنده علي بيگ.

(٢) ابوالقاسم ١٠٤٥ھ ۾ وفات ڪئي ۽ صفہ صفا (بکر) ۾ دفن ٿيو
سندس مزار جو ڪتبو هن ريت آهي:

فغان از گردش گردون بہ عهد دريغا زين جهان عمر فرسا
کہ از باد اجل ناگاه بشڪست بباغستان جان سرودل آرا
گل و گلزار و اقبال و جواني ابوالقاسم فروغ بخت والا
سزد گر در فراق او بگريد بهاي آب خون چشم احبا
چو دلها داغ شد از فرقت او
نوشتم سال فوتش "داغ دلها" (١٠٤٥ھ)

ڏسو تذڪره اميرخاني، سيد حسام الدين راشدي.

هالن تي مقرر ڪيائين، جتي هو وچي سو پيارو ٿيو (١٠٢٥٤ع). ۽ نيٺ سيوهڻ جي جاگيردار دينداز خان سميجن پاران اچي معافي ورتي، انهيءَ وچ ۾ شير خان پناڻ (١) سيوي ۽ گنجابي تي ڪاهه ڪري تباهي مچائي ڏني ۽ ٺٽي جي عملدارن ۽ منصبدارن پاڻ ۾ گڏجي ٺٽي وڃڻ جي صلاح ڪئي ۽ دينداز خان لاءِ فيصلو ڪيائون ته هو مير ابوالقاسم ۽ فوجي جٿي سان گڏ بکر هليو وڃي. ليڪن ابوالقاسم ٺٽي وڃڻ جي منٿ ڪئي ۽ پنهنجي نديءَ پاٽ لطف الله کي دينداز سان گڏ بکر ڏياري موڪليائين، جا سندس غلطي هئي. جيڪڏهن ائين نه ڪري ها ته سميجن جي پاڙ ئي پٽجي وڃي ها. پڃاڙيءَ هتي ٽي هزار سوار ۽ ڏيڍ سو توبچي ۽ تيرانداز ڏاڻي طور رهايا ويا.

هن راڄڌانيءَ ۾ بن هندن تي (١٠٢٥٤ع) بندوبست جي ضرورت آهي. انهن مان هڪ سماواتي پرڳڻي ۾ ٻيو هالن واري پرڳڻي ۾. باقي پرڳڻن مان هڪڙي عملدار هٿان ڀل آ ڳڙي اچي ٿي.

چاڪر هالي واري راڄڌاني نڪريءَ جي پر ۾ آهي. هتي جابلو ماڻهو ڏاڍا سرڪش آهن، ان ڪري ٻيون پر پاسي جون قومون پڻ سرڪشيءَ سان هلن ٿيون. هتي شورا، سميجا دل ۽ ٻير ٻروچ رهن ٿا جيڪي حد کان وڌيڪ حرڪتي ۽ فسادي آهن. انهن کان سواءِ ٻليجا، ڪوريجا، لنجار ۽ ناريجا به هتي رهن ٿا. اهي چارئي قومون اصل کان جاگيردارن جي فرمانبرداري ڪنديون اچن ٿيون. هيءَ راڄڌاني ترخانن جي دور ۾ ڏاڍي آباد هئي. پر مٿي ڄاڻايل ٻهريون ٽي قومون ترخانن جي عملداريءَ لاءِ آزار جو باعث هيون، ايتري قدر جو ٺٽي جي حاڪم خسرو بيگ

(١) ذخيره الخوانين قلمي (٥٠٢) شير خان ١٠٤٠هه ۾ سبيءَ تي ڪاهه ڪئي.

جي وڏي پٽ رستم کي (۵۵۲-۱) شورن قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ شورن جي مٿان فوج چاڙهي ويئي، ۽ هو ڏانهن شورا نومڙين جي قوم سان ملي جبلن ڏانهن هليا ويا. خسرو بيگ ڪوهيار ۽ وڪار تائين جبلن جي وچان انهن جو پيڇو ڪيو، پر ڪيس ڪوبہ هٿ نہ آيو. نيٺ سيوهڻ کان پٺڪندي، هو واپس ٿيو ۽ ڪوبہ ڀونو ڪونہ پاريائين.

مرزا غازي ترخان (۱) جڏهن قنڌار جو صوبہ دار ٿيو تہ سائين ڏني نالي هڪ هندوءَ کي 'هندو خان' جو خطاب ڏيئي خسرو بيگ جي جاءِ تي ٺٽي موڪليائين. ان سان گڏ شهبازي نالي پنهنجي چاڪر کي 'خان' جو خطاب ڏيئي قاسم خان ارغون جي پٽن جي جاءِ تي نصرپور آماڻي ڇڏيائين.

سائين ڏنو جيئن ٺٽي پهتو تہ خسرو بيگ اتان نڪري هالن ۾ اچي ويٺو، قنڌار جي جاري ٿيل حڪم جي نتيجي جو انتظار ڪرڻ لڳو.

ايتري ۾ مرزا غازي (۲) جي موت جي خبر سائين ڏني جي ڪنن تائين پهتي، ۽ هو لڙ تڪڙ ۾ پنهنجا ماڻهو ساڻ ڪري، درياھ ٽپي، جبل جي وٽ وٽي سيوهڻ ڏانهن فرار ٿيو. جڏهن شورن جي ڳر ۾ پهتو تہ هي خسرو بيگ جي چورڻ تي ميڙاڪو ڪري سائس سامهون ٿيا ۽ نيٺ ان کي پڌا پور وٺي آيا، ۽ پوءِ سائس گڏ سندس پاءُ نارو کي جيڪو مرزا غازي وٽان 'شجاعت راءِ' جي خطاب سان نوازيل هو قيد ڪري پنهي جون سسيون لاهي ڇڏيائون.

---

(۱) مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ ترخان، پنهنجي پيءُ جي وفات ۱۰۰۸ھ ڌاري، اڪبر بادشاھ پاران ٺٽي جو صوبہ دار ٿيو ۽ جهانگير جي دور ۾ ڪيس قنڌار جي حڪومت سونپي ويئي.

(۲) وفات ۱۱- صفر ۱۰۲۱ھ.

انهن جي قتل کان پوءِ قنڌار کان آندل سندن عراقي گهوڙا، زريءَ پريل ڪپڙا، خرجينون، نغارا ۽ ٻيو سمورو سامان تاراج ٿي ويو.

مرزا غازيءَ جي وفات کان پوءِ جهانگير بادشاهه، مظفرخان معموريءَ کي ٺٽي موڪليو. انهيءَ زماني ۾ شمشير خان اوزبڪ سيوهڻ جو جاگيردار هو (١-٢٥٦). هن ٺٽي هزار چونڊ سورهيه ساٿهو خواجه جان سان گڏ مظفر خان جي همراهيءَ لاءِ روانا ڪيا: مظفر خان جڏهن ٺٽي پهتو ته خسرو بيگ اوزبڪن کي ڏسي هيسجي ويو ۽ پوءِ ڪيائين ته انهيءَ ايل سان ڪا کيڏ ڪرڻ کپي.

مظفر خان کي چيائين ته شورا، دل ۽ ٻيو وري ڪر ڪٽڻ لڳا آهن؛ توهين خواجه جان کي اوڏانهين آسائي چڏيو. اوزبڪ جيڪي اچا هن ملڪ جي ماڻهن کان واقف نه ٿيا هئا، انهيءَ حڪم مان سان ٻڌ تر ۾ پهچي روانا ٿيا؛ ٻئي پاسي هن تر جا ساٿهو جيڪي ٻن هزارن تائين سوار ۽ اٺن هزارن تائين پيادا گڏ ٿي چڪا هئا، لشڪر جا گهوٽ تازي ويهي رهيا.

اوزبڪ جيئن نيرون ڪوٽ جي قلعي واري لاگيتي ميدان وٽ اچي پهتا تـه ڪين پنهنجي ريت موجب آپيون ڏوپيون مٿن تي هيون. انهيءَ حال ۾ هن تر جي ماڻهن جڏهن پري کان ڪين ڏٺو ته پاڻ ۾ صلاح ڪيائون تـه اچو تـه اسين به ڪنب پايون؛ ۽ آهو ايئن جو اسان جي هڪ سوار سان چار پيادا گڏ هجن، ٻه هڪڙي پاسي کان ۽ ٻه وري ٻئي پاسي کان، ان کان پوءِ مغلن سان مهاڏو اٽڪائڻ گهرجي. انهيءَ سٽاءَ سان هوميدان ۾ لهي آيا. اوزبڪ جڏهن سندن گهيري ۾ آيا ته هنن جي پيادن، گهوڙن جي پٺ ورتي، ۽ اک ڇنڀ ۾ گهوڙيسوار پٽ تي پوندا ويا ۽ اجل جي منهن ۾ ويندا رهيا. خواجه محمد

سلطان اوزبڪ جيڪو شمشير خان جي بهادرن مان هو، انهيءَ جنگ جو بيڪ ٿي ويو ۽ پيا ميدان ڇڏي نيرون ڪوٽ جي قلعي ۾ اچي پناهي ٿيا، ۽ ٻيءَ ڏر وارا قلعي کي گهيرو ڪري ويهي رهيا.

اها خبر جڏهن شمشير خان کي پيئي ته سيوهڻ مان وڏو ڪٽڪ سنبرائي پاڻ به ان مان ڪڍ سندرو ٻڌي روانو ٿيو (٢٥٧-١). وگهوڙين کي جڏهن پتو پيو ته شمشيرخان پنهنجي هاوايل سپاهه جي مدد لاءِ پيو اچي ته قلعي جي پچر ڇڏي، پنهنجن ٽاڪن ڏانهن هليا ويا. خواجه جان، جنهن پڇي جان بچائي هئي، پنهنجي سورهين سميت قلعي مان نڪتو ۽ سيوهڻ ۾ اچي سامت جو ساهه کنيائين.

شورن جي قوم ۾ اسماعيل شورو ارڏائيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هي سائين ڏني هندو جو سائياري رهي چڪو هو. ميڻي جابلو قومن ٽوڙي انهي راڄڏاليءَ جي واڄن ۾ (سيوهڻ تائين) هن مان ڪنهن به قوم جي پڇڻ جي پيٽي نه هئي.

پيو دائود شورو، جيڪو خاسائي شورن جي ڳوٺ ۾ جبل لڳ رهندو هو: هن جي پاٽاري هوسڙن جي قوم جي چورن ملاحن مان پري پيئي هوندي هئي ۽ ڪليو ڪلايو درياهن ٽوڙي خشڪي رستن مان ڏاڙا هڻندو ٿي رهيو. ٽيون دل قوم جو مٽاهيو به نامي گرامي شاهينگ هو.

ٺٽي جي صوبه داري، شمشير خان اوزبڪ جي زماني ۾:

تاج خان (١) جي مرڻ کان پوءِ شمشير خان اوزبڪ کي (٢٥٧-٢) ٺٽي جو صوبه دار مقرر ڪيو ويو. هن جي بدليءَ

---

(١) وفات ١٠٢٣هه (ماثرالامراء، ص ٤٨٣-١. ذخيره الخوانين قلمي ص٣٩٧)

کان پوءِ سيوهڻ جي راڄڌاني مرزا دوست بيگ جي شراڪت سان مير ابوالبقا کي جاگير طور مليءَ.

هڪ دفعي هنن پنهنجي هڪ چاڪر، محبت، هٿان پيڙيءَ رستي نارلم (نار) جا گدرا شمشير خان ۽ مظفر خان ڏانهن روانا ڪيا، جيڪي تنهن زماني ۾ ٺٽي جا بخشي (پگهار ورهائيندڙ) هئا. جيئن اها پيڙي خاسائي شورن جي ڳوٺ وٽ پهتي ته دائود شوري وارا، هوسڙن جي قوم جا ماڻهو پنهنجين پيڙين تي چاڙهي، محبت چاڪر جي هٿان اچي ٺڳا ۽ ڪيس قتل ڪري گدرا دائود شوري جي حوالي وڃي ڪيائون. مير ابوالبقا کي جڏهن سڌ پيئي ته ڏاڍو ڏمريو. ان ئي ڏينهن سانجهيءَ جي نماز مهل سيوهڻ مان پيڙين ۾ سوار ٿي، ٿي پهر رات جا پنڌ هٽي، پوئين پهر من ۽ سيوهڻ واري گهٽ کان هڪ ڪوهه پرتي پڙيون جهليون لهي آيو (١٢٥٨-١)، ۽ خاسائي شورن تي حملو ڪيائين. هي جڏهن انهي ڳوٺ ۾ پهتو ته اتفاق سان دائود شورو، اڳوات پاپور پڌڻ تي، پنهنجي اهل عيال سميت جبل ڏانهن نڪري ويو. شاهي لشڪر شورن جي ڳوٺ کي باهيون ڏيئي، ساموهون آيل شورن ۽ هوسڙن جا ڪي ماڻهو قتل ڪيا ۽ ڳوٺ ۾ جيڪو مال متاع انهن جي وَر چڙهيو، سو غارت ڪري ڇڏيائونءِ اها ئي پهرين چپيٽ هئي جيڪا شاهي لشڪر طرفان شورن کي مليءَ.

ٺٽي جي صوبيداري، مظفرخان معموريءَ جي دور ۾:

شمشير خان جي بدليءَ کان پوءِ مظفر خان معموري ٺٽي جو صوبيدار ٿي آيو ۽ شمشير خان کي وري سيوهڻ موڪليو ويو. مير ابوالبقا کي چاچڪن جي راڄڌانيءَ ۾ داخل بدين ۽ چاڪر هالي جي راڄڌاني ۾ آيل نيرون ڪوٽ ۽ شال (ڪوئيٽا) جاگير طور ڏنا ويا (١٢٥٨-٢). هو حڪم ملڻ تي بدين هليو ويو.

مظفر خان، شال جي پرڳڻي ۾ رهندڙ سميجن جي سيڪت لاءِ پنهنجن انهن منصبدارن سان جيڪي ٺٽي ۾ سندس حاضر باش هئا، گهوڙا سنجي گهران نڪتو. مير ابوالبقا اڄا بدين مان ٺٽي ڪونه آيو هو. جڏهن مظفر خان جي فوج شال جي پسگردائيءَ ۾ پهتي ته دل قوم جو ناميارو سردار مناهيو پنهنجي ڪٽڪ سان اچي، ان جو گس جهلي، جنگ ۾ لڳي ويو، ۽ هن ڪيئي فوجي قتل ڪري ڇڏيا. مظفر خان اڪين سان سڀ ڪجهه ڏسي به ماٺ رهيو ۽ اتي ئي ديرو دمائي ويهي رهيو، سندس فوجي گاهه ٻڌي ۽ ڪاٺيءَ ڪيلي لاءِ پريشانيءَ ۾ پئجي ويا.

اوچتو مير ابوالبقا بدين مان ڌوڪيندو رات وچ ۾ اچي مظفر خان وٽ پهتو، ۽ ٻيءَ رات (٩٥٢-١) پنهنجي سوار جٿي سان اٺي وڳوڙين جي پويان پيو. ساري رات پنڌ هٽي صبح تي جبل جي پاسهين سان رهندڙ فسادين مٿان حملو ڪيائين، ۽ هزارين ماڻهو سندس هٿان مارجي ويا، جن جون سسيون لاهي مظفر خان وٽ کڻي آيو. اهڙيءَ ريت سميجن جي مهم سر ٿي ويئي. ان کان پوءِ مظفر خان مير ابوالبقا کي اتي ئي نيرون ڪوٽ جي قلعي ۾ رهائي پاڻ ٺٽي ڏانهن وريو. پنيان مير ابوالبقا پهر سميجن ۽ شورن کي (جيڪي حميد شوري جي ٽولي مان هئا) سيڪت ڏيئي سڌو ڪيو. انهيءَ سيڪت سان دل صفا دهجي ويا. مناهيو دل ۽ حميد شورو به خوار خراب ٿي حاضري ڀرڻ تي مجبور ٿيا ۽ ڍل ڏيڻ لڳا. انهن شورن سان داڙو بند واري ٽڪريءَ تي نور الله ۽ پاڻس شهيد ٿي ويا. (٩٥٢-٢) ۽ مير ابوالبقا کي فتح حاصل ٿي.

پڇاڙيءَ مير ابوالبقا کي ڪانگڙي (هندستان) جي مهم

تي وجڻ جو حڪم مليو، ۽ هو اوڏانهن هليو ويو (۱). هيڏانهن شورا، اسماعيل شوري جي سرداريءَ ۾ سرڪش ٿي ويا ۽ وري وڳوڙ ۾ منهن وڌائون. هنن رعيت جو آرڪو ترڪو هٽي ڇڏيو ۽ بابو پليجي جو باغ وڍي ويران ڪري ويا. مظفر خان سندن فساد جو ٻڌي پنهنجي پاٽڻئي مرزا محمد کي ڪمڪ ساڻ ڪراڙي انهن نياڳن جي پاڙ پٽڻ لاءِ روانو ڪيو. مرزا محمد نٽي ڪان نڪري، اسماعيل شوري جي ماڻهن سان مقابلو ڪرڻ لڳو. اسماعيل شوري جا حوصلا خطا ٿي ويا، هن جا ماڻهو پنهنجن پاڻ بچن کي باهر ڪيڻ ۾ اڙجي پيا. آخر اسماعيل هڪڙو گهٽ جهلي. پنهنجن پاٽپيءَ وارن سان گڏ لشڪر سان منهن ڏيندي مارجي ويو (۲٦۰-۱) ۽ مرزا محمد جي سوڀ ٿي ويئي.

ان کان پوءِ هو شورن واري علائقي ۾ رهي پيو. جتي به ڪيس شورن، پيرن ۽ دلن جو مال وغيره هٿ آيو سو ميڙي سڙيڙي ڪيترن ماڻهن کي بانـدي بڻايائين. شورن کي اهـو ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو. باقي شورا آباڻا ڪک ڇڏي زبون حالت ۾ جبلن اندر وڃي جُهڳيون اڏي ويٺا. سندن گذر بسر چورين چڪارين تي ٿيڻ لڳو، جنهن لاءِ هي جابلو ماڻهن سان ملي راڄن کي ڦريندا ٿي رهيا. دائود شورو اڃا انهيءَ حال ۾ هو.

شمشير خان اوزبڪ جهانگير بادشاه جـي حڪم ملڻ تي بهادر خان اوزبڪ جي ڪمڪ سان قنڌار ڏانهن راهي ٿي ويو، اتان خوشم بيگ جي بدليءَ تي سيوهڻ جـي حاڪميت پنهنجي مائٽ شاه خواجه جـي حوالي ڪري ڪيس هيڏانهن آساٽيائين. خامائي شورن جو ڳوٺ شمشير خان جي نئي جاگير ۾ هو (۲٦۰-۲).

---

(۱) ۱۰۲۴هه جي پڇاڙي يا ۱۰۲۵هه جي شروعات ۾ مير بوالبقا انهيءَ مهم تي روانو ٿي ويو- تذڪره اميرخاني.

انهن شورن جو مئهن سدائين جهيڙي ۾ هو ۽ پڻ به پوري ڪانه ٿي پريائون. شاهه خواجه پوياڙيءَ جي نماز کان پوءِ پيڙين تي سوار ٿي، پرڳڻه ٿتيءَ کان اڳ، سن کان ڪوهه ڪن پرتي بهڻ واري گهٽ وٺان لهي، منجهند جي مهل ڏوڙيا لائي خاسائي شورن تي وڃي ڪڙڪيو، جيڪي آتان ڏهن ڪوهن جي پنڌ تي هئا. انهيءَ چڙهائيءَ ۾ دائود شوري جا ڪيئي ماڻهو قتل ۽ قيد ٿيا، خود دائود شوري جي زال به جهلجي پيئي.

شاهه خواجه قيدين کي سيوهڻ آندو. دائود شورو زال جي ڪري عاجز ٿي، انهيءَ ڏنڪ جي پٺ وٺي، سيوهڻ آيو. جڏهن زال کي پنهنجي اکين سان ٻرائي بند ۾ ڏٺائين ته هيردل ٿي، سڀ ڏنڊ ڏوهه ڀري، زال جي ٻانهن ڇڏرايائين (١٦٢-١). ان ڏينهن کان پوءِ دائود شوري واري ڏر ڪرمش ۾ اچي ويئي. پهاڙيءَ جبل جو پاسو ڇڏي دربيلي جي ڪچي واريءَ زمين تي سيڪنهن پنهنجا گهر اڏيا، ۽ اجا تائين اهي ماڻهو رعيت جي روش سان هلندا اچن ٿا، منجهن ڪا به اڙانگوڙي ڪانه آهي.

ٺٽي جي صوبه داري، سيد بايزيد بخاري جي وقت ۾.

سيد بايزيد بخاري ١٠٢٨ هه ۾ ٺٽي جو صوبه دار ٿيو (١). هن جا پٽ ڏاڍا چالاڪ هئا، جهانگير بادشاهه جي حڪم سان لشڪر ساڻ ڪري جبل پاسي ويا، جتي ڪانهري قلعي ۽ انون

---

(١) مير بايزيد بخاري جلوس جهانگيري جي پندرهين سال (١٠٢٨هه) ڌاري ٻن هزارن ذاتي ۽ پندرهن سون سوارن جي منصب سان ٺٽي جو صوبه دار ٿيو. ان کان اڳ ۾ هو بکر جي زاجڌانيءَ جو فوجدار هو- مقالات ص ١٠٨. مير بايزيد ٺٽي ۾ وفات ڪئي ۽ مڪليءَ جي قبرستان ۾ سيد جلال بخاريءَ جي پرسان کيس دفنايو ويو. لب تاريخ سند جي مصنف لکيو آهي ته هو ١٠٢٥هه ۾ بکر آيو هو.

پيلي ٿائين گشت ڪيائون. ھتان جي سردارن کين مان ڏيئي، جهانگير بادشاھ جو خطبو جاري ڪيو ۽ سنڌس فرمانبردار ٿي ويا. اتان واپس ٿيڻ ٿي شورن ۽ دلن ڏانهن پيشقدمي ڪري، منن وچي ڪاهيائون (٢٦١-٢) جيڪي جبل جي پر پاسي پکڙيل هئا. جيئن شڪارگاهن ۾ شڪار ڪيو ويندو آهي، تيئن انهن بد نصيبن جو گهيرو ڪري، منجهائن ڪيترن کي قتل ڪيو ويو، ۽ جهونجهار نالي اسماعيل شوري جو پٽ ٻين سان گڏ قيد ٿيو. سندن مال اسباب هڙ ئي تلف ٿي ويا. جيڪي ماڻهو قيد ٿيا تن کي هن ٽنڊي ۾ پهنچي ٻيءَ سيد بايزيد وٽ آندو، جتي اسماعيل شوري جو پٽ جيل ۾ مري ويو. هن حملي ۾ شورن ۽ دلن جي جڙ نڪري ويئي. سندن ڪيترا ماڻهو جبلن ڏانهن وچي جابلو ماڻهن سان ويئا ته ڪي رعيتي راڄ وانگي ملڪ ۾ رهي پيا. اڄا تائين انهيءَ ربت سان هلن ٿا ۽ چاڪر هالي جي راڄڌانيءَ جي رعيت کي هنن مان ڪوبه خوف خطرو ڪونهي.

پر قوم جا ماڻهو بابو پليجي جا مائٽ هئا، هي دلن ۽ شورن جي حمايت کان سواءِ بنهه چورا ٿي پيا (٢٦٢-١). ھونءَ به ٿورائيءَ ۾ هئا، تنهن ڪري بابو پليجي جي پر ۾ لڏو لاهي اچي ويٺا. بابوءَ ڇا ڪيو جو نيرون ڪوٽ ۾ رهيل سيد بايزيد جي ٿاڻي تي وچي ٽپال ڀچاپائين. هن سڄ اپرئي پيرن جي سنڌ هٿي کهڻ کي ماري ڇڏيو، ۽ ڪن رعيتي راڄ ٿي رهڻ جي آڻ مڃي ڇڏي.

سيد بايزيد جي زماني ۾ ٽنهي قومن کي چڱي ڦيهه ملي ويئي. پر هيڏانهن هي ڊرا ٿيا، ته هوڏانهن وري جبل جي نومڙين جي قوم جي ماڻهن جي (جيڪي سيوهڻ پاسي نڪر ۾ ويٺل هئا) اچي پيکهي مٽي، جن چاڪر هالي جي راڄڌانيءَ جي رهاڪن جو ويهڻ وهم ڪري ڇڏيو. اتان جي جا گيرداون پنهنجيون ڪي دهون سنڌن حوالي ڪري، انهيءَ ڏي وٽ وسيلي، پيون جا گيرون

آباد ڪيون (٢٦٢-٢). هاڻ نيرون ڪوٽ ڪان، وٺي اويس قرنيءَ جي نظرگاه تائين نومڙين جون وستيون آهن، انهيءَ نظرگاه جو بيان اڳتي هلي ڪيو ويندو.

هيءَ راڄڌاني ۽ چاڪر هالي واري پاسي ڪان ٺٽي جو ڪجهه حصو، ساڪري جي پرڳڻي تائين انتظام طلب آهي. ساڪري واري پرڳڻي جي پاسي ڪرمتي ڀروچ ۽ جوکيا وهن ٿا، هنن جو تعداد پيادن ۽ سوارن سميت ٽن هزارن مڙسن تائين ٿيندو. هي آن ۽ دنيا ڀل طور ٺٽي جي صوبه دار کي ڏيندا آهن ۽ هروڀرو ڪنهن وڳوڙ جي ويجهو نٿا وڃن. تنهن هوندي به ٺٽي جي صوبه دار ناريلي واري قلعي کي ٿاڻي جي صورت ۾ آڏي ڇڏيو آهي، جيئن انهن ماڻهن جي خبرچار پوندي رهي.

سيد بايزيد جي عملداريءَ ۾ جوکين ڪان ڪا خطا ٿي هئي، جنهن جو احوال هن ويت آهي ته (٢٦٣-١) سيد بايزيد، هڪڙي شاه محمد نالي پنهنجي نيپاج کي پنجاه سوارن سان ناريلي جو ٿاڻيدار ڪري موڪليو. هي ڏرڙي طبيعت وارو هلڪڙو ماڻهو هو، سو ڪنهن لڳان بجاءِ جوکئي جي پٽ حاجيءَ سان گهرو پيو ۽ پنهنجو پادر لاهي ڏانهنس اڇلايائين. جوکين کي باهه وٺي ويئي، ۽ سيئي مڙي سيڙي لڏي پلاڻي جبل ڏانهن آهيا. شاه محمد پنهنجا ماڻهو ساڻ ڪري سندن پٺيان ويو، گهڻيون ئي صلح جون ڳالهيون ڪيائين، پر هنن ڪيس رکو جواب ڏيئي ڇڏيو. آخر اهو جنجهٽ وڃي جنگ تائين پهتو.

شاه محمد جي ماڻهن وٽ ڪي ٿورا هٿيار (ترارون ۽ نيزا) هئا، جن سان جُلهون ڪرڻ لڳا. ٻئي طرف جوکين تيرن جي وڇڙهه شروع ڪئي جنهن ۾ شاه محمد جا پنجاهي ماڻهو پورا ٿي ويا. جوکيا سندن گهوڙا ۽ هٿيار پنهوار هٿ ڪري وڃي جبل پيڙا ٿيا (٢٦٣-٢). انهيءَ معاملي جي ڪري سيد بايزيد ماڻهن کي جهلي ڇڏيو ته آن يا پيون شيون جبل ڏانهن نه

ڪٿي وڃن. آن کان پوءِ جوکين جا چڱا مڙس قول وٺي، ونس آيا ۽ ساڻس واڇوٽي فيصلو ڪيائون.

اهي جوکيا ۽ ڪرمتي پروچ وري به رکي رکي سيوهڻ سان هٿ چراند ڪندا رهن ٿا، هنن جي نومڙين سان به اصل کان دشمني هلندي اچي ٿي ۽ ٻنهي ڌرين ۾ سدائين هيئس ڪينس رهي ٿي پر نومڙيا گهڻن ٻانهن جي ڪري هنن کان زور آهن.

ٺٽي جي عملداريءَ ۾ ان جي بٽئيءَ جو رواج آهي ۽ اڃا تائين اها ريت هلندي پيئي اچي. بٽئيءَ جو اهو رواج وڌيڪ آباديءَ جو باعث بڻجي ٿو. جيڪڏهن جاگيردار بٽئيءَ ۾ اڌ کان مٿي وصولي نٿا ڪن ۽ پٺي فصل لهڻ تائين ڪوڙن بهانن سان رعيت جو حصو نٿا کائين ته آباديءَ تي ان جو سٺو اثر پوي ٿو. هن ملڪ جي بهتري ان ۾ آهي ته ملڪي انتظام بابت قانونگوين کان تفصيل گهرائي ان جي تحقيقات ڪرڻ ۾ اچي (٢٦٤ع-١). ۽ جاگيردار جيڪا مٿين اڳاڙي ڪندا ٿا رهن، تن جا سڀئي ڪوڙا بهانا رد ڪري رعيت تان اهو آزار لاٿو وڃي.

هڪ ڀروسي جوڳي امين کي مقرر ڪري ان تي اهو ڪم رکيو وڃي ته ملڪ جي آباديءَ ۽ ويرانيءَ جو هر طرح خيال رکي. جيڪڏهن ڪابه گهٽ وڌائي ٿئي ته ان بابت ڪانئس ٿي پڇا ڪئي وڃي. ان سان گڏ جاگيردار کي جهلي ڇڏجي ته هو دستور کان وڌيڪ رعيت جي فصل مان ڪابه وصولي نه ڪري.

ملڪ جي سرحدن کي وڳوڙين جي ڪونس کان بچايو وڃي، جيئن هڪڙي ٻي ملڪ سان ڏهم ملڪ پيا پيدا ٿي سگهن ۽ سڄو ملڪ ترخانن واري دور وانگي آباد ٿيندو رهي، رعيت زور وٺي، ۽ جاگيردارن جو ساٿ ڏيئي، وڳوڙين جي پاڙ پٽي ڇڏي.

ترخانن جي زماني ۾ ملڪ جي آباديءَ جو ڪارڻ اهوئي هو ته هنن بٽئيءَ کان وڌيڪ رعيت وٽان ڪابه وصولي نه ٿي ڪئي، ڪٿي ٽيون حصو ته ڪٿي چوٿون حصو (٢٦٤ع-٢)

پئي ورتائون. ان ڪري ملڪ بہ آباد هو، رعيت بہ راضي رهندي ٿي آئي، ۽ وڳوڙين ڪي هوڏ ۾ اچي رعيت سان هٿ اٽڪائڻ جي ڪابہ مجال نہ پئي ٿي.

هن وقت حالت اها آهي جو ڪن جاگيردارين جي بيجڙيءَ روش جي ڪري هڪ پاسي رعيت پنهنجي روزگار کان محروم آهي تہ ٻئي طرف وڳوڙي زور وٺي ٿا وڃن ۽ رعيت انهن جي اوڏائين ۾ اڙجي ٿي وڃي. پر جي رعيت جاگيردارن جي آڏل ۾ ٿي اچي تہ اهي ظالم ان جو ويتر خانو خراب ڪري ٿا ڇڏين. جيڪڏهن ڪو جاگيردار خدا ترس آهي تہ ماڻهن کي آٿت ملي ٿو وڃي ۽ جاگيردار پاڻ بہ امن ۾ ٿو رهي. ساڳئي وقت هن جي جاگير جو هر فصل سال بسال زياده پيداوار ڏيندو رهي ٿو. ان جي پيٽ ۾ ظالم جاگيردار جو فصل سدائين ڪوٺ ۾ آهي. نتيجو آخر هي ٿو ٿئي تہ اهو جاگيردار بيزار ٿي جاگير بدلائڻ جا جتن ٿو ڪري (١-٢٦٥)، ليڪن پنهنجي ظلم ستم کان باز نٿو اچي، جنهن ۾ هن جي پنهي جهانن جي ڀلائي آهي.

گهوڙن جي خرچ پکي لاءِ اڳاڙي ڪرڻ جيئن تہ شريعت جي روءِ سان بي واجبي آهي، ان ڪري اهو اجايو بار بہ ٺٽي جي رعيت کي بخش ڪرڻ کپي. اها آڳاڙي پرڳڻن جي جمع بنديءَ ۾ آندي وڃي، ڇاڪاڻ تہ اها ڳالهہ بہ رعيت لاءِ ڪنهن آزار کان گهٽ ناهي. انهيءَ اڳاڙيءَ جي بهاني عاملن، اربابن، وئيسن ٺوڙي قانون گوين جو مَن وڌي ٿو وڃي. ان کان علاوه جيڪڏهن ٺٽي شهر جي ڪوتواليءَ کي بہ اڳئين دستور موجب انهيءَ حساب کان الڳ ڪيو وڃي، تہ ٺٽي جي رهاڪن جو گهڻو فائدو ٿي پوندو. ڇاڪاڻ تہ ڪوتواليءَ جو ٺاڪ صوبہ دار جي جاگير ۾ رهي ٿو، ۽ هن زماني ۾ وراي ڪو خدا ترس ماڻهو نبيءَ جي شرع جو تابع هوندو، ان ڪري اها پڪ آهي تہ ڪي صوبہ دار دنيا جي لالچ کي وچ ۾ آڻي ڪيترن اشرافن کي

حق پليءَ لہ وجهندا ۽ ڪانہ ڪا ٽڪ ٿاهي هن ملڪ جي باشندن کي پيا عذاب ڏيندا (٥‏٢٦-٢).

هي محصولن کان وڌيڪ ماڻهن تي چٽيون وجهن ٿا جيڪي سندن وس کان ٻاهر آهن ۽ ماڻهو هلاڪيءَ ۾ پئجي ٿا وڃن.

”ماڻهن کان جڏهن وطن کسجي ٿو تہ دين دنيا جون هزارين خرابيون منجهن پيدا ٿي پون ٿيون، ڇا لاءِ تہ جهان جو مدار معاشي وسيلن تي آهي.“

جيڪڏهن شاهي ڪوتوال سرزمين تي آهي ۽ انصاف ٿئي ٿو، تہ ماڻهو شرافت سان هلن ٿا ۽ بادشاهت بہ وسيع ٿئي ٿي، هر شخص تي ڏوهہ موجب شرعي ڏنڊ پوي ٿو ۽ اهو بيت المال ۾ داخل ٿئي ٿو. ان حالت ۾ ملڪ جي ڪهڙي بہ علائقي ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ لاءِ ڪو آزار پيدا نٿو ٿئي. تنهن ڪري شاهي ڪوتوال جو هجڻ ضروري آهي، ان لاءِ تہ زماني ۾ گهڻا فساد ٿيندا رهن ٿا، ڇڱائي انهيءَ ۾ آهي تہ هن باري ۾ احتياط کان ڪم ورتو وڃي.

باب چوٿون

سيوهڻ جو بيان

هن ۾ پنج فصل آهن

فصل پهريون

سيوهڻ جي پرڳڻن جو مختصر احوال

سيوهڻ، ڪچي پراڻي قلعي جي صورت ۾ مٽيءَ جي وڏي دڙي تي درياهه جي سيتپور ناهران طرف واري ڪناري تي آباد آهي. درياهه قلعي جي اترئين پاسي ۽ شهر ان جي ڏاکڻين طرف اچي ٿو. قلندر شهباز (١) جو مقبرو شهر جي پچاڙيءَ ۾ ۽ مخدوم ڇٽي امراڻي (٢) جي مزرا شهر کان اڌ ميل جي مفاصلي تي آهي. ٿورو پريان جبل نظر اچي ٿو، جنهن جو پٿر ڪچو ۽ واريءَ گاڏڙ سائي رنگ تي آهي، ان جي ڊيگهه (٢٦٦-٢) ڇهه ميل ۽ ويڪر اڌ ميل کن ٿيندي. جبل جي مهاڙيءَ ۾ يڪ ٿنڀي (٣) تي ننڍي ٽڪريءَ تي هڪ جاءِ آهي جا ڪنهن زماني ۾ يڪي ٽڪريءَ مان گهڙي ناهي،

---

(١) ڏسو تعليقات. (٢) ڏسو تعليقات، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾.

(٣) انهيءَ هڪ ٿنڀيءَ بابت تحفة الڪرام جو مصنف لکي ٿو ته

اها ٽڪريءَ جي دڙي تي هڪڙي ٿنڀي مٿان بيٺل آهي، ماڻهو ان کي عقيدت مان قدرتي جاءِ ڪري ٿا سمجهن. هي هرڪو سير لاءِ اچي چت تان بيهي نظارو ڪريٿو. چون ٿا ته چار ولي مخدوم جلال جهانيان (؟)، شيخ عثمان مروندي، شيخ فريد (متوفي ٦٦٤ هه) ۽ شيخ بهاءالدين (متوفي ٦٦١ هه)، هتي چلي ۾ ويٺا هئا. هيءَ نهايت هاڪاري ۽ سڳوري جاءِ آهي (جلد ٽيون ص ١٣٦).

اها هڪ ٿنڀي اڃا سوڌي سيوهڻ جي ريلوي اسٽيشن جي سامهون موجود آهي. هينري ڪزنس (*Henry Cousens*) پنهنجي ڪتاب (*The Antiquities of Sind 1929*) ۾ لکي ٿو:

There is a small cave between the town of Sehwan and the Bandar, called the "Ek Thamb" or 'one pillared cave', which was uisited by Dr, Wilson and is noticed in his "Memoir on the Cave Temples, Etc, of Western India" PP, 45.

حقيقت ۾ اها هڪ ٿنڀي توڙي ٻيا غار جيڪي سيوهڻ جي جبلن ۾ ڏٺا وڃن ٿا، تمام آڳاٽي زماني ۾ هتان جي اصلي رهاڪن جا ماڳ هئا. (ڏسو ساڳيو مٿيون ڪتاب.)

هڪڙي ٽنهي تي بيهاري ويئي هئي، ان کي حضرت عليءَ جي نظرگاهه به سڏيو وڃي ٿو.

انهيءَ ٽڪريءَ تي مؤلف جي والد (مير ابوالقاسم نمڪين) بکر جي ’صفه صفا‘ وانگي ’صفه وفا‘ نالي ويڪرو ٿلهو ٺهرايو هو، جتي چاندوڪين راتين ۾ سندس ڪچهريون لڳنديون هيون. دستور موجب اهل علم مهمانن ٻوڙي سپاهين جي خاطر تواضع نار جي گدرن سان ڪئي ويندي هئي. اهڙا جاءِ اجها سوڏي (١٠٤٤ هه تائين) قائم آهي، جنهن جي پکيڙ اڌ ميل ۾ ٿيندي. هتي ڳاڙهي واري عام آهي، ان ۾ ريگ ماهي (١) جام ٿئي ٿي، جنهن جو شڪار اونهاري جي مُنڊ ۾ مينهوڳيءَ کان اڳ ڪيو وڃي ٿو (٢٢٧-١). هتان جي واريءَسي زمين مان قدرتي پاڻيءَ جا ڪيئي چشما ڦٽي نڪرن ٿا، جيڪي هڪٻئي سان لاڳيتا آهن. اهي چشما لعل شهباز جا ليکيا وڃن ٿا. قلندر جا مجاور انهن جي پاڻيءَ تي پوکون ڪندا آهن (٢). شهر جا ماڻهو جيڪي وڏي ’ڍڪري‘ (وهندڙ چشمي) تائين نٿا پهچي سگهن، تن مان هندو خاص ڪري هتي زالين مردين اچي وهنجندا آهن. هيءَ ننڍي واهي سڏبي آهي (٣). وڏي واهيءَ جو احوال اڳتي ايندو.

---

(١) ريگ ماهي Sand Lizard جنهن کي سنڌي ۾ مکٽي جوندا آهن: هيءَ چڇي (ڪرڙي) جيتري، ان جهڙي، مگر سهڻي ۽ چلڪيدار ٿئي ٿي: حڪيم انهيءَ کي دوائن ۾ ڪتب آڻيندا آهن. (مترجم)

(٢) اهي چشما اجا تائين موجود آهن ۽ قلندر جا مجاور انهن جي پاڻيءَ تي پوک ڪندا رهن ٿا. زمين جو اهو ٽڪرو قلندر جو باغ سڏجي ٿو. ان کي لعل جي واهي به چون ٿا.

(٣) تحفته‌الڪرام جي لکت موجب ٽڪر جا وهندڙ چشما عجائبات مان آهن، جتي مريض غسل ڪري شفاياب ٿين ٿا: هتي سدائين پاڻي وهندو رهي ٿو، ۽ هندو خاص موقعن تي پوڄا ڪرڻ ايندا آهن (جلد ٽيون ص ١٣٥).

شهر ڪان ٽي ڪوهه پرڀي ڀڪو ڀهاڙ آهي، جنهن جو پٿر اڇو ۽ سخت ٿئي ٿو. اهو ڀهاڙ ڏکڻ ڏانهن وڃي سمنڊ ۽ ڪيچ مڪران سان ملي ٿو ۽ اتر ۾ قنڌار، ڪابل ۽ ڪشمير جي (٢٦٧-٢) ڀهاڙن سان ڳنڍيل آهي. هن جي وچاڳ ۾ گهڻي آبادي ٿئي ٿي، آسپاس جا ٻروچ ٿوري ڀيا ماڻهو هتي هڪ هنڌ ويهڻ بدران جتي به ڳاهه ڀڻو گهڻو ٿا ڏسن اتي لڏو لاهي ٿا ويهن. هتي ڪي قلعا به آهن، جن ۾ ٻوڪي راهي ٿئي ٿي، جهڙوڪ: ڪانهري (١) وارو قلعو، انسون ڀيلو، ڪوهيار ۽ وڏڪار وغيره. انهيءَ ڀهاڙ جي ڀويان لڪيءَ واري جبل تي ڀڪ سرو قبو نظر اچي ٿو، جو اڄڪلهه ويران آهي. اهو قبو شهر ڪان چئن ڪوهن تي ٿيندو ۽ مرزا محمد باقيءَ جي ماڙيءَ نالي مشهور آهي. هن جبل مان ٻه واٽون نڪرن ٿيون، هڪڙي باقيءَ جي واٽ سڏجي ٿي، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اها مرزا محمد باقي ترخان (٢) ٺڪر ٺڪائي ڪيرائي هئي، ٻي گهاٽي واري واٽ آهي جا مٿينءَ ماڙيءَ وٽان لنگهي ٿي. انهيءَ واٽ تي (٢٦٨-١) گهاٽي جهڙو ڀٽر پيل آهي، جنهن ڪان هن تي اهو نالو پيو هو. هي ٻئي جوڪائتيون واٽون آهن، جنهن ڪري ورلي هتان لنگهندڙن جي جان بچي سگهي ٿي. ڪيئي ماڻهو هن پاسي جي ٻروچن هتان شهيد ڪيا چڪا آهن. هن ٺڪر ۾ ڪيئي شهيد ۽ غيب وارا پيا ٻجهن، ڪيترا پيرا اڏرات جي وڳڙي ۾ انهن جي ذڪر جو آواز وڏي واڪي ٻڌڻ ۾ آيو آهي. انهيءَ ٺڪر جي هيٺاهينءَ ۾ مرزا جاني بيگ ترخان اڪبر بادشاهه جي فوجن سان مقابلو ڪيو هو، جن کي خانخانان سيوهڻ جي قلعي کي گهيرو ڪرڻ لاءِ ڇڏي، پاڻ چاچڪان جي

(١) ڪانهري اڃا موجود آهي.

(٢) مرزا محمد باقي ولد مرزا عيسيٰ ترخان سنڌ جو حڪمران، ٩٧٤-٩٩٣ ھ سندس حڪومت جو زمانو هو.

واڇڏانيءَ ۾ جون (جوڻ) ڏانهن هليو ويو هو. مرزا جاني بيگ کي نيٺ شڪست آئي، جنهن سندس ڇيلهه ڀڄي ڇڏي. راجا ٽوڏرمل جو پٽ دارو (١) انهيءَ جنگ ۾ مارجي ويو (٢). (٢٦٨-٢).

---

(١). ذخيرةالخوانين (قلمي) ۾ اهو نالو ڏارو لکيل آهي.

(٢) ذخيرةالخوانين (قلمي) مان انهيءَ جنگ بابت هن ريت معلوم ٿئي ٿو: سال الاهي ٣٥ مطابق ٩٩٨ هه ملتان ۽ بکر جي حڪومت جيئن خان خانان کي ملي ته ڪيس سنڌ ۽ ٺٽي جي حڪومت هٿ ڪرڻ جو حڪم پهتو. انهيءَ مهم سر ڪرڻ لاءِ ميان محمد خان نيازي، فريدون خان برلاس، شاه بيگ خان ڪابلي، سيد بهاءُالدين بخاري، شير خان، جانش خان بهادر، مير معصوم بکري ”نامي“ (مؤلف تاريخ سنڌ) بختيار بيگ، قرا بيگ ترڪمان، ڏارو ولد راجا ٽوڏر مل وغيره خان خانان سان گڏ روانا ڪيا ويا. ملڪالشعراء فيضي انهيءَ روانگيءَ جي تاريخ ”قصد تته“ مان ڪڍي آهي. (خان خانان) ٺٽي لڳ جوڻ پرڳڻي ڏانهن هليو ويو. سيد بهاءالدين بخاري وري بختيار بيگ، قرابيگ ترڪمان، مير محمد معصوم بکري، حسن علي عرب ۽ ٻين چاڪرن کي ساڻ ڪري سيوهڻ پهتو. اها خبر جڏهن خان خانان کي ملي ته هڪدم ميان دولت خان لوڌي سپهه سالار ۽ بينظير بهادر (وقت جي رستم)، خواجه رستم بخشي، ميان محمد خان نيازي، ڏارو پٽ راجا ٽوڏرمل، دلپت ولد راء رائسنگهه پرتو ۽ بهادر خان ترين کي سيوهڻ اماڻيائين. اهي روزانو اسي ميلن جو پنڌ هڻي، سيوهڻ وٽي پهتا. ٻي ڏينهن مرزا جاني بيگ پنهنجيون فوجون سنبرائي سامهون ٿيو، جن جو تعداد پنجن هزارن سوارن ٽائين هو ۽ هيڏانهن صرف ٻه هزار سوار هئا، جن بادشاهي اقبال جي آسري مهاڏو ڏنو. ٻنهي ڌرين ۾ سخت جنگ لڳي، راجا ٽوڏرمل جو پٽ ڏارو ٽڙسيءَ سان وڙهندي مارجي ويو. ميان محمد خان نيازي پنهنجي سر پاڻ پتوڙي پنهنجن ماڻهن کي موت جي منهن ۾ ڌڪيندو رهيو. دولت خان لوڌي ايڏا جتن ڪيا جي ان ڪان ٻڇي سگهيا ٿي. دلپت چڱن سون راجپوت سوارن سان دل ٻڌي جنگ ۾ ثابت قدم رهيو. مير محمد معصوم بکري ۽ شاه بيگ خان به وسان ڪين گهٽايو.

مرزا جاني بيگ جي ڏاڍي ڳولا ڪئي ويئي، جيڪو هيلتائين شاهقاسم ارغون سان گڏ جنگ جي ميدان ۾ موجود هو، پر شڪست جا آثار ڏسي شاه قاسم مرزا جاني بيگ جي پنيان اهو چوندي فرار ٿيو ته حياتي آهي ته پيهر جنگ ڪئي ويندي. پوءِ ٻئي ڄڻا ”نواري“ طرف هليا ويا، ۽ وري انڙپور ۾ مرزا جاني بيگ سورچا ٻڌي ويهي رهيو. خان خانان پيهر ٽس گهيرو ڪيو، ڏهاڙي چڪريون لڳنديون رهيون، آخر توبن بندوقن جي هڻ مار وچي هند ڪيو ۽ صلح جاسانباها ٿيا ... (قلمي ١٦-١٧-١٨) (هن واقعي جي وڌيڪ تفصيل بابت ڏسو تاريخ سنڌ مير معصوم ص ٢٥١-کان-٢٥٦).

انهيءَ سيوهڻ واري قلعي مان يارهن پرڳڻن جو لاڳاپو وهي ٿو، جن مان اٺ پرڳڻا درياهه جي هن پر قلعي طرف ۽ ٽي پرڳڻا درياهه جي پرئين پاسي آهن. مٿين اٺن پرڳڻن مان هڪ وڏو پرڳڻو باغبان جو آهي، جنهن ۾ هيٺيون چار قومون ۽ ذاتيون رهن ٿيون. باغبان جا ملڪ، پنهور، ابڙا ۽ سميجا تنهن کان سواءِ:

١- جوٽيجن جي قوم،
٢- پربن جي قوم،
٣- بکيجن جي قوم-

اهي سڀئي (قومون ۽ ذاتيون) رعيت ليکجن ٿيون. منجهن ڪابه اڙانگوڙي ناهي، ساڳئي وقت سرڪاري ڍل به پرين ٿيون.

٤- ٿيبن جي قوم.

اها قوم سميجن وانگي ڏاڍي شوم آهي. جيڪڏهن فصل لهڻ مهل سرڪاري عملدارن جي مٿانئن چڙهائي ٿئي ٿي ته ڪجهه نه ڪجهه ڍل ڏين ٿا، نه ته ڪا شيءِ وٺائڻن وصول نٿي ٿئي. هن قوم جا چار ڳوٺ آهن، جن مان ٽن جو تعلق (١٦٩-١٢٦٩) مٿين پرڳڻي سان آهي. انهن ڳوٺن کي ڪنڊڪوٽ، چني (١) ۽ ٿيبن جو ڳوٺ سڏيو وڃي ٿو. چوٿون پنيجي (٢) ڳوٺ آهي، جيڪو بکر جي راڄڌانيءَ واري ٽڪر جي پرڳڻي سان تعلق رکي ٿو.

سمن جي دور ۾ هي پرڳڻو حد کان وڌيڪ آباد ۽ سرسبز هو. مخدوم جعفر بوبڪائي جيڪو سنڌ جي مشهور عالمن مان هو، مرزا عيسيٰ ترخان (٣) کان نقل ڏو ڪري ته شاهه بيگ

---

(١) چني ڳوٺ اڃا تائين موجود آهي.
(٢) اهو ڳوٺ اڃا سوڌو موجود آهي.
(٣) مرزا عيسيٰ ولد عبدالعلي ترخان سنڌ جو حاڪم (٩٦٢ کان ٩٧٤ هه تائين).

ارغون جي فوج جيڪا قنڌار کان سنڌ ڏي مقرر ڪيل هئي، تنهن هتي پهچي باغبان پرڳڻي کي ڀيل ڪري ڇڏيو، هتي هڪ هزار اٺ باغن جي نالن ۾ وهندا هئا، جيڪي هنن هٽ ڪيا. انهيءَ مان هن پرڳڻي جي آبادي ۽ وسنديءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. اهو پرڳڻو ترخانن جي زماني ۾ پڻ چڱيءَ طرح آباد هو. (١) سلطان محمد برتتڪاني (٢) ارغون هن پرڳڻي جو ڄاڳيدار ٿيو. هي ڪيترن جاين تي قلعا جوڙائي (٩٢٩-١) پنهنجا ماڻهو اتي مقرر ڪري، پاڻ قلجي (٣) وارو قلعو وسائي ويٺو، جنهن ڪري رعيتي ماڻهو وڳوڙين جي گهمسان کان امن امان ۾ هئا.

هن علائقي ۾ جيئن ته ٻه بخت چاندين ۽ ٿيٻن جي گهاٽائي آهي ۽ هتي پوريءَ ريت ڄاڻا قائم ڪري نٿا سگهجن، ان ڪري ڪيئي ديهون ويران رهن ٿيون. هن پرڳڻي ۾ ستها نالي وڏي

---

(١) مير معصوم تاريخ سنڌ ۾ لکي ٿو . انهن ماڻهن (ارغونن) ٩٢١ هه ڌاري ڳاهن ۽ باغبانن کي اچي ڦري ناس ڪيو. مخدوم جعفر (ولد عبدالڪريم عرف ميران ولد يعقوب بوبڪائي) سنڌ جي گذريل دور جو برک عالم.

ارغون جي اها ڳالهه سڄو هفتو ملڪ پيليندي رهي.

(تاريخ معصومي ص ١١٠)

(٢) پ- واري نسخي ۾ برنتقاني لکيل آهي.

(٣) قلجي اڄا موجود آهي.

ڊنڊ آهي، جنهن ۾ پرڪلڪي (ٻوڙي) (١) مڇي جام ٿئي ٿي.

ٻيو پرڳڻو پاٽ آهي (٢). هتي خواجن جو امن پسند راڄ رهي ٿو، جنهن کي جاگيردار جي آڀل جي ضرورت رهي ٿي.

ٽيون پرڳڻو نيرون وارو قلعو (٣) آهي. اڳئين زماني ۾ هن ڳوٺ کي واهي سڏيو ٿي ويو. هتي جبلن سان پاڻيءَ جي ڪاريز وهي اچي ٿي، جنهن سان چار واهيون نڪرن ٿيون (٢٧٠-١). اهي واهيون پٽن ۾ وڃي پوَن ٿيون جتي ماڻهو پوکي راهي ڪندا آهن.

پهريان هي ڳوٺ ماڇين جو هو، جيڪي ڏاڍا اڙي باز هئا ۽ جاگيردار کي ڪا به ڍل نه ٿي ڏنائون. بختيار بيگ ترڪمان انهن تي ڪاهي ڪين مت ڏني. پوءِ انهيءَ ڳوٺ تي اڪبرآباد نالو رکي، ان کي پنهورن جي حوالي ڪيائين، جيڪي رعيتي ريت هلندا ٿي رهيا. هرهڪ واهيءَ تي انهن کي مقرر ڪيائين. هڪ واهي موسي پنهور کي، ٻي عيسي پنهور کي، ٽين دائود پنهور کي ۽ چوٿين جلال پنهور کي ملي. اڃا تائين اهو ڳوٺ پنهورن وٽ آهي، جو هن کان اڳ باغبانن جي پرڳڻي ۾ داخل هو.

شمشير خان اوزبڪ جي ڏينهن ۾ اهو ڳوٺ باغبانن جي پرڳڻي کان الڳ ڪري، ان کي نيرون ڪوٽ جو نالو رکي، سيوهڻ جي واڄڏانيءَ ۾ ڏنو ويو ۽ احمد بيگ جي زماني ۾ (٢٧٠-٢) بلڪل ان کي ويراني ورائي ويئي.

---

(١) هڪڙي قسم جي مڇي.

(٢) پاٽ جو شهر اڃتائين باقي آهي، اڳئين زماني ۾ هي شهر پرڳڻي جو مرڪزي شهر هو.

(٣) هن وقت اهڙي نالي وارو ڪو به ڪوٽ يا ڳوٺ موجود نه آهي.

چوٿون ڳاهن وارو پرڳڻو آهي، هن وڏي پرڳڻي ۾ ڪي هيٺيون قومون ۽ ذاتيون رهن ٿيون (١).

١- پنهور جيڪي قريشي سڏئين ٿا بيبي حليمه (حضور اڪرم جي دائيءَ) جو اولاد چوائين ٿا.

٢- ڪوريجا.

٣- سميجا ٻُڪيجا

٤- سميجا ٿيبا

٥- راهه پوٽا، هي پڻ سميجن مان آهن.

٦- ڀان

٧- سيد

٨- شيخ

هن پرڳڻي ۾ پنهورن ۽ سميجن جي گهڻائي آهي. هي پرڳڻو ڪنهن حد تائين پرامن رهي ٿو. هتان جي رعيت جاگيردار کي ڏيل ڏيڻ يا وڳوڙن تي ڪاهڻ مهل ڪا به ڪوتاهي نٿي ڪري ۽ هروقت سندس مددگار رهي ٿي ۽ ڏيل ڏيڻ ۾ به نهڪر ڪانه ٿي ڪري، ليڪن احمدبيگ جي ظلم سبب (١٧٢-١) هي پرڳڻو پوئتي پئجي ويو آهي، خاص ڪري ٽڪر وارا ڳوٺ وسنو ڪان خالي آهن.

پنجون بوبڪن جو پرڳڻو آهي، هتي به ڪيئي ماڻهو رهن ٿا:

١- بوبڪ، جيڪي پاڻ کي خلجي ٿا ڪوٺائين، هنن ۾ مخدوم

---

(١) ڳاهن جو ڳوٺ سيوهڻ کان ٢١ ميلن جي فاصلي تي اتر اولهه واريءَ ڪنڊ کان آهي.

جعفر (١) بوبڪائيءَ جي اولاد مان ڪي مخدوم آهن، جيڪي بوبڪن جي ڳوٺ ۾ ڏا رهن.

٢- سميجا دل.

٣- سميجا بڪيجا

٤- خواجا، جيڪي نو مسلم آهن.

٥- پَڇا (٢) جيڪي سميجن مان آهن.

٦- پنهور

٧- هندو

هن پرڳڻي جي رعيت نهايت غريب آهي، جاگيردار ان تي جيڪي به ظلم ڪري ٿو، صبر سان سهندي رهي ٿي. منجهس ڪابه پيدائي ڪانهي. هي پرڳڻو ڏاڍو آباد ۽ سرسبز ٿي سگهي ٿو، جيڪڏهن ماڻهن جي دل ورتي وڃي. پر هتي چغل خور ۽ مفسد ماڻهو گهڻا آهن (١٧٢-٢٧٢). جڏهن به ڪو نئون جاگيردار اچي ٿو ته هڪڙي جي مسهائپ ڪان چيٽاپور ڪري، فتني جي باهه پڙڪائيندا رهن ٿا، جنهن ۾ پين سان گڏ پاڻ به سڙن پچن ٿا، جا ڳالهه هن علائقي جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿي.

٦- سيوهڻ جي حويلي وارو پرڳڻو: هتان جي رعيت ڏاڍي مسڪين آهي، ڪڏهن به دل ۾ غير نٿي آڻي.

٧- نيرون ڪوٽ (٣) وارو پرڳڻو آهي، ڪنهن زماني

---

(١) مخدوم محمد جعفر ولد عبدالڪريم عرف ميران (متوفي ٩٤٩ هه) ولد يعقوب بوبڪائي، مؤلف البصارته في العمل بالاشارته، حاصل النهج، حل العقود في طلاق السنود، عجالته الطالبين، فتح الدارين، قرته في سرته پرته، ڪشف الحق، المتانته، في سرته الخزانته، منهج العمال (منتخب ڪنزالعمال.) (٢) فارسيءَ ۾ بهج لکيل هو، اها (پڇا قوم) اڃا تائين سنڌ ۾ آهي.

(مترجم)

(٣) اڄڪلهه ان جو ڪو نشان ڪونهي.

۾ هن جو نالو منڇر ڍنڍ هو (١). هتي ڪابہ ٻوڪ نہ ٿيندي آهي پر مڇين ۽ پکين جي ڪمي ڪانهي. ٻوڪ نہ هئڻ ڪري ماڻهو ڍل ڏيڻ کان انڪاري رهن ٿا. هتي جي رعيت غريب ملاحن جي قوم آهي، جنهن جو ڪڏهن بہ زمين تي پير نٿو پوي. هنن اکين سان اُنُ ڪونہ ڏٺو آهي ۽ ڪپڙو بہ ڪين ڍڪي ڄاڻن (٢٧٢-١). هتي ماڻهو گاهہ ۽ ڪانن مان منڌ ٺاهي ان تي پڙڇ وجهي پاڻيءَ ۾ لهن ٿا، جنهن کي ترهو چيو وڃي ٿو انهيءَ ترهي جي وسيلي مڇين ۽ پکين جو شڪار ڪندا آهن. هي ٽڏن کان پوشاڪ جو ڪم وٺن ٿا، مڇيون ۽ گاهہ جون پاڙون سندن خوراڪ آهي- انهن کي بيهڻ، ڪُم ۽ لوڙهہ چوندا آهن. جيڪڏهن ڪين زمين تي آندو وڃي ٿو تہ گهڻي ڦري نٿا سگهن.

هن ڍنڍ ۾ سورهن وڏا ڳوٺ آهن. هيءَ ڏهاڪو ڪوهن ۾ آهي، سياري ۾ هتي (٢٧٢-٢) آڙين، بدڪن ۽ ٻين پکين جا وَلر اچي گڏ ٿيندا آهن جن جو شڪار ڪيو وڃي ٿو. اهي پکي جيڪي ڪروڙن ٽائين هوندا آهن ٽن جو شڪار ڪيترن نمونن سان ڪيو ويندو آهي پر سڀ کان سٺو شڪار بندوق سان ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ تہ ان لاءِ ڪنهن ليکچپ جي ضرورت ناهي. اهو شڪار پيڙين ذريعي ٿئي ٿو ۽ هڪ ٽڪ سان ڪيئي پکي ڪيرائي سگهجن ٿا. مؤلف [يوسف ميرڪ] پاڻ بہ ڪيئي ڀيرا هتي بندوق سان شڪار ڪيو آهي.

ڍنڍ جي اوسي پاسي ڍير جو گاهہ گهڻو ٿئي ٿو جنهن مان ٽڏا [پڙڇ] ٺهن ٿا (٢٧٣-١). ربيع جي فصل کان پوءِ جڏهن پاڻي لهي وڃي ٿو تہ سيوهڻ ۽ بکر جا ماڻهو هتي اچي

---

(١) منڇر ڍنڍ اڃا تائين موجود آهي جنهن جي پکيڙ ٢٠ ميل ۽ ويڪر ١٢ ميل ٿيندي.

ڏير جون ٻاڙون ڪيدي، گرم ڪري، ان مان ٻنيون ڏاهي ڏا رڪن، جن تي سڄو سال سنڌن گذارو ٿيندو آهي. انهيءَ تي ئي پنهنجي ربيع ۽ خريف گذارين ٿا. ڏير جي گاهه نه ٿيڻ ڪري ڪيترن جاگيردارن جي عملداريءَ ۾ مؤلف هتي گهٽا ماڻهو موجود نه ڏٺا، سواء ڪن ڏورڙن جي جيڪي هن علائقي کي پنهنجو اباڻو ماڳ سمجهي لاچار ڪان هتي رهي، ٻنيون (١) تي گذران ڪندا ٿي رهيا.

منڇر ڏوڙي ٻين ڍنڍن ۾ ڪيهر نالي گاهه به جام ٿئي ٿو، جيڪو گهوڙن کي چاريو ويندو آهي (٣٧٢-٢). اهو گاهه جيڪڏهن، ڍڳي، مينهن ۽ رڍ ٻڪريءَ کي کارايو وڃي ته انهن ۾ ٻڇهه جو مرض پيدا ٿئي ٿو جو يقيني طرح موت جو ڪارڻ آهي. اها ڍنڍ ڪڏهن سيوهڻ جي حويليءَ واري پرڳڻي ۾ داخل هئي. شمشير خان اوزبڪ جي عملداري دوران ان کي نيرون ڪوٽ جو نالو ڏنئي، سيوهڻ مان ڳنڍي ڇڏيائون. هن ڍنڍ ۾ به ٻوڀري سڀي گهٽي ٿئي ٿي.

٨- سن جو وڏو پرڳڻو آهي، جنهن ۾ ڪيئي ذاتيون ۽ قومون رهن ٿيون.

١- سيد
٢- لاڪا
٣- ڪوريجا

اهي ٽيئي بلڪل مسڪين رعيتي آهن.

٤- مانجهند
٥- ڪماڻ
٦- ڇڇر (٢)

---

(١) ٻنيون انهيءَ ٻاسي جي غريب ماڻهن جو ذات آهي.

(٢) آسري ۽ سن جي وچ تي به مشهور ڳوٺ ڇڇر وڏا ۽ ڇڇر ننڍا اجا تائين موجود آهن.

٧- ڳاهيجا

هي چار ئي سرڪش قومون آهن پر جاگيردار جي ٺوري ڀـڃڀـِـه سان سڌيون ٿي وڃن ٿيون.

هتي سيدن جا چار ڳوٺ (٤٧٤-٢٠) سن، لڪي، آمري ۽ ٺٽي ولي محمد آهن (١). لڪيءَ وارا نج سيد آهن ۽ ٻين سيدن سان سڱابندي نٿا ڪن. جڏهن جنت آشياني (همايون بادشاه) ڪنهن زماني ۾ هن پاسي آيو هو ته انهن سيدن سندس خوب خدمت چاڪري ڪئي هئي. جيتوڻيڪ سڄو ملڪ مرزا شاه حسن (٢) ارغون جي حڪم سان ويران ٿي چڪو هو تڏهن به سيد سڀووا اڳي ئي هئا. بادشاهي سپاه کي گاهه داڻي توڙي رڍ ٻڪريءَ جي جيڪا به ضرورت پئي ٿي، سا هنن پوري ٿي ڪئي. بادشاه هنن تي ڏاڍو راضي ٿيو ۽ کين جاگيرن جا پروانا عطا ڪيائين.

سيوهڻ جو پرڳڻو جڏهن ابوالقاسم نمڪين جي جاگير ۾ آيو ته ان کان اڳ لڪيءَ جا سيد ڪن حادثن جي ڪري پنهنجا گهرگهاٽ ڇڏي ڳاهن واري پرڳڻي ۾ وڃي ويٺا هئا. هنن کي اها سگهه ڪانه هئي ته وري پنهنجي ٿاڪن تي هليا اچن. مير ابوالقاسم دم دلاسو ڏيئي سيني کي پنهنجن ڪکن ۾ آباد ڪرايو. اهي اڃا ڳالهين اڳي ئي ويٺل آهن.

مير ابوالقاسم کي هنن جڏهن همايون بادشاه جا پروانا ڏيکاريا ته هن کين اڪبر بادشاه جي خدمت ۾ وڃي بخشش

---

(١) ٺٽي ولي محمد آمري ريلوي اسٽيشن کان ميل ڏيڍ جي وڇوٽيءَ تي آهي.

(٢) مرزا شاه حسن ولد شاه بيگ ارغون سنڌ جو ٻيو حڪمران ٩٠٨ کان ٩٦٢ھ (هن خاندان جي دور حڪومت جي تاريخ 'خرابي سنڌ' مان نڪري ٿي، جڏهن ٻيئي پيءُ پٽ سنڌ کي تباه ڪري مٿس مسلط ٿيا هئا.) (ڏسو مڪلي نامه ص ٩٧،) (مترجم)

وٺڻ جو تاڪيد ڪيو. انهيءَ وچ ۾ اوچتي لڪيءَ (٢٧٥-١) جي ڳوٺ کي باهه لڳي، جنهن ۾ اهي پروانا سڙي ويا.

هي پرڳڻو شمشير خان جي عملداريءَ جي شروعات ۾ گهڻي قدر آباد هو، ڇا لاءِ ته هتي لاکا قوم جي ماڻهن جي ڪثرت هئي، جن جي سميجن انڙن لعنتين سان دشمني هلندي ٿي آئي. لاکن جا ڪي ڳوٺ درياهه جي اورينءَ پر 'سن' جي پاسي هئا جيڪي جابلو ماڻهن سان مقابلي ۾ آيا. هنن جا ڪي ڳوٺ درياهه جي پرينءَ پر سميجن انڙن سان به لاڳيتا هئا، ۽ آتي هو آنهن سان وڙهندا رهندا هئا.

جيستائين شمشير خان اتي هو تيستائين رعيت انهن پنهي سوڏين (لاکن ۽ سميجن آنڙن) جي ڪُوَنس کان آجي هئي، ان ڪري جو هن درياهه جي ڪنڌيءَ تي سن ۾ ٿاڻو قائم ڪري خواجه خان کي اتي ويهاري ڇڏيو هو. ليڪن (٢٧٥-٢) شمشيرخان جيئن هتان قنڌار هليو ويو ته هي پرڳڻو ڏينهون ڏينهن ويران ٿيندو رهيو. ويتر جو سميجن ۽ جابلو ماڻهن جا هٿ لڳس ته هن جو خانو ئي خراب ٿي ويو. انهيءَ وٽ پڪڙ ۾ سيدن جا به ڳوٺ آمري ۽ ٿٽي ماڳهين پينگ ٿي ويا. ڪيترن سيدن کي سميجن ۽ جابلو ماڻهن قتل ڪري ڇڏيو ۽ رعيت ڪک پن ٿيندي ويئي. اهڙيءَ ريت ادوپيلي وارو ڳوٺ لاکن هتان ۽ جيسروت جو ڳوٺ ڪوريجن هتان پٽ پينگ ٿي ويو. ان کان پوءِ دينذار خان جي عملداريءَ ۾ ماڻهن وڃي ڪجهه ساست جو ساهه کنيو.

درياهه جي هُن پر هيٺيان ٽي پرڳڻا آهن:

پهريون جوڻيجن (١) وارو پرڳڻو، جيڪو هڪ وڏو پرڳڻو

(١) هن وقت اهڙي نالي سان ڪوبه ڳوٺ يا پرڳڻو موجود ناهي.

آهي، هتي هي قومون رهن ٿيون:
١- ڪوريجا (٢٧٦-١)
٢- پنهور
٣- شيخ
اهي سڀئي هر طرح فرمان برداريءَ ۾ آهن.
٤- سميجا ٻُڪيجا.

هي ماڻهو ڏاڍا نافرمان آهن. سندن تعلق سميجن انڙن سان رهي ٿو. شروعات ۾ هي به سميجن انڙن وانگر باغي هئا، ۽ جاگيردار کي پنهنجي فصل مان فقط نالي ماتر ڍل ڏيندا ٿي رهيا. پر مؤلف جي پيءُ ميرابوالبقا جي زماني ۾ جڏهن مٿن ڪاهون ڪيون ويون ته شرافت سان هر حڪم جي تعميل ڪندا رهيا ۽ پوکي راهيءَ ڏانهن به پورو ڌيان پئي ڏنائون. اجا تائين حڪم هيٺ آهن.

هي پرڳڻو سميجن انڙن بدبختن جي هٿ وس آهي. ڪنهن زماني ۾ ڪوريجا ۽ پهنور به هتي پڇنديءَ وارا هئا. سميجن سان به پئي ڳن ڏنائون (٢٧٦-٢) ۽ جاگيردار سان به پورا رهندا ٿي آيا. هاڻ هنن جا حال زبون آهن، ان ڪري سميجن جي مٿن هلان ٿيندي رهي ٿي. هن پرڳڻي ۾ ڦاڙهي، هرڻ، روجهه وغيره جو گهڻو شڪار ٿئي ٿو. هتي ريل نالي هڪ ڍنڍ آهي، جنهن ۾ آڙين جو انت شمار ڪونهي، اهي باز ۽ ڪوڙڪيءَ سان ڦاسايون وڃن ٿيون. هن ڍنڍ ۾ به پوپري مڇي گهڻي ٿيندي آهي.

پيو پرڳڻو خطہ (١) نالي آهي، هن ۾ هيٺيون قومون رهن ٿيون:
١- هالي پوٽا

(١) هاڻ انهيءَ نالي سان به ڪا وسندي نٿي پڌجي.

٢- شيخ
٣- سميجا اوٺا
٤- سميجا ٻريا
٥- سميجا بکيجا
٦- راهوجا
٧- ڪوريجا
٨- ترڪ (٢٧٧-١)
٩- ڏيٽا
١٠- پلي
١١- لاڪا

اهي مڙيئي غريب مسڪين ۽ ڇمي آڪٽي ۾ آهن.

١٢- سميجا ڏاهري

هي بلڪل بي ڇپا ۽ ڇيٽ لائق آهن.

راءِ سنگهه، گوريه (١) هندو جو ٻوڙو جڏهن هن پرڳڻي جي ڪنهن ڀاڱي تي جاگيردار هو، ته هنن ماڻهن سان ڪي ڇڪريون ڏنيون هئائين، جنهن جو ڪارڻ اهو ٻڌايو وڃي ٿو ته هن وٽ هڪ سو سوار هئا، ۽ انهن کان علاوه رعيت مان به سو ڏيڍ پيادا ساڻ ڪري نڪتيءَ کان ڏاهرين تي وڃي ڪاهه ڪيائين. جنهن وقت سندن ڳوٺ جي ويجهو پهتو ته هنن کي پتو پئجي ويو، سو هڪ هزار ڏاهري (سوار ۽ پيادا) نڪري تروار ٿيا. راءِ سنگهه جا ماڻهو پڄي جان ڇڏائڻ لڳا پر جيڏانهن تي ويا ڏاهرين سندن پيڇو تي ڪيو. آخرڪار جهنگ جي وچ ۾ پهچي (٢٧٧-٢) پنجاهه پنجاهه سوار آسيرا ڀاسيرا ڪري خالي ٻيل گس وٺي ويهي رهيا، جيئن ڪو ڏاهري اتان ٿي لنگهيو ته ان کي تير هڻي ڪيرائيندا ٿي ويا. انڪل نيهارو کن ڏاهرين

(١) شايد گهوربو هجي.

جا پريا مڙس ماري وڌائون ۽ ڪيترن سردارن کي قيد ڪيائون جن جا نالا شهمير ۽ ساند وغيره هئا. هن پاسي کان به ڪيترا ماڻهو قتل ٿي ويا پر ڏاهرين کي شڪست اچي ويئي. ان ڏينهن کان پوءِ اهي ڏاهري سڀ ڏنڊ ۽ ڏن ڀريندا رهيا، وري هنن جو جاگيردار سان ڪو وير ويڇو نه رهيو.

هي طاقتور قوم هالي پوٽن جي آهي، جا سميجن انڙن سان پوري پوندي ٿي اچي. هيءَ پوکي واهيءَ سان گڏ جاگيردار جي پوئواري به ڪندي رهي ٿي. شمشير خان اوزبڪ جي عملداريءَ کان اڳ ۽ پوءِ (١-٢٧٨) هن پرڳڻي جي رعيت ڪن جاگيردارن جي ظلم ۽ زيادتين سبب بدحال ٿي ويئي ۽ هاليپوٽن ۾ به ڪو حال نه رهيو. ان ڪري سميجا زور وٺي ويا ۽ ٻنهي ڌرين ۾ رڳڙا هلي رهيا هئا ته ايتري ۾ احمد بيگ جي عملداري شروع ٿي، جنهن ۾ سميجن انڙن هيڪاري وڌيڪ هن پرڳڻي جا ڪنڌا ڪڍي ڇڏيا. ماڻهو دربدر ٿيندا ويا ۽ سميجن جا هٿ ٺوڪن کان وٺي سيوهڻ جي حويلي ۽ سن جي پرڳڻن تائين ڊگها ٿيندا رهيا، ڇاڪاڻ ته هي پرڳڻو درياهه جي ڪنڌيءَ سان لاڳيتو آهي ۽ لاڪاڻ واري پرڳڻي سان وڃي ملي ٿو، جو سميجن انڙن جي حد ۾ آهي. تنهن زماني ۾ هتي ڇڙوڇڙ ماڻهو ويٺل هئا. سميجا ندورا (٢-٢٧٨) ۽ ڪاروسنهان ويڙهه ۾ جيڪي تعديون ڪري ٿي سگهيا، ڏن جو شڪار هن پرڳڻي جا رعيتي ماڻهو ٿيندا پئي رهيا ۽ جاگيردار بادشاهي رعيت جي حمايت ۾ نڪري ٿي آيو. پر وري به سميجا ڪڏهن به اڪاوليءَ سان رعيت کي هيسائي درياهه کان هيٺ پر اچي ڪنهن کي آزار ۾ وجهي نه ٿي سگهيا. هن جيڪي وڳوڙ پئي ڪيا اهي درياهه جي هُن پر هئا، ۽ آن پرڳڻي جي ويراني کان سميجن انڙن کي وڏي هٿي ملندي ويئي.

ديندار خان خطي، لاڪاڻ ۽ سن پرڳڻن جا ڪي ڳوٺ سميجن انڙن، سن جي سيدن ۽ لڪيءَ وارن سيدن کي جاگير

طور ڏيئي صلح جي راهه پيدا ڪئي. سميجن مان ڪرن نالي سردار کي آٿي خطي واري پرڳڻي جي وچاڳ ۾ ويهاريائين، جنهن ڪري هن پرڳڻي جا ڪي ڳوٺ وري آباد ٿيڻ لڳا (٢٧٩-١). تنهن هوندي به هن پرڳڻي کي سميجن انڙن جي آچات کان بچاءَ ۾ وڪڻ ضروري آهي انهيءَ سان گڏ آباديءَ جو به آپاءُ ڪرڻو پوندو. هن پرڳڻي جي آبادي دراصل سميجن انڙن جي زبونيءَ لاءِ ڪارائتي ٿيندي.

ڏيون پرڳڻو لاڪات (١) وارو آهي. هن پرڳڻي ۾ سميجن انڙن جي ڏماچوڪڙي قائم رهي ٿي. هن جا به ٽپا آهن هڪڙو سميجن جو ۽ ٻيو لاکن وارو، جيڪي سميجن انڙن جا سدائين دشمن رهندا اچن ٿا. اڳئين زماني ۾ سيوهڻ جا جاگيردار لاکن جو پاسو وٺندا ٿي آيا ۽ فصل لهڻ وقت سميجن انڙن تي پٺ چڙهايون پئي ڪيائون. تڏهن اهي لاکا اڳ ۾ پئي ٿيا ۽ جاسوسيءَ جو ڪم ٿي ڏنائون. جتي به لاکا سميجن جي وَرَ ٿي چڙهيا ته انهن کي ٻارين ٻچين تارارين جو ٻڪ پئي ڪندا رهيا. هي پاسي لاکن وارو ٽپو چڱيءَ طرح آباد ۽ سرسبز هو ۽ هي دستوري ڏيل ڀريندا ٿي آيا (٢٧٩-٢). سميجن انڙن جي اها حالت هئي، جو لاکن جي ڏپ ۽ شاهي لشڪر جي ڏہاءَ سبب ڏيڻن جي ڪپ تي ٿوري گهٽي پوک ڪندا ٿي رهيا ۽ خريف ربيع جا فصل (جئو ۽ جوار) پوني تي پئي پوکيائون. بادشاه جا ڪارندا سميجن جي اها پوکي راهي به لاکن جي سنگ سات سان تاراج ڪري ٿي ويا، ٻيءَ حالت ۾ سميجن کي ڏيل ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو ٿي ويو. تنهن ڪري سميجا ڪر ڪٿي نٿي سگهيا. رعيت جي رجوعات

(١) لاڪات ضلعي نواب شاه تعلقي سڪرنڊ ۾ قاضي احمد پرسان هڪ هڪ ديهه جي صورت ۾ انهيءَ ٿي نالي سان موجود آهي. شايد انهيءَ زماني ۾ هن علائقي کي لاڪات جو پرڳڻو سڏيو ٿي ويو.

به لاڪن ڏانهن هئي.

شمشيرخان اوزبڪ جي عملداريءَ ڪان پوءِ ڪن جاگيردارن جي ڀڙائين جي ڪري لاڪا پنهنجي پوندا ويا جن جون زمينون سميجن انڙن جي قبضي ۾ اچي ويون. ڪي لاڪا سميجن هٿان ڪنگال ٿي ويا ته ڪن وڃي سن ۾ پناهه ورتي. رعيت به ڦري سميجن انڙن (٢٨٠-٢) جي ويءَ رکڻ لڳي. ڀڄاڙيءَ سميجا آزاديءَ سان پڪين پوکن جا مالڪ ٿي ويا، ڪوبه سندن آڏو نٿي آيو. اهڙيءَ طرح لاڪاٽ جو پرڳڻو اڳاڙيءَ کان نيرهه ٿي ويو ۽ هوريان ڏاڍيان سميجن جي سگهائي ٿيندي وئي. ديندار خان جڏهن سميجن سان صلح ڪيو ته لاڪن جا باقي ماڻهو درياهه جي هُن پاسي ڪجهه آرام سان وهڻ لڳا.

هن پرڳڻي ۾ اعتماد جوڳن ماڻهن جي انتظام جي ضرورت آهي، جيئن اهي ماڻهو سرڪش سردارن سان هر حال ۾ پورا پئجي سگهن.

فصل ٻيو

هن ملڪ جي وڳوڙين ۽ فسادين بابت

هنن ماڻهن جي فسادن سبب هي ملڪ زبون ٿي چڪو آهي، ايتري قدر جو بڪر، ٿٽو ۽ جيسلمير به سندن وڳوڙ کان آجو ناهي.

*

هي ٽي گروه آهن، هڪ سميجن جو گروه جنهن ۾ ٻارهن قومون اچي وڃن ٿيون.

۱- ٻکيجا
۲- ٿيٻا
۳- جوڻيجا
۴- پريا
۵- دل
۶- کيهر
۷- اوٺا
۸- لاکير
۹- واڇڙ
۱۰- ٻيان.

هي ڏهه قومون ٿيون ڪان سواءِ، باغبانن جي پرڳڻي ۾ رهن ٿيون. دل سماواتي (ساهتي) ۾ شال (١) پرڳڻي جا رهاڪو آهن • فرمانبردار رعيت جيئان جاگيردار جي ڍل ڪان انڪاري ناهن • جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي •

١١- منگواڻا جيڪي حرامي قوم آهن •

١٢- آنڙ، جن جون پنج ذاتيون ٿين ٿيون:

(الف) - راهو

(ب) - ڏاهري

(ج) - ساند

اهي ٽيئي جاگيردار جي حڪم هيٺ رهندڙ آهن •

(د) سانريه (ساريا)

هنن ۾ چار ذاتيون آهن :

(١) ڏاريجا

(٢) راهوجا

(٣) مڱاهيجا

(٤) فيروزيجا

(ھ) ڪيريا •

هنن مان ڪيريا ۽ منگواڻا، ساوين جي قوم سان ڳنڍيل آهن • آنڙن جي (٢٨١-١) قوم مان اهي ئي ساريا جهيڙي جي جڙ ليکيا وڃن ٿا جيڪي ڪڏهن ڌسڪائڻ سان ڏت ۾ ٿتا اچن • آنڙن مان ٻيون قومون به ساوين سان گڏجي فتنا پيدا ٿيون ڪن • انهيءَ ڪري سڀني جي هر فساد ۾ آنڙن جوئي نالو ورتو وڃي ٿو •

ساريا پنهنجي ليکي لاکات جي پرڳڻي ۾ پنجن هزارن

(١) شال ڪونڙيءَ لڳ آهي . ان ڪي اڄڪلهه سال سڏيو وڃي ٿو هتي جا گدرا مشهور آهن • (مترجم)

تائين ڏيندا جن ۾ هڪ هزار سوار ۽ چار هزار پيادا آهن. جنگ جي وقت هنن جا پيادا سوارن کان وڌيڪ جگرداو ثابت ٿين ٿا، بلڪ اهي سوار جيڪي جنگ ۾ ڪنار جا ڪوڏيا هوندا آهن، پيادا ٿي جنگ ۾ ڏوڪي ٿا پون. اهي لاڪاڻ واري پرڳڻي ۾ ئي رهن ٿا. هو سٺن قومن جي وچ ۾ آهن، جيڪي شاهي رعيت وانگر هلن ٿيون ۽ هنن مُنهن ڪارن جون آهي دشمن آهن. آهي هي آهن:

(٢٨١-٢) نصرپور جي راڄڌانيءَ ۾ هالا ڪنڊي (هالن) واري پرڳڻي جي هالا قوم، اٽر ۾ ڪوريجا ۽ پنهور (جيڪي جوٽيجن واري پرڳڻي جا آهن)، بکر جي راڄڌانيءَ ۾ دربيلي واري پرڳڻي جا سهتا، اواهه، ۾ لاکا ۽ هاليپوٽا جيڪي لاڪاڻ ۽ خطي پرڳڻي ۾ رهن ٿا، ۽ اوپر ۾ جيسلمير جي پٽن ۾ وهندڙ راجپوت، جي جيسلمير جي راجا جا رعيتي آهن.

سارين جي قوم پنهنجن ڳوٺن ۾ پوک ڪندي رهي ٿي پر بيءَ رعيت وانگي آناج يا روڪڙ جي صورت ۾ ڍل مڙيئي گهٽ ٿي ڏئي. جيڪڏهن جاگيردار وقتي مٿن ڪو زور باو وجهي ٿو ته ٺيڪيدارن جيئان روڪڙ يا اناج ڏيئي جند ڇڏائي ٿا وڃن، اها موڙي به نالي ماٽر ٿئي ٿي جا گهڻو ڪري بيڪار وهٽن، آئن، گهوڙن، ڍڳن ۽ گڏهن جي جنس ۾، اناج ۽ روڪڙ جي عيوض، ڏيندا آهن. شير خواجه جي عملداريءَ ۾ ته ايترو به نه ڏيندا هئا، انڪندو رعيت کي قتل ۽ تاراج (٢٨٢-١) ڪري دربدريءَ ۾ پئي وڌائون. انهيءَ هڻ مار ۾ خطي پرڳڻي سان گڏ لاکن جون ڪي ڌِهون به قبائي ويهي رهيا. لاڪاڻ واري پرڳڻي ۾ هونءَ ته هنن جي ماتحت هي پنج ڳوٺ آهن جتي پوکي واهي ڪرائين ٿا، پر ڪيترا پيا واهڻ به سنڌن ڏاک ۾ رهن ٿا:

١- ڏيڙان جتي ڏاريجا رهندا آهن، هي سيوهڻ جي قلعي

ڪان اُتر ڪوهن تي آهي.

٢- ڪانڙي جيڪا سيوهڻ کان ڏاکڻ ساڍا ڏاڪڻ ڪوهه پرتي ٿيندي، ۽

٣- وينجهڙو، هي سيوهڻ کان ٻارهن ڪوهن تي آهي: هنن ٻنهي ڳوٺن ۾ سناهيجا رهن ٿا.

٤- ڇاپو، ۽

٥- پرياڙي: هي ٻئي راهوجن ۽ فيروزيجن جا ڳوٺ آهن، ٻنهي ڳوٺن جو هڪٻئي سان ڳانڍاپو آهي، اهي سيوهڻ جي قلعي کان چوڏهن ڪوهن تي آهن.

هي عجيب قسم جا ماڻهو آهن (٢٨٢-٢). سيوهڻ تہ نهيو ٻر بکر، ٺٽي توڙي ملتان ۾ بہ هنن جهڙا شڪارگاهہ يا پوکيءَ راهيءَ لائق پٽ مشڪل سان ملندا. هتي ڪيئي ڍنڍيون آهن جن جي چوڌاري پيل پٽن ۾ خريف جون پليون جواريون ٿين ٿيون. زمين ۾ پڻ ريج گهڻو آهي جنهن لاءِ ربيع ۾ هر هلائڻ جي حاجت نٿي رهي. هتي ٻنيءَ ۾ ٻج ڇٽي مٿان گاهہ وجهي ٿا ڇڏين، جيئن پکي ۽ ٻيا جانور زيان نہ ڪري وڃن؛ خدا جي قدرت، ائين ئي پوک پچي تيار ٿئي ٿي ۽ هنن نياڻين جو قوت ٿي بڻجي. ان سان جيڪڏهن ڏهون حصو بہ ڏيل اڳڙي اچي تہ سرڪار لاءِ لک ٿيو.

هتي ٻيو فسادي گروهہ چانڊين جو آهي. اهي نياڳا باغبانن جي ٻرڳٽي ۾ جبل پاسي رهن ٿا. پوکي راهي پڻ ڪندا آهن (١٨٣-١). هنن وٽ چوپايو مال ججهو آهي. بختيار بيگ توڙي مير ابوالقاسم جي عملداريءَ ۾ هنن کان ڪنهن بہ ڪا ڍل نہ اُگاڙي. چانڊين جا ٻہ پاڙا آهن:

هڪڙا ڳورا چانڊيا.

ٻيا ڪارا چانڊيا.

چون ٿا تہ چانڊڻي نالي جابلو ٻروچ کي ٻہ پٽ هئا، هڪ جو نالو ڳؤرو ٻئي جو ڪارو هو، ڳوري جو ڪهول ڳورا چانڊيا ۽ ڪاري جي آڪهہ وارا ڪارا چانڊيا ڪوٺجڻ لڳا: هي سڀ هڪ هزار ڇهن تائين سوار ۽ پيادا آهن - ٽي سؤ سوار ۽ ست سو پيادا. هي ٻي ٻير ورلي هٿ اچن ٿا، هنن بدبختن جو ڌنڌو ٺي چوري، بردہ فروشي ۽ سَنڌ هڻڻ آهي. باغبانن جي سڄي علائقي جي ستيا ناس ڪري چڪا آهن. ڳاهن وارو پرڳڻو پاٽ توڙي اڪبر آباد جو پرڳڻو بہ هنن پيلي ناڙ ڪري ڇڏيو آهي.

ٽيون فسادي گروہ (٢٨٣-٢) نامراد نومڙين جو آهي. هنن جي اصليت بابت روايت آهي تہ سيڄن جا نو ماڻهو پنهنجي قوم کان الڳ ٿي جبل ۾ وڃي رهيا، ۽ هي بدبخت انهن نياڳن جي ٻُڻ منجهان آهن جن کي نومڙيا ڪوٺيو وڃي ٿو. هنن وٽ ڇهہ هزار کن پنهنجا بازو ٿيندا جيڪي ڌاڍا سگهارا ٿين ٿا، جن ۾ پندرهن سو سوار ۽ ساڍا چار هزار پيادا آهن. ٻاسن کان ڪانيو، هارون، چولي ۽ لشڪري نالي ٽڪريون اٿن. هنن جي رهائش ڪوهستاني علائقي ۾ سيوهڻ جي حويلي ۽ سن پرڳڻن جي پرسان آهي. هنن جا ڪي ماڻهو، جن کي چاڪر هالي جي جاگيردارن ٻاران زمينون انعام ۾ (٢٨٤-٢) مليل هيون، هاڻ بہ اتي ٿي رهن ٿا.

هي ۽ قوم ڪٿي بہ هڪ هنڌ رهي پوکي راهي ڪانہ ٿي ڪري. جنهن جاءِ ٿي هي ديرو ڪن ٿا ان کي ٽاٽو ڇيو وڃي ٿو. ونن آٺ، گهوڙا، ڍڳا، ڏُنبا توڙي ٻي جابلو مڏي گهيري آهي ۽ سدائين سکيا ستابا ٿي ٻيا گذارين. رنگدار اٺ هنن وٽان ٿي ملن ٿا. هنن جو اصل پيشو ڌاڙا هڻڻ آهي، جن جو ٻُڪو وڃي سيوهڻ جي پرڳڻن ۾ درياهہ جي اورين ۽ پر وارن قلعن ٿي پوي ٿو. چاڪر هالي واري راڄڌاني بہ سندن اک ۾

رهي ٿي. هيلتائين سيوهڻ جي ڪنهن به جاگيردار يا ٺٽي جي صوبيدار هنن جو نالو نه ورتو آهي. انهن سان اهو ٿي پئجي سگهي ٿو جيڪو سندن ڳاڙهي وهي ۽ عين موقعي تي هنن جا ڪي (٢٨٣-٢) همراهه ڌارين سان ڪيندو رهي.

فصل ٽيون

هن راڄڌانيءَ جي زبوني ۽ وڳوڙين جي زور ونڻ جو احوال

هي موضوع اڳين جاگيردارن جي عملداريءَ سان تعلق رکي ٿو. ترخانن جي دور ۾ رعيت جون آهي قومون جن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي، انهن جي سٺي سلوڪ ۽ رواداريءَ جي ڪري حڪمرانن جون فرمانبردار رهنديون ۽ ڍل ڏينديون ٿي آيون. لن ڏينهن ۾ هر هنڌ ٿاڻا سحڪم ڪيل هئا، جنهن ڪري ڪنهن به قوم ٻيءَ قوم سان هٿ چڙاند ڪانه ٿي ڪئي. هر ڪو باغين جي آزار کان امن ۾ هو. رعيت به ٿاڻيدارن جي آيل جي ڪري ڀاڻ ۾ ايڏو پوتو پٺي ڀانيو، جو وقت مير هڪ ٻئي جي مدد سان وڳوڙين کي منهن ڏيندي ٿي رهي. ان جو فائدو اهو ٿيو جو رعيت جي وچ ۾ ڪو به وڳڙو آيري نٿي سگهيو، هر ڪنهن (۱-۲۸۵) دلجاءِ سان پوکي راهي پٺي ڪئي. ماڻهن کي پوک کان سواءِ ڪا به ٻي گڻتي ڪانه هئي. جنهن کي جتي به ٿي وڻيو غير آباد زمين کي آباد ٿي ڪيائين، جنهن سان سرڪاري ڍل به پٺي ڀريائين ته پنهنجو پيٽ به ٿي پاليائين.

سميجا انڙ به رعيت واري ريت سان هلندا ٿي رهيا، پر جڏهن ارغونن ۽ ترخانن جي ڪن هلندي پڄنديءَ وارن هنن سان سگابندي ڪري، مٿي سائٽي ڳنڍي، ته هي سرڪش

ٿي ويا. مرزا صالح خان ترخان (١) جي هن مان ڏاڍي پوندي هئي. مرزا محمد باقي خود هڪ دفعي پيڙين ۾ چڙهي هن وٽ ويو هو. بهرحال، هڪ رات سميجن سندس لشڪر تي چڙهائي ڪئي ۽ مرزا جي پيڙيءَ تي آنهن مان ڪي چڙهي ويا، پر ايتري ۾ مرزا هڪ ٻونڊيءَ تي چڙهي پاسيرو ٿي ويو. پويان مرزا جي زال رائحه بيگم (ناهيد بيگم جي ڌيءَ) ڪي باغي قتل ڪري رسندا رهيا (٢). هن واقعي بيان ڪرڻ جو مقصد هي آهي ته اهي سميجا اڃا ترخانن جي دور ۾ به پنهنجين بيچڙائن کان باز نه ٿي آيا (٢٨٥-٢).

پٺي پاسي چانڊيا ۽ نومڙيا حڪومت جا سلامي هئا. هي اٺ گهوڙا ۽ گهڻا توڙي پي مڏي ڀل ۾ ڏيندا ٿي رهيا. هنن جو رعيت تي ڪوبه آزار نه هو، ۽ جتي به لشڪر چڙهائي ٿي ڪئي اتي ماڻس پانهن پيلي پٺي ٿيا. جڏهن سنڌ، الاهي عنايت ۽ بادشاهي اقبال جي برڪت سان خانخانان هٿ ڪئي، ته هن ترخانن کان وڌيڪ سنڌي رعايا سان سهڻو سلوڪ ڪيو، جنهن ڪري سنڌ وارا مرزا جاني جي هوندي هن ڏانهن مائل رهيا ۽ هنن ۾ ڪوبه تفرقو پيدا نه ٿيو.

جڏهن مرزا جاني بيگ بادشاهي دربار مان مشرف ٿي چڪو ته اڪبر بادشاه سلطنت جي تدبير مطابق (١٨٦-٢) سيوهڻ ۾ لاهري بندر واريون واڇڏانيون قبضي ۾ آڻي، مرزا جاني بيگ کان الڳ ڪري، شاهي تحويل ۾ آنديون، ۽ باقي چار راڇڏانيون مرزا جاني بيگ کي جاگير طور بخش ڪيائين.

خدا ڄاڻي ته سيوهڻ جي واڇڏاني ان زماني ۾ جنهن

---

(١) مرزا عيسيٰ ترخان اول جو پٽ، موت ٢٢ رمضان ٩٧٠هه. ڏسو تاريخ سنڌ مير معصوم ص ٢٢٥ ۽ تعليقات مڪلي نامه سماهي مهراڻ ۾ شايع ٿيل.

(٢) تفصيل لاءِ ڏسو تاريخ سنڌ مير معصوم ص ٢١٢ ۽ بيگلار نامه قلمي ص ٧٧.

جي ٻه هٿ وس رهي ته سهڻن جي قوم ڪابه سرڪشي نه ڪري سگهي. تن ڏينهن ۾ مقصود بيگ (١) خان خانان جي پاران سيوهڻ جو حاڪم هو.

بختيار بيگ ترڪمان جي عملداري

مقصود بيگ کان پوءِ بختيار بيگ ترڪمان سيوهڻ جو حاڪم ٿي آيو (٢). هي سرجوش سپاهي هو. پهرين ۾ اچي ٿو ته هن هتان جي ترخانن مان چونڊ ماڻهو هٿ ڪري انهن کي پاڻ وٽ رکيو، جن سرڪش ماڻهن کي سيکت ڏيئي سڌو پئي ڪيو.

پهرين ڳالهه ته هن جي سپاه پروري هن ريت هئي ته ونس هڪ هزار (٢٨٦-٢) سورهيه ۽ سگها نوڪر چاڪر هئا، جي سواريءَ ۾ بيمثال ليکيا ٿي ويا. هي حاڪم هميشه پنهنجي لشڪر کي خوشحال رکندو ٿي آيو، جيئن شيخ سعدي بوستان ۾ لکيو آهي:

دلاور که باري تهور نمود ـ ببايد بمقدارش اندر فزود ـ

اهو بهادر جيڪو هڪ دفعي ڪا سورهيائي ڏيکاري ته ان جو رتبو وڌائڻ کپي.

---

(١) خانخانان جو ملازم جيڪو سنڌ هٿ ڪرڻ وقت ساڻس گڏ هو؛ ان کان پوءِ هو سيوهڻ جو پهريون صوبه دار ٿيو جتي ڪي مهينا يا هڪ سال رهيو. کانئس پوءِ بختيار بيگ آيو.

(٢) طبقات اڪبريءَ جي مصنف هن کي سيوهڻ جو صوبه دار ڄاڻايو آهي [ص ٥٥٤-٢]، ان مان ظاهر آهي ته بختياربيگ جي عملداري ١٠٠١ھ کان شروع ٿي ۽ ١٠٠٣ھ تائين هلي. انهيءَ پڇاڙيءَ واري سال هي مير ابوالقاسم نمڪين سان گڏ سبي هٿ ڪرڻ لاءِ آسهيو. ڏسو اڪبر نامه [٣-٦٦٦]

کہ یاو دکر مرنهد بر هلاک ـ ندارد ز پرخاش یاجوج باک ـ
جيئن پٺي دفعي هو بي ڊپو ٿي موت جي
منهن ۾ وڃي ۽ ڪنهن به اڙٻنگ کان
هيسجي نہ سگهي ۔
سپاهي در آسودگي خوش بدار ـ کہ در حالت سختي آيد بکار ـ
سپاهيءَ کي سدائين سکيو رک تہ جيئن
اوکيءَ ويل توکي ڪم اچي.
کنون دست مردان جنگي ببوس ـ نہ آنگہ کہ دشمن فروکوفت کوس ـ
ان کان اڳ جو دشمن پير ٿي ڏونڪو
هڻي، تون پنهنجي سورهين جا هٿ چمي ڇڏ ۔
سپاهي کہ کارش نباشد بہ برگ ـ کجا دل نهد روز هيجا بہ مرگ ـ
سڃو سکڻو سپاهي جنگ جي ميدان ۾
ڪڏهن بہ دل ٻڌي ڪونہ وڙهندو ۔
نواحي ملک از کف بد سگال ـ بہ لشکر نگهدار و لشکر بمال ـ
ملڪ جا پاسا اوسا باغين کان محفوظ رکڻ
جو ڪم لشڪر تي وک ۽ لشڪر کي
زر سان نوازي پنهنجي پاسي وک ۔
ملک را بود بر عدو دست چير ـ چو لشکر دل آسوده باشند و سير ـ
اهو ٿي بادشاه دشمن تي سوڀارو ٿي سگهي
ٿو جنهن جو لشڪر سکيو ستابو هوندو ۔
بهاي سرخويشتن مي خورند ـ نہ انصاف باشد کہ سختي برند ـ
جيڪي سر جي بازي لائي جاڻن تن تي
ڪا بہ سختي ڪرڻ انصاف جي خلاف آهي ۔
چو دارند گنج از سپاهي دريغ ـ دريغ آيدش دست بردن بہ تيغ ـ
سپاهيءَ لاءِ جيڪڏهن خزاني جو در بند
رهيو تہ هن جو هٿ ترار ڏانهن وڌي
نہ سگهندو ۔

چہ مردي کند در صف کار زار ــ کہ دستش تهي باشد از روزگار۔

اهو ماڻهو جنگ ۾ ڪهڙي مڙسي ڏيکاريندو
جنهن جا هٿ ڪمائيءَ کان خالي هوندا!

ٻيو ھاڻ سنڌس سپاهگريءَ جو ذڪر ڪجي ٿو. هن پنهنجي لشڪر لاءِ حڪم ڪري ڇڏيو هو ته هر سپاهيءَ وٽ ٽن ڏينهن جو ڀتو سدائين موجود هئڻ کپي. جيڪڏهن ڪنهن به انهيءَ امر جي خلاف ورزي ٿي ڪئي ته اهو ان جي پگهار مان پورو ڪيو ٿي ويو. هن ڪيترن جابلو ماڻهن ۽ سميجن انڙن کي ريجهائي جاسوسيءَ لاءِ پاڻ وٽ ملازم ڪري رکيو هو جيڪي سنڌس راضپي موجب کيس وڳوڙين جون خبرون چارون پهچائيندا ٿي رهيا. هن جو لشڪر سٽن حصن ۾ ورهايل هو جنهن مان واري سان هر فوجي هڪ رات هڪ ڏينهن وٽس حاضر ٿي رهيو. اها هن جي "حضوري فوج" هئي. هي نفيرءَ شرناءِ پاڻ وٽ رکندو هو ۽ حڪم ڏيئي ڇڏيو هئائين ته جڏهن به هو گهوڙي تي لانگ ورائي (٢٨٧-٢) ته سپاهي به ساڻس ئي گڏ گهوڙن تي سوار ٿين، ۽ جيئن بگل وڄي ته لشڪر جا سيئي سپاهي، سنشين مٽڙن جي اشاري کان سواءِ ئي، ٽن ڏينهن جو ڀتو پاڻ سان کڻي وهٽن تي لانگ ورائين. هن باري ۾ هدايت ٿيل هئي ته ڪوبه ٻيو ماڻهو لشڪر سان گڏ سوار ٿيڻ جي جرئت نه ڪري. هيءَ سپاهگريءَ جي اهڙي نرالي تدبير هئي، جو ڪنهن پئي کي ان جي ڪابه ڪل نٿي پيئي. هن وقت هي حال آهي، جو جيڪڏهن ڪو حاڪم سواريءَ جو ارادو ٿو ڪري، ته کيس به مهينا سنبت ۾ لڳي ٿا وڃن.

ٽيون، هن جي ڪن شهسوارن جو بيان: جيتوڻيڪ هن جا گهڻي ۾ گهڻا شهسوار پنهنجي مڙسيءَ سان وڳوڙين کي مات ڪري چڪا هئا، تڏهن به انهن مان ٿورڙن بابت ڪجهه لکجي ٿو.

بختيار بيگ ڀيريون جڏهن سيوهڻ پهتو تہ شهسوار نالي پنهنجي نائب جاگيردار کي لاڪاٽ جي پرڳڻي ۾ سميجن آڙن جي ٽپي ڏانهن موڪليائين (٢٨٨-١). هو اتي وڃي ڊل اڳاڙڻ لڳو، هڪ ڏينهن سميجن وجهہ وٺي کيس قتل ڪري ڇڏيو. جيئن ئي بختيار بيگ ڪائين خبر پهتي تہ علي شاملو سان لشڪر ساڻ ڏيئي کيس سميجن ڏانهن روانو ڪيائين. ٻئي ڏينهن انهيءَ لشڪر سميجن اڙن ٽپي ڪاهي منجهائن ڪيترن ڇنڊالن کي ڏاڱا واڱا ڪري ڇڏيو. پوءِ ڇٽڻي پاسن کان سميجن جا سردار، هرهڪ ڀريو، ٻودلو، محمود، فريد، ڄنڊو ۽ جوڏو ڳاهہ جا ملا وات ۾ وجهي قوچ علي وٽ ميڙ ڪٺي آيا، جنهن قتل ٽيل وڳوڙين جون منڊيون ڪارن ۾ ڀرائي، انهن سردارن سان گڏ بختيار بيگ ڏانهن سيوهڻ ڏياري مُڪيون. بختيار بيگ سردارن کي قيد ۾ وجهي ڇڏيو. آخرڪار قاسم خان ارغون (١) جيڪو هن کان اڳ مرزا جاني بيگ جي زماني ۾ (٢٨٨-٢) نصرپور (٢) جو حاڪم هو، تنهن ڇوويهن هزارن جي ضمانت ڏيئي سميجن جي جان ڇڏائي. بختيار بيگ پنهنجا ماڻهو نصرپور موڪلي قاسم خان ارغون کان ضمانت وارن ڏوڪڙن جي تقاضا ڪئي. سميجا ميڙائيءَ جي ڪري پنهنجا گهر ڇڏي ٻي گهر ٽي ويا ۽ نصرپور ۾ وڃي ڊ ڳو دمايائون. هن ڪجهہ ڏنڊ ڏوڪڙن جي صورت ۾ ڀريو باقي رقم آئن،

---

(١) امير شاه قاسم شاه زمان (متوفي ١٤ رمضان ١٠١٩هہ)، تفصيل لاءِ ڏسو بيگلارنامہ قلمي ۽ مثنوي چنيسر نامہ.

(٢) مرزا محمد باقي ٩٩٢هہ ڌاري پنهنجي پٽ مرزا شاه رخ (نصرپور جي صوبہ دار) جي وفات کان پوءِ نصرپور جو علائقو شاه قاسم خان زمان کي جاگير طور ڏنو. ان کان پوءِ ڪيترن ورهين تائين اهو پرڳڻو انهيءَ خاندان جي تحويل ۾ رهيو.

گھوڙن، ڍڳن ۽ گڏھن جي جنس ۾ ڏيڻي ڪياؤن. بختيار بيگ جي ماڻھن جڏھن اھا خبر بختيار بيگ کي ڏني تہ ھن ولڻ کان نابري واري، ۽ درياھہ اڪري وينجھڙي واري قلعي ۾ وڃي، مورچا بندي ويٺو. اتان قاسم ارغون (٢٨٩-١) کي خط لکيائين تہ ڪيئن بہ ڪري سميجن کان روڪڙ جي صورت ۾ ڏنڊ وٺي ڏياري موڪل، نہ تہ تنھنجي سر جو خير نہ ھوندو. ان سان گڏ اھو بہ ڪيس چوائي موڪليائين تہ سميجا منھنجي رعيت آھن. توکي اھو نہ ٿو سونھين تہ انھن کي ڀاڻ وٽ ويھاري ڇڏين! قاسم خان کي جڏھن خط پھتو تہ حيلا بھانا ڪري لنوائڻ لڳو. بختيار بيگ لشڪر سميت نصرپور روانو ٿيو، جيئن ھي راڄڏانيءَ جي دنگئي ڳوٺ 'نگر' تائين پھتو تہ قاسم خان کي اچي ڊپ ورايو ۽ ھڪدم باقي رھيل ڏنڊ جي رقم پنھنجي خزاني مان پري، معافي ورتائين. ان کان پوءِ پنھنجا ماڻھو مقرر ڪري انھن کي حڪم ڏيئي ڇڏيائين تہ جتي بہ ڪو سميجو ڏسن تہ ان کي نصرپور مان ڪڍي سيوھڻ ڏانھن تڪي ڇڏين، اھڙيءَ ريت سميجن جي ضمانت کان پنھنجا پلوَ آجا ڪرايائين (٢٨٩-٢).

پڇاڙيءَ سميجا در در ڀٽڪي، خوار خراب ٿي، وري پنھنجن ماڳن تي موٽي آيا ۽ رعيتي ريت سان ھلي گذر ڪندا رھيا. ھنن کان پوءِ ڪابہ حماقت يا بغاوت ظاھر نہ ٿي. بختيار بيگ واپس سيوھڻ ھليو آيو، سندس نائب جاگيردار سميجن آڙن وٽ وڃي ڪانئن آڳاڙيون ڪري ٿي آيا، جيئن پوءِ رعيت مان وصوليون ٿي ڪياؤن تيئن ھنن جو بہ حساب چڪتو ڪندا رھيا. سميجن جيڪي ھنيون ٿي پوڪيون تن جي ڀل بہ عملدارن کي برابر ملندي ٿي رھي.

پيو رحمان قلي نالي ھڪ چرڪس غلام ھن جو پنيلو ھو، جنھن جي بھادري بي مثل ھئي. ان کي پنجاھہ سوار ڏيئي

مٿن ۾ رهايو هئائين. ڪنهن ڏينهن نوڙين اچي ماڻهن جي مال تي ڌاڙو هنيو. پيپهريءَ جي نماز مهل جيئن ئي هن کي اها خبر پيئي ته هڪدم گهوڙا زين ڪري ٻئي ڏينهن منجهند جو انهن ڪارمنهن جو پيڇو ڪندي (١-٢٩٠) وڃي کين جهليائين. انهن جو تعداد ٽن هزارن پيادن ۽ سوارن تائين هو. اهي ڪاهيل مال چڙهي جبل تي چڙهڻ لڳا. رحمان قلي مال مالڪن جي حوالي ڪيو، جيڪي مٿس ڪان ماٺس گڏ هئا. پوءِ پاڻ جبل ڏانهن وڌيو ۽ ڌاڙيلن جا ڪيئي ٻار و قتل ڪيائين، بيچارڙيءَ انهن جون منڊيون لاهي هن بختيار بيگ ڏانهن آماڻيون. اهو ڏينهن اهو شهنهن، وري نه انهن نوڙين بختيار بيگ جي عملداريءَ ۾ ڪو ڌاڙو نه هنيو، ۽ ڪنهن وڳوڙ جو امڪان باقي رهيو.

انهن کان علاوه ماچين جي قوم به هئي جنهن جو نام نڪاٽو اڪبرآباد ڳوٺ ۾ هو. هي رعيتي طرح نـاهه ۾ نه ٿي آئي: بختيار بيگ پنهنجي سر مٿس ڪاهي کيس مٺوت ۾ آندو، جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

هڪ دفعي نوحاڻي بروچ (جن جو احوال اڳتي ايندو) نافرمان ٿيا، جن کي پڻ بختيار بيگ پاڻ سوار ٿي سيکت ڏني (٢-٢٩٠). انهن بروچن جا سترهن جنگي سردار ڪُسجي ويا. انهيءَ ويڙه ۾ توتان (١) نالي هڪ بروچ ڏاڍي چڪري ڏني

[١] توتان هڪ بهادر نوحاڻي بروچ هو جنهن پنهنجي ماٺث موندر ۽ چڪي نالي خاصخيليءَ سان گڏجي مخالفن جو مقابلو ڪيو. انهيءَ جنگ جي باري ۾ سگهڙن جا ڪيئي بيت مشهور آهن، جهڙوڪ:

ڏڙ ڏٻيو سر لڏيو، پوءِ به چڪي هنيون چار

توتان جـي تـرار، موندر مست ملهائيو!

نئنگ کان ڏيڍ ميل پرتي ڏکڻ پاسي هڪ تاريخي قبرستان اچا تائين موجود آهي جنهن ۾ انهن جهونجهارن جون قبرون نشانبر آهن. مترجم هن روايت لاءِ مولوي خان‌محمد صاحب نوحاڻي نئنگ واري جو ٿورائتو آهي.

جنهن ڪري بختيار بيگ جا ٻه ڪيترا ماڻهو شهيد ٿي ويا. نيٺ رحمان قلي وڃي انهيءَ ٻروچ کي رسيو ۽ ٻروچ هڪل ڪري رحمان قلي جي گهوڙي جي ٻويان ٻيو. رحمان قليءَ وڃي پٽ تي ڪريو ۽ ٻنهي ڇٽا پاڻ ۾ ڳنڍجي پيا. رحمان قلي زره بند هو، تنهن ڪري ٻروچ جو وار سندس ڪارگر ٿي نه ٻئي سگهيو، هوڏانهن رحمان قليءَ جا ڏڪ ٻروچ کي چڙهندا ٿي ويا. آخر ٻروچ جا پساهه وڃي پورا ٿيا.

انهيءَ ويڙهاند ڪان پوءِ بختيار بيگ نوحاڻين کي ٻرچائي پنهنجو ڪيو، ۽ کين ڪيئي انعام اڪرام ڏنائين. سيوهڻ جي حويليءَ واري پرڳڻي پاسي جبلن ۾ جيڪي لڪ هئا، اهي نوحاڻين کي مليا، جيئن هو نوسڙين کي نگاهه ۾ رکندا اچن.

ٻئي پيري، چاڪر هالي جي واڇڙانيءَ ۾، جا ان وقت مرزا جاني بيگ ترخان جي جاگير ۾ هئي (٢٩١–١)، انڙپور (٢) پرڳڻن جي ڳوٺن خاسائي شوري (٣) ۽ ٻڍاپور (٤) جي مهم سر ڪرڻ لاءِ بختيار بيگ ساڳئي رحمان قليءَ کي پنجاهه سوار ڏيئي حڪم ڪيو ته انهن ڳوٺن جون زرعي زمينون سن جي پرڳڻي ۾ داخل ڪيون وڃن.

رحمان قلي، سن پرڳڻي جي ڳوٺ ڪماڻ (١) لڳ خاسائي شوري ۾ پهتو ۽ ربيع جي ٻوڪ جو اَنُ قبضي ۾ ڪيائين، ۽ اهو اَن ٻيڙين ۾ وجهرائي، سيوهڻ اماڻي، پاڻ وري ٻڍاپور جي ٻنين جي ٻار هٿ ڪرڻ لاءِ اوڏانهين روانو ٿيو.

---

(٢) انڙپور اڃا موجود آهي.

(٣) اهو ڳوٺ، ڳوپانگ [ڪاڏوٽ] جي ريلوي اسٽيشن لڳ موجود آهي.

[٤] ٻڍاپور به اڃا تائين ريلوي اسٽيشن سميت موجود آهي.

[١] اهو ڳوٺ اڃا موجود آهي [مانجهند لڳ لاڪا اسٽيشن کي به ڪماڻ سڏيو وڃي ٿو]

انهيءَ وچ ۾ خسرو بيگ جيڪو مرزا جاني بيگ پاران ٺٽي جو حاڪم هو، تنهن ٽا ڪيو جو چاڪر هالي ۽ نصرپور جي راڄڌانيءَ جا لشڪر ڪانيدي، رحمان قلي سان جنگ جوڙڻ لاءِ ڏياو ڏيو. اهو ايڏو مارو لشڪر نهي ٽڪي اچي شوون ۾ ويٺو. هوڏانهن رحمان قليءَ بختيار بيگ کي چوائي موڪليو ته ٺٽي جو اڙينگ لشڪر ڪڻڪ ماڻ ڪري اچي ڪڙڪيو آهي، جيڪڏهن توهان مهرباني ڪري پنهنجو جنگي هاٿي جبري سپاهه سان گڏ مون ڏانهن ڏياري موڪليو ته هنن سان اوس هڪا هڪ ڪري رهندس.

بختيار بيگ آڪڙجي ڪيس لکيو ته تو نامراد به جيڪا ڪيپ ڪٽي سا ڏيهه ڏسندو! مون کان ڪهڙي منهن سان هاٿي ۽ سپاهه جي گهُر ڪري رهيو آهين؟ اهو پڙهندي رحمان قلي مايوس ٿيڻ بدران دل ٻڌي پنهنجي سپاهه سان جشن ملهايو ۽ پيلا ڪپڙا پائي چيائين ته سڀاڻي پنهنجي صفائي آهي. جڏهن صبح ٿيو ته جنگ جو سانباهو ڪري خاسائي شوري ڏانهن روانو ٿيو. ٻئي پاسي ٺٽي جو لشڪر پوريءَ طرح هٿياربند ٿي سامهون آيو. رحمان قلي پرينيدي ئي پنجاهي جوان اڳ ۾ ڪري دشمن جي لشڪر تي وڃي پيو ۽ ان جي صفن وچان لنگهي هن پاسي ٿي بيٺو. سن جا جيڪي همراه ساڻس گڏ هئا تن ۾ؤ سان ونئي پاڇ ڪاڏي. ايتري ۾ ٺٽي جي لشڪر (٢٩٢-١) رحمان قلي ۽ سندس ساٿيارين کي گهيري ۾ آندو، ۽ ويرم ئي ڪانه ٿي ته رحمان قلي پنجويهن سپاهين سميت اجل جو شڪار ٿي ويو ۽ ٻيا پنجويهه چٽا جنگ جو ميدان ڇڏي وڃي بختيار بيگ وٽ پهتا.

بختيار بيگ سچي ماجرا ٻڌڻ کان پوءِ ڏاڍو پيشمان ٿيو. آخر پاڻ وڃي چاڪر هالي جي راڄڌانيءَ تي چڙهائي ڪيائين.

انهيءَ دوران بکر جي راڄڌاني خان اعظم (١) مرزا ڪوڪہ کي جاگير تي مليءَ هن پنهنجي پٽ مرزا انور کي (٢) بکر ڏانهن اماڻيو. ايتري ۾ چانڊيا پروچ بکر ۾ ديهون ويران ڪرڻ لڳا. مرزا انور پنهنجي ملازم حيدر بيگ کي ڪٽڪ ساڻ ڏيئي چانڊين تي ڪاهڻ لاءِ موڪليو. چانڊيا ڏيهن ڏني جو ساٿس جنگ ڪري کيس شڪست ڏيئي ويا ءَ سندس مال اسباب نغارن سميت لٽي ڦري ويندا رهيا.

مرزا انور اها خبر ٻڌڻ شرط پاڻ سواريءَ جي سنبت ڪرڻ لڳو ءَ بختيار بيگ کي نياپو موڪليائين تہ اهو بہ پنهنجي پاسي کان اهڙي مدد ڪري (٢٩٢-٢).

بختيار بيگ، مرزا انور کي چتاءُ ڏنو تہ آءٌ تيار آهيان، جيئن توهان سوار ٿي نڪرو تہ ہڪ چاڄو ساڻ اڳوات اتي هوندس. پوءِ چانڊين جي چوڪسيءَ لاءِ پنهنجا ماڻهو مقرر ڪيائين، جن جي ڏس پنڌ تي شام جو شڪار جي بهاني سيوهڻ چڙهي منڇر ڏانهن راهي ٿيو، ءَ هڪ ٻہ آڙيون قاسائي،چڱو شڪون وٺي، اتان سيوهڻ هليو. شهر کان اورتي هڪڙي مزار وٽ ٽرسي گهوڙي تان لٿو ءَ پروارن ماڻهن پنهورن، ڪوريجن ءَ سميجن ڏانهن خط لکي تيز رفتار گهوڙي سوارن هٿان ڏياري موڪليائين تہ صبح جو سوير سڀ اچي 'ڪنور ڪوٽ' (ڳاهن جي پرڳڻي ۾) حاضر ٿين. پاڻ اتان سانجهيءَ مهل سوار ٿي (٢٩٣-١) سڄي رات پنڌ هئي، صبح اڀرندي ڪنور ڪوٽ پهتو. منجهند

---

[١] خان اعظم مرزا عزيز ڪوڪہ (متوفي ١٠٣٣هہ) ولد خان اعظم شمس الدين محمد خان آتڪہ (متوفي ٩٧٠هہ) سال ١٠٠٤ اڪبري مطابق ١٠٠٥هہ ملتان جو صوبہ دار ٿيو. [ماثرالامراء ٦٨٥-١] شايد انهيءَ زماني ۾ بکر بہ سندس جاگير ۾ ڏنل هو.

[٢] ڏسو تعليقات.

تائين سمورو لشڪر ۽ سڀئي واج اڇي ڪنا ٿيا. پنهورن جي سردارن عيسيٰ، موسيٰ ۽ جلال کي گهرائي چيائين ته چانڊين کي هن مهل تائين منهنجي ڪا خبر نه پيئي آهي، مان مٿن چڙهائي ڪرڻ وارو آهيان. سياڻي انهن کي منهنجي مدد پڻ جي وٺي ته چانڊين بدران اوهان جون سريون سلامت نه هونديون. پوءِ چئني سردارن کي ساڻ ڪري سج لٿي جو اتان اسهيو ۽ رات ڏينهن ڊوڙيو لائي صبح ٿي چانڊين مٿان وڃي ڪڙڪيو ڪيائين. هو به ميدان ۾ لهي آيا ۽ دليريءَ سان جنگ ۾ پهچي ويا. هنن ڀانيو ته اڳئين لشڪر وانگي هي ڪٽڪ به بکر کان چڙهي آيا آهن (٢٩٣-٢). ايتري ۾ خبر پين ته هي بختيار بيگ ترڪمان آهي جو سيوهڻ کان پيو اچي. اتي هنن جا ڍڪر لڳي ويا: ته به لشڪر سان چڱيون چوٽون ڪاڏائون. انت چانڊين هارايو، جن مردودن جا ڪيئي ماڻهو مارجي ويا ۽ ڪيترن کي لشڪر قيد ڪري ورتو. بختيار بيگ انهن سان ڪن جون منڍيون لاهي، ٿورن قيدين سان گڏي، پنهنجي ساٿين مٿان مرزا انور ڏانهن اماڻيون.

مرزا انور اڃا لشڪر ڪشيءَ جي تيارين ۾ هو ته چانڊين جون منڍيون ۽ انهن جا قيدي وٽس پهچي ويا. مطلب ته هن چڙهائيءَ ۾ چانڊين سان اهي جنيون ٿيون جو پنهنجي جاگيرداري وچ ۾ آڻي بانءِ ڪيائون. جيستائين سندس عملداري هئي تيستائين بيءَ رعيت وانگي چانڊين کان زمين جي ڍل وصول ڪندو رهيو.

بختيار بيگ ست سال سيوهڻ ۾ رهيو. (١) رعيت کان پوون چنيون لاهي اڌو اڌ بٽئي وارو حساب ورکيائين (٢٩٤-١).

---

[١] بختيار بيگ ١٠٠١ ڌاري سيوهڻ ۾ آيو ۽ ستن سالن [١٠٠٧هه] تائين اتي رهيو.

ڪٿي ٽيون حصو، چوٿون حصو ۽ پنجون حصو به معاف ٿي ڪيائين. سنڌس عملداريءَ جي انهيءَ سلوڪ جي ڪري ربيع جي فصل جي آبت اسي هزارن خراو ٽائين وڃي پهتي، خريف وغيره تنهن ڪان سواءِ هئي.

هن علائقي جي آبادگارن کي رعيت ڪري ٿي ڄاڻائين، سنڌس پاران ڪنهن ٿي به زيادتي ڪانه ٿي. هرڪنهن کي ان جي حيثيت مطابق سان ڏيندو رهيو. تنهن ڪري ڪوبه ڪنهن کان مٿي ڪونه هو. اربابن ۽ مقدمن کي پنهنجي هڙان بخششون پٽي ادا ڪيائين، جيئن رعيت کي ڪو اهنج نه رسي.

عملداريءَ جو اهو طريقو آباديءَ جو باعث بڻجي ٿو، ڇا لاءِ ته هڪ پاسي غريب رعيت کي حق پلئي ٿو پوي ته ٻئي طرف اربابن، مقدمن ۽ قانون گوين (پٽوارين) جي به حق رسي ٿئي ٿي ۽ ڪنهن ٿي به ظلم نه ٿو ڪيو وڃي. ٻيءَ حالت ۾ سرڪاري عامل(٢٩٤-٢) وصوليون وڌائي رعيت کي آزار ۾ ٿا وجهي ڇڏين، جو سراسر ظلم آهي. ضرورت آهي ته چڱا عامل مقرر ڪيا ويا وڃن، جيڪي سرڪاري ڪارندن، اربابن، مقدمن ۽ پٽوارين جي حرڪتن تي ڪڙي نگاه رکندا رهن ۽ هر ڳالهه حق حساب سان فيصل ٿيندي رهي. اهڙا ڪي نڪتا اڳيئين باب ۾ مير معصوم بکريءَ بابت پيش ڪيا ويا آهن.

گهٽ پيداوارين زمينن تي معافي ڏيڻ سان رعيت وڌيڪ زمين آباد ڪري ٿي، هونءَ به هرڪو ماڻهو ڪوشش ڪري وڌيڪ پيداوار واري زمين آباد ڪرڻ لڳي ٿو ۽ گهٽ پيداوار واري زمين کي ڪوبه هٿ نه ٿو لائي.

اڪبر بادشاه جي حڪم سان جڏهن مير ابوالقاسم سبيءَ واري قلعي سرّ ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ته سائس ماڻهن

جا ڪيئي ڪنڪ ساڻ هئا (١) ۽ هن پنهنجي ننڍي پٽ ابابيگ سان ٽي هزار سوار گڏي ڪيس قنڌار سوڪليو هو (٩٥؛٢-١).

هنن ڳالهين جو مقصد هي آهي ته بختيار بيگ جي عملداريءَ دوران سيوهڻ جو سڄو علائقو باقاعدي انتظام سان سرسبز ۽ آباد پئي رهيو ۽ لشڪر به ملڪ جي آباديءَ مطابق طاقتور هو (٢) جو پنهنجي علائقن جي خوشحال فوج وانگي شاهي مهمن ۾ ڪارگر ٿيندو رهيو (٣). ايتري قدر جو لشڪر جي ديدبي سبب بکر ۽ ٺٽي جي راڄڌانين جا رهواسي بنهه ڏبل هوندا هئا. اهو سڀڪجهه ان ڪري پئي ٿيو جو اڪبر بادشاهه جي هر معاملي تي پوري نظر هوندي هئي. پاڻ جيڪو به ڪم ٿي ڪيائون (خريد فروخت ۽ ڏيل اڳاڙڻ تائين) ته شهر جي قاضين ۽ مفتين کي انصاف ڪرڻ جي آزادي مليل هئي، جيئن ڪنهن سان به ڪو ظلم نه ٿئي. انهيءَ ۾ ئي رعيت جي ڀلائي ۽ وڳوڙين جي ڪٻاهيءَ جو راز سمايل آهي.

بختاور بيگ جڏهن بيمار ٿي پيو ۽ سندس حالت ڏينهون ڏينهن نازڪ ٿيندي ويئي ته هن جي پٽن عبدالرحمان ۽ بابا بيگ پنهورن جي سردارن کي سڏائي سيوهڻ جي قلعي ۾ بند ڪرايو. پر بهاءالدين پنهور نالي هڪڙو سردار (٩٥؛٢-٢) ٻاهر هو. انهيءَ وچ ۾ جيئن ربيع جي فصل ۾ لاپارو پيو ته بختيار بيگ اکيون پوري چڏيون (٤).

---

(١) اها ڪمڪ ١٠٠٣ هه ڌاري سبيءَ موڪلي ويئي هئي.
(٢) ١٠٠٣ هه ۾ سبيءَ جي سوبي ڪان پوءِ قنڌار تي چڙهائي ڪئي ويئي. مير معصوم سبيءَ مان اوڏانهين ويو هو، ممڪن آهي ابابيگ به ساڻس گڏ ويو هجي.
(٣) پ- واري نسخي ۾ هتان ورق ٢٢٤-٢٢٨ تائين گم آهن.
(٤) هن جي وفات جي تاريخ نٿي ملي، اندازو آهي ته سنه سالن ڪان پوءِ (١-١٠٠٢ ڪان پوءِ ٧-١٠٠٨ هه ۾) هي جهان ڇڏيو هوندائين.

ڪوريا هندوءَ جي ٺيڪيداري:

اهو لاباري پهريون فصل ڪوريا هندوءَ شاهي دربار مان ٺيڪي تي کڻي جيسر نالي پنهنجي هڪ هندو گماشتي جي حوالي ڪيو، جو سيوهڻ جي قانونگوئي جي عملداريءَ ۾ وڏو زبردست موجود هو. انهيءَ ارادي سان تہ هو اُن جو انتظام سنڀاليندو رهي. ايتري ۾ سميجن کي موقعو ملي ويو، جن چاهيو ٿي تہ پنهورن ۽ ڪوريجن کي جيڪي پرامن رعيتي هئا، ڏڪي ڏار ڪري پاڻ اچي ڪاري جا مالڪ بڻجي وڃن ۽ بکر کان وٺي سيوهڻ تائين سنڌن ئي راڄ هجي. پنهورن ۽ ڪوريجن سان هٿ ڳنڍڻ لاءِ هنن درياهہ جي اوڀرينءَ پر بکر جي راڄڌانيءَ ۾ لاکيرن جي ڳوٺ ۽ ڳاهن جي پرڳڻي ۾ ٻهڻ جي ڳوٺ کي اچي باهيون ڏنيون. انهن هنڌن مارينڌا ڳاهن جو پرڳڻو ڳاهيندا ويا ۽ وڃي ڪانهريءَ ۽ سامتاڻيءَ کان نڪتا، جتي (٢٩٦-١) بهاءالدين پنهور ويٺل هو. هوڏانهن درياهہ جي پريءَ پر سميجن انڙن سندرو پڌي جوڻيجن واري پرڳڻي ۾ ڪوريجن ۽ پنهورن جون سنڌيون هڻڻ شروع ڪيون. سيوهڻ جو سڄو علائقو جهيڙن فسادن جي جنجل ۾ اچي ويو. ڪوريجا ۽ پنهور ٻيو چارو نہ ڏسي پاڻ ۾ ملي ويا ۽ اهو پهہ ڪيائون تہ پهريان سميجن انڙن جي لاڪ لاٿي وڃي، جيڪي فساد جو مُنڍ آهن؛ جيڪڏهن فتح ٿي تہ واهہ نہ تہ ملڪ ڇڏي وڃي ٺٽي جا وڻ وسائيندا سون.

اها سماءُ ڪري چار پنج هزار پيادا ۽ سوار ڪوريجن ۽ پنهورن مان سڙي، درياهہ ٽپي، جوڻيجن جي پرڳڻي اندر ٻيڙيءَ جي ڳوٺ ۾ ٺانيڪا ٿيا، جتي جيسر هندو بہ پنهنجا ماڻهو ساڻ ڪري اچي هنن سان گڏيو. هوڏانهن سميجا انڙ بہ پنج ڇهہ هزار پيادا

۽ سوار (٢٩٦-٢) سنبرائي، گچيري، (١) جي ڳوٺ ۾ اچي گڏ ٿيا، جو ٻه ساڳئي پرڳڻي ۾ آهي. ڪوريجن ۽ پنهورن پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته پيش قدمي ڪري سميجن تي ڪاهيو وڃي. پوءِ رات وچ ۾ ٽهي سنبري تي هزار سوار بهاءالدين وٽ ٽمائي اڳتي وڌيا. پٺئي پاسي سميجن ٻه اهائي ڳڻ ڪئي ۽ راتوواهه گهوڙن تي چڙهي پيا. علي الفجر جو پيئي لشڪر اچي پيلهه ٿيا ۽ خونا خونيءَ جي جنگ لڳي ويئي. ٻنهي ڌرين مان ڪيئي ماڻهو رتوريت ٿي، ڪسندا ويا. آخر شاهي رعيت (ڪوريجن، پنهورن ۽ جيسر جي ماڻهن) ميدان ماريو. بروقت بهاءالدين پنهور به اچي پهتو، جنهن پنهنجي جاني دشمن ۽ سميجن انڙن جي سردار پرئي تي ڪڙدي ڪري سندس سري ڏڙ کان ڌار ڪري ڇڏي. اهو ئي هن سڄي فساد جو ڪارڻ هو. سميجن جو منهن وڃي پٽ ساڻ لڳو (٢٩٧-١). اهڙيءَ ريت رعيت سوپاري ٿي، واپس وري ۽ هرڪو پنهنجي هنڌين ماڳين سک ۽ سلامتيءَ سان اچي آرامي ٿيو.

خواجه نورالدين ڪروڙيءَ جي عملداري:

هن کي خريف واري فصل جي شروعات ۾ ميوهڻ موڪليو ويو. هن پنهنجي پائنتي تيموربيگ کي ٽي هزار سوار ڏيئي سميجن انڙن ڏانهن آمائيو، جيئن ربيع واري فصل جون بقاياڻون وٺائن اڳڙي اچي. کيس تاڪيد ڪري ڇڏيائين ته خريف جو فصل ڪيستائين تقسيم نه ڪرائي جيستائين ربيع جي فصل جي بقايا جو ڪو فيصلو نه ٿيو آهي.

تيموربيگ وينجهڙي جي قلعي ۾ وڃي ويٺو. سميجا سونهري ڊنڊ جي وچاڳ ۾ اچي پر ڳهٽ ٿيا، جنهن جي چوڌاري

(١) گچيرو، موري، ضلعي نوابشاه لڳ موجود آهي.

پاڻي هو. هنن ربيع واري فصل جي بقايائن ڏيڻ ۾ اڙيٻڻي ڪئي، آٽ گهوڙا ۽ ڏڳا ته ڏنائون ٿي پر جيئن انهن نياڻين جي پر آهي، انهن جي بها ڀيٽي ٿي ڀڏايائون. اها اڙي تيموربيگ کي نه آئڙي، سو سميجن سان وچڙي پيو. جڏهن سونهري ڍنڍ تي پهتو ته (٢٩٧-٢) سميجن جو هڪ واهڻ سندس آڏو آيو. هن جي ماڻهن واهڻائن کي پائيتال ۾ وڌو. ائين ڪندي تيموربيگ کي پريان ڏوڙ نظر آئي. پڇا ڪيائين ته اها رڳي ڇاجي آهي؟ ڪن ورائيو واڇوڙو هوندو ته ڪن چيو، ٿي سگهي ٿو ڪو غنيم هجي. انهي سوال جواب هلندي سميجن منهن ڪڍيو. تيموربيگ جا پير اکڙڻ لڳا ۽ هن جا ماڻهو ڀڄڻ لڳا. سندس لشڪر کي شڪست کاڌي، پر ڪيئي ماڻهو پڻ مارجي ويس. سميجا سندن هٿيار پنهوار ۽ وهٽ گهوڙا ڪاٺين ڦري هڪلي ويا. ان ڏينهن اتڙن جي ساري ٿي. تيموربيگ پڇي اچي وينجهڙي واري قلعي ۾ لڪي ويٺو. سميجن قلعي کي گهيري ۾ آندو ۽ خريف جي اناج سان گڏ رعيت جو اڙڪو ترڪو به هٿ ڪري (٢٩٨-١) بي اونا ٿي ويهي رهيا.

خواجه نورالدين، گهورئي هندو جي پٽ ماڻڪ کي جيڪو ڳاهن جي پرڳڻي جو حاڪم هو ۽ هٽان جي قانونگوئيءَ سان به تعلق هوس، پنهنجن ماڻهن سان گڏ رعيت جا ڪڻڪ پڻ ڏيئي تيموربيگ جي مدد لاءِ موڪليو. هي جڏهن درياهه اڪري هن پر ٿيو ته سميجا قلعي جي پڇر ڇڏي، جيسلمير جي پڻ ڏانهن هليا ويا. ماڻڪ، تيموربيگ سان مليو، پڻ پاسي سميجن جي ڪڍ ويو، پر ڪي به ڪين وريس. تيموربيگ واپس سيوهڻ آيو، نورالدين به ڪا غزا نه ڪئي، اهائي ڳالهه رعيت جي ايرائيءَ ۽ وڳوڙين جي سگهائيءَ جو ڪارڻ هئي.

شيخ موسيٰ گيلانيءَ جي عملداري:

نورالدين کان پوءِ سيوهڻ شيخ موسيٰ جي جاگير ٿيو، جنهن پنهنجي پٽ جان محمد کي (٨-٢٩٨-٢) هن پاسي اماڻيو. جان محمد وٽ ماڻهن جي ڪمي هئي، تنهن ڪري هي علائقو ويتر زبون ٿي ويو. هن ۾ ايتري همت ڪانه هئي جو قلعي کان ڪوهه پنڌ ٻاهر اچي ڪو شڪار ڪري. وڳوڙي ته رهيا پنهنجي ماڳ! شهر ۾ قلعي جي پرسان چورن ماڻهو ڦٻي ماريا. ساڳيو حال سرحدن جو هو، هتي به رعيت جي هيڻائي ۽ وڳوڙين جي ڏاڍائيءَ جو سبب اهي ئي افعال هئا.

قره بيگ جي عملداري:

ان کان پوءِ قره بيگ هتان جو حاڪم ٿيو. هن به پنهنجا عامل هيڏانهن ڏياري ڇڏيا. پهرينءَ سٽ جان محمد ۽ قره بيگ جي ماڻهن سيوهڻ شهر جي پريءَ بازار ۾ وڙهي هڪٻئي جا هڏ ڀڳا. قره بيگ جو ڪارندو آقا محمد ٽڏي تي جان محمد جي هٿان قتل ٿي ويو. ان جي مرڻ تي قره بيگ جي ماڻهن جوش مان جان محمد تي جُلهون ڪيون، جيڪو وڃي قلعي ۾ بند ٿيو. ڪو وقت پيءَ ڏر جو قلعي تي گهيرو رهيو (٩٩-٢٩١). آخرڪار جان محمد هڪ رات درياهه جي پاسي کان قلعي جي ڪنڌي ٽپي فرار ٿي ويو.

قره بيگ جي ماڻهن جا به ساڳيا ئي ڪار هئا. اهو ئي سبب هو جو ملڪ هيڪاري وڌيڪ وڳوڙ ۾ پئجي ويو. انهن ٽنهي عملدارين دوران وڳوڙي گهڻو زور وٺي ويا ۽ رعيت جي پيڙي پڌي ويئي، جا وڳوڙين جي وڪڙ ۾ هئڻ ڪري پنهنجو سيڪجهه سير تي چاڙهي چڪي هئي. باقي ڪسر جاگيردارن پوري ڪري ڇڏي. ٻئي طرف هتان جي وڏن جڏهن جاگيردارن

جي لشڪر کي لانجهو ڏنو ته هنن جي پاڻ ۾ اچي لڳي ۽ هڪ ٻئي جي چنبڙن پٽڻ ۾ لڳي ويا، جنهن ڳالهه ويتر ملڪ جو خانو خراب ڪري ڇڏيو. جيئن ڏيهي آکاڻين ۾ مشهور آهي ته ڪو شخص ڪنهن پڙيانگ شهر ۾ پهتو (٢٩٩-٢)، جتي راڪاس گهمي ويو هو. حقيقت ۾ ڪوبه راڪاس ڪنهن به ظالم عملدار کان وڌيڪ بدتر نه آهي.

مير ابوالقاسم جي عملداري ٻهريون ڀيرو.

قره بيگ جي تبديليءَ کان پوءِ مير ابوالقاسم کي بکر کان آٽي سيوهڻ ۾ جاگيردار مقرر ڪيو ويو (١). تڏهن ڳاهن، جوڻيجن وارا سڄا پرڳڻا ۽ خطي جو اڌ پرڳڻو سيوهڻ کان الڳ هو. مير ابوالقاسم هتي اچي ملڪ ڀينگ ڏسي، ٽيپدارن کي پاڻ وٽ سڏائي چيو: هر پرڳڻي جا ڳوٺ تفصيلوار لکي ڪاغذ مون وٽ پيش ڪيا وڃن ته انهيءَ ۾ ڪيترا ڳوٺ آهن: ڪهڙا آباد ۽ ڪهڙا ويران ٿيا وهن؟ پوءِ ڪاغذ هٿ ڪري ٿڦي ويل ڳوٺن جي ماڻهن جي ڳولا ڪيائين. جتان به ڪو مليس، ان کي آڻي ساڳي هنڌ ويهاريائين، هر ڪنهن کي دم دلاسي مان ڳڌ فصل جي معافي ۽ ٻئي جي رعايت جو پروانو لکي ڏيندو ويو (٣٠٠-٢). رعيت جي باري ۾ ڪنهن به چغل خور جي ڪن پرڻ تي ڪو ڌيان نه ڏنائين. ملڪ جو سرحدون نئين سر ٺاهي مان محڪم ٿي ويون، ۽ سڀني انهن تي به عملدار مقرر ٿي ويا. انهيءَ نموني ٻهرئين سال ئي ملڪ جا سڪا وڻ ساوا ٿيڻ لڳا، ۽ جتي به ڪو وڳوڙي هو، تنهن کي تڏڪ چاڙهي ڀل ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو.

---

(١) مير ابوالقاسم نمڪين، گهڻو ڪري ١٠٠٨ هه يا ١٠٠٩ هه ڌاري سيوهڻ آيو. ۽ لڳ ڀڳ هڪ سال کي مهينا نورالدين، موسيٰ گيلاني، گهورئي ۽ قره بيگ جي هتي عملداري رهي.

هڪ دفعي سنڌس نائب بايزيد (جيڪو سن جي پرڳڻي تي وڪيل هو) جي موجودگيءَ ۾ سميجا سانجهيءَ جي مهل گجر ڳوٺ (١) مان زوريءَ لاڪن جو مال ڪاهي ويا، اهو ڳوٺ سن جي سامهون درياهه جي ٻرينءَ پر آهي. بايزيد کي جو غيرت آئي تہ اڪيلي سر ٻنا ڪنهن بازوءَ جي گهوڙي سميت ننديءَ ٻيڙيءَ تي چڙهي هن پار پهچي، سميجن تي ڪڙدي ڪيائين. هنن سدا سدورن (٢-٣٠٠) سنڌس گهوڙي جو پيڇو ڪري ڪيس آفت ماري ڇڏيو. اها خبر امير ابوالقاسم کي پهتي ۽ هن گهوڙي تي سوار ٿي سميجن جو ڪس ورتو. ان ڪان اڳ سنڌس ساٿياري درياهه جهاڳي سپاهه سميت سميجن ڏانئين وجي وسيا ۽ انهن جا ڪم لاهي ڇڏيائون. پوءِ سنڌن سيون وڏي سرها ٿيا. هوڏانهن سميجن جا پريا مڙس ڏٺي پرلو، طيب ۽ فريد بہ اچي پيش پيا، جن کي مٿن جي سڌين سميت ابوالقاسم وٽ آندو ويو، جو پڻ درياهه پار ڪري، خطي پرڳڻي جي ڳوٺ مهراڻ ۾ اچي ترسيو هو.

صبح جو سميجن جا باقي رهيل سردار بہ ڳچيءَ ۾ ڳارو ڪري ابوالقاسم وٽ آيا، ۽ چند ڏينن جي ميڙ سان ڳڏ ڏنڊ ڏوهہ پري ٿاپر ۾ اچي ويا (٥-٣٠-١).

مير ابوالقاسم پوءِ وينجهڙي وارو قلعو مضبوط ڪيو، جو سميجن وارين وستين جي ڏن ۾ آهي. ٻيو قلعو ديهہ جي ڳوٺ ۾ درياهه جي ڪنڌيءَ سان مضبوط ڪيائين، جو حويلي (سيوهڻ جي حويلي) واري پرڳڻي ۾ داخل آهي، ۽ ٿاڻن تي بہ پنهنجا ماڻهو ويهاري ڇڏيائين. اڄ ڏينهن تائين ڪتيءَ ڪن وڏايا جو سميجا ڪجهہ ڪين، ۽ هاڻ رعيت سارو ٻل ڏيندا رهن ٿا.

---

(١) گجر ڳوٺ درياهہ جي هن پر، سن کان ميل پسہ پري محراب پور جي لڳ آهي، جتي سائي رونجهي رائيءَ جي درگاهہ تي ماڻهو ايندا ويندا رهن ٿا.

پئي دنعي باغبانن جي پرڳڻي جا سميجا ٽيپا جن جي ارڏاين جو احوال اڳ ۾ اچي چڪو آهي، چانڊين سان ملي وڳوڙ ڪرڻ لڳا. مير ابوالقاسم پاڻ وڃي ٽيبن جي ڳوٺن، ڪنڊ ڪوٽ، چني ۽ پيمي (١) ۾ ڌاڙو ڪيو. خريف جو پلو فصل پنهنجي قبضي ڪيائين. ٽيپا ۽ چانڊيا ڪا پيٽي نه ڏسي، منهن پيلو ڪري وٽس آيا ۽ معافيون وٺي مطيع ٿي ويا ۽ وري ڪو ڏڦيڙ ڪونه ڪيائون(١٠٣-٢). سندن ڏل ٺيڪ ملندي ٿي رهي.

اهڙيءَ ريت ڪنهن لڱان نومڙين ڪي ڪٽيءَ ڪميو سو سيوهڻ جي حويليءَ وارن ڳوٺاڻن جا مال هٽي ويا. ٽيڙهيءَ (٢) جو ٽاٽيدار قلي جان پنهنجي ماڻهن سان هنن جي ڪڍ پيو ۽ کين اهڙي مت ڏنائين جو وري نه ڪر کنيائون. هنن جي سردارن به ابوالقاسم سان قول ڪري ڪيس پرچايو. ان کان پوءِ انهن جا قافلا چئن پنجن هزارن اٺن سان سيوهڻ شهر ۾ اچي وڻج واپار ڪرڻ لڳا (٣٠٢-١)، جنهن جي عوض هتان جو اناج پنهنجي پاسي سودائي پئي ويا. محصول طور اَٺ ۽ دنبا هر پيري پئي پريائون.

جڏهن مرزا جاني بيگ فوت ٿيو (٣) ته سندس پٽ مرزا غازي بيگ ٺٽي ۾ هو، ان جي ڪَن مهٽ لاءِ اڪبر بادشاه سعيد خان (٤) کي بکر ۽ سبيءَ جي جاگير ڏيئي روانو ڪيو. هو دربيلي ۾ اچي ويٺو. مير ابوالقاسم کي حڪم ٿيو ته

(١) چني ۽ پيمو ضلع دادوءَ ۾ آهن.

(٢) ٽيڙهي اڄا سيوهڻ پاسي موجود آهي.

(٣) ٢٧- رجب ١٠٠٩ هه.

(٤) ڏسو تعليقات.

پاڻ وٽ مرزا غازي بيگ کي مڃائي ٿي سان ڪيڏي، شاهي دربار ۾ آڻي پيش ڪري (١). حڪم موجب هن لشڪر سنبرائي اهو ارادو ڪيو ته سعيد خان جي پهچڻ کان اڳ ٺٽي پهچي، مرزا غازيءَ کي زيربار ڪري، آگري وٺي اچي. انهيءَ سانگي هو نصرپورکان وڃي نڪتو، جو شهر ٺٽي واري پرڳڻي جي وچ ۾ آهي، ۽ پنهنجي پوچڻ کان اڳ نوڪرن مان مير عطاءالله مشهدي کي جيڪو شعر ۽ خط جي فضيلت ۾ پليءَ پت پڙ هو، ايلچي ڪري اڳيان آماڻيائين (٢٠٣-٢).

مرزا غازيءَ ڪيس چوائي موڪليو ته مون شاهي حڪم جي آڻ مڃي آهي، توهان پلي واپس هليا وڃو، آءٌ به اوهان جي پٺيان اچي وهيو آهيان. ابوالقاسم موٽ کائي سيوهڻ آيو. سندس پويان مرزا غازي به پهچي ويو. ابوالقاسم ان کي ساڻ ڪري سعيد خان وٽ آندو ۽ ٽيئي ڄڻا اتان گڏجي گاديءَ جي هنڌ آگري ۾ آيا (٢). هي جڏهن شاهي دربار مان بارياب ٿيا ته بادشاه قنڌار جو صوبو ابوالقاسم جي حوالي ڪيو ۽ ڪيس بکر، سبي ۽ سيوهڻ جا علائقا به تنخواه طور ڏنا ويا، ۽ شهم بيگ خان کي اتان بدلي ڪيو ويو. جڏهن اڪبر بادشاه دنيا کان منهن موڙيو (٣) ته جهانگير شاهي تخت تي ويٺو.

سردار خان جي عملداري

جهانگير، ٽوختہ بيگ خان کي ڪابل مان بدلي ڪري،

---

(١) اڪبرنامي مان معلوم ٿئو ٿئي ته اهو فرمان ٥٧ سال اڪبري ١٠١١ هه ڌاري صادر ٿيو هو. ان باري ۾ ابوالفضل لکي ٿو ته ابوالقاسم نمڪين کي حڪم مليو ته مرزا غازيءَ کي پنهنجي غلام خسرو خان ساڻ، جو سندس اعتماد جوڳو آهي، شاهي دربار ۾ ڏياري موڪلي (٨١٦-٣).
(٢) ڏسو تعليقات.
(٣) ١٢ جمادي الثاني ١٠١٤هه (٢٥ آڪٽوبر ١٦٠٥ع)

(٣٠٣–١) ڪيس 'سردارخان' جو لقب ڏيئي، بکر، سبي ۽ سيوهڻ جـو جاگيردار مقرر ڪيو: قنڌار جو صوبو پڻ شهه بيگ جي بدران هن جي همت هيٺ رهيو. مير ابوالقاسم کي جلال آباد جي مهم تي وڪيو ويو. سردار خان اڃا ملتان پهتو مس تہ شهہ بيگ خان کي شاه عباس (ايراني) جـي لشڪر قنڌار جـي قلعي ۾ سوگهو ڪٽي ڪيو. جهانگير مرزا غازي ۽ قره بيگ کي دار دار لشڪر ڏيئي قنڌار موڪليو، جي اڃي سردار خان سان مليا ۽ گڏجي قنڌار ڏانهن راهي ٿيا. وستي ۾ قره بيگ فوت ٿي ويو. مرزا غازي ۽ سردار خان قنڌار وڃي رسيا. شاه عباس جو لشڪر چغتائي فـوج اڳيان ڪو چارو نہ ڏسي، جتان آيو هو اوڏانهن هليو ويو (١). مرزا غازي بيگ کي واپسيءَ جو فرمان مليو (٢) ۽ قنڌار جـي صوبہ داري سردار خـان تائين رهي (٣). تڏهن درويش بيگ نالي سردار خان جو ملازم سيوهڻ جو حاڪم هو. هو گهوڙي جي پٺ ماڻڪ سان ملي سميجن تي ڪاهي ويو ۽ ڏيڙان جي ڳوٺ ۾ وڃي ويٺو. هڪ رات سميجن تاڙ پڌي هن جي لشڪر کي راڻاهو ڏنو، جنهن ۾ هن جا پنج سو ماڻهو مارجي ويا. انهيءَ رات ماڻڪ پير ڪوڙي پاڻ ملهايو، صبح ٿيڻ تي درويش خان دل نہ جهلي سگهيو ۽ سيوهڻ موٽي آيو، جتي فوت ٿيو. وقائع نويسن اها خبر جهانگير تائين پهچائي.

مير ابوالقاسم جي عملداري، ٻيو پيرو

سردار خان جي تبديليءَ تي سيوهڻ جي جاگير (٣٠٤–١)

(١) ڏسو تعليقات.

(٢) ڏسو تعليقات.

(٣) ڏسو تعليقات.

(٤) ڏسو تعليقات.

مير ابوالقاسم کي ملي (٣) هي آن وقت باجور جي ٺاڻي ڏي مامور هو. الئان راقم الحروف (يوسف ميرڪ) کي پنهنجن ساٿين جي جٿي سان سيوهڻ موڪليائين. ۽ پڻيان پاڻ هلندو آيو. پنهنجي اکين سان ملڪ جي ويراني جا حال ڏٺائين ۽ وري رعيت کي سرچائي ملڪ آباد ڪيائين. ايتري ۾ سردار خان قندار ۾ فوت ٿي ويو (٤). سندس جاءِ تي مرزا غازي مقرر ٿيو، مير ابوالقاسم کي ٻڌ حڪم مليو ته مرزا غازيءَ سان گڏجي قندار وڃي. حڪم موجب هي سيوهڻ ڇڏي بکر ۾ وڃي مرزا غازيءَ سان مليو. پيئي اڃا سنبت ۾ هئا ته ايتري ۾ مير ابوالقاسم کي جهانگير پاران حڪم مليو، جنهن جو تفصيل هن ريت آهي ته "اڳئين عملداريءَ دوران بدبخت سميجن انڙن، لاکن ٺٽان ڪاهي کين تاراج ڪيو هو ۽ سندن ملڪيتون ڦٻائي ويٺا هئا (٤٠٣-٢)، سو هنن جهانگير بادشاه جي دربار ۾ وڃي دانهن ڏني هئي. جهانگير کين مير ابوالقاسم ڏانهن دادرسيءَ لاءِ پروانو لکي ڏنو هو ته "لاکن جون ملڪيتون سميجن کان هٿ ڪري هنن کي ڏيارجن ۽ سميجن کي پوريءَ طرح سيکت ڏني وڃي جيئن وري نه اهڙي بڇڙائي ڪن. جيڪڏهن اهو ڪم تو کان نه پڄي سگهي ته جلد جواب موڪل جيئن اهو بار ڪنهن ٻئي تي رکيو وڃي ۽ مظلومن کي ظالمن ونان ڪو حق پئي پوي."

اهڙيءَ ريت مير ابوالقاسم کي هڪ ئي وقت ٻه حڪم

---

(٣) مير ابوالقاسم صفر ١٠١٦ھ ۾ باجور جو ٺاڻيدار ٿيو. ان مهينن کان پوءِ رمضان ١٠١٦ھ ۾ ٻيهر سيوهڻ جو صوبيدار ٿي آيو. (ڏسو تذڪره اميرخاني، سيد حسام الدين راشدي)

(٤) سردار خان ١٠ رمضان ١٠١٦ھ کان اڳ فوت ٿيو. (ڏسو تذڪره اميرخاني)-

(٥) ڏسو تعليقات.

ملايا ته مرزا غازيءَ سان گڏجي قنڌار وڃي، پيو هي ته سميجن کي سيڪت ڏيئي لاکن جون ملڪيتون واپس ڪرائي (٣٠٥-١). ٻئي پاسي سيوهڻ ائين ئي ويران پيو هو ۽ ادائي پرڳڻا (ٻه ڳاهن ۽ جوڻيجن وارا ۽ اڌ خطي وارو) اڃا مير ابوالقاسم جي جاگير کان الڳ نه ٿيا هئا، جن جي آبادي اوج تي هئي.

مير ابوالقاسم جي مرضي ٿي ته پنهنجي پٽ ابوالبقا کي پرجهلا ماڻهو ساڻ ڏيئي مرزا غازي بيگ جي همراهيءَ ۾ روانو ڪري ۽ پاڻ سميجن انڙن کي جهَمُ ڏيڻ لاءِ سيوهڻ ۾ رهي پوي، پر مرزا غازيءَ اها ڳالهه قبول نه ڪئي، چي: اوهان منهنجي پيءُ جي جاءِ تي آهيو، مون سان سياڻن وارو سنگ ڪري، هڪ دفعو مون کي قنڌار هلي، پهچائي، ملڪ جي انتظام ۾ منهنجو ساٿ ڏيو، پوءِ ڀلي پنهنجي جاگير ڏانهن واپس هليا اچو. مير ابوالقاسم لاچار ٿي چار پنج سو قديمي مغل ساڻ ڪري مرزا غازيءَ جي رفاقت اختيار ڪئي. ويندي‌ءَ ويل ابوالبقا کي پنهنجي جاءِ تي سيوهڻ ۾ ڇڏيائين ۽ هڪ فرمان لکي ڪيس ڏنائين ته توکان جيتري قدر پڄي سگهي (٣٠٥-٢) بدبختن سميجن تي سختي ڪري وهجانءِ جيئن لاکن کي پنهنجو سال موٽي ملي.

ابوالبقا، مرزا غازيءَ ڏانهن منهن ڪري چيو: جڏهن سميجن سان ڪا سختي ڪئي ويي ٿي ته هو نصرپور پڄي ٿا وڃن جنهن جو تعلق اوهان سان آهي. انهيءَ لاڳاپي جي ڪري هو قاسم خان ارغون وٽ وڃي پناهي ٿا ٿين، ان حالت ۾ سون لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟

مرزا غازيءَ جواب ڏنو ته ڪيئن به ڪري سميجن کي سيڪت ڏيڻي آهي، سو هو جتي به اوهان کي هٿ اچن کين بنا ٻچڻي قتل ڪري ڇڏيو؛ هنن جا ٻارٻچا ٻڌي، سندن الهه تلهه باقي

نہ رهايو. مير ابوالبقا ڇيو تہ پوءِ پلانءِ ڪري مون کي ہِ لفظ لکي ڏيو جيئن پوءِ پرينهن مون تي ڪا مياو نہ اچي. مرزا غازيءَ پنهنجي مُهر سان اهڙو اختيار لکي، ابوالبقا کي ڏيئي ڇڏيو (١٠٣٠٦) ۽ پاڻ مير ابوالقاسم سان قندار ڏانهن واهي ٿي ويو (١).

مير ابوالبقا بکر کان سيوهڻ روانو ٿيو. وات تي جلدهن جوٽيجن واري پرڳڻي ۾ پهتو تہ اهو پرڳڻو مرزا غازيءَ جي جاگير ۾ هوءِ. اتان جي عاملن ابوالبقا وٽ اچي ڪيس دانهن ڏني تہ ڳچيري وارا سميجا بکيجا نافرماني ٿا ڪن ۽ ڍل ڏيڻ کان بہ انڪاري آهن. ابوالبقا اتان ئي ڳچيري ڏانهن وريو. بکيجا ڪاهيون ڪوئي، چوڏاري لوڙها ڏيئي، ويٺا هئا. جنگ جون تياريون لہ اڳ ۾ ئي ٿيل هيون، سو پنهي ڌرين ۾ اچي ہڙدڪ مچيو. ابوالبقا جا ڪيئي سپاهي ۽ ٻہ گهوڙا زخمي ٿي پيا. نيٺ اوڙها ٽپي، هو اندر ٿيو (١٠٣٠٦-٢) ۽ ڪيترن کي قتل ڪيائين. پيا سردار ڪڪ وات ۾ ڪري اچي پيش پيا، جن کي هو مرزا غازيءَ جي عملدارن جي هٿ ۾ ڏيئي، پاڻ سيوهڻ پهتو ۽ سميجن جي وڏيڪ سڌ وٺڻ لاءِ درياهہ اورانگهي اڳتي وڌيو. ان کان اڳ سميجا ٽڙي پکڙي ياڃ ۾ پيا، ۽ ڪي جيسلمير جي پٽن ڏانهن تہ ڪي نصرپور هليا ويا.

مير ابوالبقا سندن پٺ نہ ڇڏي ۽ نصرپور جي واڃڏانيءَ ۾ هالاڪنڊيءَ تائين هڪليندو ويو. آتي خبر پيس تہ طالب نالي سميجن انڙن جو سردار پنهنجن ساٿين سميت سانڪڙي جو پاڻي جهاڳي نصرپور جي پٽن ڏانهن پيو وڃي. هو آن جي ڪڍ پيو،

---

(١) مير ابوالقاسم جي عملداري ٻئي پيري شوال ١٠١٦ھ کان رجب ١٠١٧ھ تائين هلي. رجب ١٠١٧ھ ۾ مرزا غازي سان قندار ويو. (تذڪره اميرخاني)

ات وچي اڳ ورتائينس. طالب سميجي کي (٢-٣٠٧) نصرپور
جي واريا سين ڀڃن تائين ڀهچڻ جي به مهلت نه ملي.

انهيءَ ڏس ۾ صدگر (صيدگر) نالي قلعو هو جنهن ۾
قاسم خان اوغون جو چانو شر بيگ (١) ڀٽي رهيو. طالب پنهنجي
ماڻارين سميت الي وچي ڏانيڪو ڏيو. ابوالبقا به اچي قلعي کي
ڪوڙو ڏنو، ۽ اندران تيرن، توبن ۽ بندوقن ڏم لائي ڏني.
شاهي لشڪر ڦيريون وار سهسائي، جنگي هاٿي اڳيان ڪري،
قلعي جو در اچي جهليو. خدا جي فضل ۽ بادشاهي اقبال سان
هاٿين هڪ ئي ڌڪ ۾ قلعي جي در جا تختا ڪيري ڇڏيا ۽
لشڪر اندر ڏوڪي ويو. سميجن نياڻين جي اچي ڦيٽي، هزار
ٻارهن سو ڏڏي تي قتل ٿي ويا. طالب قتل ٿي ويو. ائين مير
ابوالبقا جي سوڀ ٿي.

پوءِ هو واپس ٿي (٢-٣٠٧) سميجن انڙن جا ڳوٺ-
صاپو، وينجهڙو، ڪانڙي، ڏيڙان ۽ جانڙو زير ڪندو، سيوهڻ
جي ساسهون سنڌيهجي واري گهيڙ وٺان درياهه آڪري سيوهڻ
۾ آيو.

سميجن پنهنجي "بد ذاتي بد بنيادي" موجب الان ڦري
خطي واري پرڳڻي ۾ اچي ماندائڻ مچايو. ابوالبقا وري سيوهڻ
ڇڏي باغبانن ۾ سميجن ڏيهن تي ڪاهي وڃڻ جو بهانو ڪري
اڳتي وڌيو. جڏهن پات ۾ پهتو ته اڳياڙيءَ جي نماز مهل مُهري
وارو گهٽ ٽپي، سانجهيءَ ڌاري سميجن تي ڪاهه ڪيائين. ان
رات، ٻئي ڏينهن ۽ ٻيءَ رات جيسلمير جي رڻ پٽ جو پاسو ڏيئي
ڪاهيندو ويو، ۽ سوير صبح جو سٽ ڪوهه پنڌ جا هٽي ڏيڙان
جي ڳوٺ تي ڪاهي، سميجن انڙن جا پنج سو ساٺهه (١-٣٠٨)
ماري وڌائين ۽ ڪيترا قيد ٿي ويا. پوءِ انهن جا ڍور ڍڳا

---

(١) ڏسو تعليقات.

جيڪي شمار کان ٻاهر هئا ابوالبقا جي ماڻهن پنهنجي قبضي ۾ آندا.

ابوالبقا اتان منزل پٺي گجرن جي ڳوٺ ۾ آيو، جتي لاکن متوهه پريس ته اسان جي حفاظت لاءِ به هتي ڪو قلعو هئڻ کپي، جنهن ۾ سرڪاري ٿاڻو قائم ڪيو وڃي. سندن چوڻ تي قلعو اڏائي، ان کي جهانگير آباد جو نالو رکيو، ميرابوالقاسم جي پراڻي ملازم فتح عليءَ کي پنهنجي ڪٽڪ سان اتي ٿاڻيدار مقرر ڪيائين ۽ پاڻ سيوهڻ هليو ويو.

سندس واپسيءَ جي خبر نصرپور ۾ جڏهن قاسم خان ارغون تائين پهتي تـه ٻاهـران ڦـڪائـي ظاهـر ڪندي، صيدگر (١) جي قلعي ڊاهڻ جي بهاني پنهنجن پٽن، جنڊائي ۽ فتحيءَ، کي سميجن اڙن ۽ سوڍن سان هڪ هزار سوار ۽ ٻه هزار پيادا ساڻ ڏيئي جهانگير آباد جي قلعي ڏانهن چاڙهي موڪليائين. اهو لشڪر جڏهن (٨٠٣-٢) جهانگير آباد جي قلعي جي ويجهڙائيءَ ۾ پهتو ته ابراهيم نالي هڪ افغان شڪار سانگي اتي پئي ڦريو، جنهن فتح عليءَ کي وڃي خبردار ڪيو.

فتح علي پنهنجا توپچي ۽ تير انداز قلعي جي ٻانهينءَ تي بيهاري، پاڻ ڦڙتائيءَ سان پنهنجن ماڻهن سميت جيڪي ونس موجود هئا، قلعي کان ٻاهر اچي، قلعي جي ڪاهيءَ ۽ لوڙهي جي وچ تي ٿي بيٺو. هن ڊر جو لشڪر ٻوڙي قلعي کي گهيرو ڪرڻ وارو هو ته متانئس تيرن ۽ گولين جا وسڪارا ٿي ويا، پهرئين ئي حملي ۾ خدا جي فضل سان دشمن جا ڏهه پندرهن ماڻهو جيڪي بر وقت قلعي ڏانهن وڌي آيا هئا، پٽ تـي ڇڙيون هڻڻ لڳا، باقي لشڪر بيهي نه سگهيو ۽ شڪست کائي موٽي ويو.

---

(١) انهيءَ قلعي جا آثار اڃا تائين نصرپور جي ڀسگردائيءَ ۾ موجود آهن.

فتح عليءَ هن آيت جي آسري:

كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله

(خدا جي حڪم سان ڪڏهن ٿورائيءَ وارا گهڻائيءَ
تي غالب پئجي وڃن ٿا-)

انهن جي پويان پٺي (٩٠٣-١) ويهارو ڪن ٻيا ماڻهو به سنڌ
لشڪر سان ماري وڌا، ۽ انهن جون مسيون ڌڙن کان ڌار ڪري
مير ابوالبقا ڏانهن سيوهڻ ڏياري موڪليائين. تهان پوءِ سمجن
اتڙن ابوالبقا جي عملداريءَ ۾ ڪا به هوڙهيائي نه ڪئي. لاڪن
ڪي پنهنجو مال موٽائي ڏنائون ۽ ٻيءَ رعيت وانگر ڍل پهچائيندا رهيا.

مير ابوالقاسم هڪ سال تائين مرزا غازيءَ سان گڏ قنڌار
۾ هو، ان کان پوءِ اجازت وٺي پنهنجي جاگير ڏانهن روانو ٿيو.
اجا پنڌ ۾ ئي هو ته سنڌس ڏينهن اچي پورا ٿيا ۽ وڃي پنهنجي
مولا سان مليو (١).

هن واقعن بيان ڪرڻ جو مقصد هي آهي ته مير ابوالقاسم
باوجود ان جي جو سيوهڻ جي سڄي راڄڌاني سندس جاگير ۾
نه هئي، پهرين دفعا سيوهڻ جي علائقي کي جيئن چئجي تيئن
پنهنجي ضابطي هيٺ رکيو. ان جي مهابي ئي هتان جو لشڪر
پين علائقن جي وگوڙن جي گوشماليءَ لاءِ سرڪار جو ساٿ
ڏيندو رهيو. ملڪ جي آبادي ۽ فسادين جي بربادي جو انهيءَ
کان وڌ پيو ڪهڙو مثال ٿي سگهي ٿو!

مير ابوالقاسم جي عملداريءَ جو دور (پهرين پيرا) ڇهن
سالن تائين هو. رعيت کي هن انصاف جي روءِ سان فصل ۾
معافيون ڏنيون، ڪيترن هنڌن تي پوکي راهيءَ سان صرف ڏيون

---

(١) ڏسو تعليقات.

يا چوٿون حصو وصول پئي ڪيائين.

پاڻ وقت جي عالمن ۽ فاضلن کي چڱو مان ڏيندو هو، انهن لاءِ روزگار جي وسيلن جو بندوبست وکيائين. هتان جي ڪيترن عالمن فاضلن کي اڪبر بادشاه جي زماني ۾ پنهنجي پاران وظيفا ڏيئي پاڻ سان ميران صدر جهان (١) جي خدمت ۾ وٺي ويو، ۽ پوءِ هر ڪنهن کي پنهنجي لياقت موجب شاهي پروانا ۽ راهه خرچ ڏياري وري سيوهڻ پهچايائين.

شمشير خان جي عملداري، پهريون ڀيرو

جهانگير کي جڏهن مير ابوالقاسم جي حالاٽي جي خبر پهتي ته شمشير خان اوزبڪ (٢) کي پنهنجي غلام زادن سان گڏ سيوهڻ ۾ مامور ڪيائين. مير ابوالبقا (٣١٠-١) شمشيرخان جي شراڪت قبول نه ڪئي ۽ پنهنجا ٻار ٻچا وٺي دارالخلافه آگري ۾ جهانگير وٽ وڃي پهتو. بادشاه سيوهڻ جو سمورو علائقو شمشير خان اوزبڪ جي جاگير ۾ ڏيئي ڇڪو هو. ٻـر او پاوڙو، گنجابو ۽ لانگاهن جي رهڙي ابوالبقا جي حوالي ڪيائين ۽ شاهي فرمان موجب آتي جا مڙئي قبيلا هن جا مطيع ٿي ويا.

”راقم الحروف (يوسف ميرڪ) ان ڏينهن
کان پنهنجو منصب ترڪ ڪري روزگار
جي جزوي مدد تي قانع رهي سيوهڻ ۾
گوشي نشين ٿيو.“

شمشير خان اوزبڪ ٻـ هن ملڪ کي چڱو آباد ڪيو ۽ گهڻو لشڪر گڏ ڪيائين. هن وٽ ست سو اهڙا اوزبڪ جوان موجود هئا جن مان سو کن سگهارن جوانن کي سدائين جڙائو

(١) ڏسو تعليقات.
(٢) ڏسو تعليقات.

پڳڪا مٿي تي ٻڌل هوندا هئا، سندن چيلهہ سوني خنجر ۽ ترار سان سنواريل هوندي هئي ۽ رُوپهري زينون ران هيٺان ڏ-ي رکيائون. هر هڪ وٽ (٠-٣١-٢) ست اٺ عراقي ۽ ترڪي گهوڙا هوندا هئا. باقي ٻين وٽ گهٽ ۾ گهٽ ڪري ٻہ گهوڙا (عراقي ۽ ترڪي) هئا. سندن ترارين جا مُٺيا چانديءَ سان ٺهيل هئا.

هن هر هنڌ مضبوط ٿاڻا قائم ڪري سرحدون سوگهيون ڪيون، سندس سپاهہ کي ڏسي سميجن اڏڻ توڙي ٻين وڳوڙين کانہ سرڪشي نہ ٿي ڪئي ۽ جيئن تيئن وقت پئي گذاريائون.

مرزا غازيءَ جي مرڻ کان پوءِ (١) مرزا رستم قنڌاريءَ (٢) سان گڏجي، نئي هزار چار سو اوزبڪ سوار ساڻ ڪري شمشير خان نئي ڏانهن روانو ٿيو. وٽ ڏي سماواتي علائقي وارن سميجن دلن سان ڏاڍا ڪلور ڪيائين، جيئن اڳيا ۾ چاڙايو ويو آهي. اٿين ملڪ هٽندو، وچي نئي پهتو ۽ هڪ سال تائين اتي شاهي خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو (٣). ساگئي وقت سيوهڻ جو انتظام بہ سندس سنڀال هيٺ رهيو. هڪ سال کان پوءِ وري سيوهڻ واپس آيو.

مير ابوالبقا جي عملداري

نئي جو صوبہ دار تاج خان (١١-٣١-١) وفات ڪري ويو تہ (٤) شمشير خان کي آتان جي صوبہ داري ڏني ويئي. ابوالبقا (٥)

---

(١) ١١ صفر ١٠٢١هہ، قنڌار ۾ فوت ٿيو.

(٢) مرزا رستم ١٠ محرم ١٠٢٢هہ ۾ نئي پهتو. (ڏسو ماثرالامراء ج ٣ ص ٤٣٤-٤٤. ذخيرہ الخوانين ص ٥٧ ۽ تحفتہ الڪرام ۽ مقالات الشعراء ٨٨٤)

(٣) ڏسو تعليقات.

(٤) ڏسو تعليقات.

(٥) ڏسو تعليقات.

کي مرزا دوست محمد جي شراڪت سان سيوهڻ جي جاگير تي مقرر ڪيو ويو، پر مرزا دوست محمد کي وري ملتان جو خزانو قندار ڀچائڻ جو حڪم مليو. هو اوڏانهن هليو ويو ۽ ابوالبقا پنهنجي استعداد موجب سيوهڻ جا (هيٺيان) ٻه ٽي پرڳڻا ضابطي ۾ رکيا ۽ هن علائقي جي ڪن فسادين تي چڙهيون ڪاهون ڪيائين:

١- باغبانن واري پرڳڻي ۾ چانڊين ۽ سميجن ٽيپن ڪرڻ شروع ڪري ڏني، انهيءَ پرڳڻي جا ٻه حصا مرزا دوست محمد جي جاگير هئا. هن جي عملدارن اچي ابوالبقا جو در ورتو جنهن سيوهڻ مان سنبري، رات ڏينهن منزلون هڻي، ٻئي ڏينهن مانجهاندي جي ماڳ ۾ اڪبرآباد پهچي، گهوڙن کي داڻو پاڻي ڏيئي، ساهي پٽائي، سانجهيءَ جو (٣١١-٢) وري اڳتي وڌڻ جي ڪئي. ائين رات ڏينهن وڃي اڌائيندي آخر وڃي داڙو بند واري نڪر جي هيٺانهينءَ ۾ چانڊين تي چڙهائي ڪيائين، جنهن ۾ انهن ”چنڊالن“ جا ڪيئي ماڻهو مارجي ويا ۽ ڪيترا ٻڌجي پيا.

موٽ تي وري باغبانن جي پرڳڻي ۾ سميجن انڙن جا تختا ڪڍيائين، سندن سردار گهوريو ٽيپو قيد ٿي ويو جنهن کي پاڻ سان گڏ سيوهڻ وٺي آيو. نتيجو اهو نڪتو جو وري چانڊين لوڙي سميجن ٽيپن ڪنهن جو نانءُ نه ورتو ۽ ماٺڙي ڪري ڏيل پچائيندا رهيا.

٢- هڪ دفعي نومڙين ڌاڙائي ڪري سيوهڻ جي پرڳڻن وارن ڳوٺن ۾ رڻ ٻاري ڏنو. ابوالبقا لڪي جبل ۾ وڃي، سانن اٽڪيو. انهن بدبختن جا ڪيئي ماڻهو مارجي ويا ۽ رعيت کي مال واپس مليو (٣١٢-١)، ۽ هنن پيش پئي، قول قرار ڏيئي، جان ڇڏائي. انهن جا قافلا وڻج واپار سانگي سيوهڻ ۾ ايندا رهيا ۽ هر فصل تي آٿ ۽ دنبا پڻ پهچايائون.

٣- مير ابوالبقا پنهنجي هڪ خدمتگار منظور کي

جهانگير آباد جي قلعي (لاکن واري ٽڪري) ۾ پنجاهه سوارن سان
مترر ڪيو ۽ جمال خدمتگار کي سميجن آنڙن واري ٽڪري تي
رکيائين. اتفاق سان منظور خدمتگار کان سميجن تي ڪاهه ڪئي،
جا خبر اڳواٽ سميجن کي پهچي چڪي هئي. سو هن جي پٺ
ونئي سندس گهٽ سوگها ڪيائون، جڏهن به ڪاهڻ جي پٺي
ڪيائين ته سميجن مٿس وار تي ڪيا. انهيءَ چڪتاڻ ۾ ڏهه
پندرهن سپاهي مارجي ويا. سندن گهوڙا، هٿيار ۽ نغارا سميجن
پنهنجي هٿ ڪيا. منظور ميدان هارائي جهانگير آباد جي قلعي
پهڙو اچي ٿيو.

جڏهن ابوالبقا کي پتو پيو ته پاڻ بخار ۾ پيو هو ۽
سواري نٿي ڪري سگهيو، تنهنڪري پنهنجي وڏي پٽ
عتيق الله کي پنهنجن ماڻهن (سٺن مائٽن ۽ سپاهين) سان گڏي
کين سميجن جي مهم سپرد ڪيائين. هو جڏهن جهانگير آباد جي قلعي
۾ پهتو، تڏهن سميجا ڪن ماڻهن کي وچ ۾ آڻي مقتول سپاهين
جا گهوڙا سامان سميت ڪاهي آيا ۽ نغارا به ڏنائون ۽ ڏنڊ لاءِ
به آڻا ڏيا. عتيق الله کي جيئڻ ته جوانيءَ جي هوا مٿي ۾ هئي،
ان ڪري صلح بدران جنگ لاءِ بندش ڪيائين. هوڏ منجهان
اچا صاپوءَ واريءَ ڍنڍ تي پهتو ته پريان جوار جي پوک جي
پويان پڙو پيس (٣١٣-١)، جتي سميجا پار پچا ۽ ڍور ڍڳا جيسلمير
جي پٽن ڏانهن روانا ڪري، پاڻ گهٽ وٺيو ويٺا هئا. عتيق الله
سندن پير کنيو، ويهارو کن جاڻنا جوان پنهنجي سوٽ ڪامل
سان اڳتي ڏياري موڪليائين ۽ پاڻ به هڪيو تڪيو انهن جي
پويان روانو ٿيو. پنهي ٽرين جي وچ ۾ اچا ڪوهه پن جي
وٿي هئي ته سميجن عتيق الله جي فوج جي سامهون اچي ويڙهه
شروع ڪري ڏني . الاتوهار ۾ ٽيهه چاليهه جوان جيڪي لشڪر
جي اڳ ۾ ويا پئي، سميجن انهن جي گهوڙن کي ورائي، سيني
جو خاتمو ڪري ڇڏيو، خود سميجن جا به ڪيئي همراه قتل

ٿي ويا. مرزا عيسيٰ ترخان جو سالو لاڪو پٽ پريو (سميجن جو سردار) به هن جنگ جو ٻـَـڪ ٿي ويو. پوءِ سميجا نغارن واري اٺ جي ڪڍ پيا (٣١٣-٢) ۽ لشڪر جي هار ٿي ويئي. عتيق الله اٺ تان نغارا لاهي، خچر تي رکي، ڏهن پندرهن سوارن سميت شڪست کائي لشڪر جي پٺيان جهانگير آباد جي قلعي ۾ اچي پهتو.

ابوالبقا اها خبر ٻڌي ڏاڍو ڪاوڙيو، ۽ جيئن تپيو پيو هو تيئن ئي بسترو ڇڏيائين ۽ درياهه ٽپي خطي واري پرڳڻي جي ڳوٺ مهراڻ ۾ آيو. انهيءَ ڳوٺ ۽ جهانگير آباد واري قلعي درميان ٻارهن ڪوهن جو فاصلو هو. سميجن سيڪجهه پئي جاچيو، ۽ آخر ڪي ماڻهو وٺي اچي ابوالبقا جي آڏو مجيائون. عتيق الله وارو لشڪر به اچي ساڻس گڏيو. سميجن ڏوهه بخشائي ڊل ڏيئي ڪئي. ابوالبقا آتي ئي مهراڻ ڳوٺ ۾ ترسي پيو ۽ خريف ۽ ربيع جا معاملا (٣١٤-١) نبيريائين.

آتان تـي وري سميجن انڙن جي ٻئي پاسي ڏانهن رخ رکيائين. انهيءَ وچ ۾ ڏاريجا ۽ مناهيجا ساڻس وعدا وعيد ڪري وچي پنهنجن گهرن ۾ قراري ٿيا، سندن سردار ڏئي پرڳو ۽ طيب ابوالبقا سان گڏجي نڪتا، ٻوات تي راهوجن، فيروزيجن ۽ منگواڻن به اچي پرچاءُ ڪيو.

ابوالبقا تتي اونهاري ۽ سيوهڻ جي ڪوسين هوائن ۾ ڪچڙي منجهند جو مهراڻ جي ڳوٺ مان هلي، ٻپهريءَ جو وينجهڙي ۾ آيو، جو سميجن انڙن جي ٿاڪن جو دڳ هو. هن جا سپاهي جهنگ جهر ۾ جاڪوڙون ڪري ٻه هزار ڍڳا ۽ راهوجن جا ڪي ماڻهو گهلي آيا. هيءُ اها رات وينجهڙي جي ڍنڍ تي ديرو دمائي ويٺو. پنهنجي سپاهه کي چيائين ته آءٌ اڳتي وڃـڻ ٿو چاهيان، سون کي سميجن جا سر کپن، انهن جي مال سان

منهنجو ڪو مطلب ناهي. انهن چيو، ڪين حڪم ڏنائين تہ اهي ڏڳا ترارين سان ڪهي ڇڏيو، جيئن اوهان کي انهن جي ڪا چنتا نہ رهي. سپاهين حڪم جي پوئواري ڪئي. ٻئي ڏينهن ڏوپهري تائين اتي رهي، اڳينءَ جي نماز کان پوءِ سوار ٿي، سميجن ڏانهن وُوڙ ڪيائين. رات ڏينهن سواري ڪري فجر جو ڪنوهڙ واري ڍنڍ تي پهتو. نماز پڙهي، هٿيار ٻڌي گهوڙن کي هنو رکيائين. اچا منجهند ڪانہ ٿي هئي تہ هالاڪنڊي واري پرڳڻي جي ڳوٺن وٽ پهچي، منگواڻن جي مٿان وڃي پيو. ڪيترن ياڳ ڦيٽن کي ڦٽڪائي، ڪن کي ڇوڪنيو ڪري ٻڌائين ۽ ولر مال جا پنهنجي هٿ ڪيائين. ٻچاڙيءَ مئلن جو مٿنڊيون لاهي ٺٽي جي مير مظفر خان وٽ مڪائين. وري ساڳئي رستي موٽي اچي سميجن انڙن جي ماڳ کي (٣١٥-٢) جهانگير آباد جي قلعي ۾ پير کوڙيائين. چئني پاسن کان سميجن آنڙن اچي هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ پنهنجن وڏيرن سان گڏجي پنهنجن تپن ڏانهن واپس ويا. هاڻ ونانئن ڍل جي اڳاڙي ٿيندي رهي.

ٻئي دفعي، سيوهڻ جي خامائي شورن واري ڳوٺ تي ڪاهي ويو. آتان ڦري، سن ونان ٿي، وينجهڙي واري قلعي جي مرمت ڪرائي اتي خيما کوڙيائين. روزانو آڙين، تترن ۽ ڦاڙهن جا شڪار ڪندو رهيو. سميجن جتان ڪٿان ڍلون ڀئي ڏنيون. وينجهڙي وارو پاسو شڪار لاءِ ڏاڍو ڪارائتو آهي، سو ابوالبقا خريف تائين اتي رهيو. پوءِ سميجن آنڙن مان هڪ کي هٿيڪو ڪري، مير ڪامل کي سپاهہ سان قلعي ۾ رهائي، جوڻيجن جي پرڳڻي ڏانهن وک وڌايائين.

ايتري ۾ خبر پهتي تہ ٺٽي جي صوبہ داري مظفر خان (١) کي ڏني (٣١٥-٢)، شمشير خان اوزبڪ کي سيوهڻ موڪلي،

(١) ڏسو تعليقات.

ابوالبقا کي مظفر خان جي تابع ڪري، تنهن ۾ جاگير ڏني ويئي آهي. ابوالبقا اهو هڏي جوڙيجن جي ڳوٺ کان پوئتي وري خطي پرڳڻي واري ڳوٺ رفيعن ۾ آيو، جو سميجن جو سرداري ماڳ آهي. هتي پهچي سميجن کان بقايائون وصول ڪرڻ لڳو. وينجهڙي ۾ جيڪو لشڪر هو، تنهن کي هيڏانهن گهرائي، سميجن کي دٻائي، انهن کان آٺ گهوڙا بقايا ۾ وصول ڪندو ويو. ائين ڪندي شمشير خان جا ماڻهو اتي پهچي ويا. ابوالبقا ڏٺو ته هاڻ ڳالهه هٿن مان وڃڻ واري آهي، سو جتي رهيل هو، وسندي سيڻهن ۾ آتان چڙهي سميجن جا ٻه ٽي هزار ڍڳا ڦري، ڪاهي وڃي سيوهڻ نڪتو. شمشير خان ڏنهن مان اچي ساڻس ملاقات ڪئي ۽ واپس ڏنهن روانو ٿي ويو (٣١٦–١). سميجن جو اچا نياڳ ۾ منهن هو ڪنهنڪري سڏا نه پئي هليا. ابوالبقا بدين (٢) وڃي، سندن ڪيترن ئي سرڪردن کي قاٻوءَ تي چاڙهيو.

شمشير خان جي عملداري، ٻيو پيرو

هن دفعي شمشير خان سيوهڻ ۾ آيو ته سميجن انڙن وري سرڪشي شروع ڪئي (١)، ڪيترن سوداگرن کي خشڪي ۽ ترِيءَ وارن رستن سان تاراج ڪيائون. هڪ پيري ڪي سوداگر هزارن آنن جي وڳ سان تنهن کان بکر پئي ويا. جڏهن هالا ڪنديءَ ۾ آيا ته کين درياهه آڪري سيوهڻ ڏانهن وڃڻ ۾ دشواري نظر آئي، چاڪاڻ ته درياهه جي ٻنهين پاسي سميجن

---

(١) شمشير خان جي اچڻ کان، پوءِ ابوالبقا کي چاچڪن جي پرڳڻي مان بدين، چاڪرهالي جي راڄڌانيءَ سان نيرون ڪوٽ ۽ شال جي جاگير ملي هئي:

(٢) ڏسو تعليقات.

جو راج هو ۽ اورئين پاسي کين جبل جيڏو پنڌ جهاڳڻو ٿي پيو. لاچار ڪن سميجن کي ساڻ ڪري انهن رهزنن واروگس ڏيڻي هليا. اچا سميجن جي ديهه ۾ پير پاتائون ته هو سوداگرن سان ڪيل سڀ اقرار ڀڃيءَ پويان اپلائي مٿن ڪاهي آيا ۽ ڌاڙو هڻي سندن آٽ ڪيڏي ويا.

ڀڃي پيري ٿٽي جا سوداگر اوني ۽ ريشمي ڪپڙن جون ٻيڙيون پري درياهه سان ٿي آيا، ته ساڳيا سميجا ويچارن سوداگرن جي ڪيترن ماڻهن کي ماري، سڄو سامان ڦري هليا ويا. شمشير خان همت ڪري ڪجهه سامان موٽايو، باقي مڏيءَ جي عيوض سميجن کان ڏنڊ ۾ آٽ وٺي سوداگرن کي ڏياريائين، ۽ جيڪو نقصان ٿيو تنهن جي رقم پنهنجي پاران پري ڏنائين. پوءِ انهن ڌاڙيلن جي بنياد پٽڻ لاءِ لشڪر چاڙهي درياهه جي هن پر وبو ۽ سپاهگريءَ جي چال سان سميجن جي ستياناس ڪري ڇڏيائين.

اها چال هيئن ڪيائين: هي (شمشيرخان) جڏهن درياهه ٽپي هُن پار ويو ته سميجن جا سردار، هڪ ڏٽي پرتو ڌاريجن طرفان پيو طيب مناهيجن پاران، اچي پيش پيا. پر واهوجن ۽ فيروزيجن سان ڪوبه نه آيو. شمشيرخان چيو ته هرڪو سميجو پنهنجن ڪکن ۾ پيو گذاري، منهنجو ڪنهن سان ڪو واسطو ناهي، جيڪي ماڻهو پچن ٿا آءٌ انهن جي ڪيڏ ٿو پوان. انهيءَ دلجاءِ ڏيارڻ تي سميجا انڙ خاص ڪري ڌاريجا ۽ مناهيجا ڏيڙان جي ڳوٺ ۾ پنهنجي اهل عيال سان وڃي جائيتا ٿيا ۽ صلح جي سانگي پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪري رعيت ٿي گهارڻ لڳا.

جنهن وقت شمشير خان جوگذر انهيءَ ڳوٺ وٽان ٿيو ته آءٌ (يوسف ميرڪ) به دوستيءَ جي ناتي وٽس حاضر هوس مون کيس صلاح ڏني ته اهڙو موقعو وري هٿ نه ايندو! پنهنجن ماڻهن کي سيڇ ڏي ته هن ڳوٺ جو تختو اونڌو ڪن، ان لاءِ

تہ سميجن جي هڪڙي سريءَ کي هٿ ڪرڻ جي گمان ۾ گهوڙا ڊوڙائڻ، پوءِ بہ اها ور چڙهي الائي نہ، (٣١٧-١) تنهن کان چڱو ائين آهي تہ اهڙيون هزارين سريون هٿي سلنديون. جو نہ انهن تي چنبا ڪوڙيا وڃن ا (١)

جيتوڻيڪ سيوهڻ جي ڪن زميندارن کي منهنجي اها صلاح ڪانہ وڻي، تہ بہ شمشير خان ان سان ڏاڍو خوش ٿيو. سميجن سان تہ اڳ ۾ ئي راضي نامو ٿي چڪو هو. انهيءَ حيلي بهاني پنهنجي لشڪر ۽ رعيت کي تاڪيد ڪيائين تہ جيڪي فلاڻو چوي تنهن تي عمل ڪريو. انهيءَ هشيءَ لئي خدا جي مهر ۽ بادشاهي اقبال طفيل، سميجن ۾ ڪنڪو پئجي ويو. ڏئيءَ جي قدرت سان سندن هٿ وڃي ويا، ۽ وري نہ ڏڏڙ ۾ پير وڌائون. اٽڪل هڪ هزار سميجا قتل ۽ ست سو ڪن قيدي ٿي ويا، جن ۾ ڪي سردار بہ هئا. پڇاڙيءَ سندن مال اسباب جنهن جو حساب خدا وٽ آهي، سپاهين ۽ رعيتي ماڻهن ۾ ورهايا ويا، جيڪي شمشيرخان سان گڏ هئا.

(٣١٨-١) هن ويڙهہ ۾ ڏٺي پرتو ۽ طيب ساوجي ويا. هيءَ پاڻ جنگ جي ئي ميدان ۾ منزل ڪري ويهي رهيو. صبح ٿيڻ تي اتان نڪري وينجهڙي واري قلعي ۾ آيو. ان جي مرمت کان پوءِ ٻي منزل اتي ڪيائين. ڏيهاڙي هڪ فوجي جٿو چڙوچڙ ٿيل سميجن کي ڪاهڻ لاءِ روانو ٿي ڪندو رهيو، ۽ سپاهي پنجاهہ سٺ سميجن جون مسيون ڏڏ کان ڏار ڪري ٿي آيا، جنهن ڳالهہ هيڪاري وڌيڪ سميجن کي زبون ڪري ڇڏيو.

سميجن ۾ جيڪي هوسڙا ملاح هئا تن بہ هنن جي زور ڪري درياهي مسافرن تي ڌاڙا ٿي هنيا، انهن سان بہ

---

(١) يوسف ميرڪ جهڙي عالم فاضل کي قاضي قاضن واري انهيءَ ڪارنامي تي بيشڪ مبارڪون ڏيڻ کپن. (مترجم)

سو کن ماڻھو سپاھي ھٿ ڪري آيا. شمشير خان حڪم ڏنو ته سيني کي لاڪاٽ ڳوٺ جي گهيڙ وٽ درياھ جي ڪنڌيءَ مٿان سوريءَ تي لٽڪايو وڃي. ان ڪان پوءِ ھي پاڻ ھڪ ھفتو ونجھڙي جي قلعي ۾ رھيو. جيڪڏھن وڏيڪ به مھينا اتي رھيل ھجي ھا ته سمجھا ڳوليا نه لھن ھا، ۽ انھن جون ملڪيتون پنھنجي مرضيءَ موجب رعيتي ماڻھن ۾ ونڊي ورھائي ھا. (٣١٨-٢) مون کيس گھڻو ئي سمجھايو ته به مھينا اچا ھتي رھيو پيو ھجا پر ڪونه مڃيائين. انھن زميندارن جي چوڻ تي جيڪي سميجن سان سازباز ۾ ھئا، ھو ونجھڙي واري قلعي سان قيدين کي ساڻ ڪري نڪتو ۽ لاڪاٽ جي ڳوٺ ۾ درياھ جي ڪپ تي اچي لٿو جتي ننڍڙو قلعو اڏائي ويھي رھيو. جبل واري پاسي جي سميجن شمشير خان کي ھڪ ھزار آٺ ڏيٺا ڪيا، پر ھن ڪونه ورتا. سميجن پنھنجي ساڻياري زميندارن کي وچ ۾ آڻي شمشير خان سان ڳالھيون ڪيون. آخر زميندارن ھن کي پڪ ڏياري ته سميجا ھر طرح مطيع ٿي چڪا آھن. انھنڪري اوھان کي سيوھڻ وڃڻ گھرجي. ھو خدا ترس ۽ سادو ماڻھو ھيو، ان ڪري سندس روح ۾ رحم پئجي ويو.(١) جمعي ڏينھن سيني سميجن کي جيڪي وٽس قيد ھئا، ڏوھ بخشي سندن مائٽن جي حوالي ڪيائين. پوءِ اتان درياھ (٣١٩-١) آڪري سيوھڻ ۾ آيو.

ھڪ دفعي چاندين، باغبانن ۽ ڳاھن واري پرڳڻي ۾ اڪبرآباد تائين لٽ ڦر شروع ڪئي ۽ زوريءَ ماڻھو ڪٺيو ني ويا. انھن پرڳڻن جي رعيت شمشير خان وٽ دانھن ڪئي

---

(٢) سبحان الله، سندس سادگيءَ خدا ترسيءَ جي حالت اھا ھئي، جو خود مؤلف چوائي سميجن سان ويسا گھاتي ڪري انھن جا ھڪ ھزار ماڻھو قتل ۽ ست سو کن قيد ڪيائين. (مترجم)

ويئي. شمشيرخان انهيءَ ئي مهل چانڊين تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ اٿي هليو. واقم‌الحروف (يوسف ميرڪ) به دوستيءَ جي ڪري ساڻس گڏ هو. مون ڪيس راءِ ڏني ته چانڊين تي جاسوسيءَ ذريعي يڪو چڙهائي ڪري سگهجي ٿي. شمشيرخان ائين يڪي چڙهائيءَ لاءِ راضي نه ٿيو ۽ وات تي منزلون ڪندي وڃي چانڊين کي رسيو. هو اڳ ۾ ئي سندس اچڻ جو ٻڌي جبل ڏانهن نڪري ويا هئا. شمشير خان جبل جي ُوٽ ِ سان پوکيل چانڊين جي جوارين تي قبضو ڪيو ۽ لشڪر جي چوڌاري ڪاهيون ۽ لوڙها ڏياري ڪاڙ ۾ ويهي رهيو.

رات جو چانڊين اچي لشڪر تي ڪهر وسايا (۳۱۹–۲) پر خداڪشي خير ڪيو. صبح جو سوير شمشيرخان جبل ڪاٿين ڪاهي ويو، چانڊيا جبل جي چوٽيءَ تي ٻيهي دهل وڄائڻ لڳا. هي ساڻن ٻڇي نه سگهيو، آخر سپاهين کي حڪم ڏنائين ته جوار جو فصل (جيڪو اڃا ڪچو هو) ڏاراين سان ڪپڻ شروع ڪري ڏين، جيئن چانڊيا پنهنجي اکين سان زيان ٿيندي ڏسي ساڙ کان ٻچڻ لڳا. سپاهين ائين ڪيو ۽ جيتري تائين پچي سگهيا، جوار کي وڍي پٽ ڪري ويا. رات ٿي ته شمشيرخان واپس اچي ساڳئي هنڌ تي ويٺو.

چانڊين هيسجي پنهنجي پاڙيسرين پنهورن کي وچ ۾ آندو. شمشيرخان دل جي آچ تي ساڻن راضي نامو ڪيو. ان کان پوءِ سيوهڻ جي علائقي ۾ ڪجهه ٺاپر ٿي.

ٻئي پيري بوبڪ جي پرڳڻي ۾ جبل پاسي رهندڙ باريجن پروچن وصوليءَ ۾ گهٽتائي ڪئي. ان کان اڳ اهي هرفصل تي آٺ ۽ دنبا جاگيردار کي ڏيندا ٿي رهيا. شمشير خان مون (مولف) کان پڇيو ته هنن جي ڪهڙي ڳڻ ڪجي؟ (۳۲۰–۱) مون ورندي ڏني: جيڪڏهن چانڊين وانگي هنن تي به منزلون ڪري چڙهائي

ڪندين ته ڪجهه به نه ورندءِ. هنن جا گهڻا ڏڪيا آهن.
سنڌن ڳوٺ هتان پنجن ڇهن ڪوهن جي پند تي ٿيندا، جي اُتي يڪو چڙهي هلين ته ڪجهه نه ڪجهه ٿي سگهي ٿو. منهنجي اها صلاح قبول ڪيائين. انت سانجهيءَ جي نماز کان پوءِ نڪري هليو، سڄي رات پنڌ ڪيائين، پوئين اُسر جو جبل جي هيٺاهينءَ ۾ پهچي، ٻاريجن تي ٻاهه ٻاري ڏنائين. هنن جا ڪيئي ماڻهو سنڌن سردار قاسم ٻاريجي ۽ پٽس سميت مارجي ويا. هنن جي زالن ۽ ٻارن کي قيد ڪري قتل ٿيل ماڻهن جون منڍيون ڪٽي سيوهڻ آيو. ٻاريجن مان جيڪي ٻاقي (٢٢٠-٣٢) بچيا هئا، ميرڙ ڪٽي اچي ماڻس مليا. ٻاندين کي ڇڏيو ويو ۽ اڳ وانگي وڻانڻ ڍل وصول ٿيندي رهي.

هڪڙي ڀيري سيوهڻ کان چوڏهن ڪوهن تي جبل جي پرسان ويٺل نوحاڻي ٻروچن فيسارو ڪيو. معلوم هجڻ گهرجي ته جبل مان ٻه چشما ڦٽن ٿا هڪ کي ڪائي (١) ڪونجي ٿو ۽ ٻيو نئيگ ٿو سڏجي. نوحاڻين جون ٻه ڏريون آهن، هڪڙا ڪائيءَ واري چشمي تي ٻيا نئيگ واري چشمي تي ٿا رهن. سيمني جو ڏنڊو پوڪي راهي آهي: ٻوٻڪن جي پرڳڻي سان واسطو ٿا رکن. بختيار بيگ ۽ مير ابوالقاسم جي عملداريءَ

---

(١) ڪائي جي مٿان ساڳئي نالي تي ڳوٺ اڃا موجود آهي، هتي نوحاڻي ٻروچن جو پڳدار رهي ٿو. انهيءَ ڳوٺ جي لڳ هڪ جبل آهي جنهن ۾ عاد ثمود جي قوم جي طرز تعمير تي قديم دور کان ست گهرٻون (گهر) ٺهيل آهن. چيو وڃي ٿو ته آڳاٽي سمي اتي دراوڙن جا ماڳ هئا. (مترجم)

(١) نئيگ سيوهڻ کان ويهه ميل ۽ دادو کان به ايترو پند پري موجود آهي.

دوران هر فصل تي ريدون ٻڪريون ڏيندا هئا ۽ شاهي لشڪر جي مدد پڻ ڪندا ٿي رهيا. شمشير خان جي عملداريءَ ۾ به ساڳئي نموني ڀل ڀريندا ٿي آيا ۽ لشڪر جو به ساٿ پئي ڏنائون. سميجن تي لشڪر ڪشيءَ مهل به ٻه ڊوياهه ٽپي هن پر وڃي، پنهنجون خدمتون سرانجام پئي ڏنائون (١٣٢١-١) جابلو ماڻهو جيتوڻيڪ جهنگ ۽ بيابان اندر ڏتڙيل حال ٿا گذارين، تڏهن به شمشير خان سيوهڻ جي ڪن وڏيرن جي چوڻ تي (جيڪي هنن جا دشمن هئا) لڳي، سميجن انڙن تي ڪاهڻ جو سنهڻ ڪري سيوهڻ کان اڏ منو ڪوهه پرتي منديجيءَ واري گهٽ وٽ اچي ويٺو. اتان ٻپهريءَ جي نماز مهل نوحاڻي ٻروچن تي حملي ڪرڻ جو سوچيائين. اڃا صبح ٿيڻ تي هو ته انهن ۾ وڃي ٽاڪوڙا وڌائين، ڪيئي ماڻهو مارجي ويا، نئيگ جو سردار ناڪالو به پنهنجن پائرن، پٽن ۽ ڏهن ٻارهن ماڻهن سميت قتل ٿي ويو. پئي پاسي وارا ٻروچ بچي ويا پر هنن جون ٻاڙون پٽجي ويون. اڃا تائين ڪجي نه ٿا سگهن. هنن جو به هزارڪن آدم هو، ۽ هن جنگ ۾ سندن پنجاهه سٺ مارجي ويا ۽ ٻين ڀڄي جند ڇڏائي (١٣٢١-٢).

شمشير خان جي انهيءَ اوڌائيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو نوحاڻي ٻروچن جن کي بختيار بيگ ۽ مير ابوالقاسم، جبل ۾ ويٺل نومڙين جي سڌ سماءَ لهڻ لاءِ داداوبون ڏيئي پاڻ ڏانهن ڪيو هو ۽ جڏهن به نومڙين سيوهڻ جي ڳوٺن تي پئي ڪاهه ڪئي ته هنن ٻهرينءَ سڃ ۾ اچي رعيت کي خبردار ٿي ڪيو، ۽ رعيت سڄيت ٿي پنهنجا ڍور ڍڳا منڇر ڍنڍ ڏانهن ڪڍي ٿي وئي، ۽ هوڏانهن سيوهڻ جي جاگيردار به انهيءَ ڪڙڪ پوڻ تي لشڪر ڏياري پئي موڪليو جو ڳوٺن جي وچ تي اچي مورچا ٻڌي ٿي ويٺو، ۽ جستائين نومڙيا ڪڪ پن ٿي هيڏانهن هوڏانهن

هليا ٿي ويا، تيستائين لشڪر واپس نہ پئي وريو، ۽ انهيءَ ڪري نومڙين سيوهڻ جي ڳوٺن ڪي هٿ نہ پئي لاتو:

ليڪن هن واقعي کان پوءِ نوحاڻين جا پونير ٽڙي پکڙي وڃي نومڙين جي ماڳن ۾ مڙيا، ۽ هن علائقي جي پويان هوپاڻ ئي ڌاڙي تي لڳا. هنن نومڙين کي گس وٺائي، ڪاٺين اهو ڪي ڪرايو، جو سندن وڙ هو. (٣٢٢-١) انهن لاهي پاهي سيوهڻ جي حويلي ۽ مس کي تباهہ ڪري ڇڏيو. شمشير خان آخر پيو ڪو چارو نہ ڏسي، مجبور ٿي، مريد نالي نومڙين جي سردار کي ريهي‌ريبي پنهنجي پاسي ڪري، ڪيس ٺهٽيءَ (١) واري ديهہ بوبڪن واري پرڳڻي کان الڳ ڪري جاگير ۾ ڏني، جنهن جي آمدني ٻہ ٽي هزار هئي. اها پهرين بدعت هن ملڪ ۾ پيدا ٿي، جو هڪ حاڪم هتان جي وڳوڙين کان هيسجي، کين جاگير بخش ڪئي ۽ مريد جهڙي سرڪش ماڻهوءَ سان ناهہ ڪيائين. پيچاڙيءَ شمشير خان پنهنجي خرچ سان نار ڳوٺ جي چوڌاري قلعو اڏايو ۽ پنهنجو لشڪر اتي ويهاريائين.

پر پوءِ بہ نومڙيا پنهنجين بڇڙاين کان نہ مڙيا. صلح کان پوءِ جڏهن پوڏ آئي تہ ڳاهن ۽ بوبڪن جا رعيتي پراڻي دستور مطابق پنهنجا ڍور ڍڳا (٣٢٢-٢) مٽي جبل ڏانهن ڪاهي ويا. نومڙين مريد جي صلاح کان سواءِ انهن جو ڌاڙو هنيو ۽ بوبڪن جي پرڳڻي وارن ماڻهن سان ڪيترن کي قتل ڪري ڇڏيائون. هنن کان پنجيتاليهہ هزار ڍور ڍڳا ڦري ويا ۽ پيو بہ ڪيترو سامان ڪاٺين کسيائون. تڏهن مريد

---

(١) ٺهٽي، ڳوٺ شاهہ حسن ۽ ڇني (ضلع دادو) جي لڳ موجود آهي.

سيوهڻ ۾ شمشير خان وٽ حاضر ھو. ھن خبر ٻڌڻ سان سيني ماڻھن شمشير خان تي زور آندو تہ مريد کي قيد ڪري ڪپي جيئن رعيت جي ملڪيت سميءَ سڳي سميت واپس ڪرائي ڏيڻ ۾ سٺائي ٿئي. اھا ڳالھہ شمشير خان ڪانہ قبولي. ھنئون مريد کي گھرائي ڪيس چيائين تہ متان ٻروبڪن جا ماڻھو ڌوتي دانھين تي سون وٽ اچن سو تون في الحال ھتان نڪري ھليو وڃ. ان ڪان پوءِ پلي مون وٽ اچجانءِ! مريد رات وچ ۾ وڃي پنھنجي ڳوٺ پھتو. ٿورن ڏينھن ڪان پوءِ جڏھن جھيڙو نريو تہ شمشير خان وٽ موٽي آيو (٣٢٣-١).

ھڪڙي ڏينھن وچينءَ نماز پيري جبل پاسي سيوھڻ جي حويليءَ وارن ڳوٺن مان خابرن اچي شمشير خان کي ٻڌايو تہ نومڙيا پنھنجن ٺاڪن مان نڪري سندن ڳوٺن ڏانھن ڪاھيو پيا اچن. اتفاق سان ان ڏينھن لشڪر جا ڪيترا ماڻھو حاضر ھئڻ بدران ٺاڻن ۽ جاگيرن ڏانھن موڪل تي وڃي چڪا ھئا. بھرحال ھن وٽ جيڪي موجود ھئا تن مان سٺ ستر سوارن کي سنبرائي، پنھنجي سالي بادشاھہ خواجہ سان گڏي، نار جي ڳوٺ ڏانھن موڪليائين، جو سيوھڻ ڪان ستن ڪوھن تي جبل جي ھيٺانھينءَ ۾ آھي. ھو رات جو وڃي نار جي قلعي ۾ ويھي رھيو. ٻئي ڏينھن صبح جو شمشير خان پاڻ بہ وڃي داديجيءَ واري واھہ جي ڪپ تي ويٺو، آتان پنھنجي ھڪ عزيز شاہ خواجہ کي ويھارو سوارن سان روانو ڪيائين تہ نار واري لشڪر سان وڃي ملي. (٣٢٣-٢)

انھيءَ وچ ۾ مؤلف بہ شمشير خان وٽ اچي نڪتو. شمشير خان ڪيس ٻڌايو تہ اجھو ھي خبرون پيون ٻڌجن پرمون ڳوٺن جي نگھبانيءَ لاءِ لشڪر ڏياري موڪليو آھي. مؤلف

---

(٣) نار جو ڳوٺ اڃا تائين آھي.

چيس: جيڪڏهن تون پاڻ وچين ها ته ڏاڍو چڱو هو، ڇو ته اوزبڪ تنهنجي غير موجودگيءَ ۾ دل لائي نٿا وڙهن ليڪن تنهنجي هوندي ڏاڍي سوگهائيءَ سان سر ڏڙ جي بازي ٿا لڳائين. منهنجي اها راءِ ڪيس وڻي، ۽ اوڏيءَ مهل ڏهه پارهن ماڻهو جيڪي وٽس حاضر هئا، ساڻ ڪنيائين. مؤلف به ساڻس گڏ هليو. انهيءَ وچ ۾ بادشاهه خواجه ڪي پنهنجن ماڻهن سان گڏي نارنگه واري قلعي تي آماڻيائين. هو اچا سيوهڻ ڪان ٿي ڪوهه پرڏي نيڙهيءَ جي ڳوٺ تائين مس پهتو ته معلوم ٿيو ته نومڙين جي ڌنب اچي ڌڪاءُ ڪيو، جنهن ۾ ٽي هزار سوار ۽ ست اٺ سو (٣٢٤-١) پيادا شامل هئا: ڏينهن ڏٺي جو ڪڇيءَ (١) واري ڳوٺ تي ڪاهه ٿي ويئي جو سيوهڻ کان پنجن ڪوهن تي آهي، ۽ اهو ڌنب جو ڌنب ڪيترا ماڻهو قتل ڪري، سمورو مال هڪلي وري جبل ڏانهن هليو ويو.

بادشاهه خواجه سيڪجهه اڪين سان ڏسي، هڪليندو وچي نومڙين جي ڌنب ڪي وسيو، اتي پهچي اندازو لڳاياڻين ته هتي تير ۽ ترار جي جنگ جي جاءِ ناهي، ڇالاءِ ته نومڙيا گهڻي تعداد ۾ هئا ۽ هڪيا ٽڪيا ٿي، تير پئي هلاياڻون. سو هي پوئتي هٽي بندوق هٿ ۾ ڪري پريان ٿي پريان فائر ڪندو ويو. غنيم ڦري جڏهن معانس آلر پئي ڪئي ته هي ڇورن وانگي ان جو ڏڪ ڏُسائي پنهنجو بچاءُ ڪندو ٿي رهيو. ان جي پاسيري ٽيڻ ٿي وري ان پويان لڳي، بندوق جا فائر ٿي ڪيائين.

شمشير خان اها خبر ٻڌي، ڪڇيءَ واري ڳوٺ تائين آيو، ۽ رعيت سان جيڪي ماڻهو قتل ٿي چڪا هئا، تن جي معاني بيهي دل ۾ ڇوڻ لڳو: (٣٢٤-٢) آءٌ بروقت لشڪر تائين پهچي نه

---

(١) اهو ڳوٺ اچا سوڌو مشهور آهي. (هتي ڪڇار ذات جا ماڻهو رهن ٿا).

سگهيس، هاڻ منهنجي ۽ لشڪر جي وچ ۾ غنيم جي ڪيپ آهي، ايڏو لشڪر به پاڻ سان ڪونه اٿم جو مٿس چڙهائي ڪري سگهان. اهو ويچاريندي اتان هو واپس وريو.

هوڏانهن بادشاهه خواجه غنيم سان وڙهندو ۽ وڌندو ٿي ويو. بيگ محمد قرق نالي هڪ اوزبڪ جيڪو شمشير خان جو خاص ماڻهو هو، انهيءَ ويڙهه ۾ مارجي ويو. بادشاهه خواجه 'نار' ڳوٺ جو پاسو وٺي اڳيان آيو ۽ غنيم به پويان واهه جي پوئين پڙ ورتي، جتي جبل سان ايندڙ سيئهن جي پاڻيءَ جو لنگهه هو.

نومڙين، رعيت جا هٿ آيل ڏور ڏيکا پنهنجن ماڻهن سان جبل ڏانهن روانا ڪري ڇڏيا، ۽ پاڻ پير ڪوڙي تيرن سان جنگ ڪرڻ لڳا. ايتري ۾ رات ٿي ويئي. اوزبڪن جو لشڪر لاچار ٿي، آخر پنهنجي مالڪ وٽ واپس آيو (٣٢٥-١). اهڙيءَ ريت نومڙيا، سن ۽ سيوهڻ جي ڳوٺن سان جاڙون ڪندا ٿي رهيا ۽ شمشير خان ساڻن صلح جون ڳالهيون پئي هلايون.

مقصد هي آهي ته فسادي ۽ وڳوڙي ماڻهو ترار هلائڻ ڪان سواءِ سڌا ٿي نٿا سگهن. خاص ڪري نومڙيا، جن جو ڪوبه مڙهه مقام نه آهي. هي جبل ۾ جتي به ڪا آبادي ٿا ڏسن ته اتي جهڪور پڌي ويهي ٿا رهن. جڏهن اها جوءِ گاهه پٺي ڪان خالي ٿئي ٿي ته وري ٻئي هنڌ چارو جام ڏسي مال چارڻ لاءِ ترسي ٿا پون. هي ڪڏهن به هڪ هنڌ رهي پوکي راهي نه ڪندا آهن، سندن ڌنڌو چوراڪاري ۽ ڦرلٽ آهي.

ٿورن ڏينهن ڪان پوءِ شمشير خان کي جهانگير بادشاهه طرفان بهادر خان اوزبڪ (١) جي مدد لاءِ قنڌار وڃڻ جو حڪم مليو، جنهن موجب هي چار پنج سو سگهارا اوزبڪ ساڻ ڪري قنڌار

---

(١) ڏسو تعليقات

هليو ويو. پويان قمبر خواجہ نالي پنهنجي هڪ خاص ساٿيءَ کي حاڪم مقرر ڪيائين، جيڪو ٿوري عرصي اندر گذاري ويو (٣٢٥-٢). شمشير خان قندار مان قمبر خواجہ جي جاءِ تي وري خوشم بيگ کي حاڪم ڪري موڪليو. هي جڏهن سيوهڻ پهتو تہ نالجر بيڪاو هئڻ جي باوجود سميجن انڙن تي ڪاهہ ڪرڻ جي هامرهنيائين ۽ تڪڙ ۾ لشڪر سنبرائي، رعيت جي ڪن ماڻهن سان گڏجي، درياهہ ٽپي، سيوهڻ جي سيڌ ۾ وڃي ويٺو ۽ ماڻهن جي گڏ ٿيڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو ۽ جيستائين سندس ماڻهو گڏ ٿين تنهن کان اڳ هوڙهيائي ڪري اڳيئي وڌيو ۽ ڪاڪي ڳوٺ جي گهيڙ وٽان درياهہ جي ڪنڌيءَ تي پهچي، لوڙها ڏياري، وچ ۾ ويهي رهيو. سندس مٿين پاسي کان لشڪر ۽ هيٺان پيڙيون هيون.

اڳياڙيءَ جي مهل هئي، ماڻهن نماز شروع ڪئي تہ خوشم بيگ بہ وڃي صف ۾ بيٺو. اوچتو سميجن طرفان طوفان کڙو ٿي ويو. ماڻهن ۾ دانهوڙ مچي ويئي، جا خوشم بيگ ۽ سندس لشڪر جي ڪنن ٽائين پهتي. هي نماز ڇڏي پنهنجا ماڻهو گڏائڻ لڳو، جيڪي سندس آڏو هئا (٣٢٦-١). ڪي همراه لوڙهي کان ٻاهر موڪليائين تہ جيئن ڪا خبر چار لهي اچن. ويرم ئي ڪانہ گذري تہ سميجا لوڙها لتاڙي سندس لشڪر تي ڪاهي آيا. ان وقت ڪيترا اوزبڪ مارجي ويا. شمشيرخان جو مير منشي ملاواجو ڪمبوو بہ انهيءَ ويڙهہ ۾ قتل ٿي ويو. باقي سپاهي ڀڄي وڃي پاڻيءَ ۾ پيا، ۽ سميجا سندن هٿيار ۽ ٻيو سامان گهوڙن سميت هٿ ڪري ويندا رهيا.

خوشم بيگ هڪڙي سپاٽپ ڪئي تہ ٻوياڙيءَ جي نماز کان پوءِ باقي بچيل سوار ساڻ ڪري، ڪاڪي واري قلعي (٣)

---

(١) اهو قلعو اجا دادو ۾ آهي.

تي پهچي، اندر وڃي ڏانيڪو ڏيو، جنهن تي سميجا اچي گهيرو ڪري ويهي رهيا. انهن ڏينهن ۾ ابوالبقا جو وڏو پٽ عتيق الله جنهن کي جهانگير بادشاه روجهڙين جي شڪار لاءِ ڏياري موڪليو هو (٦-٣٢٦-٢)- تڏهن سيد بايزيد بخاريءَ (١) جو پٽ سيد باقر بکر جو حاڪم هو ۽ هن کي به پڙس روجهڙين جي شڪار لاءِ اماڻيو- اهي ٻئي آن وقت سيوهڻ ۾ هئا. عتيق الله سندس همراهن سان گڏ راقم الحروف (يوسف ميرڪ) سميت ڪاڪي واري قلعي تي پهچي، خوشم بيگ سان مليا. ٻئي ڏينهن سيد باقر پنهنجا ماڻهو وٺي آيو. خوشم بيگ کي ڏڍ ملي ويو.

سميجا اهو حال ڏسي، قلعي جون ڪنڌيون ڇڏي، پري هليا ويا. هي لشڪر ڪيترو وقت اتي رهي پيو. ايتري ۾ سميجا ڪن ماڻهن کي وچ ۾ ڪري صلح جون ڳالهيون هلائڻ لڳا. آخر گهوڙا، هٿيار ۽ ٻيو سامان جيڪو ٻـاڻ سان کڻي ويـا هئا، واپس ڏيئي، ٺاهه ڪري، پنهنجن گهرن ڏانهن ويا هليا. خوشم بيگ به سيوهڻ اچي پهتو. آئندي لاءِ اهڙي چڙهائيءَ جي پچر ڇڏي، (٣٢٧-١) ملڪي معاملن ۾ لڳي ويو.

شمشيرخان ٽي چار سال قندار ۾ رهي شاهي خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. هيڏانهن سيوهڻ به سرسبز ۽ آباد هو. اهو شمشيرخان ٽي هو، جنهن سب کان پهريان شاهه عباس جي لشڪر تـي توب چوڙي هئي (٢) جڏهن هـو قندار جي قلعي تي گهيرو ڪري چڪو هو. پوءِ قندار جو قلعو شاه عباس جـي هٿ ۾ آيو ته اتان جا امير ملتان ۾ سپيرا افغان وٽ ويا، جنهن به

---

(١) ڏسو تعليقات.

(٢) شاه عباس، سال ١٠٣١ هه ڌاري قندار واري قلعي تي قبضو ڪيو. (ڏسو تزڪ جهانگيري، ڇاپئي نول ڪشور ص ٣٥٠- ٣٥٨-٣٤٦.) شاهجهان سال ١٠٤٧هه ۾ اهو قلعو واپس ورتو.

هزار آحدي (١) سوار ۽ ڪي منصبدار سميجن انڙن جي سيڪت لاءِ شمشير خان سان گڏي سيوهڻ روانا ڪيا. افغان وارا (احدي) شمشير خان سان نہ نڀيا، تنهنڪري هو سميجن ڏانهن نہ وڌيو ۽ لشڪر کي ملتان ڏياري موڪليائين.

مطلب هي تہ شمشير خان جي عملداريءَ ۾ ملڪ بهرحال سرسبز ۽ آباد هو، هتان جو لشڪر (٣٢٧-٢) هين پاسن ڏانهن پڻ شاهي مهمن سر ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو رهيو. اهائي رعيت جي آبادي ۽ وڳوڙين جي لباهيءَ لاءِ مکيہ ڳالهہ هئي.

شمشير خان ٻيئي ڀيرا جيڪا عملداري هلائي، تنهن جو عرصو پندرهن سالن جي لڳ ڀڳ هو. هن انصاف جي روءِ سان رعيت کي چرخي فصل ۾ ٻمٽي ٽي ورتي. ڪن جاين تي ٽيون حصو ۽ چوٿون حصو بہ پئي ورتائين. اهڙيءَ طرح ڪچي ۾ داڻي بندي روا ٽي رکيائين. سپاهين کي بہ هن وڏن جاگيرون مليل هيون، جن ۾ فراش ڪوڙي سئيس شامل هئا. پنهنجي حڪومت جي پڇاڙيءَ ۾ رعيت جي عرض ڪرڻ تي چرخي فصل تي بہ داڻي بندي عائد ڪيائين ٽي. ملڪي حالتن ۽ شاهي دستور جو هن کي هر طرح خيال پئي رهيو. سندس گهوڙو وقت مسجد ۾ ٽي گذربو، پنهنجن چوبدارن کي حڪم ڏيئي ڇڏيو هئائين تہ ڪوبہ رعيت جي مٿان ظلم نہ ڪري (٣٢٨-١)، رعيت کي جنهن مهل بہ وڻي مون وٽ ايندي رهي. عدالت ڪرڻ وقت هن ڪنهن کي بہ نٿي ڇڏيو- جيتوڻيڪ هن وٽ ڪي اوزبڪ اهڙا بہ هئا، جن بعضي سندس حڪم نٿي مڃيو. پوياڙيءَ جي نماز مهل سندس ڪچهريءَ ۾ جيڪي نوڪر چاڪر ۽ عدالت

---

(١) احدي هڪ ذاتي منصب هو، جيڪو اڪبربادشاه جي زماني ۾ مقرر ٿيو هو. اهڙي منصبدار وٽ سوار ۽ پيادا ڪونہ هوندا هئا. (مترجم).

ڪرڻ وارا اچي ڪڏ ٿيندا هئا، ڳن کي چوندو هو ته ”دوستو اوهان سڀئي مون کي مڃاڻو ٿا، جيڪو به مظلوم مون وٽ اچي ٿو ته آءٌ ان جي دادرسيءَ لاءِ تيار ٿو ٿيان، ڪي اوزبڪ پنهنجين جاگيرن توڙي شهرن ۾ رهن ٿا، جن تي مان اعتبار ته ڪريان ٿو، پر اهي سراسر نالائق آهن. هي ساڻهن تي ظلم ڪن ٿا، پر ڪوبه سنڌن ڏپ جي ڪري مون وٽ دانهين ٿي نٿو اچي. توهان کي خبر هجي ته مون کي ٻڌايو! نه ته قيامت جي ڏينهن خدا اوهان کان ان جي پڇا ڪندو.“

ميوهڻ هن جي عملداريءَ دوران ايڏو سرسبز ۽ آباد هو، جو هند، عراق توڙي مغربي ملڪن جي هر شيءِ هتان ملي ويندي هئي (٣٢٨-٢). سوداگرن تي اصل محصول ڪان وٺڻ ڪابه سختي نٿي ڪئي ويئي، ۽ هڪ ٻيڙيءَ تان رڳو هڪ سير وٽڻ ثمر ورتو ٿي ويو. سنڌس عملداريءَ ۾ رعيت، ڪاريگر ۽ سوداگر سڀ خوش پيا گذاريندا هئا. جيڪڏهن اتفاق سان سندس جاگير ۾ ڪنهن سوداگر کي لٽيو ڦريو ٿي ويو ته ڪوشش ڪري ان جو مال ساڳيءَ جنس جي صورت ۾ واپس ٿي ورايائين، ۽ ان وچ ۾ ڪابه شيءِ ضايع ٿيندي هئي ته اها پنهنجي هٿان ڀري سوداگر کي ٿي رسايائين، جيئن هو راضي رهي.

خدا شاهد آهي ته هن جي عملداريءَ دوران هرڪو امن ۾ هو ۽ سڀڪنهن شڪرانا ٿي ڪيا. مسجدون آباد رهنديون ٿي آيون، هي پاڻ به روزي نماز ۽ تهجد جو پابند هو. هن ٻهاريون تيار ڪرائي ڇڏيون هيون، جن جي ڪمائيءَ مان پنهنجي خوراڪ ۽ پوشاڪ جي خرچ جو پورائو ٿي ڪيائين. رعيت مان ڪابه شيءِ پنهنجي خرچ لاءِ ڪونه اڳاڙيندو هو.

شير خواجہ جي عملداري:

شمشير خان جي بدليءَ کان پوءِ هيءُ ملڪ (٣٢٩-١) شير خواجہ ('باقي جان خواجہ') (١) جي عملداريءَ هيٺ آيو. جنهن کي اهو ربيع سچتان ئيل (٢) سال ١٠٣٢ هہ (هڪ هزار ۽ ٻٽيهہ) ڌاري تنخواه طور مقرر ڪري ڏنو ويو. هو پنهنجا عامل هن پاسي آماڻي پاڻ جنت مڪاني (جهانگير بادشاهہ) جي خدمت ۾ رهيو. قضا سان ملڪ جا ڀاڱ اهڙا اچي ٿيا جو آن سال ربيع وارو اهو فصل ماڻهن داڻي بندي جي آسري حد کان وڌيڪ تہ پوکيو پر ان تي الاهي آفت اچي پيئي، جنهن ڪري ڪيتري ايراضي خشڪ ساليءَ جو شڪار ٿي ويئي، جتي ڪا ٿوري گهڻي پوک ٿي هئي تہ ان مان پنج ڪاسا (ٽويا) في جريب مس پليءَ ٿي پيا، جن جو وزن ٽيهہ سير جهانگيري هو ۽ چٽن جا ٽي ٽويا جريب مان ٿي آيا.

شير خواجہ جا عملدار جڏهن هتي پهتا تہ چغل خور ۽ خود غرض ماڻهن موقعي جو فائدو وٺي سندن خوب ڪن ڀريا. نتيجو اهو نڪتو، جو (٣٢٩-٢) هنن اشراف ڪيمني جا ڪمدا ڪٽي ڇڏيا. ڪنهن وٽ بہ ان جو داڻو نہ رهاياڻون. هنن ڪي الاهي آفت جو ڪو بہ احساس نہ هو. ڳري داڻي بندي ڪري، ان تي ڳاڻي ٻيڻا اگهہ چاڙهي، رعيت کان وصولي ڪيائون. رعيت ويچاريءَ سان ڏاڍا ناحق ٿيا. پر جيئن تہ اها رعيت ڪو وقت اڳ شمشير خان جي عملداريءَ ۾ خوشحال رهي چڪي هئي ان ڪري هن شير خواجہ جي هرڪا زيادتي گوارا ڪئي ۽

---

(١) ڏسو تعليقات.

(٢) "سچتان ئيل سال موش" (ڪوئي جو سال) ترڪن جي مقرر ڪيل ٻارهن سالن مان هڪ سال جو نالو. (مترجم)

هر ڪنهن جيئن ٽيئن گهاڻو سهي، پنيءَ جي پيدائش ۽ مال اسباب وڪڻي ظالمن جا پيٽ ڀري پريا.

انهن عملدارن، چغل خورن جي چرڻ تي لڳي، وڏ وڏيرن جون زمينون پنهنجي قبضي ۾ آنديون ۽ مٿن ڳريون ڍلون مڙهي، ڪيترن وڏيرن کي بازارين ۽ گهٽين ۾ چوڪنيو ڀڏي ڪاٺ چاڙهيو ويو، ۽ ڪانئن زوريءَ اڳاڙيون شروع ڪري ڏنائون. ساڳيءَ ريت سوداگرن جي پيڙين تي به محصول مڙهيندا ويا جيڪو هر حالت ۾ دستور کان زياده هو؛ هرهڪ پيڙيءَ کان آڪي اڳاڙي تي ڪيائون، ٽراوت ۾ جا شئي گهٽ پئي تي سا پيٺي ڪندا تي ويا (٣٣٠-١). انهن ظلمن جي ڪري واڳ پاڳ جي چڱن مڙسن رعيت جي ڪن ماڻهن سان گڏجي جهانگير جي دربار ڏانهن رخ ڪيو. بادشاه سلامت تن ڏينهن ۾ لاهور واري دارالخلافه ۾ هو ۽ شيرخواجه به سندس حاضريءَ ۾ هو. جڏهن فريادي لاهور پهتا ته سندن داد خواهيءَ کان اڳ شير خواجه (جيڪو پنهنجي عملدارن جي افعالن کان واقف هو) انڪل ڪري فريادين کي پاڻ وٽ گهرائي ورتو ۽ هرهڪ کي دم دلاسو ڏيئي گذر سفر لاءِ پروانا هٿ ۾ ڏنائين ته هو اڳين دستور موجب پنهنجين زمينن تي وڃي قبضو ڪن. عملدارن جيڪي ڪانئن زوريءَ ڪسيو هو، سو به سڀ ڪنهن کي واپس ڏيارئائين. اهڙيءَ طرح رعيتي ماڻهن کي به دلداريون ڏيئي شمشيرخان واريون رعايتون بلڪ وڌائين (٣٣٠-٢). جيئن ته ماڻهو هن جي عملداريءَ دوران ڏاڍي آزار ۾ اچي چڪا هئا، ان ڪري سندس ايترن ايڇن مان به راضي نه پئي ٿيا. هن چيو ڪيو جو انهن ظالم عملدارن کي (جن ماڻهن سان تعديون ڪري چڏيون هيون) قيد ۾ وجهي، مٿانئن ڏنڊ مڙهي ڇڏيائين، ۽ انهن جي جاءِ تي ٻيا عملدار آماڻيائين. غرض ته ماڻهن سان جيڪي ظلم تي چڪا هئا تن جو ازالو ٿي ويو. انهيءَ وٽ

پڪڙ جي ڪري هن جا عملدار وري ڪنهن تي ظلم ڪرڻ کان باز اچي ويا، رعيت سان گڏ وڏيرن به سامت جو ساهه کنيو، ليڪن پيڙين ٿان ماڳيو حد کان وڌيڪ محصول اگهاڙيو ٿي ويو ۽ سوداگرن سان ماڳيو ٿي ويل هو.

انهيءَ شهر خواجه جي عملداريءَ ۾ سميجن انڙن سان ڇڳيون جهيڙون ٿيون. هن مير عاقل نالي هڪ سيد کي لاڪاڻ پرڳڻي جو فوجدار مقرر ڪري، پنهنجي پاران سميجن انڙن مٿان رکيو، جنهن پنهنجا پنجاهي سوار (١٣٣١-١) اهڙي نموني سميجن مٿان ڇاڙي ڇڏيا، جو بيان ڪري نٿو سگهجي. هي لاڪاڻ جي ڳوٺ ۾ درياهه جي ڪنڌيءَ سان قلعو تيار ڪرائي ان ۾ ويٺو رهيو، ۽ جيڪي پيڙيون نئي کان ٿي آيون يا نئي ڏانهن پئي ويون تن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري بدران چوڪيءَ پاسي روانو ڪيو ٿي ويو، جتان اڪيلي پيڙي يا ٻه پيڙيون گڏجي فراغت سان ايندڙيون ويندڙيون پئي رهيون. هن هڪ هنڌ پيڙين جي گڏ ٿيڻ يا چوڪيءَ تي بيهڻ جو رواج ختم ڪري ڇڏيو. سميجن انڙن ٿوري هوسڙن سان ڪنهن کي به مجال يا حرص نه پئي ٿيو، جو پيڙين سان ڪا هٿ چراند ڪن. ان باري ۾ سميجن سان ڪي ڇڪريون به لڳي چڪيون هيون، جن ۾ کين شڪست آئي هئي. سميجن سان جيڪي ماڻهو جهلجي ٿي پيا تن کي فروخت ڪيو پئي ويو.

پڄاڙيءَ شير خواجه جي سيوهڻ واري عملدار يار محمد ڪوڪه جي مير عاقل سان عداوت شروع ٿي. هيءُ پنجاهه ماڻهو مير عاقل جا ۽ چاليهه ماڻهو پنهنجا ساڻ ڪري (١٣٣١-٢) باغبانن جي پرڳڻي ڏانهن روانو ٿي ويو. مير عاقل وٽ هاڻ باقي ڏهه ماڻهو وڃي بچيا، جن سان گڏ هو لاڪاڻ واري قلعي ۾ ويهي رهيو. سميجن جڏهن ڏٺو ته مير عاقل اڪيلو آهي ۽ سيوهڻ وارو (يار محمد جو لشڪر) به پري نڪري چڪو آهي، تڏهن پوياڙيءَ

جي نماز مهل وجهه وٺي قلعي جي ڀاڙران ٻيڻل سندس آٽ ڪاهي ويا. مير عاقل پنهنجا ڏهه ماڻهو وٺي انهن بدبختن جي ڪٽيل پيو ۽ سانجهيءَ جي نماز مهل وچي ڪين رسيو. هن پنهنجن ڏهن ماڻهن کي چيو: منهنجي دل چوي ٿي ته آءٌ هتي شهيد ٿيندس! توهان وچي پنهنجي پوين جي سار لهو! اهو ٻڌي پنج ڇهه ماڻهو انهن ڏهاڪو ماڻهن مان دل نه جهلي واپس لاڪاٽ جي قلعي ۾ موٽي آيا. باقي همراه مير عاقل جو ساٿ ڏيئي بيهي رهيا. سميجن اچي سڀني کي گهيرو ڪيو ۽ مير عاقل کي چياڻون: تو پاڻ چيو هو ته جڏهن مڙس تي ڪا اوکي ويل اچي ته ڪيس گهوڙي تان هيٺ لهي اچڻ گهرجي. هيءَ اها ئي ويل آهي سو تون پنهنجي قول کي پاڻي ڏي!

مير عاقل ائين ئي ڪيو (٣٣٢-١)، ۽ گهوڙي جي مشڪين ۾ هٿ وجهي، خدا کي ياد ڪري، هيٺ لهي آيو. اٽي ئي پن ٽن ماڻهن سان منهن ڏيندي شهيد ٿي ويو!

خان خانان مهابت خان (١) جي فتور وقت شريرالملڪ (٢) جيڪو سلطان شهريار (٣) ڪان اڳ ٺٽي جو صوبه دار هو،

---

(١) زمان بيگ ولد غيور بيگ. خطاب، مهابت خان خان خانان. متوفي ١٠٤٤هه. اهو فتور سال (٢١ جلوس جهانگيري جيڪو اڳاري ڏينهن ٢٢ جمادي الثاني ١٠٣٥هه ۾ شروع ٿيو) پٽ (جهلم درياهه) وٽ واقع ٿيو (ڏسو ماٿر الامراء ٢٩٧ تزڪ ٤١٣)

(٢) شريف الملڪ ١٠٣٥هه ڌاري ٺٽي جو حاڪم هو. شهزادو شاهجهان رمضان جي پڇاڙيءَ يا شوال جي شروعات (١٠٣٥هه) ڌاري ٺٽي پهتو (ڏسو تزڪ ٤٢١-٤٠٣-٤٢٥ ۽ تحفة الڪرام ج ٣- ص ٩٤)

(٣) سيد بايزيد بخاري- خطاب، مصطفيٰ خان، ذوالحج ١٠٣٤هه يا محرم جي شروعات ١٠٣٥هه ڌاري فوت ٿيو. ٺٽي جي حڪومت پوءِ سلطان شهريار کي ملي. (ڏسو تزڪ ص ٤٠٧).

سميجن انڙن تي چڙهائي ڪرڻ جي مانگي لاڪات واري ڳوٺ ۾ اچي ويٺو هو ۽ يار محمد ڪوڪه کي لشڪر سميت اتي گهرايو هئائين جيئن هڪٻئي جي سات سان سميجن انڙن تي ڪاهه ڪئي وڃي. جڏهن يار محمد ڪوڪه پنهنجي لشڪر سان آن وٽ ويو ته شريرالملڪ (١) پنهنجي فوج کي سيوهڻ ڏي مقرر ڪيو، جا قلعي ۾ اچي داخل ٿي. ايئن هن بنا ڪنهن تحريري حڪم جي سيوهڻ جو علائقو شير خواجه جي ماڻهن کان هٿ ڪري پنهنجي قبضي ۾ آندو.

شمس الدين جي عملداري

پوءِ هو (شريرالملڪ) شمس الدين کي هتان جو حاڪم مقرر ڪري پاڻ ٺٽي ڏانهن هليو ويو. سميجن انڙن مان ڪابه هٿ چوهي نه ڪيائين. انهيءَ شمس الدين جي عملداري جهڙي هئي تهڙي نه هئي، چاڪاڻ ته هن وڳوڙين کي هٿ ئي نه لاتو. پر هڪ دفعي (٢-٣٣٢) خواجه عارف نالي پنهنجي ڪنهن عزيز کي سپاهه ساڻ ڏيئي باغبانن واري پرڳڻي ۾ سميجن ٽپن ڏي ڪاهي وڃڻ لاءِ موڪليائين. هن اتي وڃي ڪا سوڀ نه ڪئي ۽ واپس اڪبرآباد جي ڳوٺ ۾ اچي پهتو. هتي په سميجا ٽپا، پاسي وارن پنهورن ۾ مهمان ٿي ٽڪيل هئا، جن کي خواجه عارف گرفتار ڪري سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو. پنهورن پنهنجي مهمانن جي پڪڙجڻ تي شورش ڪئي ۽ خواجه عارف مان وڙهي کيس شڪست ڏنائون. سندس لشڪر مان پارهن ڪن بازو قتل ٿي ويا، جن ۾ ڪي سوار ته ڪي پيادا هئا، خواجه عارف پنهي (گرفتار ٿيل) سميجن کي ماري ڇڏيو ۽ پاڻ سهڪندو اچي سيوهڻ جي قلعي ۾ پهتو. شمس الدين بي پير، لطيف بيگ

---

(١) ڏسو تعليقات، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾.

(٣٣٣-١) ۾ ٻين اوڙهن ڇڻن (شاهي ملازمن) کي شهيد ڪري هڪ اونهيءَ کڏ ۾ دفنائي ڇڏيو. باقي ظلم ستم جيڪي شريرالملڪ جي ماڻهن سان ڪيا ويا، سي به ساڳيءَ وڌت عمل ۾ آيا. انهيءَ ڪري هن جي جاءِ تي وري نوروز بيگ نالي ٻئي عملدار کي رکيو ويو. وڃڻ وقت هن رعيت ۽ واپارين کان سيئي بقاياڻون جيڪي ٿيائي وصول ڪيون. اهڙيءَ طرح قرض ۽ ڏنڊ آڳاڙي، ملڪ جو تختو اونڌو ڪري، ننئي پيڙو وڃي ٿيو.

اها پهرين بدعت هن ملڪ ۾ شروع ٿي
جو قرآن جي آيت ولاتذر و ازرة و زر آخري-
تي عمل نه ڪيو ويو. (١)

نوروز بيگ جي عملداري

هن (نوروز بيگ) جي عملداريءَ ملڪ کي ويتر زبون ڪري ڇڏيو. ليڪن شيخ مصطفيٰ ڪروڙيءَ باغبان واري پرڳڻي ۾ نوسڙين سان منهن ڏيندي چڱي مڙسي ڏيکاري. اهو واقعو هن طرح ظهور ۾ آيو: هي باغبانن جي پرڳڻي سان وصولي ڪرڻ لاءِ سيوهڻ ۾ اچي قلعي جي پاهران ترسيو، ونس ست ستر پنهنجا سوار موجود هئا (٣٣٣-١). ايتري ۾ نوسڙين اچي سيوهڻ جي پرڳڻن سان ڦر لٽ ڪئي. اها خبر ڏينهن لڙئي مهل سيوهڻ ۾ اچي پهتي. شيخ مصطفيٰ جيئن قلعي جي ٻاهران ويٺو هو، تيئن ڪاڙ ٻڌي، انهن نياڳن جو پيڇو ڪيائين ۽ ناو جي ڳوٺ وٽ وڃي کين پهتو. اڳي سانجهي ٿي چڪي هئي، تنهن ڪري ماڻهن کيس چيو ته هاڻ اوير ٿي ويئي آهي ۽ غنيم به مال هڪلي وڃي جبل ۾ ٿانيڪو ٿيو، چڱو ائين آهي ته توهان واپس

(١) ڪوبه بار کڻندڙ ٻئي جو بار نٿو کڻي.

هليو ويو! پر هو نه سڙيو، گھوڙن کي گاهه پنو ڏيئي وري انهن کي سنجي، سانجهيءَ جي نماز کان پوءِ اڳتي وڌيو. سڄي رات پنڌ هنيائين، پٺي ڏينهن ڪانو سج متي چڙهي آيو ته به ڪاهيندو رهيو، وڳوڙين کي اچا ڪا به ڪل ڪانه پيئي هئي. هو بي اونا تي گهوڙا ۽ پيو مال چاري وارن پاسن ڏانهن آماڻي، پاٽيءَ جي هڪ ٽلاءَ تي سمهي پيا. اوچتو لشڪر مٿن ڪاهي آيو، ڪن پل ۾ نوسڙين جا چاليهارو ماڻهو مارجي ويا. جن جون سسيون لاهي (١-٣٣٤) سندن گهوڙا ۽ ڍڍا هٿ ڪيائين ۽ رعيت کي به ڍور ڍڳا موٽرائي ڏنائين.

سيف الملوڪ ڪاشغري جي عملداري:

نوروزبيگ جي تبادلي کان پوءِ سيف الملوڪ ڪاشغري هتان جو حاڪم ٿيو. هن سان پين منصبدارن جو جٿو به ساڻ هو. ڪيس خريف تنخواه ۾ ڏنل هئي. پر هي خريف جي فصل ڪڇڻ کان پوءِ آيو ۽ ربيع به آڪلاءَ ۾ هئي. نوروزبيگ اڳوات ئي خريف تي قبضو ڪري چڪو هو. سيف الملوڪ پنهنجو حصو وصول ڪري ڪانئس دستاويز لکرائي ورتو، جيئن خريف جي جوابداريءَ لاءِ ان کي ثبوت طور دربار ۾ پيش ڪري سگهي. باقي ربيع جي فصل تي دن پاڻ ئي ڌاڪو چمايو. هيءُ هڪ جري سپاهي هو.

هڪ دفعي مهدي نالي پنهنجي ڀاءُ کي لشڪر ساڻ ڏيئي سن جي پرڳڻي ڏانهن سوڪليائين، انهي خيال سان ته جيئن ساٿهن کي لشڪر جو رعب وهجي وڃي ۽ سميجا آنڙ به ڌهڪاءَ ۾ اچي وڃن (٢-٣٣٤). هن جي مرضي هئي ته سن جي گهيڙ وٽان سميجن انڙن ڏانهن ٽپي وڃي، پر ايتري ۾ سميجا سن جي ميدن کي وچ ۾ آٽي، پنهنجا چار سردار اڳ ۾ ڪري،

مهدي سلطان سان اچي مليا. هو ڪين پنهنجي پاڻ وٽ سيوهڻ ۾ وٺي آيو. پاڻس سپاهگيريءَ جي تدبير موجب انهن کي قيد ۾ وجهي ڇڏيو ۽ سميجن تي ڪاهي وڃڻ جا گهاٽ گهڙيندو رهيو.

ٻئي دفعي نومڙين حويليءَ جي پرڳڻي وارن ڳوٺن تي چڙهائي ڪئي، جنهن جي خبر ماڻهن وڃي سيف الملوڪ کي ڏني. هن وري مهدي سلطان کي لشڪر ساڻ ڏيئي نار جي ڳوٺ ڏانهن آماڻيو. مهدي سلطان پنڌ هئي وڃي نار جي قلعي ۾ رات رهي پيو. صبح ٿي نومڙيا لڪر جو پاسو وٺي، نار ڳوٺ جي مٿان لنگهي (٣٣٥-١)، ڪڇيءَ واري ڳوٺ تي (جيڪو نار جي اورئين پاسي سيوهڻ جي قلعي طرف هو) ڪاهي، ماڻهن جو مال ڪڍي ويا. پوياڙيءَ جي مهل اها خبر سيف الملوڪ تائين پهتي، جيتوڻيڪ اڳ ۾ ئي لشڪر کي پنهنجي پاڻ سان ڏياري موڪليو هئائين ۽ ونس ڪن پوڙهن سوارن کان سواءِ ڪو سپاهه به ڪونه هو، تہ بہ اها خبر ٻڌڻ شرط غيرت ۾ اچي آتاوليءَ مان چار پنج سوار ساڻ ڪري نڪتو. سندس پاڻ مهدي سلطان ڪانئس اڳ نار جي ڳوٺ مان نڪري سانجهيءَ جي نماز مهل وڳوڙين سان وڃي پيتو. هنن جبل جو پاسو ورتو، ۽ ٻنهي ڌرين ۾ تيرن بندوقن جي ويڙهه شروع ٿي ويئي. انهيءَ ويڙهه ۾ ڪوبہ ماڻهو نہ مئو، پر غنيم شڪست کائي پوئتي موٽي ويو. آخر مهدي سلطان بہ ماڻهن جا پوريڳا نومڙين کان ورائي (٣٣٥-٢) پوئتي موٽ کاڌي ۽ وات تي ٻيئي پاڻ گڏجي سيوهڻ هليا ويا.

احمد بيگ خان جي عملداري: (١)

جيئن خريف جي فصل جــو آڪلاءِ ٿيو ۽ سميجن تي چڙهائي ڪرڻ جو وقت آيو، تہ سيف الملوڪ کي بدلي ڪري

(١) ڏسو تعليقات، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾.

جوڻيجن جي پرڳڻي ڪان سواءِ باقي سمورو علائقو احمد بيگ خان جي حوالي ڪيو ويو. احمد بيگ خان جي اچڻ ڌائين مرتضيٰ خان مرزا حسام الدين (١) جيڪو ان وقت ٺٽي جو صوبيدار هو، پنهنجن ماڻهن محمد رضا بيگ کي حاڪم ۽ ابراهيم بيگ کي ديوان جي حيثيت ۾ هتان جي عملداريءَ لاءِ موڪليو. هنن اچي خريف جي فصل تي قبضو ڪيو. ايتري ۾ احمد بيگ خان به اچي پهتو. هن پنهنجي اوائلي ڏينهن ۾ ماڻهن سان مٺو سلوڪ ڪيو، ۽ هوريان ڏاڍيان سڀني پرڳڻن ۽ ڳوٺن جا ارباب توڙي مقدم وٽس اچي رهيا. احمد بيگ خان جڏهن ڏٺو ته سڀئي پاهريان ماڻهو سيوهڻ ۾ پهچي چڪا آهن ته پنهنجي پاءُ مرزا يوسف کي (١-٣٣٦) جو ساڙس گڏ هو ۽ ظلم ستم ۾ حجاج بن يوسف جي استاد جو درجو ٿي رکيائين، سڀڪجهه حوالي ڪري، پنهنجي مهر سان کيس اختيار جو پروانو ڏيئي ڇڏيائين. هن پوءِ پنهنجي گهر کي سرڪاري دفتر بڻائي، ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون.

مرزا يوسف پرينديءَ ئي اهو ڪارنامو ڪيو جو اڳين عملدارن کي بنا ڪنهن پڇا ۽ حساب ڪتاب جي قيد ۾ وجهي ڇڏيائين. ان ڪان پوءِ ملڪ جي اربابن جي توٽي تپائي ڏنائين. پيو ڪم اهو ڪيائين جو چغل خورن جي چوڻ تي لڳي پوٽي جي آبادي وارن پنهورن جي ڳوٺن جهڙوڪ آراڙي وغيره (جن جو تفصيل اڳتي ڏنو ويندو) ۽ اڪبرآباد واري واهي جيڪي اڳ ڪڏهن به ضبطيءَ هيٺ نه آيل هئا ۽ انهن ڪان ڪا به ڍل نٽي ورتي ويئي، تن تي زوريءَ قبضي ڪرڻ ۽ مٿن ڍل مڙهڻ جو ارادو ڪيائين. تنهن ڪان سواءِ سيوهڻ جي ٻنهي پرڳڻن جي مال (ڍورن ڍڳن) لاءِ حڪم ڪيائين ته انهن تي داغ (ڏنڀ) لڳايا وڃن ۽ مال جي ڳڻپ ڪرڻ ۾ اچي. ان ڪان اڳ جهانگير

(١) ڏسو تعليقات.

بادشاه جي زماني ۾ اهو ڏنڊ ڏيڻ وارو رواج مغل سلطنت اندر ختم ڪيو ويو هو. (٦٣٦-٢٣٢) ۽ اچ ڏينهن (١٤٤٠هه) تائين اهو فرمان هن ملڪ ۾ جاري هو. اهو حال ڏسي پڇنديءَ وارا ڪي ارباب جهڙوڪ بهاءالدين پنهور ۽ پيا رات وچ ۾ ملڪ ڇڏي وڃڻ لاءِ تيار ٿيا، ليڪن پنهورن جا پيا سردار ارباب علي ۽ ارباب دائود جيڪي بهاءالدين جي برخلاف هئا، تن پڇڻ جي ڪانه ڪئي. انهن مان ايڪيتاليهن ڇڻن کي حڪم مليو ته اڪبرآباد واري واهيءَ جي ڳوٺ کي وڃي ضبطيءَ ۾ آڻين. ان لاءِ ڪي پنهنجا ماڻهو به ساڻن گڏي موڪليائين. جڏهن اهي اڪبرآباد واري واهيءَ ۾ پهتا ته بهاءالدين پنهور جي ماڻهن جابلو ماڻهن سان گڏجي انهن ايڪيتاليهن ڇڻن کي قتل ڪري ڇڏيو. باقي وهيل ارباب، مقدم، پٽواري وغيره پنهنجن گماشتن سان گڏ دشمنن جا قيدي ٿي ويا. ان واقعي کان پوءِ هن بيت جي مطلب موجب آسمان گردش ۾ اچي ويو:

چو خواهد که ويران کند عالمي
نهد ملک در پنجه اي ظالمي

”خدا جڏهن ڪنهن ملڪ کي ويران ڪرڻ
گهري ٿو ته ان کي ظالم جي هٿ ۾
ڏيئي ٿو ڇڏي.“

اهڙيءَ ريت ماڻهن سان عقوبتون ٿيڻ لڳيون. ڳالهه وڃي ايستائين پهتي، جو هر روز ڪنهن نه ڪنهن منزل تي وقت جي حاڪم پنجن ڏهن سون ماڻهن کي ناحق ڦٽڪا پئي هڻايا. اهي ڦٽڪا سو ڪان ونئي پنج سون تائين هڪ ماڻهوءَ جي پٺيءَ تي لڳندا ٿي رهيا. هڪ پانولي خاص انهيءَ ڪم لاءِ سيڙائي ويهاريو ويو هو ته ڦٽڪا لڳندي جيڪڏهن انهن جون ڪهيون ڇڄي

پون ته اهي بروقت سبي ٺاهي ٺيڪ ڪيون وڃن.

احمد بيگ خان پنهنجي عادت موجب سارو ڏينهن محل اندو پئي رهيو. رڳو رات جو ٻاهراڇي ڪچهري ٿي لڳرايائين، ۽ اها ڪچهري رات جي پوئين پهر تائين هلندي هئي. مرزا يوسف ان وقت به پنهنجي پاءُ وٽ اچي ان جي ووبرو به ماڻهن کي ڦٽڪا پئي هڻايا. ڦٽڪن هڻندي جيڪڏهن ڪو ماڻهو مري پوندو هو ته ان جي ڪيس ڪا به پرواهه نه هوندي هئي. هونئن به عام طرح شيعي مذهب وارن لاءِ سنين کي آزارڻ (۲-۳۳۷) وڏي عبادت سمجهي وڃي ٿي. (۱)

اهو ظلم ايتري تائين وڌي ويو، جو سيوهڻ شهر جي ڪنهن به زال يا مرد بابت جيئن به خبر پيئي ٿي ته هن وٽ ڪا شيءِ آهي ته ان کي گهرائي مٿس ڪانه ڪا تهمت ڌري ڪيس ڦٽڪا لڳرايا ٿي ويا ۽ جيڪي ڪجهه وٽس هو تنهن تي قبضو ڪيو ٿي ويو. ملڪ ۾ جنهن وٽ به ڪو اٺ يا وهٽ هو ته زوريءَ کانئس کسي ان کي سرڪاري ملڪيت ۾ داخل ڪيو ٿي ويو. اها هئي سندس ظلم جي نرالي نوعيت، جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن جا پيا ڪلور ڪهڙا هوندا.

هن سيني گهٽن تي پنهنجا ماڻهو ويهاري ڇڏيا هئا. سندس حڪم هو ته منهنجي مُهر کان سواءِ ڪنهن کي به نه ڇڏيو وڃي. جيڪا پيڙي مٿان کان هيٺ تي يا هيٺان کان مٿي پئي آئي ويئي، ان جي ماڻهن کي پاڻ وٽ گهرائي، قابو ڪري، ڪي ڏينهن پيڙيءَ کي اک ۾ ٿي رکيائون. سوداگرن ٿي زووبار وجهندا ٿي رهيا ته اتي ئي پنهنجي مڏي لاهين، ۽ نيٺ اهي ويچارا تنگ ٿي سندن زووبار کان هر پيڙيءَ تي ڏن ڏيئي جند ڇڏائيندا ٿي ويا. تنهن کان پوءِ (۱-۳۳۸) سوداگرن ۽ مهاڻن کي ڇڏي،

(۱) حقيقت ۾ ظالم جو ڪوبه مذهب نه.

باقي نوڪرن چاڪرن کي قيد ڪري، ڪين ڦٽڪا هڻي زور پريو ٿي ويو ته سرڪاري غلام ٿين. سوداگرن کان جن به موڙي هٿ پئي ڪئي تن کان اها موڙي اڌ بها ۾ ورتي ٿي ويئي. جنهن ڳوٺ جا رهاڪو ڀيڙيءَ ٿي ڌاڙو هڻي مال کڻي ٿي آيا، تن کي قيد کان معافي ڏيئي، سروپا ڏيکائي، سرڪاري ملازمت ۾ رکيو ٿي ويو. آئنده لاءِ انهن کي تاڪيد ڪيو پئي ويو ته اوهان کي جتان به ڪا ملڪيت هٿ اچي سا حاڪم اڳيان آڻي حاضر ڪريو.

بنگال مان جوئارين جا ٽولا گهرائي انهن کي شهر جي گهٽين ۾ چيڪ چڙيو ويو. اهي جوئاري آئي وٽي کي زوريءَ جوئا کيڏڻ تي مجبور ڪري، ان جا کيسا خالي ڪندا ٿي رهيا. جيڪڏهن هارائڻ کان پوءِ ڪنهن ڏانهن ڪجهه باقي ٿي رهيو، ته ان ويچاري جا ڪپڙا بدن تان لهرايا ٿي ويا.

سيوهڻ جي شريف ۽ معزز ماڻهن کي گهرائي، انهن کان شهر جي چوڌاري قلعي جو آڏرو (بنياد) کڻائي، ڪين حڪم ڏنو ويو ته هرڪو پنهنجي مٽي تي مٽي ڍوئي، اڏاوت ۾ بيگار وهي (٢٣٨-٢). جيڪو ماڻهو پاڻ ڪم ڪرڻ جهڙو نه هو ۽ پنهنجي بدران ڪو مزدور مڙو ٿي وهائڻ گهريائين ته ان ويچاري مان جنهيون ٿي ڪرايون ويون.

هڪ دفعي سامتياڻين جي قاضي عبدالواحد کان زبردستيءَ سو رپين جو دستاويز لکرائي ابراهيم پروچ کي وڪرو ڪيو ويو. پوءِ قاضيءَ ۽ پروچ کي آهون ماهون بيهاري، ڦٽڪن هٿندڙ کي حڪم ٿيو ته تون ابراهيم پروچ کي هڪڙو ڦٽڪو هڻي ڪانئس سو رپئي جي گهر ڪر. هوڏانهن ابراهيم پروچ کي حڪم مليو ته تون وري قاضي عبدالواحد کي ڦٽڪو هڻي وٺانس هڪ سو رپيا طلب ڪرا

نيٺ سٺيل منصوبي موجب:

ڦٽڪي وارو ابراهيم پروچ کي هڪ ڦٽڪو وهائي
ڪيس چوندو رهيو تہ جلدي ڪر هڪ سو رپيا هلاءِ!
ابراهيم پروچ وري قاضي عبدالواحد کي ڦٽڪو هڻي
ٿي چوڻ لڳو تہ وارو ڪر هڪ سو رپيا هڙ مان ڪڍ!!
جنهن ڏينهن تي سيوهڻ ۾ اهو سانگ رچايو ويو، اهو
ڏينهن شهر جي ماڻهن لاءِ ڪاري قيام برابر هو. ڪي
ماڻهو اهڙا بہ هئا، جيڪي تماشائي بڻجي کلندا ٿي رهيا.
ان کان علاوه چغل خورن ۽ ڪمينن ماڻهن کي "حقيقت دان"
جو لقب سليل هو ۽ تورماپ جي دستور ۾ بہ گهٽي قدر واڌ
کان ڪم ورتو ٿي ويو. ماڻهن جون زمينون ضبط ڪري، انهن
تي ڳريون ڏلون مڙهي، زوريءَ وصوليون ڪيون ٿي ويون.
(٣٣٩-١) اهي ڏلون اهڙيون اٿايون هيون جو ماڻهو پنهنجي
جان ڇڏائي نہ ٿي سگهيا. آخرڪار انهن کي پنهنجي پوک
جي اپت مان گڏ ڏوو ڏيڻي ۽ ٻني ٻاري سميت گهر تڙ
وڪڻي پورت ڪرڻي ٿي پيئي.
هڪ ڀيري ربيع جي فصل ۾ اهڙي آسماني آفت اچي
نازل ٿي، جو ٻيئل فصل صفا سوڪ ٿي ويا، جتي ڪو پوئتو
باقي رهيو تنهن ۾ بہ ان ڪٽو ڪونہ هو. مرزا يوسف (١)
جي مرضي هئي تہ ٻنيون داڻي‌بنديءَ هيٺ آڻي، آسماني آفت
جي ڳالهہ درگذر ڪري، ماڻهن کان ايندڙ خريف جي فصل
تان اڳاڙي ڪئي وڃي. رعيت ويچاريءَ کي خريف جي وصوليءَ ادا
ڪرڻ جي طاقت ڪانہ هئي. تنهن ڪري هو ڪنهن ڀاڄ ۾
۾ منهن وڌو (٣٣٩-٢). نتيجو اهو نڪتو جو واڇن جا راڄ
پنهنجي پوک ڇڏي ڀڄي ويا. وڳو جيڪي ماڻهو اڳوات قيدن ۾
قابو هئا اهي اتيئي رهيا. جيڪي تڙ تڪڙ ۾ گهر ڇڏي وڃي

(١) نسخي 'پ' ۾ هتان هڪ ورق (٣٥٥) غائب آهي.

پکا، تن جو ارکو ترکو احمد بيگ خان جا سپاهي تکائي ويا. رهي کهي کسر وري وڳوڙين اچي پوري کئي.

اهڙو کوبه ماڻهُ پٽ ڪونه هو، جيکو دل جهلي مرزا يوسف جون قهري ڪارروايون وجي احمد بيگ خان وٽ بيان ڪري ته تنهنجي پاءُ اجهو هينءَ پاڙڻ پاري ڏنو آهي. نيٺ راقم الحروف (يوسف ميرک) هک رات وجهه وٺي احمد بيگ خان کي چٺي ڏنو ته "هيءُ ملک خدا جو آهي، جنهن ان کي بادشاهه جي حوالي ڪيو ۽ بادشاهه توکي پنهنجو نائب مقرر ڪري ملک جو والي بڻايو، ۽ تو وري خدا جي مخلوق کي پنهنجي ظالم پاءُ جي تحويل ۾ ڏيئي ان جو خانو خراب ڪري ڇڏيو. قيامت جي ڏينهن توکان ضرور پڇاڻو ٿيندو. ان کان اڳ بادشاهه بہ توکي وٽ ڪندو (٣٤.١-١). قدرت سان انهن ڳالهين جو مٿس ڪجهه اثر پيو. اتفاق سان پاڻس ان وقت هڪڙي چغل خور کي سروپا ڏڪائي، انهيءَ چبوتري جي هيٺان وٺي آيو، جنهن تي احمد بيگ خان ويٺل هو. اهو چغل خور پنگ پيتل هو ۽ پنڪيون پئي کاڌائين، سندس وات آل ڪانو وانگر ڦاٽل هو. احمد بيگ خان پنهنجي هک ماڻهوءَ کي حڪم ڏنو ته هن پنگيءَ جي وات ۾ مٽي وجهه ا هن ائين ڪيو. ان رات به ٽي سو ماڻهو قيد مان آزاد ڪرايائين ۽ ماڻهن کي قلعي جي بيگار کان روڪيو ويو. تنهن کان پوءِ پنهنجي مهر مرزا يوسف کان کسي پاڻ وٽ رکيائين. پر ان مان ڪهڙو فائدو ٿي سگهيو ٿي، ان حالت ۾ جڏهن ملک پينگ تي چڪو هو ۽ ماڻهو پنهنجيون پنهيون ڇڏي بر منهن ڪري پڄي ويا هئا؟ ڪي ڳوٺا ٽا جيڪي بوبڪن ۽ ڳاهن وارن پرڳڻن ۾ (٣٣.٢-٢) آرام سان وڃا هئا، تن کي به پنهورن، جاباو ماڻهن سان ملي، اچي تاراج ڪيو هو.

احمد بيگ خان کي جڏهن اِن جو پتو پيو ته سيوهڻ مان نڪري

ڳاهن واري پرڳڻي جي ڳوٺ سامتياڻين ۾ اچي ويٺو، جو بهاءالدين پنهور جو ساڳ هو. اتي پهچي رعيت کي گهڻيون دلداريون ڏنائين، پر ڪنهن به مٿس اعتبار نه ڪيو. حالت اها هئي جو جيڪو شخص رات جو وٽس ٿي آيو سو صبح ٿيڻ تي پڇي هليو ٿي ويو.

راقم الحروف (يوسف ميرڪ) پنهنجي اختياري وطن جون اهي حالتون ڏسي، انهيءَ ڏي هنڊان احمد بيگ کان موڪلائي، مير جي بهاني سيوهڻ پرڳڻي جي جوڻيجن واري ڳوٺ ڏانهن روانو ٿيو، جيڪو ان زماني ۾ مير ابوالبقا جي جاگير ۾ هو. اهو بهانو ان ڪري ڪيائين ته جيئن اتان شاهجهان جي دربار ۾ پهچي، احمد بيگ خان جي عملداريءَ جا ڪارناما (١٤٣-١) وٽس پيش ڪري.

هي جڏهن اهو ارادو ڪري بکر پهتو ته حڪيم صالح، (١) محمد علي بيگ (٢) ۽ مان سنگهه جيڪي ڪنهن زماني ۾ بکر جا حاڪم هئا، تن کي ڪڙڪ پنجي ويٺي ۽ هنن احمد بيگ خان ڏانهن سڄي روئداد لکي موڪلي. احمد بيگ خط پڙهي اچي ششدر ٿيو ۽ ماڻهن تان ظلم جي باهه ڍري ڪري ڇڏيائين. ڪيترن کي ربيع جي فصل ۾ آن جون ٻاريون بخش ڪيائين. وڏيرن کان به ساڳئي فصل ۾ جيڪي آني بهاني اڳاڙيون ڪيون هئائين، سي به ڪين واپس ڏنائين. ان سان گڏ راقم الحروف (يوسف ميرڪ) ڏانهن مير هاشم نالي پنهنجي ملازم کي اماڻيائين، ۽ حڪيم صالح، محمد علي بيگ بندري ۽ مان سنگهه کي منٿون ڪري پرچايائين ته دم دلاسو ڏيئي مون کي سيوهڻ موڪلين ۽ سنهنجو خيال رکندا اچن، جيئن درياهه اڪري ٻئي پاسي نه هليو وڃي.

---

(١) ڏسو تعليقات.

(٢) ڏسو تعليقات.

ليڪن مير هاشم جي پهچڻ کان اڳ (١٠٤١-٢) آءٌ بکر ڇڏي پنهنجي منزل مقصود ڏانهن روانو ٿي چڪو هوس.

انهيءَ زماني ۾ جڏهن مؤلف جو پيءُ ميرابوالبقا ملتان جو صوبيدار هو، تنهن وٽ پهچي، سون اهو سعيو ڪيو ته هندستان جي سفر لاءِ سنبت ڪري نڪران، پر انهيءَ وچ ۾ ميرابوالبقا ملتان مان بدلي ٿي ٺٽي جي صوبيداري لاءِ وڃي رهيو هو(١)، ۽ مون کي ٺٽي وٺي آيو. انهيءَ آسري تي ته ٺٽي پهچي مون کي هندستان جي سفر تي اماڻيو ويندو. قضا سان آب هوا جي تبديليءَ سبب مون کي نزلي جي تڪليف ٿي پيئي، جنهن ڪري مسافري ملتوي ڪرڻي پيم. بهرحال مون خدا جي در باس باسي ڇڏي هئي ته بيماريءَ مان اٿڻ شرط سنڌ جي صورت حال کي ڪتابي صورت ۾ آڻي، پاڻ سان کڻي وڃي بادشاهه جي حضور ۾ پيش ڪندس. خدا جو شڪر جو هن تقاضا مطابق:

الاهي تو بر نيتم آگهي،
چو نيت بخير است خيرم دهي!

خدايا، تون منهنجي نيت کان واقف آهين؛ نيت چڱي آهي ته نتيجو به چڱو ڪجانءِ. آخرڪار هي ڪتاب "مظهرالتدبير" مڪمل ڪري ورتم، انهيءَ اميد تي ته (١٠٤٢-١) امير عادل، مقوي الاسلام، ابوالمظفر شهاب الدين محمد شاهجهان بادشاهه:

جيڪو ورهين کان خلافت جي ميدان سنواريندو
اچي ٿو، جنهن کي هرڪو پنهنجو مونس ۽ غمگسار
ٿو سمجهي، ضرور هن ڪتاب تي عنايت جي نظر

(١) مير ابوالبقا، يمين الدوله پاران ملتان ۾ نائب هو. مرتضيٰ خان حسام الدين انجوجي وفات کان پوءِ ٺٽي جو حاڪم ٿيو. هيءَ واقعو ١٠٣٩هه ۾ ٿي گذريو.

ڪرڻ فرمائيندو!

هوڏانهن احمد بيگ خان جا ساڳيا لانون ۽ ساڳيا چڱگهه هئا. هيڏانهن ڳاهن واري پرڳڻي ۾ پنهورن سان ڦڏايائين، هوڏانهن خطي واري پرڳڻي کي سمجن آنڙن اچي ويران ڪيو. اهڙيءَ طرح بوبڪن، حويليءَ ۽ سن وارن پرڳڻن ۾ نومڙين ۽ سمجن تباهي آڻي ڇڏي!

هڪ دفعي نومڙين جي ڪٽڪ چڙهائي ڪري سن جي شهر ۾ گهڙيءَ ماڻهن جو مال ڪاهيو ۽ ڏاڍي ڦر لٽ مچائي ڏني. انهيءَ پرڳڻي جي پڳدارن شيخ فتح خان ۽ شيخ حبيب (پنهي ڀائرن) ڀڄي وڃي پنهنجن گهرن ۾ پناهه ورتي(٣٤٢-٢)، ڪن سپاهين ڏاڙيلن جو اڳ ورتو، پر انهن کي به نياڳن پورو ڪري ڇڏيو.

احمد بيگ خان کي جڏهن خبر پئي ته هن ماڻهن کي سن شهر جي چوڌاري قلعي اڏائڻ جو حڪم ڏنو، جيڪو اڄاتائين (١٠٤٤هه) سوڌو قائم آهي. اهڙيءَ ريت ڳاهن، باغبانن، پاٽ ۽ اڪبرآباد پرڳڻن کي چانڊين برباد ڪري ڇڏيو. انهن چڪرين ۾ چڱا ماڻهو به چورن سان ملي ٿي ويا. جا لاءِ ته سچيءَ رعيت ۾ وڳوڙ پئجي چڪو هو. ڪي وڏيرا به وڃي وڳوڙين جي وچ ۾ پناهي ٿيا هئا. ڪن ماڻهن ظالم جاگيردارن جي خطري کان وڳوڙين سان ناهه ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ حالت ۾ مضبوط لشڪر جي ضرورت هئي، جنهن جي وسيلي ماڻهن جي دل وٺي کين ٽانيڪو ڪري ويهاريو وڃي ها. ساڳئي وقت بلوچن، سمجن توڙي ٻين وڳوڙين (٣٤٣-١) جي به ڪن مهٽ ٽيڙ ڪپندي هئي جيڪي هتان هتان اچي ملڪ ۾ فساد پيدا ڪندا پئي رهيا.

احمد بيگ خان جي پاءُ مرزا يوسف جي بدمعاشين سبب لشڪر پاڻ بيزار ٿي چڪو هو. حالت اهڙي هئي، جو ڇهن پنجن مهينن کان سپاهين کي خرچ پکو ڪونه مليو ٿي. هن

وڳوڙ ۾ ويتر لشڪر جي سار سنڀال ڪانہ لڌي ويئي، جنهن جي ڪري ڪيترا پيرا هي پنهنجون ٽي ڪاهي ويا، پر ڪامياب ٿي نہ سگهيا جيڪو نصل الاهي آفت جو شڪار ٿي چڪو هو، سو بہ رعيت جي بدران لشڪر جي قبضي ۾ آيو، جنهن ڪين مفت جي مڏي هٿ اچي ويئي. جيستائين احمدبيگ ڪو هٿ پير ٿي هڻيو، ته ڪس ڪجهہ نہ ڪجهہ هٿ ٿي آيو، تيسين سپ ڪجهہ لفنگ ماڻهو ڪٽي ٿي ويا. جيڪا مڏي وڳوڙين جي ور چڙهي سا انهن جي ٿي ويئي. انهيءَ احمد بيگ خان جي اياسڪاريءَ ۾ جيڪي وسنيون ويران ٿي ويون، سي اجا تائين اسري نہ سگهيون. رعيت جي ڪمزور ٿيڻ (٣٤٣-٣) ۽ وڳوڙين جي زور وٺڻ جا اصلي ڪارڻ اهي ئي هئا.

ديندار خان جي عملداري:

احمد بيگ خان جي انڌير جون خبرون جڏهن بکر ۽ ٺٽي جي واقع نويسن ابوالقاسم تبا تبا (طبا طبا) (١) ۽ مانسنگهہ جي وسيلي بادشاهي دربار ۾ پهتيون. تہ هن کي هتان بدلي ڪري ملتان موڪليو ويو. سندس جاءِ تي ديندار خان آيو. ديندار خان (٢) جڏهن هتي پهتو تہ ساري ملڪ جي ستياناس ٿي چڪي هئي، ليڪن ملڪ جي ڀلائيءَ لاءِ سوچيندي، هن سيڪنهن سان ساڻيڪي ملوڪ جي روش اختيار ڪئي. هتان جي راڄ ڀاڳ وارن وڏيرن کي هڪ هڪ ڳوٺ جاگير طور ڏنائين. سڄي ملڪ ۾ سواءِ ڪن محالڪارين جي باقي زمينون پنهنجي قبضي ۾ رکيائين، جيڪي سپاهين کي جاگير ڪري

(١) ڪتاب جي ٻنهي قلمي نسخن ۾ اهو لفظ تبا تبا لکيل آهي، جا ڪتابت جي غلطي سمجهڻ کپي- اصل لفظ "طبا طبا" ئي آهي.

(٢) ڏسو تعليقات.

ڏنيون ويون. هن جي ماڻهن ٻهرين سال جيتوڻيڪ تورو گهڻو فائدو حاصل ڪيو، پر ٻئي سال جڏهن رعيت کي دم دلاسو مليو، ته سڀڪنهن لاءِ گهڻو ڪجهه ٿي پيا. ڪن جاگيردارن کي پگهار کان گهٽ وصولي ٿي. اهڙي نموني ملڪ وري آباد ٿي ويو (٣٤٤-١).

ملڪ جي وڳوڙين سميجن، نومڙين تورڙي چانڊين سان مٺي روش هلي، ڪين کي ڳوٺ جاگير ڪري ڏنائين. هنن جيتوڻيڪ گهٽ وڌايون به ڪيون، پر انهن سان چڱايون ڪندو رهيو. سميجن انڙن سيوهڻ شهر مان سپاهين جا وهٽ ڪاهيا، قلعي لڳ ماڻهو ماريائون ۽ لٽ ڦر ڪندا رهيا. مان سنگهه جو گماشتو جيڪو سيوهڻ جو واقع نويس هو، تنهن کي قلعي جي لڳ ڪُٺو ويو. سانجهيءَ جي نماز کان پوءِ ڪوبه ٻاهريون شخص شهر ۾ داخل ٿي نه ٿي سگهيو ۽ ڪنهن کي به شهر کان ٻاهر وڃڻ جي اجازت نه هئي. شهر جي پرسان رعيتي ماڻهن جون جيڪي ٻوڪون هيون تن کي سميجن رات جو اچي تاراج پئي ڪيو. جيڪڏهن ٻنيءَ جي مالڪ ڪجهه ڪڇيو ٿي ته ان کي قتل ڪيو ٿي ويو. شهر کان ڪوهه سوا پري (٣٤٤-٢) منديجي (منزي جي) واري گهٽ تي سميجن ڌاڙا هڻي ماڻهن کي ٿي ماريو ۽ ڦرلٽ پئي ڪيائون، اٽان جي مهاڻن جو سامان ساڙيندا ٿي رهيا. جيڪو به ڪين سنهن پئي چڙهيو تنهن جي سِي ڌڙ کان ڌار ڪري ٿي ڇڏيائون. سيوهڻ لڳ تورڙي ڳوٺ جي مهاڻن کي به بيدرديءَ سان قتل ڪندا ٿي رهيا ۽ انهن جي گهرن کي باهيون ٿي ڏنائون جيڪي اٽان لڏي اچي شهر جي پر ۾ ويٺا هئا. شهر ۾ جيڪي ڪپڙي جا واپاري هئا، سميجن انهن کي به ڪونه ڇڏيو.

نومڙيا ۽ چانڊيا ڏينهن ڏٺي جو سيوهڻ جي شهر مان ماڻهن جو مال ڪاهيو ٿي ويا ۽ برده فروشي پئي ڪيائون.

ديندار خان سيڪجهه ڏسندي ٻه سيوهڻ جي قلعي ۾ ويٺو رهيو. نه پاڻ ڪنهن تي چڙهائي ڪيائين، نه وري لشڪر کي ڪاهه ڪرڻ جو حڪم ئي ڏنائين (٣٤٥-١). سيوهڻ جي شهر ۾ سميجن ڇوراڪاريءَ کان ڪين گهٽايو. ديندار خان پنهنجي خرچ تي سيوهڻ جي چوڌاري نئون قلعو تعمير ڪرايو. بس، اهو ئي وڏو ڪارنامو ڪري ڏيکاريائين.

هن پنهنجي سانتيڪي سلوڪ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه رهائي ۽ هر تدبير سان ملڪ پنهنجي وس ۾ آڻيندو رهيو. هڪ دفعي سن پرڳڻي جا ارباب سيد يوسف ۽ سيد جنگ، جن کي جاگيرون ڏنيون هئائين، ڪانئس ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي پيا. سيد يوسف درياهه ٽپي سميجن وٽ ويو ۽ سيد جنگ جبل تي وڃي نومڙين سان مليو، ۽ انهن کي ساڻ ڪري ٻيپهريءَ جي وقت سن جي قلعي جا دروازا ٽپي شهر ۾ داخل ٿي لٽ ڦر مچائي ڏنائين. پوءِ سن کان ٻاهر عيد گاهه ۾ وڃي ويهي رهيو. خليل الرحمان نالي (٣٤٥-٢) سن جو جاگيردار ۽ گهوڙين کان هيسجي پنهنجي گهر ۾ لڪي ويٺو. ديندار خان اها خبر ٻڌندي، سيوهڻ جي قلعي کان نڪري اچي شهر جي ٻاهران پير ٽوپڻ جي مزار وٽ ترسيو. سيد جلال کي ڪمڪ ڏيئي سن موڪليائين. جڏهن هو سن جي پرسان پهتو ته نومڙين جبل جو پاسو ورتو. سيد جلال سن ۾ ويهي، پنهنجي اربابن (سيدن) کي سميجن ۽ نومڙين وٽان پاڻ وٽ گهرايو، ۽ کين دلاسن سان گڏ انعام اڪرام ڏنائين، ۽ اڳي کان وڌيڪ مانائتو ڪري پنهنجي ماڳن تي آندائين. ائين فتني جي باهه ٻري ڪري، هو ديندار خان وٽ اچي پهتو.

ٻئي دفعي عربي نالي، 'حلال خور' سميجو راهوجو جيڪو حد کان وڌيڪ ڪانڪو هو ۽ خشڪيءَ توڙي (٣٤٦-١) درياهي رستي ڌاڙا هڻي، ماڻهن کي تنگ ڪري ڇڏيو هئائين، ڪيترا

ماڻهو هن جي هٿان قتل ٿي چڪا هئا، سوداگرن ۽ سپاهين جون ٻه ڪنڌيون ڪٽي ڇڏيون هئائين. اهو شاهينگ سميجن سان صلح ٿيڻ کان پوءِ ٻه سن ۾ اهڙو ٿي رهيو. شيخو بيگ نالي هڪ جوان، جنهن جو پاڻ مٿين ڪانڪوءَ هٿان قتل ٿيو هو، هڪ ڏينهن انهيءَ ڪاري چور کي ڏسي ورتو، ۽ کيس قتل ڪري ڇڏيائين. ديندار خان کي پتو پيو ته شيخو بيگ کي ڪيترا ڏينهن قيد ۾ هٽي اهو ارادو ڪندو رهيو ته انهيءَ چور جي قتل تي هن کي مارائي ڇڏجي، پر ڪن ماڻهن جي سفارش تي کيس مارڻ بدران نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيائين.

ديندار خان جي نيڪين جي ڪري وڳوڙين آخر نرمي اختيار ڪئي، ۽ سندس جاگير مان وڳوڙ گهٽجي ويا ۽ سڀني سندس فرمانبرداريءَ ڏانهن رخ رکيو.

ٿوري وقت ۾ ملڪ هن جي ضابطي هيٺ اچي ويو. (٣٣٦-٣٤٢). خريف تخاقوئيل (١) (١٠٤٣ هه) جي موسم ۾ ٻاهران برجستو لشڪر ساڻ ڪري درياهه اڪري، هو جهانگيرآباد جي ڳوٺ ۾ وڃي ويٺو ۽ اتان جي لاکن جون پوکيل ٻنيون پنهنجي قبضي ڪيائين. پوءِ سميجا انڙ ميڙ ونئي ونس آيا، ۽ جتي هئا اتي آرام سان رهي پيا ۽ دل ڏيڻ لڳا.

انهيءَ پاسي جا لاکا، سميجن انڙن جي ڦهري ڪارروائين کان تنگ ٿي، شاهي دربار ڏانهن دانهين ٿي ويا هئا. اتان کين قليچ خان جي نالي پروانو مليو هو ته سميجن انڙن کي سيکت ملڻ کپي. هن بهادر خواجه نالي منصبدار کي لاکن سان گڏي، سميجن کي سيکت ڏيارڻ لاءِ ديندار خان ڏانهن ڏياري موڪليو. ديندار خان فريادي ڏر کي پنهنجي پاران زمين

---

(١) ترڪن جي ٻارهين سال جي دوري مان مريخ جي نالي ڏهون سال. (مترجم)

۽ روڪڙ انعام (٣٤٧ـ١) ڏيئي ڪانئن اقرارنامو لکرائي ورتو. پوءِ پاڻ جهانگيرآباد ڏانهن ڪوچ ڪري سميجن جا ڳوٺ وينجهڙو وغيره زير ڪندو، اڳتي وڌندو ويو. سميجا پنهنجن ماڳن لڏي ٿي ويا، پر سندن سردار ديندار خان ساڻ گڏ هئا. هو سنديجي واري گهٽ کان سيوهڻ جي شهر ۾ آيو، سميجن جا سڙيئي سردار وٽس موجود هئا. اهي پوءِ سيوهڻ ۾ رهي پيا ۽ ڪوبه قدم نه کيائون. ديندار خان ماڳئي سال درياهه اڪري سميجن انڙن وٽ وڃي ويٺو، جن پنهنجي پوک مان ڪيس اناج جو حصو ڏيڻو ڪيو. هاڻي اهو وقت اچي چڪو هو، جو هي سپاهگريءَ جي تدبيرسان انڙن کي مات ڪري، پنهنجي هٿ وس آڻي ٿي سگهيو، پر ايتري ۾ هن کي بدلي ڪري سندس جاءِ تي جان نثارخان (١) کي آندو ويو (٣٤٧ـ٢).

سميجن کي جڏهن ديندار خان جي بدليءَ جي خبر پيئي تڏهن هنن سندس ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيو، جيڪي اناج جي اوڳاڙيءَ لاءِ سندن ديهن ۾ ويل هئا، ان سان گڏ سندن گهوڙا ۽ وهٽ به پنهنجي قبضي ڪيائون باقي جيڪي بچيا اهي پيچي ديندار وٽ اچي پهتا. پر هو ماٺ ميٺ ۾ درياهه اڪري سيوهڻ جي قلعي ۾ هليو آيو. انهيءَ واقعي کان پوءِ سميجا ”ڪتي جا پڇ“ سڏجڻ لڳا. جيئن ڪتي جي پڇ مان ڪنهن به ريت ور نڪري نه ٿو سگهي، تيئن سميجا هزار احسان هوندي به پنهنجي بيچڙائيءَ کان باز نه ٿا اچن ۽ ترار جي ڌڪ کان سواءِ سڌا ٿي نه ٿا سگهن.

ديندار خان جي عملداري رعيتي راڄ ٿوڙي پڳدارن ۽ سپاهين لاءِ هر طرح ڪارائتي ثابت ٿي. هي صوفين ۽ مجذوبن جو ڏاڍو معتقد هو (٣٤٨ـ١)، سدائين بزرگن جا عرس پيئي ڪيائين، ڪو ڏينهن يا ڪا رات اهڙي نه هئي جو ڪنهن

(١) ڏسو تعليقات.

نہ ڪنھن بزرگ جو عرس سندس جاءِ تي نہ پئي ٿيو. ھر مھيني ڪيئي عرس ڪندو رھيو، جن ۾ راڳ ۽ سماع جون محفلون بہ ٿينديون ھيون. ھن وٽ ڪيئي قوال ۽ ميراثي موجود ھئا. اھڙيءَ ريت قرآن جي تلاوت سان بہ گھڻو چاھہ رکندو ٿي آيو. گھڻو ڪري روزي ۾ پئي گذاريائين. شعبان جي مھيني ۾ اونھاري توڙي سياري چنڊ وارن ڏينھن تي روزا رکندو ھو. رمضان سان خاص ڪري ڏاڍي دل ھوندي ھوس، انھي مھيني خرچ گھڻو ٿي ڪيائين. سڄو سال رمضان جو سامان گڏ ڪندو ٿي رھيو، جيڪو انھيءَ مھيني ۾ صرف ڪري ٿي ڇڏيائين. روزي کولڻ مھل سندس مجلس ۾ بھترين کاڌا، ميوا ۽ مٺايون سان ھوندا ھئا. تراويحن جي نماز تي بہ ٽي چار سو ماڻھو وٽس ٿي آيا. ھي قرآن جو ختم پيرن پر بيھي پڙندو ھو ۽ ستاويھينءَ جي رات ٿائين اھو سلسلو جاري رکندو پئي آيو. عالمن، حافظن (٣٤٨-٢) توڙي پين پلاون کي خوب خيراتون پئي ڏنائين، ۽ صبح کان پوءِ وري پاڻ قرآن کي ھڪ ڏينھن ۾ پڙھي پورو ٿي ڪيائين.

سياري ۾ سيني سپاھين ۽ چاڻ سچاڻ وارن کي سروپا ڏيکاريندو ھو. ڪيترن اسيرن ۽ رعيت جي پڳدارن کي ايتريون پوشاڪون پئي ڏنائين، جيڪي ھو سڄو سال چوڙيندا ٿي رھيا. جيڪڏھن سفر ۾ ھوندو ھو تہ سيني ننڍن وڏن کي الڳ الڳ پنھنجي دولت خاني سان طعام وڌوائي موڪليندو پئي رھيو. جتي بہ ڪنھن بزرگ جي مزار بابت پئي ٻڌائين تہ ان جي زيارت لاءِ پئي ويو، ۽ ان جي مرمت يا عمارت لاءِ خرچ ڪندو ٿي رھيو. (١)

ديندار خان جي ذاتي جاگير واري رعايا سندس وڪيل

---

(١) ڏسو تعليقات: قلندر شھباز ۽ چنو امرائيءَ جو بيان.

قاضي پيري جي جڙتو نيڪيداريءَ جي ڪري ڏاڍي عذاب ۾ مبتلا هئي. هو عين موقعي تي ڳوٺ جي وڏيرن ۽ مقدمن کي پاڻ وٽ سڏائي، قيد ۾ وجهرائي (٩٤٩-٣٤٠) ڪائن زبردستيءَ گذريل سال جون هيڪوٽين جون، پيٽيون بقاياڻون لکرائي وٺندو هو. هنن تي اهو زور به پئي وڌائين ته آئندي هيتري يا هيتري پني پوکائيندا، پيءَ حالت ۾ کين بيدخل ٿيڻ لاءِ تيار رهڻو پوندو. هن اهو نه پئي چاتو ته انهن جي گهر ۾ ڪجهه به موجود ناهي ۽ پوک جي آپت رعيت جي دل وٺڻ سان ئي وڌائي سگهجي ٿي. انهن کي اهي ئي ڳالهيون وڌيڪ پورهئي ڪرڻ لاءِ همٿائي سگهن ٿيون، جيڪي سندن دل وٺان هجن. پيءَ حالت ۾ ڪوبه ظلم يا زوو ڪارگر ٿي نه ٿو سگهي.

هو فصل لهڻ وقت قانون گوين کي تاڪيد ڪندو هو ته آپت جو اندازو لڳايو وڃي. سندس ڪوشش هئي تـه ڪابه شيءِ گهٽ وڌ شمار نه ٿئي. پوءِ وري سڄي حساب کي ڏهوڻ، ويهوڻ تائين وڌائي اهي انگ اکر اربابن ۽ مقدمن کي ٿي ڏيکاريائين. انهيءَ طرح سندس ظلم ستم جي ڪا حد ئي نه هوندي هئي. آخرڪار ارباب ۽ مقدم سندس نيڪي جا شرط قبول ڪري دستاويز لکي ڏيندا هئا. رعيت گهڻيون ئي دانهون ڪوڪون ڪندي ٿي رهي، پر هن کي ڪابه پرواهه نـه هئي (٩٤٩-٣٤٠). اهڙيءَ طـرح رعيت کي اربابن ۽ مقدمن جي حوالي ڪيو ٿي ويو ۽ اربابن ۽ مقدمن وري پنهنجا حصا وڌائي نيڪي جي پوراڻيءَ جو بار رعيت مٿان ٿي وڌو. رعيت کي فصل جا پيئي پاسا ڏيئي پورت ڪرڻي پوندي هئي تـه به آن جي جند ڪانه ٿي ڇٽي. انهيءَ زياديءَ جي ڪري هڪ دفعي پوڪ جا هندو، پربت ۽ پيال شاهي دربار ۾ دانهن کڻي ويا جن کي نيڪي جي رد ٿيڻ ۽ عام معافي ملڻ جو پروانو مليو. انهيءَ کان پوءِ قاضيءَ جو دماغ جاءِ تي اچي ويو.

هن سوداگرن جي پيڙين تي به ڳرو محصول وجهي ڇڏيو هو ۽ ڏراوت به دستور کان وڌيڪ وٺي هٿائين. اناج جي هڪ خرار تي ٻه ڪاسا ڏني وصول ڪيائين (٣٥٠-١) هن ملڪ جي هڪ خرار ۾ سٺ ڪاسا ٿين ٿا.

ساڳيءَ طرح نير جي هڪ مڻ تان به ٽي روپيا محصول ورتو پئي ويو، جنهن ۾ ٻه روپيا وڪرو ڪندڙ کي ۽ هڪ روپيو خريدار کي ڏيڻو ٿي پيو، تڏهن نير جو مڻ ويهن روپئين تي وڪاڻو. تماڪ جي هڪ مڻ تي به ست دام (هڪ دام هڪ روپئي جو چاليهون حصو ٿئي ٿو) اڳاڙيا ٿي وياه هڪ مڻ تماڪ جي قيمت اٺ تنڪا (رائج سڪو) هئي. انهيءَ حساب سان هر محصول حد کان وڌي ٿي ويو.

پيڙيءَ جي محصول جو ڪوبه تفصيل ڇاڻايل نه هو، خالي توڙي ڀريل پيڙي جڏهن به سيوهڻ جي چئن ئي پٽڻن تان لنگهندي هئي ته ان تان ڏيهه چاليهه روپيا يا گهٽ وڌ محصول ونڻ ۾ ٿي آيو. ڪن سوداگرن ۽ مهاڻن پنهنجي ساٿين کي واٽ تي بيهاري ٿي ڇڏيو (٣٥٠-٢) ۽ لڪ ڇپ ۾ سامان ڪڍائي ٿي ڇڏيائون. اها ڳالهه قانون گوين جي ڪاغذن جاچڻ سان معلوم ٿي سگهي ٿي.

راقم الحروف جي خيال ۾ سيوهڻ جي جاگيردارن جا احوال ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ سان تعلق رکن ٿا. هنن جا ڪارناما آءٌ خود اکين سان ڏسي چڪو آهيان ۽ مون کي ملڪ جي آباديءَ توڙي ويرانيءَ جو چڱو تجربو ٿي چڪو آهي. ان کان علاوه مون ٻين ملڪن جا حال به ڏٺا آهن، جن کي ڌيان ۾ رکندي هيٺان ۽ هتان جو فرق معلوم ڪري سگهجي ٿو. انهي ڪري ئي مون ارادو ڪيو ته هر جاگيردار جي عملداريءَ ۾ ملڪ جي جيڪا آبادي توڙي ويراني ٿي چڪي آهي، تنهن جو تفصيل قلمبند ڪري ڇڏيان (٣٥١-١)، جنهن سان نيڪ بد نتيجو

نرواڙ ٿي رهي، ۽ ان مان ڳڻ اهي حقيقتون به ذهن نشين ٿين جيڪي هن باري ۾ ٻهرئين جلد اندر آنديون ويون آهن ته بادشاهن کي، هر ملڪ ۾ خطبي ۽ سڪي جاري ڪرڻ مان ڳڻ، هنن ٻنهي فائدن مان هڪ فائدو نظر ۾ رکڻو آهي: يا ڍل ۽ ٻي رقم جي وصولي جيڪا جاگيردار وغيره جي خرچ کان پوءِ هر سال هر فصل کان پوءِ شاهي خزاني ۾ جمع ٿيندي رهي ٿي، يا لشڪر جيڪو هر ملڪ جي ضرورت مطابق ملڪگيريءَ ۽ سرحدي حفاظت واسطي رکيو وڃي ٿو. ان لاءِ اهو ڏسڻو پوندو ته ڪهڙي جاگيردار جي عملداريءَ ۾ سڀ انتظام مڪمل ٿيا ۽ ڪهڙي جاگيردار جي اياڪاريءَ ۾ ملڪ جي نگهبانيءَ لاءِ تدارڪ نه ڪيو ويو يا ماڳهين رعيت جيڪا بادشاه لاءِ خزاني برابر ٿئي ٿي، تنهن کي تباه ۽ برباد ڪيو ويو جنهن جو نتيجو سواءِ بدناميءَ جي ٻيو ڪجهه به نه نڪتو (٣٥١-٢).

هن ملڪ جي حالت وڃي انهيءَ انتها کي پهتي آهي، جو هيءُ ملڪ ننڍڙو، رڳو ظالمن ۽ مظلومن جو ملڪ وڃي رهيو آهي. جيڪڏهن سيوهڻ جو جاگيردار سو ماڻهن کي ناحق ۾ مارائي ڇڏي يا تاراج ڪري ته ڪائنس ڪو پڇڻ وارو ڪونهي. ۽ جي ڪوبه فريادي ڏک ڏاڪڙا سهي، ڪشالا ڪڍي شاهي دربار ۾ وڃي دانهين ٿي آتان ڪو پروانو وٺي ٿو اچي، ته ان جي هتي ڪا به پذيرائي نٿي ٿئي. ظلم تي ظلم وري اهو جو اهڙو ماڻهو چغل خورن جي آڏيءَ ۾ اچي ٿو وڃي. ٿوري وقت اندر ان غريب کي سيوهڻ جي جاگيردار هٿان خوار خراب ٿيڻو ٿو پوي. جيڪڏهن ڪنهن هڪڙي جاگيردار کي به خدا جو خوف يا بادشاه سلامت جو لحاظ هجي ته رعيتي ماڻهو ۽ واڄ جا چڱا مڙس ظلم کان محفوظ رهي سگهن ٿا. نه ته ٻنهي جا ڪي برباد ٿيڻو پوي ٿو. ملڪ جي عملدارن مان اهڙو ڪو هڪڙو به عملدار قاضي، قانون گو توڙي ارباب

ڪونهي، جو جاگيردار ڪان ڪو حق حساب وٺي، بلڪ (٣٥٢-١) هرڪو سيڪجهه در گذر ڪندو ٿو رهي ۽ نفسا نفسيءَ جي عالم ۾ قيامت جو مشاهدو ٿو ڪري. ملڪ جو جاگيرداو وڏيرن سان ڪنهن ني به هٿ ڦيري ان کي پنهنجي پاسي ٿو ڪري ته اهو راج سان گڏ چگن مڙسن جون به ڪنڌيون ڪٽي ٿو ڇڏي.

سڄي ملڪ ۾ شاهي واقع نويس موجود آهن ليڪن هن ملڪ جي واقع نويسيءَ کي شمشير خان ڪان پوءِ ڪوبه جاگيردار قبوليت لائق نٿو سمجهي.

ديندار خان جي عملداريءَ دوران بکر جي هڪ واقع نويس نعمت الله کي چورن سيوهڻ جي قلعي هيٺان ڪهي ڇڏيو (جنهن جو بيان اڳ ئي چڪو آهي) ته ڪنهن به شخص ان ني ڪو ڌيان نه ڏنو. حالانڪ ماڻهوءَ جو قتل ته ڇا پر پڪريءَ جو ڪُر به لهي پوي ته قيامت جي ڏينهن حاڪم ڪان ان جو به پڇاڻو ٿيندو - جيئن حڪيم ثنائي لکيو آهي (٣٥٢-٢):

عبدالله پنهنجي پيءُ عمر کي هڪ رات
خواب ۾ ڏٺو، کيس پڇيائين ته مون کي
اتان جو ڪو احوال ٻڌاءِ، ٻارهن سالن جي
عرصي ۾ خدا توسان ڇا ڪيو؟
هن جواب ڏنو ته ان ڏينهن ڪان اڄ
تائين، آءٌ هتي پورو حساب ڏيندو پيو اچان.
منهنجا ڪم ڏاڍا ڏکيا هئا پر ڌڻيءَ
پنهنجو رحم ڪيو. اهو هينءَ ته بغداد ۾
هڪ ڏٻرو دنبو پُل تان لنگهندي ڪري
پيو، جنهن جي ٽنگ ڀڄي پيئي هئي.
دنبي جي مالڪ اچي مون کي دامن
کان جهليو، ۽ چوڻ لڳو ته منهنجو

انصاف ڪر، ڇالاءِ تہ تون اسلامي امير آهين.
بس انهيءَ تان آءٌ اڄ ڏينهن سوڌو پورا
ٻارهن سال جواب سوال ۾ پورو هوس.
- ڇڱي اوصاف ۽ ڇڱي اخلاق وارا بادشاه!
توکان بہ هڪ ڏينهن ائين پڇاڻو ٿيندو.
جيڪڏهن عمر کي اهڙي وٽ پڪڙ
ٿي سگهي ٿي تہ ٻئي ڪنهن جو حشر جي
ڏينهن ڪهڙو حال هوندو؟ پنهنجي ذميدارين
کي ويسلائيءَ ۾ نہ وسار، نہ تہ ڏينهن
قيامت جي ونجي ويندين (٣٥٣-١). توکي
ائين ٿيڻ گهرجي، جو جتي تنهنجو ناالو ورتو
وڃي تہ هرڪو تنهنجي تعريف ڪرڻ لڳي.
تون ظالمن کي سيکت ڏي ۽ مظلومن جي
داد رسي ڪر- اهڙيءَ عدالت سان جو
ڪنهن کي بہ عمر جو عدل ياد نہ رهي.
ٻارن تي رحم ۽ ٻڍڙن تي عزت جي نگاه
ڪرڻ بادشاهيءَ جي بهترين ريت آهي.

ٻئي دفعي مانسنگهہ بکر مان پنهنجي گماشتي عبدالباقيءَ کي واقع نويسيءَ لاءِ روانو ڪيو، پر هو کي ڏينهن هتي رهي وري واپس هليو ويو. تنهن کان پوءِ ٺٽي جي مير منشي پنهنجي ڪارندي کي واقع نويسيءَ جي حيثيت ۾ هيڏانهن آماڻيو، پر ديندار خان ان کي نہ قبوليو. هو جيئن آيو هو تيئن موٽي ٺٽي ويو. جيڪڏهن ڪنهن کي بہ ظلم جي نيت ناهي تہ واقع نويس جي موجود هجڻ ۾ ڪهڙو نقصان آهي؟

اهڙيءَ طرح هن جي ڏي عملداريءَ ۾ قانون گوين ڏانهن شاهي فرمان آيو تہ ڏهن سالن جي پيداوار جو پورو احوال لکي موڪلين،

۽ ملڪ جي ويرانيءَ جا ڪارڻ به سڄي تفصيل سان ڏياري مُنجن (٢-٣٥٣) يا پاڻ سان ڪٿي اچن ته ملڪ جاگيردارن جي ظلم ستم يا وگهوڙين جي فسادن ڪري ڪيئن ويران ٿي چڪو آهي. ليڪن ديندار خان انهيءَ حڪم جي پوئواريءَ کان به نٽائي ويو.

دراصل هن ملڪ ۾ انڌيرنگريءَ جي ابتدا احمد بيگ خان جي عملداريءَ کان ٿي، جنهن جي ڀاءُ مرزا يوسف جي ظلم ستم جو داستان بادشاه سلامت تائين پهتو، ليڪن بدليءَ کان علاوه ڪيس ٻي ڪا سزا نه ڏني ويئي. بلڪ مٿس شاهي رحمت جو نزول ٿيو. اهو هينءَ جو هن کي سيوهڻ مان بدلي ڪري ملتان جو حاڪم مقرر ڪيو ويو جيڪو سيوهڻ کان وڌيڪ اهم درجو هو. اهي ماڻهو جيڪي انهيءَ آسري ۾ هئا ته احمد بيگ سان گڏ شاهي درٻار ۾ وڃي سندس خلاف دانهن ڏيئي کانئس پنهنجو حق حساب وٺي وهندا، تن جو اهو حال ڏٺو ته ويچارا وات تان ٿـي واپس ٿي پنهنجي گهر هليا آيا. جيڪڏهن احمد بيگ خان کي شاهي فرمان موجب (٣٥٤-١) چار ڏينهن روڪي، سندس ظلم ۽ زيادتين جي تحقيقات ڪرائي، هر ڪنهن کي پنهنجو حق پلئي وڌو وڃي ها، ۽ اهي خون جيڪي هن جي هٿان ناحقيءَ ۾ ٿي چڪا هئا تن جو شرع ۽ شاهي عدالت موجب احتساب ڪرڻ ۾ اچي ها، ته ڪو به جاگيردار ملڪ جي تباهيءَ جو باعث نه بڻجي سگهي ها، بلڪ پين پاسن جا جاگيردار به ان مان سبق حاصل ڪري رهن ها ۽ آئنده لاءِ ڪنهن کان به ڪا ڏنگائي ظاهر نه ٿئي ها.

سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ جا ٿايل آهي ته سلطان محمد شاه بن تغلق شاه ٺٽي جي پسگردائي ۾ فوت ٿيو. (١)

---

(١) تاريخ ٢١ محرم ٧٥٢هه- برني ص ٥٢٥.

هن جي وفات کان پوءِ سندس وصيت موجب فيروزشاهه تخت تي ويٺو (١). هو دهليءَ ڏانهن روانو ٿيو ته (٢) ڄام خيرالدين (٣) سنڌ جو والي کي منزلون هن جي همراهه هيو (٣٥٤-٢). آخر سيوهڻ جي راڄڌانيءَ واري پرڳڻي مان وٽان واپس وريو. ڄام خيرالدين سلطان فيروزشاهه جي وڃڻ کان پوءِ عدل احسان سان ملڪ هلائي رعيت جي خوشحاليءَ لاءِ ڪمال جا ڪارناما ڪري ڏيکاريا. هن جي گهڻين نيڪين مان هڪ نيڪي اها به بيان ڪئي ٿي وڃي ته هڪ دفعي هو پنهنجي خاص ماڻهن ۽ خادمن سان گڏ سير تي نڪتو ته اوچتي ڪيس ماڻهن جا هڏا نظر آيا جيڪي هڪڙيءَ کڏ ۾ پيل هئا. هن سواري روڪائي انهن هڏن کي ڪا جهٽ غور سان ڏٺو، پوءِ پنهنجي ماڻهن ڏانهن ڪنڌ ورائي چيائين: اوهان کي خبر آهي ته هي هڏا مون کي ڇا پيا چون؟ اهو ٻڌي هرڪو ڪپرس ۾ اچي ويو. ڄام چيو ته هي هڏا ڪن مظلومن جا آهن جيڪي مون کي داد رسيءَ لاءِ پيا پڪارائين. پوءِ انهن جي دردشا معلوم ڪرڻ لاءِ ڪن ماڻهن تي ڪم رکيائين (٣٥٥-١). ائين ڪندي اتان جي هڪ پوڙهي ماڻهوءَ کي سندس دربار ۾ آندو ويو، جنهن انهن هڏن بابت ٻڌايو ته اٽڪل ستر سال اڳ (٤) گجرات جو هڪ قافلو هتان اچي لنگهيو هو ۽ فلاڻي ماڻهن سڀني مسافرن کي قتل ڪري سندن سامان ڦٻائي ڇڏيو هو، انهن مان ڪي اڃا

---

(١) ٺٽي کان ١٤ ڪوهه پري سنڌونديءَ جي ڪپ تي تاريخ ٢٤ محرم ٧٥٢، ڏسو فيروزشاهي، برني ص ٥٢٩-٥٣٧.

(٢) جمادي الاخر ٧٥٢ ھ جي پڇاڙيءَ ۾ دهليءَ پهتو، برني ص ٥٤٦.

(٣) ڄام خيرالدين ولد ڄام تماچي سنڌ جو والي (ڏسو تاريخ سنڌ، مير معصومي ص ٦٤).

(٤) تاريخ سنڌ ۾ ست سال لکيل آهي. (ڏسو ص ٦٥).

تائين موجود آهن. چام کي جڏهن سڄو احوال معلوم ٿيو ته حڪم ڏنائين سڄو سامان هٿ ڪرايائين ۽ انهيءَ کان پوءِ گجرات ڏانهن ماڻهو موڪلي، قتل ٿيل ماڻهن جي وارثن کي سامان واپس ڏياري، قاتلن کان قصاص ورتائين (١). هن وقت حالت اها آهي، جو سيوهڻ جا مظلوم اڃا تائين جيئرا ويٺا آهن ۽ احمد بيگ خان توڙي سندس پاڻ پيئي عيش پيا ڪن-!

هن شاهي دور ۾ جيڪا ٿوري گهڻي رعيت (٣٥٥-٢) عملدارن جي ظلم ستم هوندي به ڪن وڏيرن جي زمين آباد ڪري ٿي، تنهن جو اصل سبب هي آهي ته وڏيرا پنهنجين پنهنجين آباديءَ لاءِ خود هارين نارين جي مدد ڪندا رهن ٿا ۽ ڪائنن ٿورو حصو وصول ٿا ڪن؛ انهيءَ ڪري هو وڏيرن کان علاوه ڪن جاگيردارن جون پنيون به پوکيندا ٿا رهن. بلڪ انهن جا ڏنڊ به پري ٿا ڏين. جيڪڏهن اها آبادي به نه ٿئي ته ملڪ ماڳهين پينگ ٿي وڃي.

مٿينءَ تحقيقات موجب بکر کان علاوه ننڍي جي ماتحت بن پرڳڻن چاڪر هالي ۽ نصرپور جي تباهي انهن وگوڙين جي ڪري ٿئي ٿي، جن جو لاڳاپو سيوهڻ جي راڄڌانيءَ سان آهي. انهيءَ صورت ۾ سنڌ جي بهتريءَ توڙي سيوهڻ جي آباديءَ لاءِ سلطاني تدبير ۽ عالي همت جي ضرورت آهي. ان کان سواءِ اهو پڻ لازمي آهي ته هتي منشي، خزانچي ۽ واقع نويس مامور ڪيا وڃن، ان لاءِ جو (٣٥٦-١) هتي هميشه وگوڙ ٿيندا رهن ٿا ۽ سدائين لشڪر جي ضرورت درپيش اچي ٿي. هن ملڪ جون سرحدون به مضبوط رکيون پونديون جيئن وگوڙين لاءِ ڪابه واهه نه رهي.

هن وقت سيوهڻ جي اها حالت آهي، جو ڪو جاگيردار

(١) هي سڄو احوال تاريخ سنڌ مير معصوم تان هو بهو نقل ٿيل آهي (ڏسو تاريخ سنڌ، ص ٦٤ کان ٦٥).

پنھنجي جاگير ھوندي بہ ملڪي معاملن ڏانھن ڌيان ڏيڻ جي ڪا ڳالھہ نٿو ڪري. ڪيترن ڏينھن کان بي پير ممڇن انڙن جي فسادن جون خبرون شاهي دربار ۾ پھچنديون رھن ٿيون ۽ ڪيئي عريضيون ڏني ٽوڙي ميوھڻ ۽ بکر جي جاگيردارن ڏانھن پيون آمائيون وڃن تہ ھنن بدبختن جو ترت بلو ڪيو وڃي، ليڪن اڃا تائين ھنن کي ميڪت ڏيڻ جو ڪو انتظام نہ ٿي سگھيو آھي، جنھن ڪري سندن ارھہ زورايون ڏينھون ڏينھن وڌنديون پيون وڃن. وڌيڪ، ڇا ٿيندو، خدا بھتر ٿو ڄاڻي (٣٥٦-٢).

فصل چوٿون

سيوهڻ جي سرداري بابت

جيئن اڳ بيان ڪيو ويو ته هن ملڪ جي رعيت ڏاڍي ڏتڙيل ۽ دربدر ٿي چڪي آهي. هڪ ته هتان جا وڏيرا ۽ گهوڙين مان ملي هڪ ٿي ويا آهن ۽ ٻيو وري ظالم جاگيردارن جون ٻڇڙايون اڃا تائين جاري رهن ٿيون. انلاءِ ضروري آهي ته سڀ کان اول مؤلف جي جاچ موجب بختيار بيگ جي عملداريءَ جي شروعات کان وٺي، شمشير خان اوزبڪ جي عملداريءَ جي پڇاڙيءَ تائين هن ملڪ جي دستورالعمل کي ٻٽئي، داڻي ٻندي، ابرٽي، معافيءَ، اربابن، مقدمن جي انعامن، قانون گوين جي رسمن، پيڙين جي محصول توڙي دراوت سوڌو حساب ڪتاب معلوم ڪيو وڃي.

پهرين اها سنڀال ڪرڻ گهرجي ته هتان جي خرار ۾ مٽ ڪاسا ٿين ٿا. هر ڪاسو پراڻيءَ ريت موجب ڇهه سير اڍائي پاو جهانگيري ۽ هڪ دام جو ٿئي ٿو (۱-۳۵-۷)، ۽ ان ۾ چار ٽويا اچي وڃن ٿا.

ٻيو ته هن ملڪ جي ٻٽئي وغيره ۽ معافيءَ کي ڌيان رکڻ رکڻ کپي. ايريو پڪيءَ پوک جي ايڪڙ موجب لکيو وڃي ٿو. جنهن مان چگيرڙا ويسا سلطنت جي ٻين علائقن جي دستور مطابق قتل پوک مان رعيت کي معاف ڪيا وڃن ٿا. ان مان نابود ٿيل ۽ ٻج پوکيل کلراٺي زمين وارو حصو الڳ ڪيو ويندو آهي. ههڙيءَ ريت:

خريف: جوار، ڪرنگهه، مارِيون: في جريب جنس سادا ٽيٽيهه ڪاسا. روڪ هڪ تنڪو (رائج سڪو) مرادي. ۽ ڪپهه سادا پنجٽيهه دام.

گدرا، هنداڻا، پاچيون، تير، موريون، چيڻو، ڪنگڻي ۽ سڻي: پنجويهه تنڪا مرادي ۽ اٺٽيهه دام.

گجرون: ٽي جريب پنجٽيهه تنڪا مرادي.

ماٺهن ۽ مُنگ: في جريب چوڏهن تنڪا مرادي ۽ ٻه دام.

ڪماند: في جريب ٻاهتر تنڪا مرادي.

ڪچرو: في جريب سادا ڇهه تنڪا مرادي (٤٥٣-٢)

نير: في جريب پنجٽيهه تنڪا مرادي.

ربيع: ڪڻڪ ۽ جَو: في جريب جنس سادا ٽيٽيهه ڪاسا. روڪ هڪ تنڪو مرادي، ۽ سادا پنجٽيهه دام.

چڻا: جنس سادا سترنهن ڪاسا، روڪ پنجيتاليهه دام.

سرنهن: جنس اٺاويهه ڪاسا ٽي ٽويا، روڪ هڪ تنڪو مرادي ۽ اٺ دام.

آهر: في جريب جنس سادا اٺاويهه ڪاسا، روڪ ۽ پنجٽيهه دام.

چيڻو، بصر، هنداڻا، گدرا، سڻي ۽ واڳڻ: في جريب پنجويهه تنڪا مرادي ۽ اٺٽيهه دام.

منگ ۽ مٽر: في جريب چوڏهن تنڪا مرادي ۽ ٻه دام.

متهري: في جريب اٺاويهه تنڪا مرادي ۽ اڪٽيهه دام.

جهرو، وڏف، ٻواڙيءَ جا گل ۽ جاڻ، ثوم، پمگ ۽ ڏوڏيون: في جريب ائيتاليهه تنڪا مرادي. ستٽيهه دام ۽ ٽي پاوَ.

ٻماڪ: اڳئين دستور ۾ آيل نه هو، پر ديندار خان جي عملداريءَ ۾ (٣٥٨-١) ان کي ٻه لکيو ويو: في جريب اڌائي ورپيا (هڪ وڻٽي ۾ ويهه تنڪا اچي وڃن ٿا).

بٽئي : اڌو اڌ: ٻه خرار، هڪ خرار رعيت باقي هڪ خرار
ٽيون حصو: ٽي خرار، ٻه خرار رعيت باقي هڪ خرار
چوٿون حصو: چار خرار، ٽي خرار رعيت باقي هڪ خرار
پنجون حصو: پنج خرار، ٽي خرار رعيت باقي ٻه خرار
٩ حصا: نو خرار، پنج خرار رعيت باقي چار خرار

ڍل مان اربابن ۽ مقدمن جو انعام:

بختيار بيگ جي عملداريءَ ۾ اهو انعام ائين هو، جو هڪ سو خرارن تي وصول ڪيل ڍل مان پنج خرار انهن کي ڏنا ٿي ويا، ۽ ان ريت سو روپين تي پنج روپيا انهن جا هئا.

ان کان پوءِ شمشير خان جي عملداريءَ جي پڇاڙيءَ تائين انهن کي سو خرارن مان ٻه خرار انعام طور ڏنا ٿي ويا، ۽ هڪ سو رپئي تي ڪين صرف ٻه روپيا ٿي مليا (٣٥٨-٢).

قانون گوين جون وسمون: هنن کي هڪ سو خرارن تان هڪ خرار ڏياريو ٿي ويو، ۽ هڪ سو روپين تان هڪ روپيو ٿي وصول ٿيو.

ٻيڙين جو محصول:

بختيار بيگ ۽ مير ابوالقاسم جي پهرئين پيري واريءَ عملداريءَ دوران اڪبر بادشاهه جي زماني ۾ زڪوات جو دستور هو، جنهن موجب سوداگرن جي مال جو حساب ڪري ان مان چاليهون حصو ورتو ٿي ويو.

سيوهڻ جي ايراضيءَ ۾ جيئن ته شهر وڏن پيڙين جي لنگهڻ جو هڪڙو ئي گهٽ هو، تنهن ڪري محصول جو اهو نمونو ڪنهن کي ڏکيو ڪونه ٿي لڳو.

مير ابوالقاسم جي ٻئي پيري واريءَ عملداريءَ دوران جڏهن جهانگير بادشاهه زڪواة معاف ڪري ڇڏي ته

ڀريل پيڙيءَ تان: اڌ سير نباتون جنس ورتيون ٿي ويون.

خالي پيڙيءَ تان: ڪابه اڳاڙي نٿي ڪئي ويئي.

سيوهڻ جي شهر وارو گهٽ به انهيءَ ۾ ٿي آيو.

شمشير خان اوزبڪ جي پهرئين پيري واريءَ عملداريءَدوران، ڀريل پيڙيءَ تان هڪ سير نباتون، اڳهه ڏهه ٽنڪا مرادي، اڳاڙيون ٿي ويون. اهو اڳهه اڳتي هلي ويهه ٽنڪا مرادي ٿيو.

ٻئي دفعي جڏهن شمشير خان ٺٽي کان ڦري هتي آيو ته هڪ ريپو ڀريل پيڙيءَ تان محصول وٺڻ جو رواج پيو. خالي پيڙيءَ تان ڪابه وصولي نٿي ڪئي ويئي. سيوهڻ جي شهر وارو لنگهه به انهيءَ ۾ شامل هو.

ڊراوت ساپ تور: انهن عملدارين ۾ اهو دستور هو ته هڪ خرار تي هڪ ٽويو وڪٽنڊڙ کان ورتو ٿي ويو. ٻيءَ ڪنهن شيءِ تي اهو شرط ڪونه هو.

بهتر ائين آهي ته قانون گوين کي شاهي دربار ۾ گهرائي ڪنهن به هڪ عملداريءَ مثال طور ديندار خان جي عملداريءَ جي تحقيقات ڪرڻ ۾ اچي. جيڪڏهن ائين نه ٿي سگهي ته عملدارن جي پيداوار مان پورائي ڪرڻ کپي ان لاءِ ته خلق جي جان ۽ ملڪيت بادشاه جي حفاظت ۾ آهي (٩٥٣-٢).

انهيءَ سان گڏ ملڪ جي هر پرڳڻي جي ڳوٺن جي جاچ ڪرائي وڃي ته هرهڪ پرڳڻي ۾ ڪيترا ڳوٺ اچي وڃن ٿا، انهن مان ڪيترا آباد آهن ۽ ڪيترا ويران ٿا رهن. تنهن کان پوءِ سلطنت پاران رعيت جي ڀلائيءَ لاءِ هڪ اسين

مقرر ڪرڻ گهرجي، جنهن کي شاهي فرمان سان گڏ دستورالعمل جو پروانو به مليل هجي. هو هتي اچي هر پرڳڻي جي هڪ هڪ ڳوٺ ۾ وڃي آباديءَ وارا ڳوٺ رعيت جي حوالي ڪري ۽ ان کي سمجهائي ته گذريءَ کي ياد ڪرڻ بدوان حال تي نظر رکي وڃي، ۽ هن کان پوءِ سيڪڇه دستور مطابق ٿيندو رهندو. هر ڪنهن کي پوکيءَ راهيءَ ڏانهن ڌيان ڏيڻ کپي. اهڙي نموني ملڪ جي آباديءَ ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو ٿيندو ويندو. جيڪي ڳوٺ ويران ٿي چڪا آهن، تن کي آباد ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي دلاسو ڏيئي واپس سانڍي هنڌ وسائڻ گهرجي (١-٣٦٠).

ڪنهن به ارباب، مقدم، جاگيردار توڙي قانون گو کي اها مجال نه ٿئي جو دستور کان وڌيڪ رعيت وٽان ڪا وصولي ڪري، ان کي ظلم ستم جو شڪار بڻائي، جيئن رعيت کي پڪ ٿئي ته هوءَ شهنشاهه جي ٿي رعيت آهي ۽ محفوظ رهي ٿي. اربابن، مقدمن توڙي قانون گوين کي به جاگيردارن وانگي اهڙي تنبيهه ڪئي وڃي، جو کين پتو پوي ته رعيت واقعي شهنشاه لاءِ دولت مثال آهي ۽ امين خزاني جو نگهبان ـــ! اهڙيءَ حالت ۾ رعيت تي ظلم ڪرڻ خرابيءَ جو باعث ٿيندو.

سوداگرن، واپارين ۽ ڪاريگرن تي به ڪرڙي نظر رکي وڃي، جيئن هو به ڪنهن سان ڪو انڌير نه ڪري سگهن. امين تي پڻ لازم آهي ته لالچ ۾ اچي جاگيردارن سان ڪو لاڳاپو نه رکي ۽ شاهي اجوري تي راضي رهي.

هر هڪ پرڳڻي ۾ اهڙا ڪارندا مقرر ڪيا وڃن جيڪي جاگيردارن جي عمل دخل کان واقف ٿي روزانو پنهنجي منصب کي (٢-٣٦٠) سربستو احوال لکي موڪليندا رهن. جتي رعيت تي ڪو ظلم ٿئي ته ان جي دادرسي ڪرڻ ۾ اچي. جيڪڏهن ان کان ائين نه پڇي ته جاگيردار ڏانهن رجوع ٿئي، پر جي جاگيردار به دانهن نه ٻڌي ته شاهي دربار ڏانهن عرضداشت آمائي، جيئن

اٿاڻ ڪو تدارڪ ٿئي. اهو امين خزانچيءَ وانگي هجي، جيڪو اڪ ربئي تائين هُندي آهي، تہ ان ڪان مٿي ڪابہ رقم آن لاءِ ڏيئي نہ سگهي. جيڪڏهن ڪو شخص زوريءَ ڪجهہ محول چڏائڻ چاهي تہ ان کي نہ ڇڏي ۽ جي هو وڌيڪ زور پري تہ هيءُ جاگير وٽ دانهين ٿي ويندو، ۽ جاگيردار ان جي تنبيهہ لاءِ تيار ٿي ويندو.

اهڙو امين جيڪڏهن خود جاگيردار کي ڏسي تہ هو دستور کان وڌيڪ رعيت وٽان ڪا اڳاڙي ڪري ٿو تہ کانئس جواب طلب ڪري ۽ جي جاگيردار ڪو زور يا ظلم ڪري تہ امين اها ماجرا شاهي حضور تائين پهچائي (١-٣٦١) ۽ بادشاهہ رعيت جو لحاظ ڪندي خزانچيءَ جي فيصلي کان وڌيڪ ڏهوٽو ڏنڊ جاگيردار جي مٿان وجهي کيس اهڙي سيکت ڏئي ڇڏي جو ٻيا ان مان عبرت حاصل ڪن، ان لاءِ تہ رعيت خود بادشاهہ جي بهترين دولت ۽ خزاني برابر آهي، جيئن اڳ بيان ڪيو ويو. هن باري ۾ جيڪڏهن رعيت ۾ تفرقو پيدا ڪندڙ ڪي چغل جهلي، انهن جي ڪن سهڻ ڪئي وڃي تہ هيڪاري چڱو ٿئي. امين پنهنجي ڪم کان سواءِ جيڪو مٿس رکيل آهي، ٻئي ڪنهن بہ ڪم ڏانهن ڌيان نہ ڏئي هو صرف پنهنجي ذميداري پوري ڪندو اچي، ڇاڪاڻ تہ هڪ ماڻهوءَ کان بہ ڪم ٿي نٿا سگهن. جهڙيءَ طرح ڀرئين حصي ۾ ڄاڻايو ويو آهي.

ملڪ جي هر پرڳڻي ۽ هرهڪ ڳوٺ جي آباديءَ جا انگ اکر سال بہ سال شاهي دفتر ۾ پهچڻ کپن، جيئن شاهي عملدارن کي (٢-٣٦١) سچيءَ حقيقت جي خبر چار پوندي رهي.

ڪنهن بہ قانونگو کي امين جي جاءِ تي مقرر نہ ڪيو وڃي، ان ڪري جو اهي پنهنجي گهٽ رتبي هئڻ ڪري جاگيردار کي سندس ظلم ستم کان باز آڻي نٿا سگهن. بلڪ هر انديشو ۾ ان سان شامل ٿي ٿا وڃن. امين بہ اهڙو هجي جو پنهنجي عزت

۽ ديانت جو احساس رکي، جيئن جاگيردار ان جي ڳالهه کي چڱيءَ طرح ڌيان ۾ آڻي.

لشڪر جي ڀلائيءَ بابت جنهن جي موجودگي هن ملڪ ۾ نهايت ضروري آهي، اڳتي هلي تفصيل پيش ڪيو ويندو، پر ٿورن لفظن ۾ ٻڌائجي ٿو ته هتان جي جاگيردار وڏان ايترا ماڻهو هٿ ڪري سرحدن تي ويهارڻ کپن، جيئن رعيت وڳوڙين جي فساد کان امن ۾ رهي ۽ پنهنجي پورهئي سان ڪم رکندي اچي. (٣٦٢-١) ۽ رعيت کان جائز ڍل ورتي وڃي. جيڪڏهن لشڪر جو حق جاگيردار پاڻ تائين محدود رکڻ جي ڪوشش ڪري ته کيس اهو سمجهايو وڃي ته هيءَ لشڪر شاهي ڪمن ڪارين ۾ ڪتب ايندو رهندو، ۽ جاگيردار بادشاهه کان مٿي نه آهي.

جيڪڏهن هڪڙو جاگيردار ڪنهن هنڌان بدلي ٿئي ته جيستائين هئي جاگيردار جو لشڪر ملڪ جي سرحدن تي مقرر نه ٿئي تيستائين پهرئين جاگيردار جو لشڪر اتان نه ڪڍيو وڃي.

اخبار نويسيءَ لاءِ به الڳ واقع نويس مقرر ڪيل هجي جيئن اڳين صوبن جو دستور هو. هاڻوڪي رواج موجب، اهو ڪم بخشي (مير منشي) کان نه ورتو وڃي.

هن ملڪ جا بزرگ جيڪي دعاگن جو لشڪر آهن اڪثر پريشان ۽ بي‌وقار پيا گذارين، اهي ٽن قسمن جا ليکيا وڃن ٿا:

١- اهل علم ۽ حافظ.

١- منصبدار جيڪي قاضي، مفتي، صدر ۽ محتسب آهن (٣٦٢-٢).

٣- سادات، مشائخ ۽ اصلي مغل، جيڪي دنيا کي ترڪ ڪري، گوشي نشينيءَ ۾ رهي، شاهي خزاني مان ملندڙ ٿورڙيءَ مدد تي گذارو ڪندا رهن ٿا. سندن گذر جو ٻيو ڪوبه وسيلو نه آهي ۽ انهيءَ تي قناعت ڪن ٿا.

اهي ٽنهي قسمن جا پلارا شخص اڪبر، جهانگير ۽

انهن جي پوئين وٽ پيش ٿي معاشي مدد حاصل ڪندا ٿا اچن. هي وڏيءَ محنت سان ٿوري پنيءَ سان پنهنجو پيٽ پالين ٿا. هر سال ۾ هر فصل جي موقعي تي ڪڙمين کي ايلاز ڪري، ٿوري گهڻي همراهيءَ سان، واهين وسيلي پاڻيءَ جو بندوبست ڪري، زمين جو ٽڪرو پوکائين ٿا. ايڏيءَ مشڪلات کان پوءِ به کين پنيءَ سان جيڪا پيدائش ٿئي ٿي سا بلڪل نه هئڻ برابر آهي (٣٦٣-١).

ع- وڏيرن جو طبقو آهي، جيڪي اربابيءَ ۽ مقدميءَ سان پڻ تعلق رکن ٿا. هي ساٿهه اڪبر توڙي جهانگير جي حضور ۾ پيش نه ٿيا هئا، پر نورجهان بيگم جي دور ۾ پئسا ڏيئي پروانا خريد ڪيا هئائون. اهي جيئن ته اصل ۾ زميندار آهن، تنهنڪري چڱن هنڌن تان پليون زمينون هٿ ڪري انهن تي پوک ڪرائيندا ٿا اچن، رعيت سندن محتاج رهي ٿي ۽ کيس ڪانيءَ ۾ انهن جي مدد کان سواءِ ٿي سگهي نه پنهنجون آباد ڪري ٿي. انهيءَ ڪري وڏيرن جون گهڻيون زمينون آباد ٿيون ٿين، جنهن لاءِ هنن کي ڪا محنت نٿي ڪرڻي پوي. جيڪڏهن ملڪ جو ڪو جاگيردار شدت سان ڪنهن معاملي جي جاچ ڪرڻ ٿو گهري، خاص ڪري جنهن جاچ جو تعلق مٿي ڄاڻايل پلارين شخصيتن جي پني ۽ ان جي پيداوار سان آهي، ته وڏيرا جاگيردار جا ڪيسا ڀري سندس دل خوش ڪري سيفي بزرگن جي روزيءَ ۾ اکيون ٿا وجهن. هنن ويچارن کي انهن زيادتين کان بچڻ لاءِ ڪابه راهه نٿي سجهي (٣٦٣-٢). تنهنڪري پنهنجي سڄي موڙيءَ کان سواءِ وڏيڪ ڪتاب ۽ گهر جو سامان وڪڻي ڀري ٿا ڏين، تڏهن به سندن جند ڪانه ٿي ڇٽي. جاگيردار کين گهڻين ئي بازارين ۾ ذليل ڪندا ٿا وتن، جنهنڪري هنن جا هيڪاري بيچڙا حال ٿا ٿين ۽ سندن زمينون گهٽي پاڳي ڏنڊ ۾ ٿيون اچي وڃن. هئي پاسي وڏيرن کي ڪوبه ڏپ ڊاءُ ڪونهي.

وڏو قاضي جاگيردار سان ڪچي نٿو سگهي، ڇو ته ان کي اٿڻ ڪرڻ سان پنهنجي روزيءَ ۾ ڪتر وجهڻ ٿي پوي. انهن جو ڪو ڇاڙهو ڪرڻو آهي ته وڏي قاضيءَ جا هٿ مضبوط ڪرڻ کپن جيڪو پوريءَ طرح جانچ ڪري هنن کي پنهنجا حق واپس ڏياري (٣٦٤-١) جيئن سندن زمين جي پيداوار سندن حوالي ٿئي. ٻيءَ صورت ۾ هنن لاءِ اهڙو بندوبست ٿيڻ کپي جيئن جاگيردار مٿن ڪوبه ظلم ڪري نه سگهي ۽ هو بي فڪريءَ سان پنهنجو گذران ڪري دعاگوئي ۽ ٻيون خدمتون سرانجام ڏيندا رهن جيڪي کين سونپيل آهن.

وڏي قاضيءَ ۽ ٻين قاضين لاءِ به اهڙو انتظام ٿيل هجي، جيئن هو قضا جي عهدي تي قائم رهي، عدالت ۾ ويهي، شرعي قانون موجب ماڻهن جا فيصلا ڪندا رهن، هنن ٻاهرن کان ٻيو ڪوبه ڪم نه ورتو وڃي نه وري هي ٻاڻ حڪومت جي ڪنهن ڳالهه ۾ ڪو دخل ڏين. شاهي دربار طرفان جيڪي کين ملي ٿو ان تي اڪتفا ڪن ۽ ڪنهن به لالچ ۾ اچي جاگيردار جا محتاج نه بڻجن (٣٦٤-٢).

فصل پنجون

سيوهڻ جي وڳوڙين جي سيکت، ۽ ان لاءِ گهربل فوج بابت

هن کان اڳ هتان جي پرڳڻن بابت مختصر احوال پيش ٿي چڪو آهي، ۽ هر پرڳڻي جي ٽن گروهن جو بيان به اچي ويو، جيڪي سدائين وڳوڙ ڪندا رهن ٿا. هاڻ انهن کي سيکت ڏيئي، سڌارڻ جو تفصيل ڏجي ٿو، جنهن جي مهابي هر پرڳڻو وري آباد ٿي سگهندو. هن فصل ۾ ٽي رڪن آهن:

الف: سميجن انڙن جي سيکت بابت جيڪي سچن چئن پرڳڻن کان علاوه ملڪ جي ٻين حصن ۾ به وڳوڙ ۽ فساد پيدا ڪندا رهن ٿا ـ

١- جوڻيجن وارو پرڳڻو.
٢- (٣٦٥-١) خطي وارو پرڳڻو.
٣- لاڪات وارو پرڳڻو.
٤- سن وارو پرڳڻو.

۽ کي ڳوٺ حويلي سيوهڻ واري پرڳڻي جا جيڪي درياهه جي هُن پُرَ، انهن بدبختن جي تر ۾ آهن.

اهڙيءَ طرح چار پرڳڻا بکر جا جن تي به مٿين وڳوڙين جي ڌاڪ آهي:

١- ماتيلي وارو پرڳڻو.
٢- اروڙ وارو پرڳڻو.
٣- لڏي ڳاڳن وارو پرڳڻو.
٤- دربيلي وارو پرڳڻو.

نئي پرڳڻي جي نصرپور واري راڄڌاني به سميجن هٿان ويران ٿيل آهي. جيسلمير جو راڄا به انهن جي آچانن کان عذاب ۾ آهي، ڪيس خشڪي ٿوڙي درياهي رستن کان هنن جي فتني فساد جو خطرو رهي ٿو. خشڪيءَ واري رستي جي حفاظت لاءِ پنجن ڇهن سون سوارن جي ضرورت رهي ٿي. ٻيءَ حالت ۾ سوداگر سلامتي نه هئڻ ڪري اتان اچڻ کان ڪيٻائين ٿا. درياهي رستي جي به اها حالت آهي جو سوداگر سيوهڻ واري گهٽ تائين پهچي (٥-٣٦٥-٢) کي ڏهاڙا اتي ترسي ٿا پون، جتي سڄو محصول سيوهڻ جي جاگيردار ۽ چوڪيدارن کي پري ٿا ڏين. اتان چوڪي ساڻ ڪري سن جي ٽڙ تائين اچن ٿا. جتي وري محصول پري، ٻي چوڪي ساڻ ڪري هالا ڪنڊيءَ تائين ٿا پهچن. ايڏي احتياط هوندي به اڪثر ڦيڙبون ٿاراج ٿين ٿيون ۽ سوداگرن جو قتل ٿي وڃي ٿو.

اهڙيءَ حالت ۾ سرڪاري فوجن تي لازم آهي ته هو انهن بدبختن سان چڱيءَ طرح منهن ڏين. هن تدبير سان جيئن ترخانن جي زماني کان وٺي شمشير خان جي عملداريءَ تائين اهو دستور هلندو پئي آيو ته ڪيئي رعيتي ماڻهو سميجن انڙن جي ڳوٺن ۾ يا انهن جي آسپاس ويهاريل هئا، جيڪي وقت اچڻ تي سرڪار جو ساٿ ڏيندا ٿي رهيا. انهن مان سميجن جا دنگئي لاڪا خاص ڪري ساواهڻ جو ڳا آهن (١-٣٦٦) جيڪي سميجن کي سيکت ڏيڻ ۾ اڳرا رهندا آهن. جڏهن به سميجن کا هوڙهيائي ڏي ڏيکاري ته راڄ پاڳ مان گڏ مقامي وڏيرن به انهن ڏي پئي ڪاهون ڪيون، جن مان چڱا نتيجا ٿي نڪتا. انهن ڪاهن ۾ ڪيترا

سميجا قتل ڪيا، ڪيئي قيد ٿي پيئي ويا ۽ سندن ملڪيتون تاراج ٿي ويون.

انهن هنڌن تي ڪيئي ٿاڻا پڻ قائم ڪيل هئا، جن ۾ فوج ڪي ٿانيڪو ڪيو ٿي وبو. تنهن زماني ۾ لاڪات ڏوڙي خطي وارا پرڳڻا آباد وهندا ٿي آيا، جيڪي سميجن بدبختن جي پسگردائيءَ ۾ هئا. انهن ڪارروائين جي ڪري سميجا انڙ پوريءَ ريت آپري نه ٿي سگهيا. هي پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ لاڪات پرڳڻي جو پاسو وٺندا ٿي رهيا. سندن مرضي هئي ته انهيءَ پاسي وارا ڪانئن ڪابه ڏيل نه وٺن. ان پاسي جو جاگيردار هنن ڪان ڏوري ڏيل وٺندو ٿي آيو ۽ جڏهن به (٢-٣٦٦) هنن ڪا اڙانگوڙي ٿي ڪئي ته اهو جاگيردار مٿن ڪاهي ٿي آيو ۽ ڪانئن پنهنجو انتقام ٿي ورتائين.

شمشير خان ڪان پوءِ ڪنهن به جاگيردار هنن رهزنن سان هٿ نه اٽڪايو، پر هڪ دفعي محمد علي بيگ بندويءَ بڪر سان اچي، شير خواجه جي ماڻهن سان گڏجي، مٿن ڪاهي، ڪين چڱي مٿت ڏيئي ڇڏي هئي؛ پوءِ سندن ماڻهو قيد ڪري سبيءَ جي ٻنائن وٽ وڪيا هئائين. هنن جي لٽ مردار بودليڪي به ٻڌي بڪرگهلي آيو هو. انهيءَ تعديءَ ڪان پوءِ ٻن ٽن سالن تائين هنن جا ڏيڏر ڏرا ٿي ويا. وري ڪا ڦڏائي نه ڪيائون، جيئن اڳ بيان ڪيو ويو آهي.

محمد علي بيگ ڪان پوءِ سميجن وري زور وٺڻ شروع ڪيو. ٻئي پاسي رعيت به وڏيرن جي ظلم ستم ڪان زبون ٿيڻ لڳي. چاڪاڻ ته جڏهن به (١-٣٦٧) جاگيردار، شيرخواجه ڪان پوءِ هن ملڪ جي واڳ ورتي ته لاڪات واري پرڳڻي جي آمدنيءَ مان سميجن جي ڳوٺن ۾ قائم ڪيل ٿاڻن جي خرچ جو پورائو ڪرڻ لڳو، پر ڪانئس اهو نه ٿي سگهيو ته سميجن تي ڪا چڙهائي ڪري، ۽ نه وري ٿاڻن جي ڪا سار سنڀال

لڙائين. انهيءَ عرصي ۾ سميجن، خطي ۽ لاڪاٽ پرڳڻي جي ستياناس ڪري ڇڏي ۽ پڇاڙيءَ انهن تي ڌاڪو ڄمائي ويٺا.

هنن پهرينءَ سٽ ۾ چانڊين ٻروچن کي قتل ڪري ڇڏيو. باقي جيڪي مسڪين وڃي بچيا، تن ۾ واهه نه ڏسي سنڌن آڻ مڃي. اڳتي وڌي حويلي سيوهڻ ۽ جوڻيجن جي پرڳڻن جا ڪيترا ڳوٺ ناس ڪري ڇڏيائون. جڏهن رعيت پوريءَ طرح هنن جي آئيءَ ۾ اچي ويئي ته پوءِ پاسي جي وڏيرن مڙني سائنيءَ يا دوستي ياريءَ جي حيلي بهاني دوانديشيءَ کان ڪم وٺي ساڻن ناتا وڃي جوڙيا، جيڪي اڃا سوڌا هلندا پيا اچن.

جيڪڏهن چانڊين ۽ سميجن جي اڳوڀوءِ پاڙ پٽڻي آهي ته (٢٦٧-٢) هڪ سمجهدار ۽ اثر رسوخ واري ماڻهوءَ کي پنهنجي پاسي ڪري، ڪيس ڳاهن ۽ جوڻيجن واري آباد علائقي سان گڏ خطي ۽ لاڪاٽ پرڳڻي جون غيرآباد ايراضيون به جاگير ۾ ڏيئي، مٿس اهو ڪم رکيو وڃي ته هو انهن ٻنهي قومن سان پوريءَ طرح پڄي اچي ۽ هو ڪانئس ڪابه منهن موڙ ڪن ته انهن کي ٻن طريقن سان ٺيڪ ڪري سگهي.

١- شاهي فوجن کي حڪم ڏنو وڃي ته چئني ئي پاسن کان هنن بدبختن کي گهيرو ڪري وڃن. سرڪاري وصولي ڪندڙ بي‌ديا ماڻهو ٻکر واري جاگيردار جا سپاهي ساڻ ڪري دربيلي پرڳڻي جي ڳوٺ 'گڙنگ' ۾ اچي ٻراءُ وجهن، هوڏانهن ٺٽي مان سياهه ڳهرائي هالا ڪندي جي پرڳڻي واري ڳوٺ 'ابڙيجن' ۾ ٺمائي (٢٦٨-١) جيسلمير جي راجا کي تاڪيد ڪيو وڃي ته هڪدم پنهنجا ماڻهو وٺي اچي هنن فسادين جي انهن ٺاڪن ۾ ٻيهاري ڇڏي، جيڪي جيسلمير جي پٽن ۾ ڪين پاڇڙ دوران ڪم اچن ٿا. اهڙيءَ طرح سيوهڻ جي جاگيردار تي اهو ڪم رکجي ته هو پنهنجي سپاهه کي خطي

پرڳڻي جي ڳوٺ ڪاڪي ۾ جائيتو ڪري، جيئن چئن ئي پاسن کان هنن رهزنن کي اُن جو داٽو به نصيب نه ٿئي ۽ سندن راهون اهڙيءَ ريت رد ٿي وڃن جو پنهنجا ڍور ڍڳا تورڙي پار ڪڍي نه سگهن.

جن به وڏيرن هنن هنگامن ۾ انهن جو پاسو ورتي ساڻن رشتا ناتا قائم ڪيا آهن، تن کي ڪانئن الڳ ڪيو وڃي. ان لاءِ هر هنڌ پڙهو ڏياري ماڻهن کي چتاءُ ڏجي ته جنهن به ڳوٺ يا گهر ۾ سميجا انڙ پناهي هوندا يا سندن مال، عيال ۽ ٻيو سامان ڪنهن وٽ به موجود هوندو ته خبر پوڻ شرط ان ڳوٺائي يا گهر جي مالڪ کي به انهن رهزنن وانگي ڦاهيءَ چاڙهي سندس مال اسباب ضبط ڪيو ويندو (٣٦٨-٢). هن باري ۾ ڪنهن به ماڻهوءَ جو لحاظ نه رکيو ويندو.

انهيءَ ڏهڪاءَ وسيلي سنڌ جا وڏيرا سرڪاري دٻاءَ ۾ اچي ذڪر ڪيل رهزنن سان اهي رشتا ٽوڙي ڇڏيندا، جيڪي هن کان اڳ ساڻن ڳنڍي چڪا هئا ۽ پوءِ اڳ وانگي ڪين اڪ ۾ رکي سندن ٻچڙاين جو ڪتو جواب ڏيڻ لڳندا. جيڪڏهن هڪ هزار بهادر سوار پلن گهوڙن ۽ پنج سو پائيءَ پريل اُنن سان سميجن تي چاڙهي موڪليا وڃن ته هي نامراد سنجهي مٿرن ۽ ڪين پتو پئجي وڃي ته بدمعاشيءَ جي سزا ڪهڙي ٿيندي آهي. پنج ڇهه هزار ٻاڻ، سندن زالون ۽ ٻار ڪل ويهن هزارن تائين ٿيندا، آخر ڪيڏانهن ڀڄي سگهندا؟ ليڪن شرط هي آهي ته سندن واهون بند ڪيون وڃن. ان کان سواءِ ڪين لڪڻ لاءِ به ڪا جاءِ ڪانهي، جو گهٽو ڪري پوک ۽ پائيءَ وارن هنڌن تي رهن ٿا، جنهنڪري هرهنڌ آسانيءَ سان هٿ اچي ٿا سگهن. شاهي لشڪر جڏهن به مٿن ڪڙڪيو ته (٣٦٩-١) هي ٻارين ٻچين موت جي منهن ۾ اچي ويندا. ڪيترن کي قيد به ڪري سگهجي ٿو. سندن مال مڏي تاراج ٿيڻ کان پوءِ

جيڪي ڇڙوڇڙ ٿين، تن کي ڇڏن ٿي پاسن کان فوجي گهيري ۾ آڻي، پڌي قابو ڪيو وڃي. اچا به هيڪڙ ٻيڪڙ کو هٺان نڪري ويو ته آخر ڪڏهن نه ڪڏهن ڦاسندو . گهڻو ڪري رهيا کهيا ماڻهو هٿيار ڦٽا ڪري رعيتي راڄ ٿيڻ قبول ڪندا آهن . ايڏي وڏي سوڀ حاصل ٿيڻ ۽ وڳوڙين جي پاڙ پٽڻ کان پوءِ اهو سڄو علائقو انهن رعيتي ماڻهن جي حوالي ڪيو وڃي ، جنهن تي اهي ڌاڙيل هاڻي ڌاڪ ڄمايو ويٺا آهن .

هنن بدبختن جا جيڪي علائقا سهتن واري پاسي ڏانهن آهن، اهي دوهيلي واري پرڳڻي ۾ شامل ڪري سهتن کي ڏنا وڃن. مٿن واجبي ڍل وجهڻ کپي، جيئن پيا هنڌ به (٣٦٩-٢) چڱيءَ طرح آباد ڪري آهي آتي رهن. سهتن کي ستوهه ڪيو وڃي ته گڙنگ وارو قلعو (جنهن کي سميجن ڦٽائي ڇڏيو هو) نئين سر آباد ڪري، آتي وڃي ويهن .

بکر جي علائقي ۾ خريف جو فصل ڏاڍو پلو ٿئي ٿو. جڏهن خريف جو وقت ويجهو ايندو آهي ته سهتا انهيءَ گڙنگ واري قلعي ۾ وڃي ويهندا آهن . ان جي اوسي پاسي هرڪو پوکيءَ واهيءَ جو ڌنڌو ڪندو رهي ٿو. هتي سو سوار ۽ پنجاهه توبچي بکر مان گهرائي ويهارڻ کپن، جيئن سميجن جو هيءُ علائقو سهتا آباد ڪندا رهن.

ڪونريجن ۽ پنوهرن جي پاسي به سميجن جون جيڪي زمينون آهن، اهي جوڻيجن جي پرڳڻي ۾ داخل ڪري، مٿين پنهي قومن کي ورهائي ڏجن ، پر انهن تي به واجبي ڍل وجهڻي پوندي. انهيءَ احسان عيوض ماڻهو دل لائي پنهون آباد ڪندا. گنجيري ۾ به هڪڙو قلعو قائم ڪري (٣٧٠-١) ان ۾ سو سوار ۽ پنجاهه توبچي رکيا وڃن، جتي سيوهڻ جي جاگيردار پاران ٿاڻو هئڻ گهرجي.

خطي واري پرڳڻي ۾ به هنن ڄورڻن جو جيڪو علائقو

آهي ، سو انهيءَ پرڳڻي جي رعيتي ماڻهن هالي پوٽن جي حوالي ڪيو وڃي، ۽ ڪاڪي واري قلعي ۾ پنجاهه سوارن سان گڏ پنجويهه توبچي مقرر ڪرڻ کپن ، جيڪي پڻ سيوهڻ جي جاگيردار پاران هجن، جيئن اهو پرڳڻو اڳ وانگي آباد ۽ سرسبز ٿي پوي

لاڪن جي پاسي به جيڪي سميجن جون دهون آهن ، سي لاکن کي ڏياريون وڃن. هنن کي پنهنجي اڳوڻي ملڪيت سان گڏ جڏهن سميجن انڙن جون پنيون به ملنديون ته هي وڌيڪ ٿورائتا ٿيندا . اهي ماڻهو سميجن انڙن جا اصل کان ويري آهن ، هي طاقت ۾ آيا ته سميجن جي چڙهه نڪري ويندي. انهيءَ پاسي وينجهڙيءَ واري قلعي جي مرمت ڪرائي (٣٧٠-٢) ان ۾ سيوهڻ جي جاگيردار جا توبچي ۽ سوار رکيا وڃن، ته جيئن لاکا بيءَاونا ٿي پوکي راهيءَ ۾ رڌل رهن.

نصرپور جي واڇڙانيءَ واري پرڳڻي هالا ڪنڊيءَ ۾ به سميجن جون زمينون بيل آهن، جيڪي پڻ هالا قوم جي حوالي ڪجن ۽ اهي پنيون هالا ڪنڊيءَ جي پرڳڻي ۾ شامل ڪرڻيون پونديون.

هالا ڪنڊيءَ وارو ٿاڻو هميشه ٺٽي جي صوبه دار جي واسطيداريءَ سان سميجن جي فساد ٽارڻ لاءِ قائم ٿيندو آيو آهي، اهو ٿاڻو وري به سو سوارن ۽ هڪ سو توبچين سان ساڳئي پرڳڻي جي ابڙيجن واري قلعي ۾ قائم ڪرڻ گهرجي. (اهو قلعو مؤلف جي پاءُ مير ابوالبقا جو ٺهرايل هو).

انهن ٿاڻن جي ماڻهن جو تعداد ساڍن ڇهن سون سوارن ۽ سوا ٻي سو توبچين تائين ٿيندو ، جن مان هڪ سو سوار ۽ پنجاهه توبچي بکر جي حاڪم کان ، به سو سوار ۽ هڪ سو توبچي ٺٽي جي حاڪم وٽان (٣٧١-١) ، باقي سوار ۽ توبچي سيوهڻ جي جاگير کان طلب ڪيا وڃن.

لاڪات جي پرڳڻي کي جڏهن انهيءَ انتظام موجب سڌاريو ويو ته هڪڙي مان پنج پرڳڻا ٺهي پوندا. هتان جي ٺاڻن ۾ لڳيتا چار سال ماڻهو مقرر ٿيل هجن. پڇاڙيءَ ۾ هڪ ٿاڻو وينجهڙيءَ ۾ قائم ڪرڻ گهرجي، جنهن لاءِ گهربل سوار ۽ توبچي سيوهڻ جي جاگيردار کان ورتا وڃن. اهو ٿاڻو دائمي طور هجي.

٢- سيوهڻ جي جاگيردار کي کپي ته هو ٺٽي، ٻکر ۽ جيسلمير جي فوجن کان سواءِ پنهنجي سر هنن رهزنن سان منهن ڏيڻ جي ڳڻ ڪري. اهو هيئن ته هئي ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ کي آندو وڃي جيڪو سرجوش، سپاهه دوست، رعيت پرور، ظلم کان پري رهندڙ ۽ سچاڻ هجي. اهو ئي ماڻهو جاگير لائق ٿي سگهي ٿو، جيڪو هتي اچي به شيون پنهنجي قبضي ڪري يعني رعيت جون دليون ۽ لشڪر! (١٧٣-٢)

انهن جي طاقت سان ئي وڳوڙين سان پوري پڄي اچڻ ۽ ملڪ کي آباد ڪرڻ جون تدبيرون ڪارگر ٿي سگهنديون. رعيت جي دل وٺڻ لاءِ هر پرڳڻي جو الڳ سڌارو ڪرڻو پوندو. جيڪي اٺ پرڳڻا قلعي جي هُن پاسي ۽ درياهه جي اورينءَ پر تي آهن، هي سڌارو انهن سان لاڳاپو رکي ٿو.

انهن مان هڪ باغبانن وارو پرڳڻو آهي. ان جو سڌارو هيئن ٿي سگهي ٿو ته سيوهڻ جي واڳڏانيءَ ۾ قلعيءَ ۾ تعمير ڪرايل سلطان محمد برندڪاني ارغون واري قلعي کي نئين سر محڪم ڪري ان ۾ ڪارائتن سوارن ۽ توبچين جو ٿاڻو قائم ڪرڻ ۾ اچي، ڇا لاءِ ته سڀني جون چار ئي طاقتور قومون هن ئي پرڳڻي ۾ رهن ٿيون جيڪي هي آهن:

١- ٻگهڻن جي قوم.
٢- جوڻيجن جي قوم.
٣- ٻرين جي قوم.

اهي ٽيئي قومون (٣٧٢-١) ڀل پرينديون رهن ٿيون ۽ منجهن ڪا به اڙانگوڙي ڪانهي.

٤- ٽيهن جي قوم.

هيءَ ڏاڍي ڦڏڻي ۽ چورت قسم جي قوم آهي ۽ سدائين وڳوڙ پيدا ڪندي رهي ٿي.

جيڪڏهن جاگيردار وٽ سگهارو لشڪر آهي ته فصل جو موقعو تاڙي ٽيهن تي چڙهي وڃي ٿو ته هو وصوليءَ طور ڪجهه نه ڪجهه ڏين ٿا، نه ته تريون ٺپي ٺپي ٿا هٽي ڇڏين.

هتي بدبخت ۽ بي گهرا چانڊيا به رهن ٿا جن جو اڳ ۾ به احوال اچي چڪو آهي. هن پاسي ٿاڻن قائم ڪرڻ شرط چانڊين ۽ ٽيهن تي اهڙي ڪڙي نظر رکڻ کپي جيئن پنهي جو ساهه منُٽ ۾ اچي وڃي ۽ ڪا به هوڙهيائي ڪري نه سگهن. رعيت کي به دلداري ڏيئي اڳين دستور موجب هلايو وڃي ۽ وڻانس جيڪا وصولي ٿيندي رهي ٿي اهائي بحال رکڻ گهرجي. انهيءَ دستور جي هيءَ نوعيت هئي ته هتي ايرني جو رواج هو، ليڪن پين هنڌن تي اها ريت ڪانه هئي (٣٧٢-٢). اتي آهوپن ويسن جي حساب سان رکيل هو ۽ هن پرڳڻي ۾ ٺن ويسن جي حساب سازهو. اناج جي اگهه مطابق به وپئي ٽي پاؤلي في جريب گهٽائي ٿيندي هئي. پاٽيءَ جون واهيون جيڪي اڳين زماني کان وهنديون اچن ٿيون تن کي به نئين سر ٺاهي وري وهايو وڃي جيئن ڇڙوڇڙ ٿيل رعيت آباديءَ جي آسري وري اچي هن پرڳڻي ۾ پنهنجا اجها اڏي ويهي، انهن هوريان ڏاڍيان سڄي پرڳڻي ۾ وري وسندي ٿي ويندي.

ڪاڇي واريون زمينون جيڪي مها ڍنڍ ۽ ماروي واهه جي اوسي پاسي ۾ آهن، جن ۾ گنجابي ۽ سبيءَ کان پاڻي وهي اچي ٿو تن کي پڻ آباد ڪرڻ کپي، جيئن هڪڙو پرڳڻو ڇئن

پرڳڻن جيڏي اپٽ وارو ٿي پوي. باغبانن جو ڳوٺ سيوھڻ جي قلعي کان ڇاويھن ميلن تي آھي جنھن جي سڌاري بابت اڳي ئي ڪي ڳالھيون پيش ڪيون ويون آھن.

ھيو پرڳڻو نيرون جي قلعي وارو آھي. ھن جي سڌاري لاءِ بھتر ائين ٿيندو تہ انھيءَ قلعي ۾ ويھہ سوار ۽ ڏھہ توبچي ويھاريا وڃن، رعيت سان بہ اھي رعايتون روا رکيون وڃن (٣٧٣-١) جيڪي بختيار بيگ جي عملداريءَ کان وٺي شمشير خان جي ايامڪاريءَ تائين معافيءَ جي صورت ۾ ڪين مليل ھيون. اھا رعايت ھن نموني جي ھئي تہ ارباب بھاءالدين پنوھر جي پوک مان ڪيس ڏيون حصو معاف ھو، جنھن موجب پوک جي ڏن حصن مان بہ حصا ان کي ڏنا ٿي ويا. ھيو طريقو آھي نون حصن مان پنج حصا رعيت جا ۽ چار حصا حاڪم جا ليکيا وڃن، بلڪ ان ۾ بہ وڌيڪ ڪمي آڻڻ کپي، جيئن رعيت جمّاءُ ڪري سگھي، ڇا لاءِ تہ اھو علائقو ڏاڍو ڏکيو آھي، جتي جابلو ماڻھن جو گھڻو زور وھي ٿو. ان ڪري ئي ھتي ويراني وڌيڪ آھي. ھي ڳوٺ سيوھڻ جي قلعي کان پنجويھن ڪوھن جي فاصلي تي ٿيندو.

ٽيون ڳاھن وارو پرڳڻو آھي، ۽

چوٿون پرڳڻو بوبڪن جو آھي: ٻنھي پرڳڻن جو سڌارو ھيئن ٿي سگھي ٿو تہ ھنن پرڳڻن جا ڪي ڳوٺ اھڙا آھن جن جون زمينون درياھہ جي ويجھو ڪي آباد ٿين ٿيون. اھي ڳوٺ اڄ بہ آباد رھن ٿا. ھنن ڳوٺن جي آباديءَ لاءِ بہ معافيءَ جو سلسلو جاري وڪڻو پوندو جنھن ۾ ڪا بہ گھٽ وڌائي نہ ٿيڻ کپي. اميد آھي تہ ائين ڪرڻ سان آباديءَ ۾ ڏھوڻ واڌارو ٿيندو.

ٻيا ڪي ڳوٺ ڪاڇي جا آھن، جن جون زمينون جبل جي ھيٺاھينءَ تي مينھوڳيءَ جي مند ۾ آباد ٿين ٿيون. ھتي خريف ۾ جوار، ٽر ۽ ربيع ۾ سرنھن جي ڀلي پوک ٿيندي آھي. اھي

ڳوٺ شمشير خان جي عملداريءَ کان پوءِ بلڪل ويران رهندا اچن ٿا. ڇا لاءِ ته اهي مڙئي جابلو لڪن جي سخت هنڌن تي آهن. هتي سدائين جابلو قومن، چانڊين ۽ نومڙين جو خطرو رهي ٿو، جن جو احوال مٿي ڏنو ويو آهي. انهن هنڌن تي جيستائين پورو فوجي انتظام نه هوندو تيستائين ماڻهو پوڪي راهي نه ڪري سگهندا (۳۷۴-۱).

شمشير خان اوزبڪ جي ايامڪاريءَ ۾ هتان جي رعيت جي دل پڌل هئي، ڇو ته هتي پنوهرن ۽ ٻين قومن مان هزار سوار ۽ چار پنج هزار پيادا ڳاهن واري پرڳڻي مان گهرائي سگهيا هئا. ساڳيءَ طرح ٻوهڪن واري پرڳڻي مان به ٻه ٽي سو سوار ۽ ٻه ٽي هزار پيادا مقرر ٿيل هئا. تنهن کان سواءِ رعيت کي به جاگيردار پاران معافي ۽ ٻي رعايت مليل هئي. اهو جاگيردار پاڻ به ٻوري انالي مان سيوهڻ ۾ رهندو ٿي آيو. هن پرڳڻي جا سيئي رعيتي ماڻهو آبڪلاڻيءَ جي موسم ۾ پنهنجا ڳوٺ ڇڏي، ٻارن ٻچن سميت وڃي جبل جي پاسي اجها اڏي ويهي رهندا هئا. جتي ڍوڪ مان ڳڌ ڪين سال جي چاري جي به سهوليت هوندي هئي. حاڪم جي پاران جبل جي پاسي جاسوس مقرر ٿيل هئا، ان لاءِ ته جيڪڏهن انهيءَ طرف کان ڪنهن وڏي لشڪر جي ڪاهه جي ڀاڀور پئجي وڃي ته (۳۷۴-۲) ماڻهو پنهنجا ٻار ٻچا ۽ ڍور ڍڳا اصلي ڳوٺن ڏانهن آماڻي، مهاڏي لاءِ تيار ٿي وڃن. پر جي لشڪر ٿورو هجي ته جبل جي لڪن ۾ قائم ڪيل چوڪين کي چتاءُ ڏنو ٿي ويو، جيئن اهو لشڪر ڪنهن به وقت وجهه وٺي ماڻهن تي چڙهائي نه ڪري سگهي. ڪاڇي وارا ڳوٺ انهيءَ انتظام جي ڪري ئي آباد پئي ٿيا ۽ جاگيردار کي ماڻهو وصوليون ڏيندا ٿي رهيا. اها جرأتمند رعيت سميجن بدبختن جي جنگ دوران به ڇڱو ڪم ڏيندي پئي رهي، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ڪيل آهي.

شمشير خان جي عملداريءَ کان پوءِ ڪن جاگيردارن ۽ پاران هتان جي رعيت تي زوريءَ ڍل مڙهي ويئي، جنهنڪري پنهنجي فصلن تي ڍڳن پٽي ڏيڻ کان پوءِ به ماڻهن جو مٿوگار هو. سو لاچار تي زمينون وڪڻي ڇڏيائون ۽ سندن حال زبون ٿيندا ويا (٣٧٥-١). انهيءَ زبونيءَ ۽ بيوسيءَ جي عالم ۾ جابلو ماڻهن جي راتاهن جو وارو وريو، ڪيترا رعيتي شهيد ٿي ويا ۽ سندن ڍور ڍڳا ڌاڙ ۾ ويندا رهيا، اجا تائين بي پهچ رعيت ۾ اها سگهه ڪانهي جو پنهنجا ماڻهو سيڙي وڃي اتي ڌاڙيلن کي ماري ۽ پوڪيءَ راهيءَ سان لڳن.

اهي ڳوٺ تڏهن آباد ٿي سگهندا جڏهن ڪين پوک ۾ معافي ۽ بٽئيءَ ۾ رعايت ڏني ويندي، جيئن بختيار بيگ، مير ابوالقاسم ۽ شمشير خان جي اياڪاريءَ ۾ اهڙو رواج هو. اها ريت هن طرح دهرائي سگهجي ٿي ته مرحوم مخدوم جعفر بوبڪائي جي اولاد جي پوک جيئن حصن ۾ ورهائي ان مان ٻه حصا مخدوم جي اولاد کي ڏنا وڃن ۽ هڪ حصو حاڪم کڻي. اهڙيءَ طرح ارباب بهاء الدين واريءَ پوک مان ٽيون حصو ڪيدي باقي رعيت جي ٻيلي ڪجي (٣٧٥-٢). ۽ نون حصن واري ورهاست مان پڻ پنج حصا رعيت کي، چار حصا حاڪم کي ملڻ کپن: اجا به ان ۾ ڪثر وڌي وڃي، جاڪاڻ ته اڳ رعيت ۾ ساهه هو ۽ هاڻ سنجهس ڪو به ست ڪونهي.

سنڌ جي والي جام ننڍي (نظام الدين) جي زماني ۾ جاڳيلي نالي هندو وزير کي جام نظام جي پهيلي دريا خان سان گڏجي سيوهڻ موڪليو ويو هو، جنهن هتي اچي باراني پاڻيءَ تي وهندڙ ساوه (ساوي) واري واهه کي وهايو هو، جنهن جو پاڻي منڇر ۾ اچي گڏ پئي ٿيو. انهيءَ ڍنڍ جي اترئين پاسي ڳاهن واري رعيت پوک ڪندي ٿي آئي، ان جي ڏاکڻين پاسي بوبڪن جي ماڻهن ڳچ ۽ ماڻهن جي پوري جي ملاوت سان پڪو بند

ٻڌي، ڪاڇي جي زمينن ۾ پاڻي پئي پچايو، جنهنڪري اتي جام آبادي ٿيندي پئي وڃي (٣٧٦-١).

مؤلف (يوسف ميرڪ) کي نصيرالدين محمد ولد مرحوم مخدوم جعفر بوبڪائي واتان معلوم ٿيو تہ اهو بند بہ ڀيرا ڏينهن مضبوط رهيو، پر ڪنهن درويش جي پاراتي سبب منجهس ڪاهہ پئجي ويئي.

انهيءَ ڪاڇي واري پوک ۾ ٻن ڏهون حصو ڏيل وڌل هئي، جنهن مان نو حصا رعيت کي ۽ ڏهون حصو سرڪار کي ملندو. تڏهن بہ ڪاڇي جي هيءَ لک خرار وصول پئي ٿيا.

اهو بند (جيڪو ڪنهن درويش پنهنجي ڪرامت سان پيچي ڇڏيو هو) ٻيهر بہ ٻي هزار خرچ ڪري مضبوط ٻڌايو وڃي ۽ مٿس قلعو اڏائي ان ۾ ٻن سون سوارن سان گڏ هڪ سو توبچي ويهارڻ کپن، جيڪي بند جي نظرداري ڪري رعيت جي استقامت جو خيال رکندا اچن.

پٺي پاسي قاسم باريجي ۽ نوحاڻي ٻروچن جا ڳوٺ جيڪي بوبڪن واري پرڳڻي اندر جبل ۾ آهن ۽ (٣٧٦-٢) شمشيرخان ڪان پوءِ نڌڪا رهندا ٿا اچن، تن جي بہ ڪا پرگهور لهڻ کپي.

هتي هڪ چشمو آهي جنهن جو پاڻي جبل مان اچي ڪوئلي ڳوٺ اورانگهي ڪلراٺين زمينن ۾ پئجي ضايع ٿو ٿي وڃي. اهو چشمو گڇ ۽ ماڻهن جي پوري سان ٻڌي ان جو پاڻي ڪاڇي وارين پنين ۾ ڪتب آندو وڃي. پوءِ الاهي قدرت جا ڪرشما ڏسجن تہ ڪيئن ٿي انهيءَ ڳوٺ مان پيداوار حاصل ٿئي! يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ هر ڳوٺ هڪ پرڳڻي سان ڪلهو هڻڻ لڳندو.

ڪاڇي جا ڳوٺ جيڪي هن پرڳڻي مان ليکيا وڃن ٿا، ڪل ٻي آهن: انهن مان هڪ اوڏل وارو ڳوٺ آهي، جيڪو

بوبڪن جي پرڳڻي ۾ اچي ٿـو. هي ڳوٺ ڇهن طـرفن ۾ ورهايل آهي:

١- ڊوسڪ
٢- آنڪي
٣- ساڏر
٤- ٽابڪ
٥- ڪوراٺو
٦- اڳناڙي.

ٻيو: اراڙيءَ جو ڳوٺ، ۽

ٽيون: ڪروٽيءَ وارو ڳوٺ آهي. انهن ٽنهي ڳوٺن جو تعلق (٣٧٧-١) ڳاهن واري پرڳڻي سان آهي.

اوٺل ۽ اراڙيءَ وارا ڳـوٺ سيوهڻ کان سورهن ڪوهه پري آهن. اوٺل وڏي جبل کان اٺن ڪوهن تي ۽ اراڙي ٻارهن ڪوهن تي آهي. ڪروٽي سيوهڻ کان ويهه ڪوهه پرتي ۽ جبل کان ڇهن ڪوهن جي وِٿيءَ تي ٿيندي. ڳاهن جو ڳوٺ سيوهڻ کان تيرهن ڪوهه پري آهي ۽ بوبڪن جو ڳوٺ سيوهڻ کان پنج ڪوهه ٿيندو.

پنجون پاٽ وارو پرڳڻو آهي. هتي ڪو به فوجي انتظام ڪونهي. رعيت جي ڀلائي لاءِ معافيءَ جو دستور لازمي ٿيندو جيئن اڳ هو. انهيءَ سان آباديءَ ۾ اضافو ٿيندو. پاٽ جـو شهر سيوهڻ کان ٽيهه ڪوهه پري آهي.

ڇهون نيرون وارو پرڳڻو آهي، جيڪو سيوهڻ کان هڪ ڪوهه جي فاصلي تي ٿيندو. هن جي چوڌاري ڳاهن، بوبڪن ۽ حويلي سيوهڻ جا ڳوٺ اچي وڃن ٿا (٣٧٧-٢). هتي رهندڙ مهاڻن کي ٺيڪا ڏنا ويندا آهن، جن ٽان محصول اڳاڙيو وڃي ٿو. هن هنڌ فوجي انتظام جي گهرج ناهي، ڇو ته هتي ڪا

خاص آبادي نه ٿي، نه وري هتي ڪا اهڙي ايراضي آهي جا پوکي راهيءَ جي ڪم اچي.

ستون پرڳڻو سيوهڻ جي حويليءَ وارو آهي. هن ۾ پندرهن ڳوٺ آهن. جن مان ڏهه درياهه جي هيٺ پر قلعي جي پاسي آهن. انهن مان وري اٺ ڳوٺ جبل پاسي جابلو قومن ۾ اچي وڃن ٿا ۽ پنج ڳوٺ بوبڪن واري پرڳڻي ۾ آهن جيڪي ڪل ٻارهن ڳوٺ ٿين ٿا. اهي ڳوٺ هن ريت آباد آهن:

ماڻو: هي سيوهڻ جي قلعي کان اڀرندي ڪوهه ۽ جبل کان سورهن ڪوهه پري آهي.

عزيزاڻي: هي سيوهڻ کان پندرهن ڪوهه ۽ جبل کان اٺ ڪوهه پرتي آهي (٣٧٨-١).

ٻاهڻي ڪوٽ: هي سيوهڻ جي قلعي کان تيرهن ڪوهه ۽ جبل کان اٺ ڪوهه ٿيندو.

ڏهڻي: هي سيوهڻ کان ڏهن ڪوهن تي ۽ جبل کان ٻن ڪوهن تي آهي.

اهي چار ئي ڳوٺ بوبڪن جي پرڳڻي مان آهن.

جهانگارا: هي سيوهڻ جي قلعي کان اٺ ڪوهه ۽ جبل کان پنج ڪوهه پري آهي.

ٻاجارا: هي سيوهڻ کان ساڍن پنجن ڪوهن تي ۽ جبل کان به ايتري پنڌ تي ٿيندو.

ڪجي: هي سيوهڻ جي قلعي تو ڙي جبل کان پنج ڪوهه پرتي آهي.

نار: هي سيوهڻ کان اٺ ڪوهه ۽ جبل کان چار ڪوهه ٿيندو.

هي ماڳيو ڳوٺ آهي جتي گدرن ۽ هنداڻن جون پليون واڙيون ٿين ٿيون. انهيءَ لحاظ کان هن جي گهڻي هاڪ رهي ٿي، هتي هڪ چشمو به آهي جنهن ۾ جبل کان پاڻي اچي پوي ٿو.

(٣٧٨-٢) هن چشمي جا نارا ڳوٺ ڪان ٻه ڪوهه ٻري جبل ۾ آهن. جنهن جو مشاهدو خود مؤلف به ڪيو آهي.

اهي نارا زمين مان ڦوهاري جيان ڦٽي نڪرن ٿا، جن جو پاڻي الان وهي اچي ڳوٺ ۾ پوي ٿو. آتان جي رعيت انهيءَ پاڻيءَ تي پوک ڪري ٿي. هتي ميون ۽ نير جي اپت گهڻي آهي. خاص ڪري اهو نير ڏاڍو عمدو ٿئي ٿو. ٻر پاڻي هتي تمام گهٽ آهي جنهن مان سال ۾ پنجاهي ڪن جريب زمين آباد ٿئي ٿي. جيڪڏهن پاڻي جام هجي ته زمين جي ڪمي ڪانهي، جنهن تي ويهن هزارن جريبن ڪان به وڌيڪ آبادي ٿي سگهي ٿي. هتي بزرگ آري شينهائيءَ جي مزار آهي جا انهيءَ ڳوٺ ڪان ڪوهه اڌ جي پنڌ تي اچي ٿي. هي ڏاڍي پلاري جاءِ آهي. هن بزرگ کي شينهائي ان ڪري ڪوٺيو وڃي ٿو، جو (٣٧٩-١) هڪ ڏينهن پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجي دوستن سان گڏ سير لاءِ نڪتو، اوچتو هڪ شينهن سندس آڏو آيو، جيڪي ماڻهو ساڻس گڏ هئا اهي شينهن کي ڏسي پاسيرا ٿي ويا. پوءِ پاڻ شينهن کي ڪن ڪان وٺي مٿس سوار ٿي سير ڪيائين (١)

هتان جا ڳدرا جڏهن مير ابوالبقا هٿان (جڏهن هو مرزا دوست بيگ سان گڏ سيوهڻ جو جاگيردار هو) جهانگير بادشاهه ڏانهن موڪليا ويا (٢) ته پاڻ ڏاڍو خوش ٿيو. اهي ڳدرا

---

(١) اهي روايتون هند سنڌ جي هر پير سان لاڳو آهن. (مترجم)

(٢) جهانگير بادشاهه (١٠١٤-١٠٣٧هه)

ولائتي گدرن مان پيئي ڏنائين ته انهن کان وڌيڪ سوادي ثابت ٿيا. انهيءَ پسند جي ڪري اهو ڳوٺ نواب آصف جاهه کي بخشش طور ڏنائين (١) جو ڪيترن ورهين تائين سندس وڪيلن جي تحويل ۾ هو.

هي چار ئي ڳوٺ حويلي سيوهڻ جي پر ڳڻي مان آهن جنهن ۾ ڪل اٺ ڳوٺ شامل آهن. ممڪن ناهي ته هتان جي رعيت هڪ سال تائين جابلو ماڻهن جي ڦرلٽ کان آجي رهي. ڪيترا دفعا ائين ٿيو آهي جو نومڙيا ۽ چانڊيا جيڪي جبلن ۾ رهن ٿا، هنن ڳوٺن تي ڪاهي ماڻهن جا مال ڪڍي ويا آهن. اهو ته ٺهيو پر هنن ويچارن جا ٻار ٻچا به غنيمن جي ور چڙهندا رهن ٿا. جيڪو ماڻهو هنن نياڳن کي وات ويندي ملي تو تنهن کي قتل ڪري ڇڏين. انهيءَ ڪري هي ڳوٺ اڪثر ويران رهن ٿا. هتان جي رعيت کي ڏوڪ ۾ معافي ڏيئي، نون حصن مان پنج حصا سندن حوالي ڪيا وڃن ۽ چار حصا حاڪم کڻي. هڪ حصو هنن جي فوجي خدمتن جي بلي معاف ڪيو وڃي، جيئن پوريءَ طرح جابلو ماڻهن (١-٣٨٠) سان هٿ اٽڪائي سگهن.

(١) مرزا ابوالحسن ولد اعتماد الدوله غياث بيگ لقب آصف خان عرف آصف جاهه. نورجهان بيگم جو وڏو ڀاءُ ۽ ارجمند بانو (شاهجهان جي بيگم ممتاز محل) جو پيءُ، وفات ١٧ شعبان ١٠٥١ھ، لاهور ۾ دفن ٿيل (ڏسو ماٿرالامراء ج ١- ص ١٥١)

ٽيڙهيءَ جو ڳوٺ: هي صفا پينگ لڳو پيو آهي ڇاڪاڻ تہ هتان جي رعيت اڪثر جابلو قومن هٿان تلف ٿيندي رهي ٿي، باقي ماڻهو طاقت نہ هئڻ ڪري ٽڙي پکڙي هليا ٿا وڃن.

ديندار خان پنهنجي عملداريءَ جي پڇاڙيءَ ۾ هيءُ ڳوٺ مخدومن (لعل شهباز جي سيدن) کي انعام طور ڏيئي ڇڏيو هو، جيڪي هتان جي زمين جي پيدائش مان پنج حصا ڪري هڪ حصو پاڻ کڻندا ۽ چار حصا رعيت کي ڏيندا ٿي آيا. انهيءَ آڌار تي هن ڳوٺ ۾ ڪي جريب آباد پئي ٿيا.

احمد بيگ خان هتي هڪ قلعو اڏايو جيڪو سندس چڱو ڪارنامو ليکيو وڃي ٿو. انهيءَ قلعي جي نئين سر مرمت ڪرائي اتي سو سوار ۽ پنجاه توبچي وهارڻ کين. جيڪي ماڻهو ڳوٺ ڇڏي هيڏانهن هوڏانهن هليا ويا آهن تن کي ڳولي ڦولهي هٿ ڪري (٣٨٠-٢) دم دلاسي سان وري هتي وسايو وڃي. هڪ سال تائين ڪانئن ڪا بہ ڍل وٺڻ ۾ نہ اچي، ان کان پوءِ ساڳين پنجن حصن جي حساب سان چار حصا هنن کي ڏياريا وڃن ۽ هڪ حصو حاڪم کي ملي. انهيءَ رعايت مان ڳوٺ جي آباديءَ کي وڏو فائدو پهچندو. ۽ ائين ئي جابلو ماڻهن جي هٿ چراند جو آزار سيوهڻ جي خلق تان لهي ويندو. هي ڳوٺ سيوهڻ جي قلعي کان ٻن ڪوهن تي آهي. جبل هن کان ٻہ ڪوهہ پري ٿيندو. هتي ٿاڻي ٻوڻ ڪري دن پامي

جا رهاڪو ساوي ڳوٺ واري ڏاڏي جي ماڻهن
سان رابطو رکي هر خطري کان چوڪس
پيا رهندا.

ڪاهي ماجوبي (۱): هيءَ لڪيءَ واري جبل جي ڳس تي آهي. اهو ڳس پنهي پاسن کان خوفائتو رهي ٿو. ڪيئي ماڻهو هتي پنهنجيون جانيون وڃائي چڪا آهن. درياهه هن جبل جي هيٺان وهي ٿو (۳۸۱-۱). سياري جو جڏهن پاڻي لهي ٿو وڃي ته جبل جي وٽ سان ماڻهن جي اچ وڃ ٿيڻ لڳي ٿي. پاڻيءَ جي چاڙهه وقت هرڪو لڪيءَ جي جبل واري ڳس تان اچي وڃي ٿو، جيڪو مٿي بيان ڪيو ويو. انهيءَ ڳس ۾ جابلو ڏاڙيل ۽ سميجا سنڌيون هٽي، ماڻهن کي ماري، سندن مال ڪاهي ڏا وڃن. ترخانن جي دور ۾ هتان جي ماڻهن کي آيل ۾ آڻي، مٿن واجبي اڳاڙي رکي ٿي ويئي، جنهنڪري اهو ڳس اچ وڃ لاءِ کليل پئي رهيو.

تنهن زماني ۾ هنن تي پوک جي پيدائش ۾ به ڍل جي رعايت روا رکي پئي ويئي. ان ڪري ترخانن جي دور ۾ هنن کي ”سواجبي“ ڪوٺيو ٿي ويو، جيڪو لفظ هاڻ هن ملڪ ۾ ”ماجوبي“ مشهور آهي.

بختيار بيگ جي عملداريءَ کان پوءِ سيوهڻ جي جاگيردارن رعيت تي ظلم شروع ڪري

(۱) اها وستي اڄا سوڌي لڪيءَ ۽ سيوهڻ جي وچ تي موجود آهي. اصل ڪتاب ۾ ”معجوبي“ لفظ آيل آهي. (مترجم)

ڏنا، جنهنڪري هتان جا ڳوٺاڻا گهر ڳهات
ڇڏي دربدر ٿي ويا. جڏهن مير ابوالقاسم سيوهڻ
۾ آيو، هتان جي رعيت کي بکر مان گهرائي،
(٣٨١-٢) آٽت ڏيئي، پنهنجي جاين تي ويهاريائين.
هن معمول جو ٽيون حصو مٿن مقرر ڪيو هو.
لڪيءَ واري ڳس جي اڌ حصي جي سنڀال
جو ڪم به هنن تي رکيائين. اهو ڳس سيوهڻ
ڌڻين تي ويو، پئي پاسي جيڪا وات مِن جي
پرڳڻي ڌڻين پٽي ويئي، تنهن جي نظرداري
لڪيءَ ۾ رهندڙ نوت پروچن جي ذميداريءَ ۾ ڏني
ويئي. هي جيڪي پنهيون آباد ڪندا ٿي آيا
اهي کين ئي بخش ڪري ڏنيون ويون. اهو
دستور شمشير خان جي عملداريءَ ٿائين هلندو
آيو. ان کان پوءِ ڪنهن به حاڪم هتان جي
رعيت سان ڪا رعايت نه ڪئي، جنهنڪري
هوريان ڏاڍيان ماڻهن جا حال هيٺا ٿيندا ويا.
هنن ۾ جيڪي جاندار ماڻهو هئا تن کي جابلو
ڌاڙيلن شهيد ڪري ڇڏيو.

ديندار خان جي زماني ۾ هڪ دفعي نومڙين
اچي هن ڳوٺ تي ڪاهيو، ۽ جيڪو نر ٻچو کين
نظر آيو تنهن کي ڪُنائون (٣٨٢-١). زالن
جا ڪن وڍيائون ۽ ٻارن کي قيد ڪري وٺي
ويا، ۽ جيڪي ماڻهو باقي بچيا تن پڇي وچي
سيوهڻ جا وڻ وسايا ته کي پين پاسن ڌڻين
پڪڙي ويا. اهو ڳوٺ اُئين ويران ٿي ويو.
هي ڳوٺ سيوهڻ واري قلعي کان پن ڪوهن
تي آهي ۽ لڪيءَ جي جبل کان هڪڙي ڪوهه

ٿي ٿيندو. شهر جا ٻور ڏڍا انهيءَ پاسي چارڻ لاءِ نيا ٿي ويا ۽ ڪانئر به اتان ٿي ڪاٺيون آڻيندا هئا.

هي ڳوٺ جڏهن ويران ٿيو تہ سميجن ۽ جابلو شاهينگن جا هٿ سيوهڻ تي ورڻ لڳا. هو هتان جا ٻور ڏڍا زوريءَ ڪاهي ٿي ويا، ۽ جيڪي جهنگ ۾ ڪاٺيون ڪرڻ ويندا هئا تن ۽ ٻين مسافرن کي قتل ڪيو ٿي ويو. سندن اها لٽ ڦر سدائين هلندي ٿي آئي، ايتري قدر جو سيوهڻ جي شهر ۾ ٻورن ڏڳن ۽ گهوڙن جي حفاظت تمام مشڪل ٿي پيئي. ڪيئي سميجن جا ڪانڪو وچ شهر مان ديندار خان جي سپاهين کان زوريءَ گهوڙا ڦري ويا (٢-٣٨٢). ڪنهن کي اها طاقت نہ ٿي جو انهن ڌاڙيلن جو اڳ وٺي. انهيءَ آزار کان دينداو خان سيوهڻ شهر جي چوڌاري قلعي کي مضبوط ڪرايو، جيئن مٿي چاڙهيو ويو.

هڪ ڏينهن موالف، ديندار خان کي چيو تہ "ڳوٺن جي اها بربادي خاص ڪري اوهان جي ايامڪاريءَ ۾ نٿي ٿهي!" اهي لفظ سندس لاءِ اثرائتا ٿيا ۽ اهو ڳوٺ سيد جلال جي تحويل ۾ ڏنائين، جنهن پنهنجي پٽ سيد ڪمال جي نالي ڳوٺ ٺي ڪمال پور جو نالو رکي، ان جي چوڌاري قلعو اڏائي، باقي رهيل رعيت کي دلجاءِ ڏيئي، پنهنجي ماڳ تي رهائڻ جو انتظام ڪيو. ماڻهن کي پوک جي آباديءَ ۾ معافي ڏنائين، جنهن موجب اپت جا چار حصا ڪري هڪ حصو حاڪم کي ۽ ٽي حصا

رعيت کي پٺي ڏنا ويا. انهيءَ آيل آمري ۾ رعيت ۾ ڪجهه ساهه پيو. اجا ڏهه ويهه جريب ايت ئيل (١) جي ربيع ۾ (٣٨٣-١) مس پوکيا ويا ته ديندار خان جي بدلي ٿي ويئي.

هن ڳوٺ جو سدارو هر حالت ۾ لازمي آهي. هن ڳوٺ جو اهو پاسو سيد جلال وٽ ئـي رهي جيڪو ڪيس مليل آهي، پر ان ۾ ڏهه تير انداز ضرور رهايا وڃـن، جيئن رعيت هتي کو جڳهه ڪري سگهي ۽ لکيءَ واري ڳس جي خبرداري به ٿيندي رهي. اهي ٻئي ڳوٺ حويلي سيوهڻ جي پرڳڻي ۾ آهن.

سيوهڻ جو شهر: هن جي سدارن بابت مٿي ذڪر ٿي آيل ڳوٺن جي باب ۾ اشارو ڪيو ويو. هتي رعيت جي بهتريءَ لاءِ اڳئين دستور مطابق معافيءَ جو سلسلو جاري رکڻ کپي. سيوهڻ جو قلعو جيڪو پراڻو ۽ بيڪار ٿي چڪو آهي، تنهن جي نئين سر مرمت ڪرائي وڃي ته ڏاڍو چڱو ٿيندو.

ڪاٺي ۽ نئيگ هي ٻئي هڪ ئي وسنديءَ جي نالي سان سرڪاري واري ڍنـڍ (٢) دفتر ۾ لکيا وڃن ٿا (٣٨٣-٢). هنن جو واسطو (چشما) بوبڪن واري پرڳڻي سان آهـي. ٻنهي هنڌن ۾ نوحاڻي ٻروچ رهن ٿا، جيڪي پوکي راهي

(١) ترڪيءَ جي ٻارهن سالن واري دوري سـان ٻارهون سال. اهي ٻارهن سال جانورن جي نالي منسوب آهن، هـر ٻـارهن سالن جي دوري کان پوءِ ٻئي دوري جي شروعات ٿئي ٿي، ايت ئيلـ معنيٰ ڪتي جو سال. (مترجم)

(٢) نئيگ اڃا سوڏو موجود ۽ مشهور آهي.

ڪندا آهن، ليڪن اهي پڻ وانگي جاگيردار
کي ڏيل نٿا ڏين.

هي بختيار بيگ، مير ابوالقاسم ۽ شمشير خان
جي عملداريءَ واري دور کان وٺي پنهنجي
رواج موجب هر فصل ۾ ڏيون ڪريون ڏيندا
رهن ٿا. سرڪار پاران جتي بہ ڪا چڙهائي
ڪرڻي ٿي پيئي تہ ان ۾ بہ همراهي ٿي ڪيائون،
جيئن اڳ ۾ بہ ٻڌايو ويو. ليڪن هاڻ هي
ذڪرجي ويا آهن ۽ ڪنهن بہ ليکي ۾ نٿا اچن.
پنهي ڏيڏين جي وچ ۾ هڪ ڪوهہ جو فاصلو
آهي. هي سيوهڻ کان چوڏهن ڪوهن تي ٿيندا.
وچ ۾ جبل آهي.

هتي جيڪي جابلو چشما آهن، ان جي ڪنارن
سان گڏ ۽ سرهہ جو شڪار جام ٿئي ٿو. مؤلف پڻ
پنهنجي پائٽي عتيق الله (مير ابوالبقا جي وڏي پٽ)
سان گڏجي جبل ۾ وڃي انهن جانورن جو شڪار
ڪيو هو، جنهن کي جنت مڪاني (جهانگير
بادشاهہ) شڪار لاءِ روانو ڪيو هو (۳۸۴-۱).

هنن پروچن کي انهن ڳوٺن جي نگهبانيءَ
لاءِ: جابلو قومن جي فسادن کان بچاءَ جو آسرو
ڏيئي سندن لاءِ وره جو بندوبست ڪرڻ گهرجي،
هونءَ، بہ هنن جو ڪو ايڏو وڏو تعداد ناهي.

هي پيئي چشما تہ هنن جي حوالي ڪيا وچن،
پر نيڙهيءَ وارو ڳوٺ بہ ڪين جاگير ڪري
ڏجي، جتي سندن ئي قوم جا سو کن ماڻهو
ٿاڻي طور مقرر ڪيا وڃن. ايترائي پيا ماڻهو
مٿين چشمن وٽ پنهنجن ماڳن تي رهائجن.

نئينگ جي مٿان احمد بيگ خان جيڪو قلعو اڏايو هو، تنهن کي بہ وڌيڪ مضبوط ڪري، ويهارو سوار ۽ ڏهاڪو توبچي ان ۾ رهايا وڃن، جيئن اتان جا بروچ شاهي لشڪر جي حڪم هيٺ (٣٨٤-٢) جابلو قومن جي چرپر تي نظر رکندا اچن. ذڪر ڪيل ٻارهن ڳوٺ انهيءَ تدبير سان ئي جابلو قومن جي هٿ چراند کان محفوظ رهي سگهن ٿا. تنهن کان سواءِ جاگيردار لاءِ بہ ڪو ڪٽڪو نہ رهندو.

هاڻ انهن ڳوٺن جو بيان ڪجي ٿو جيڪي ڏهن جي تعداد ۾ درياهہ جي اترينءَ پر حويلي سيوهڻ جي پرڳڻي ۾ اچن ٿا.

١- ڪبڙوٽ

٢- سانڪپور

٣- پوترو

هنن ٽنهي ڳوٺن ۽ انهن سان لاڳيتي جبل جي وچ تي منچر ڍنڍ آهي، جنهنڪري هتان جي رهاڪن کي جابلو شاهينگن جو ڪوبہ خطرو ناهي. هتان جي رعيت کي معافي ڏيئي آبادي وڌائڻ جا اپاءَ ڪرڻ کپن.

حويلي سيوهڻ جي پرڳڻي جا پنج پيا ڳوٺ درياهہ جي پرينءَ پر سميجن بيهودن جي پاسي آهن، جيڪي انهن نياڳن جي ڪري آباد ٿا ٿين ۽ سدائين ويران رهندا اچن ٿا (٣٨٥-١). هنن ڳوٺن جي سداري بابت خطي پرڳڻي واري بيان ۾ تفصيل پيش ڪيو ويندو.

اهي ڳوٺ هن ريت آهن:

١- لنجارن جو ڳوٺ
٢- سيدن جو ڳوٺ (موضع سيدان ڪاره)
٣- دولت آباد
٤- دهه ڳوٺ
٥- ٻيلي شيخ سمون

انهن سن وارو پرڳڻو آهي، جيڪو هن وقت نومڙين، سميجن ۽ انڙن جي ارڏائپن ڪري ڦڙپانگ نظر اچي ٿو. هن پرڳڻي جا ڪيترا ڳوٺ آباديءَ کان محروم ۽ ويران پيا آهن.

هن پاسي هيءَ تدبير ڪاربگر ٿي سگهندي ته احمد بيگ خان آمريءَ جي ڳوٺ ۾ جيڪو قلعو ٺهرايو هو، تنهن جي وري مرمت ڪرائي، ان سان گڏ ساڳئي هنڌ پنجاه سوار ۽ پنجويهه توبچي ويهاريا وڃن، جيئن سن جي آسپاس ۽ الهندي وارا ڳوٺ آباد ٿي پون.

آمري ۽ ننڍي: (٣٨٥-٢) آمري ۽ ننڍي ولي محمد هن وقت ويران آهن. ٻنهي ڳوٺن ۾ سيدن جي رهائش هئي. اهي ٻيئي وسنديون شمشير خان اوزبڪ جي عملداريءَ ۾ آباد رهنديون ٿي آيون. ان کان پوءِ حالتن ڦيرو کاڌو، ۽ هتان جي سيدن کي نومڙين ۽ سميجن انڙن قتل ڪري ڇڏيو ۽ جيڪي ٿورا گهڻا باقي بچيا، اهي ڪک پن ٿي ويا.

آمريءَ وارو ڳوٺ ديندار خان سن جي ارباب سيد يوسف کي جاگير ڪري ڏنو هو، ۽ ننڍيءَ وارو ڳوٺ لڪيءَ وارن سيدن سان سيد حسن کي مليل هو، جن هنن ڳوٺن ۾ ڪي ٻنيءَ جا ٽڪرا آباد ڪيا هئا.

هتان جا ماڻهو جيڪي پنهنجا اجها ڇڏي نڙي پڪڙي ويا آهن، تن کي ڳولي هٿ ڪري، وري ساڳين وٿاڻن تي ويهاريو وڃي. انهن کي به اها رعايت سلھ ڪپي ته پوک جي اپت مان چار حصا ڪري، هڪ حصو حاڪم کي ۽ ٽي حصا رعيت کي ڏياريا وڃن (۳۸۲–۱).

لڪيءَ جو ڳوٺ: هي به سيدن جو ڳوٺ هو. هتي ميرابوالقاسم معافيءَ جي جيڪا رسم جاري ڪئي، اها اجا سوڙي قائم آهي. انهيءَ مطابق چوٿون حصو پيداوار جو سيد ابوبڪر جي اولاد ڏي ڪنيو ۽ ٽيون حصو سيني رعيتي ماڻهن توڙي سيدن وٽان جاگيردار کي پئي مليو باقي حصا رعيت جي بلي هئا. انهيءَ رعايت جي ڪري، هيءُ ڳوٺ وڏيڪ آباد پئي ٿيو. ايتري تائين جو هتي زمين جو ڪو به پوکيءَ لائق حصو غير آباد نه رهيو. هي ڳوٺ حقيقت ۾ انهيءَ لحاظ کان سن جي سڄي پرڳڻي ۾ سرس هو. هتان جا ماڻهو پنهنجي زور تي جبل جي پاسي ۾ رهنداٿا اڇن. جيڪڏهن انهن تي ڏکيو وقت پئي آيو ته آسري ۽ نئي وارا سيد به جابلو ماڻهن جي وڳوڙن کان بچي نه ٿي سگهيا ۽ ڳوٺ به ويران پئي ٿيو (۳۸۲–۲). ۽ پوءِ ٿوري وقت ۾ وڳوڙ جي هڪ باهه سن ۾ ته پي سيوهڻ ۾ پري ٿي پيئي، ۽ وچ ۾ سميجن انڙن ۽ جابلو حملہ آورن جي قرسار کان ڪو به ساهوارو محفوظ رهي نه ٿي سگهيو.

هن ڳوٺ کي بہ ساڳئي نموني هلائڻ کپي.
ڳوٺ کان ٻاهر جيڪي ٻروچ وهن ٿا تن کي
بہ فصل ۾ معافي ڏيئي، مٿن لکيءَ واري
گس جي سنڀال جو ڪم رکيو وڃي، جيئن
اڳ ۾ بيان ٿي چڪو.

هن ڳوٺ ۾ ڪوهہ ڪن پر تي جبل ۾
گندرف جو هڪ چشمو آهي. هتي رات ڏينهن
سيوهڻ توڙي ٻين پاسن، بکر ۽ ٺٽي جا هندو
ٻارين ٻچين اچي وهنجندا آهن، اهو تماشو سدائين
لڳو پيو هوندو آهي. زالون توڙي مرد گوڏيون
ٻڌي، بت اگهاڙا ڪري، پاڻيءَ ۾ پاڻ ڌوئيندا
آهن (١-٣٨٧). مرزا جاني بيگ هن چشمي
جي مٿان جبل جو ٽڪرو ڪاٽي، الڳي جاءِ
ٺهرائي هئي، جنهن ۾ ٿي ماڻهو ساڀي ٿي سگهيا ۽ آڳي
ويهي تماشو ڏسي ٿي سگهيا. هندو هن چشمي کي تيرٿ ڌارا
ڪوٺيندا آهن. سنڌيءَ ۾ هي عام طور ڏيءَ ديگ نالي
مشهور آهي. هتان ٿي ڪوهہ پرڀي جبل تي
هڪ وڏي قبر پڻ ڏسجي ٿي. پڪين سرن
سان ٻڌل اها قبر پنجاهہ سٺ گز ٿيندي.
ماڻهن جي روايتن موجب اها قبر حضرت هارون
جي آهي. مؤلف بہ انهيءَ پلاري قبر جي
زيارت ڪئي هئي، نهايت فيض پري جاءِ آهي.

هتي سن واري اوپارئين پاسي جيسروت نالي ڳوٺ
۾ هڪ قلعو اڏائي، ان ۾ پنجويهن توبچين
سان گڏ پنجاهہ سوار ويهارڻ گهرجن. انهيءَ
سان گڏ ڳوٺ ادربيلي لاڪي جي سار لڏي
وڃي جيڪو هاڻ تہ غيرآباد پيو آهي، پر

(٣٨٧ـ٢) شمشير خان جي عملداريءَ ۾ دادو آباد هو. هتي
به رعيت کي پوک جي سلسلي ۾ معافيءَ جي
رعايت ملڻ گهرجي. من توڙي ٻين ڳوٺن ۾
رهندڙ ماڻهن کي به اهڙيءَ معافيءَ سان نوازي
سگهڻ دل ورتي وڃي. سپني ماڻهن کي سپاهگريءَ
جي سهولت ملڻ کپي. جنهن وٽ اهڙي سهولت
نه هجي، ان کي به ڏني وڃي، جيئن رعيت
وقت سر ٺاڻن تي مقرر ڪيل فوجين جو ساٿ
ڏيندي رهي.

ٺاڻن تي مقرر ڪيل ماڻهن جي ورڻ ساڳئي پرڳڻي سان
هٿ ڪئي وڃي، ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجي ورڻ لاءِ ٻئي هنڌ هليا وڃن
۽ وڳوڙين کي فساد ڪرڻ جو موقعو ملي وڃي.

رعيت کي جائيتي ڪرڻ لاءِ هن قسم جا جيڪي جتن
ڪيا ويندا، تن ۾ هڪ سال لڳي ويندو. ان کان پوءِ انهيءَ
ئي تدبير سان هي ملڪ خدا ڪندو ته ايترو آباد ٿي ويندو،
جو بيان ڪري نه ٿو سگهجي (٣٨٨ـ١). ان وقت ٺاڻن تي
مقرر ڪيل ماڻهن سان وڌيڪ رعايتون عمل ۾ آڻيون پونديون.

سن جو شهر: هي سيوهڻ کان اڙهن ڪوهن تي آهي. جبل
هتان سٺن ڪوهن تي ٿيندو. سن کان پنج
ڪوهه پري ننڍي جي طرف ڏانهن هڪ جبل آهي،
جنهن تي حضرت خواجه اويس قرنيءَ جي
مزار پئي ٻڌجي، جتي سندس والده جي مزار
به آهي. هيءَ جاءِ اويس قرنيءَ جي نظرگاهه
به ڪوٺجي ٿي. صبح جي موقعي تي جبل ۽ ٻين
پاسن کان حشام ماڻهن جا زيارت لاءِ هتي ويندا رهن ٿا.

سيوهڻ جي جاگيردار کي کپي ته درياهه جي اورئين
پر جيڪي پرڳڻا آهن، تن کي ڏيان ۾ رکي، ڇهه سو چاليهه

سوار، ٽي سو چاليهه توبچي ۽ تيرانداز انهن ٽن پرڳڻن ۾ مقرر ڪري، پنهنجا ٿاڻا وجهي ڇڏي، ۽ رعيت تي هٿ وڪي (٣٨٨-٢)، ۽ سميجن انڙن جي سيڪت توڙي انهن ٽن پرڳڻن جي سنڀال لاءِ جيڪي انهن ناسرادن جي علائقي ۾ آهن، ڪافي تعداد ۾ سوار ۽ توبچي درياهه ڪان ٽپائي وينجهڙيءَ واري قلعي ۾ رهائي ڇڏي ۽ وينجهڙي واريءَ ڊنڍ جي پاسن ڪان پڻ باغ رڪائي قلعي کي وڌيڪ محڪم ڪري. اهڙيءَ طرح جوڻيجن جي پرڳڻي واريءَ رعيت سان به رعايت ڏيڻ گهرجي.

لاڪاڻ پرڳڻي جا ٻه پاسا هن ريت آهن:

هڪ پاسي لاڪا جيڪي پرامن رعيتي آهن، ۽

ٻئي پاسي سميجا چنڊال رهن ٿا.

لاڪن بابت اڳ به بيان ڪيو ويو آهي. بختيار بيگ ڪان وٺي احمد بيگ خان جي زماني تائين هنن ڪان فصل تي ٽيون حصو ورتو ٿي ويو. ديندار خان جڏهن رعيت کي زبون حالت ۾ ڏٺو ته رعيت ۽ حڪومت جي ڀلائيءَ جي نيت سان (٣٨٩-١) سڀن چوٿون حصو رکيائين.

بهتر ائين آهي ته هنن لاءِ ساڳيو ديندار خان وارو دستور قائم رکيو وڃي، ۽ ڪانئن هر فصل تي چوٿون حصو اڳاڙڻ ۾ اچي. سميجن لاءِ به اهو ئي دستور هجي، جيڪو اڳ هو، جيئن بختيار بيگ، ميرابوالقاسم ۽ شمشير خان جي زماني ۾ هنن ڪان هر فصل تي ٽيون حصو وٺڻ ۾ ٿي آيو. انهيءَ ئي دستور مطابق انهن چنڊالن ڪان زوريءَ توڙي ماري مڃائي به ٽيون حصو وٺڻ گهرجي.

خطي واري پرڳڻي ڪان سواءِ حويلي سيوهڻ واري پرڳڻي ۾ به سميجن جي پاسي جيڪا رعيت رهي ٿي، تنهن جي پيداوار جا پنج حصا ڪري، ان مان ٽي حصا رعيت کي ۽ ٻه حصا سرڪار کي ڏيارجن.

جوڻيجن جو ڳوٺ سيوهڻ جي قلعي ڪان پندرهن

ڪوهن جي پنڌ تي آهي (٣٨٩-٢).
لاڪات جو ڳوٺ سيوهڻ کان اٺ ڪوهه ۽
خطي پرڳڻي جو ڳوٺ ٿلٽيءَ کان ٽي ڪوهه پري
آهي، انهيءَ سڄي پرڳڻي کي خطو سڏيو
وڃي ٿو.

سيوهڻ جو جاگيردار جيڪڏهن پورو هڪ سال وينجهڙي واري علائقي کي پنهنجي نظرداريءَ ۾ رکي ته سمجها انڙ هميشه لاءِ نيست ۽ نابود ٿي وڃن. اهي ٽيئي پرڳڻا جن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو، اڳي وانگي آباد ٿي سگهن ٿا، هن طرح ته اهي ماڻهو، جيڪي لاچار حالت ۾ پنهنجا اصلي ماڳ ڇڏي سميجن ۾ وڃي ويٺا آهن تن کي وري محبت سان نياڳن سميجن کان ڪڍي ساڳين جاين تي آندو وڃي. اهڙيءَ طرح خطي، سن واري پرڳڻن، جوڻيجن، لاکن، لاڪات جي پرڳڻي ۽ حويلي سيوهڻ جي ڪن ڳوٺن ڏانهن به جيڪي ماڻهو فرار ٿي چڪا آهن، تن کي به واپس آڻڻ گهرجي. انهن کي سمجهايو وڃي ته سميجن سان چڱائي سور نه ٿيڻي آهي، بدبخت هر حالت ۾ اوهان کي انت پريشان ۽ دربدر ڪري ڇڏيندا (٣٩٠-٢).

پڇاڙيءَ ملڪ ۾ پڙهو گهمايو وڃي ته ڪوبه سميجو يا سندس زال ۽ مال جنهن کي به هٿ اچي، ته انهيءَ کي نه ڇڏي. ان لاءِ رعيت ۽ سپاهه کي پورو اختيار ڏنو وڃي. جاگيردار کي انهيءَ ڳالهه تي پختو رهڻ گهرجي. سميجن تي سدائين چڙهت ۾ رهڻ گهرجي. پوءِ ڏسي سگهبو ته قدرت سميجن سان ڇا ٿي ڪري! انهيءَ طريقي سان سميجا ته قتل ٿي ويندا پر سندن ٻار ٻچا به قيد ٿي پوندا ۽ سندن مال ملڪيت به تاراج ٿي ويندو. جيڪي باقي بچندا اهي پاڻهي ڳچيءَ ۾ ڳارو ڪري اچي پيش پوندا ۽ آئندي لاءِ رعيتي راڄ ٿي رهندا. پنجن سالن اندر هنن جو به اهوئي حشر ٿيندو، جيڪو ڪاڻئن اڳ چاڪر هاليءَ واري راڄداڻيءَ

جي شورن، ٻيرن ۽ دلن جو ٿيو هو، ۽ ماڻهو سندن فتنن فسادن کان بنهه ڇڙي پوندا.

سرڪار نامدار کي اهو فڪر نه ڪرڻ گهرجي ته سيوهڻ جي پيداوار مان ايترن سون توبچين ۽ تيراندازن جي خرچ جي پورائي ڪيئن ٿي سگهندي (٣٩٠-٢). جيڪڏهن مٿي بيان ٿيل خاصيتن وارو ڪو شخص سيوهڻ جو جاگيردار مقرر ٿيو ته ايترو سپاهه رکي، هر سال هزارن کان به مٿي آمدنيءَ جي رقم شاهي خزاني ۾ پهچائي سگهندو، سواءِ ٻهرڏين سال جي جيڪو رعيت ۽ لشڪر جي انتظام رکڻ ۾ لڳي ويندو. پنجن سالن کان پوءِ هن ملڪ مان وڳوڙين جو ته خاتمو ٿي ويندو، پر هڪڙي علائقي مان ڏهن علائقن جي آمدني به وڌيڪ پيداوار جي وسيلي ٿي سگهندي. پوءِ ڀلي ان جاگيردار کي ٻئي پاسي بدلي ڪيو وڃي يا هتي ڪانئس ڪا ٻي خدمت ونڻ ۾ اچي.

اڻون ٻيلي ۾ جيڪا سرسي جي ڪاٺ آهي يا ناسي جي ڪاٺ جو به آتي ڏس پوي ٿو، تنهن کي سلطنت جي تحويل ۾ آڻي، ٺاهو هٿ ڪري انهيءَ مان آمدني حاصل ڪري سگهجي ٿي.

هتي گهورڻي هندوءَ جي پٽ ماڻڪ جو مثال پيش ڪجي ٿو، جنهن (٣٩١-١) اڪبر بادشاهه توڙي جهانگير جي زماني ۾ وڳو گاهن واري هڪڙي پرڳڻي جي هٿ ۾ رکڻ ڪري سيوهڻ جي راڄڌانيءَ اندر ڪيڏو ڪم ڪري ڏيکاريو هو، اها ماجرا هن ريت آهي ته

هن پرڳڻي جا ٻه حصا گهورڻي هندو جي جاگير ۾ ۽ هڪ حصو شاهي جاگير ۾ هو، هن اهو حصو به ٺيڪي تي کڻي سڄو پرڳڻو پنهنجي پٽ ماڻڪ جي سنڀال ۾ ڏنو. اهو ذڪر اڳ به اچي چڪو آهي ته هن ڪيئن هتي مناسب تدبيرون عمل ۾ آنديون هيون.

هيءَ ڳاهن ۾ قلعو جوڙائي پاڻ اتي ويهي رهيو. سوين ڪارائتا سوار مغلن ۽ افغانن مان ۽ سوين کوبچي ۽ تيرانداز پاڻ وٽ ملازم رکيائين، جن سپاهگريءَ جي فن ۾ سميجن، چانڊين، نوحڙين ۽ ٻين وڳوڙين توڙي جابلو فسادين کي جوڳي سيکت ڏيئي ڇڏي هئي. بلڪ سبيءَ پاسي رهندڙ مگسي قوم تي چڙهائي ڪري، انهن جو به خانو خراب ڪري ڇڏيائين (٣٩١-٢). سندس مرضي هئي ته اچا به جبل جي اندر وڃي حب واري ڳوٺ ۾ قلعو تيار ڪرائي ان ۾ ڳاهن واري پرڳڻي جي هرڳوٺ مان هڪڙي گهر تان هڪ ماڻهو آڻي، اتي رهائي، جيئن اتي پوکي راهي ٿيڻ لڳي. ان لاءِ پوريءَ طرح تيار ٿي، جبل جي وسندين تي چڙهائي ڪرڻ جو منصوبو سٽيائين، پر اهو معاملو سر ٿي نه سگهيو. سندس اهي ڳالهيون اڃا سوڌيون سنڌ ۾ مشهور آهن.

هڪ دفعي رعيت مان پنوهرن ماڻس سرڪشي ڪئي. سو هيئن ته ڪنهن سواريءَ دوران هن جو ڇهبڪ هٿن مان ڪري پيو، تنهن تي عيسي نالي پنوهرن جي سردار پنهنجي ماڻهوءَ کي هڪل ڪري چيو ته واڻي جي تارازيءَ جي ڳني ڪري پيئي آهي، سا کيس کڻي ڏيوا هو اهي اکر دل ۾ رکندو آيو. هڪ ڏينهن مهمانيءَ جي بهاني پنوهرن جي سردارن کي پاڻ وٽ گهرائي، قيد ڪري، ڳاهن واري قلعي ۾ رکيائين. هنن کي اتي هٿيڪو ڪري پنهنجا سپاهي وٺي وڃي سيڪرجيءَ واري ڳوٺ تي ڪڙڪيو (٣٩٢-١)، جتي عيسي پنوهر جو ماڳ هو. مير نالي عيسي پنوهر جي پٽ پنهنجي ماڻهن کي ڏاهه ڏيئي ماڻڪ سان مهاڏو انڪايو، ٻنهي ۾ زوردار ڇڪري لڳي، آخر مير قتل ٿي ويو ۽ پنوهرن کي شڪست نصيب ٿي. حالانڪ ان ڏينهن ۾ اهي پنوهر تمام طاقت وارا هئا، وٽن ست اٺ سو سوار ۽ به ٽي هزار پيادا سدائين موجود رهندا ٿي آيا.

انهيءَ کان پوءِ ماڻڪ چا ڪيو، جو ذڪر ڪيل مير پنوهر جي منڊي لاهي پٽس عيسي ڏانهن هينءَ چورائي موڪليائين تہ تو جنهن ناراضيءَ جي ڳالهہ ڪئي هئي، تنهن ۾ هيءَ منڊي وجهيءَ تورا پچاڙي سپاهگريءَ وارا جيڪي وهٽ هئا، اهي سڀ زوهن، ترارين ۽ ڍالن سميت ڪانئن ڏنڊ ۾ ورتائين ۽ پيون ڄڻيون بہ مٿن وجهي، ڪين قيد مان ڪڍي ڇڏيائين. تنهن ڏينهن کان پوءِ پنوهرن جو لشڪر سدائين ماڻس گڏ رهندو ٿي آيو. جيئن تہ رعيت ۽ سپاهہ جو هن سان پورو ساٿ هو، انڪري ٿي پنوهرن کي اها سگهت اچي وئي.

احمد بيگ جو چاڪاڻ تہ رعيت توڙي لشڪرسان ڪو ناهہ نہ هو، تنهنڪري هو پنوهرن سان پڄي نہ سگهيو، حالانڪ سيوهڻ جي راڄڌانيءَ جا ڏهہ پرڳڻا ۽ هڪ حصو چانڊڪا پرڳڻي جو بہ سندس جاگير ۾ هو (٣٩٢-٢). جهانگير جي زماني ۾ جڏهن ڳاهن وارو پرڳڻو مرزا غازي بيگ ترخان جي جاگير ۾ آيو، تہ ماڻڪ واپسيءَ لاءِ شاهي دربار ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪري، اچا بکر پهتو تہ مرزا غازي بيگ قندار وڃڻ جي تيارين ۾ هو، جنهن کيس پاڻ وٽ گهرائي سندس دلجوئي ڪري، پنهنجي ملازمت ۾ آڻي، ڳاهن وارو پرڳڻو تنخواهہ طور کيس جاگير ۾ ڏيئي ڇڏيو. ماڻڪ ڏيڍ سو جانباز سپاهي ساڻ ڪري مرزا غازي بيگ سان گڏ قندار روانو ٿي ويو.

وات ٿي سنگسي پروچن مرزا غازي بيگ سان لاپرواهي ڪئي تہ هن ماڻڪ کي مٿن چڙهائيءَ جو حڪم ڏنو (٣٩٣-١). دن وڃي سنگسين جي ڳوٺن تي حملو ڪيو، جنهن ۾ ڪيئي ماڻهو قتل ٿي ويا. آخر انهن جا ڍور ڍڳا جن جو ڪو شمار ئي نہ هو، مرزا غازي بيگ وٽ آڻي پيش ڪيائين. وري مرزا غازي بيگ جڏهن قندار پهتو، تہ داور جي ايراضيءَ وارو ٿاڻو ماڻڪ جي حوالي ڪيائين، جنهن حيدو سان چڱيون

چڪريون ڏنيون ، ۽ نيٺ ڪيترين چڪرين کان پوءِ هن کي شڪست ڏيئي سوڀارو ٿيو . اهڙيءَ ريت هزاري جي ماڻهن تي چڙهائي ڪري، انهن کي به پنهنجو مطيع بڻايائين. ڀڄاڙيءَ نوڪدر قوم جو سردار روشن سلطان گهوڙا، شڪاري لباس، باز ۽ شڪاري پرندا تحفي طور آڻي، هن وٽ پيش پيو.

تنهن کان پوءِ مرزا غازي بيگ ٺٽي جي حڪومت خسرو بيگ کان واپس ڪرائي ، سائين ڏني نالي هڪ هندوءَ کي ڏياري ۽ نصرپور جي راڄڌانيءَ واري حڪومت قاسم خان ارغون جي پٽن کان ڦيرائي پنهنجي خدمتگار شهباز خان جي حوالي ڪيائين ، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ به اچي چڪو آهي . باقي ماڻڪ کي پاٽ وٽ فوجدار ڪري رکيائين (٣٩٣-٣) . هو سائين ڏني ۽ شهباز خان سان گڏجي لشڪر جو وڏو تعداد ساڻ ڪري نصرپور آيو ۽ اتان جو قلعو قاسم خان ارغون جي پٽن کان خالي ڪرائي شهباز خان کي ڏنائين.

خسرو بيگ، قاسم خان ارغون جي پٽن سان ملي، سازش ڪئي ته ماڻڪ هن سڄي ٽولي جو اڳواڻ آهي، ان کي ڪنهن به حيلي سان قتل ڪرڻ کپي، باقي ٻين جي ڪا به حيثيت ناهي . قاسم خان ارغون جي پٽ فتحيءَ اهو ذمو پاڻ تي کنيو ۽ ماڻڪ کي مهمانيءَ جي بهاني پنهنجيءَ جاءِ تي گهرائي، قتل ڪري ڇڏيائين. ان کان پوءِ جنداڻي نالي فتحيءَ جو وڏو پاءُ وڏو لشڪر ساڻ ڪري، هاٿيءَ تي چڙهي ماڻڪ جي ماڳ تي آيو. شهباز خان ۽ سائين ڏنو هندو نصرپور جي قلعي جا دروازا مضبوطيءَ سان بند ڪري اندر ويهي رهيا . ايتري ۾ ماڻڪ جي پٽ راءِ سنگهه پنهنجي پيءُ جا لشڪري وٺي جنداڻيءَ سان جنگ ڪئي ۽ کيس شڪست ڏنائين (٣٩٤-١). انهيءَ جنگ ۾ جنداڻيءَ جي پاسي کان ڪيئي ماڻهو مارجي ويا. راءِ سنگهه هاٿي هٿ ڪري شهباز خان کي ڏنو. قاسم خان ارغون جو چاٺو شير بيگ

بهبين مان ڳڏ قتل ٿي ويو. (١) ماڻڪ جو پٽ پوءِ جنداڻيءَ جي ديري تي ڪاهي ويو، جو نصرپور کان پنجن ڇهن ڪوهن جي فاصلي تي هو، ۽ ديري مان جيڪو به مال متاع ڪيس هٿ لڳو سو تاراج ڪري ڇڏيائين. (٢)

اهڙيءَ ريت ماڻڪ رڳو هڪڙي پرڳڻي جي طاقت سان وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا.

---

(١) شير بيگ جي قبر تي لڳل ڪتبي مان ظاهر آهي ته هو ١١- رمضان ١٠٢٠هه ڌاري قتل ٿيو هو.

(٢) تفصيل جي لاءِ ڏسو، تاريخ طاهري، بيگلرنامه ۽ مقدمو مثنوي چنيسر نامه -

"ب"

چانڊين ٻروچن کي زير ڪرڻ بابت

هنن ماڻهن لاءِ باغبانن جي ٻـرڳي وارو ٺاڻيدار چڱيءَ طرح بندوبست ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪين پنهنجن ماڳن تي رهڻ ڏنو وڃي ته هي به ٻيءَ رعيت وانگي ڀل ڏيڻ کان ڪين ڪيٻائيندا. ساڳئي وقت وڳوڙن کان بـه پاسو ڪري رهندا. ٻيءَ حالت ۾ ٺاڻيدار کي بروقت مٿن چڙهائي ڪري ڪين اهڙي سيکت ڏيڻ کپي جيئن ٻيا ماڻهو ان مان عبرت حاصل ڪن. اهي جيڪڏهن هي ملڪ ڇڏي اصلي وٺن ڏانهن هليا ويا ته انهن علائقن (٢-٣٩٤) "سيوي ۽ گنجابي" ۾ ٺاڻيڪا ٿي اتان جي ماڻهن کي (جيڪي سدائين سندن دشمن آهن) بلڪل تباه ڪري ڇڏيندا.

"ج"

نومڙين کي مت ڏيڻ بابت

هنن کي ٻن طريقن سان مات ڪري سگهجي ٿو:

١- جيئن مٿي ڄاڻايو ويو، هنن وٽ ماڻهن جي گهٽائي آهي، ۽ سنجهن هرڪو وڙهي ڄاڻي ٿو. ڪنهن چوائي: انسان احسان جو غلام آهي. سوهتان جي سردارن لاءِ سيوهڻ جي جاگيردار کي گهرجي ته ڪين دم دلاسو ڏيئي شاهي درٻار ڏانهن روانو ڪري، جيئن هرڪو اتان پنهنجي منصب مطابق سرفراز ٿي اچي. انهن سردارن کي چاڪرهالي ٻاسن جي پرڳڻن ۾ جاگهون ڏياريون وڃن، جيئن هو جاگيريءَ جو مزو چکي سرڪار جي تابعداري ڏانهن (٣٩٥-١) مائل ٿين. انهيءَ نموني هو چڱيون خدمتون سرانجام ڏيندا رهندا.

اهي جابلو ماڻهو جيڪي ڇڙواڳ رهي، ملڪ ڦيليندا وتن ٿا، تن کي انهن سردارن هٿان سيوهڻ جي حاڪم وٽ رجوع ڪرايو وڃي، جيڪو مٿن ڍل مقرر ڪري سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪندو رهي.

اهي ماڻهو قنڌار يا ڪيچ مڪران جي چڙهائي ڪرڻ ۾ حڪومت جو چڱو سات ڏيئي سگهندا.

٢- هو تباهه ۽ برباد ٿين، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ۾ ئي بادشاهيءَ جي ڀلائي آهي. اهو ڪم به سيوهڻ جو جاگيردار چڱيءَ طرح ڪري سگهي ٿو. اهي نوسڙيا جيڪي جابلو علائقن سان واسطو رکن ٿا، ڪابه پوکي راهي نه ڪندا آهن، پر هنن وٽ ڍور ڍڳا جهڙوڪ اٺ، گهوڙا، دنبا ۽ ڏاند گهڻي ۾ گهڻا

ڌا ڏين ۽ سنڌن گڏو بسر سيوهڻ ڏڙڙي چاڪر هاليءَ جي پرڳڻن تي مدار رکي ٿو. هي پنهنجا اٺ گهوڙا ۽ ٻيو جابلو سامان (۱-۳۹۵) انهن علائقن ۾ آڻي وڪڻن ٿا، ۽ اُتان اناج، ڪپڙا، هٿيار وغيره خريد ڪري ٿا وڃن يا وري ڪي واپاري اناج، ڪپڙا ۽ هٿيار جبل پاسي وڪرو ڪرڻ لاءِ ٿا نين ۽ ان جي عيوض اٺ، گهوڙا، دنبا ۽ ٻيو مال اتان ٿا آڻين. اهڙيءَ حالت ۾ اهي ماڻهو جيڪي ٿاڻن لاءِ مقرر ٿيل آهن تن کي تاڪيد ڪيو وڃي ته هو جبل پاسي سوداگرن ۽ پروچن جي اچ وڃ کي روڪي ڇڏين، جيئن ڪوبه ماڻهو هتان جي مڏي چورائي اوڏاهين نه ڪٺي وڃي. تنهن جي صوبه دار کي به هدايت ڪرڻ گهرجي ته ملڪ جو هٿيار، اناج يا ڪپڙو انهن ماڻهن کي نه ڏياري. سرڪاري فوجن کي به انهن ماڻهن جي ڪنهن سامان جي ڪا ضرورت ناهي. جيڪڏهن انهن کي سواريءَ لاءِ اٺ کپن، ته اهي هتان جي جتن وٽان هٿ ڪري سگهن ٿا، يا ڪين گهوڙن جي ضرورت آهي ته اهي به گهٽي انداز ۾ ڪيچ ۽ قنڌار مان ملي پوندا، پر جي هنن کي گوشت جي 'دروايش' (۱) آهي، ته سنڌ ۾ ايتريقدر ٻڪريون ۽ ڪڪڙ (۱-۳۶۸)

(۱) هي لفظ ”درواِيش“ ڪتاب جي ٻنهي نسخن ۾ ائين لکيل آهي جنهن جي ڪا معنيٰ نٿي سمجهي. سنڌيءَ ۾ دراصل اهو لفظ ”درواِيش“ ٿي آهي جو 'ضرورت' جي معنيٰ ۾ ڪتب آندو وڃي ٿو يا شايد صحيح (درهوس گوشت) هجي جنهن کي ڪاتبن بدلائي ائين لکيو آهي.

نوٽ: لفظ ”درواِيش“ ايامن کان سنڌيءَ ۾ ضرورت جي معنيٰ سان استعمال ٿيندو اچي ٿو، جنهن کي سنڌ جا فارسي دان عالم ۽ شاعر به ائين ٿي لکن ۽ ڪتب آڻين ٿا. جيئن سچل سرمست به پنهنجي هڪ فارسي شعر ۾ چيو آهي: آنچه درواِيش ـ محبت کرد. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي لفظ آڳاٽي زماني کان استعمال ٿيندو پيو اچي، خاص ڪري، سنڌ جي اتراهين ڀاڱي سکر، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد پاسي اڃا تائين اهو لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتب آندو وڃي ٿو. (مترجم)

آهن جو انت شمار ڪونهي. باقي هنن بدبختن جو احتياج ڇا لاءِ مناسب سمجهيو ويو؟

چاڪرهالي جي راڄڌانيءَ وارن جاگيردارن هنن کي جيڪي به جاگيرون ڏنيون آهن، سي ڪانئن واپس ورتي ڪين، جنهن ڪري پنهنجي اڳينءَ ريت سوجب وري جبل پاسي لڏي هليا ويا. جبل پاسي ڪنهن سال ڪو مينهن نه وسي، جهڙيءَ طرح ويجهڙائيءَ وارن سالن ۾ آئي برسات نه پئي آهي. تنهن ڪري هنن کي اتان نڪري آباد علائقن ڏانهن اچڻ نه ڏجي.

هي جڏهن چاڪرهالي جي راڄڌانيءَ ۾ پنهنجي جاگيرن اندر ويٺل هئا ته ڪنهن به ساڻن هٿ نه پئي لڳايو. تنهن زماني ۾ سيوهڻ جي جاگيردار توڙي ٺٽي جي صوبيدار جي چڙهاين سبب هنن جا حال زبون ٿي پئي ويا. نيٺ ڳچيءَ ۾ ڳارو ڪري سيوهڻ جي جاگيردار وٽ اچي پيش ٿي پيا.

جڏهن به ڪا ضرورت پوي ته سيوهڻ جو جاگيردار پوريءَ ريت جاسوسي ڪري ڪري متن ڪاهي سگهي ٿو ۽ خدا جي فضل سان ڪيس ڪامياب ٿيڻ جو امڪان رهندو (٣٩٦-٢). پر اهڙيءَ طرح جو هو بيخبر هجن ۽ هڪ ئي حملي سان ختم ٿي وڃن. جيڪڏهن پنجن سالن تائين اهو سلسلو جاري رکيو ويو ته رعيت کي ڪافي طاقت ملي ويندي ۽ نومڙيا بلڪل تباهه ٿي ويندا ۽ انهيءَ صورت ۾ سيوهڻ توڙي چاڪرهالي جون راڄڌانيون هنن جي هٿ چراندڪان محفوظ رهنديون. ٻئي پاسي جيڪڏهن ترخانن وانگي متن ساليانه وصوليءَ جو بار وڌو وڃي ته هي جبل جو پاسو ڪڏهن به ڪونه ڇڏين. پر هاڻ ته سندن پيڳهي مثل آهي، چاڪاڻ ته سيوهڻ جو جاگيردار به هنن سان ٻڌيءَ ۾ رهي ٿو، جنهن کين پنهنجي راڄڌانيءَ مان جاگيرون ڏيئي ڇڏيون آهن. ساڳيءَ طرح چاڪرهالي

جي راڄڌاڻيءَ وارا جاگيردار به هنن جو پاسو ڪٽيندا رهن ٿا.

هڪ دفعي سيد بايزيد بخاري ٺٽي جي صوبيداريءَ واري زماني ۾ هنن توڙي ٻين جابلو ماڻهن سان اها تعدي ڪئي هئي، جو سيوهڻ سان گڏ ٻين هنڌن تي به پنهنجا ماڻهو انهيءَ مصلحت سان مقرر ڪري ڇڏيا هئائين ته ڪوبه ماڻهو جبل پاسي اچ وڃ نه ڪري سگهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو (٣٩٧-١) نومڙيا ٻين جابلو ماڻهن سان گڏجي ٺٽي ۾ اچي سيد بايزيد جي پيش پيا ۽ سيئي ڏنڊ پري ڏنائون. تنهن ڪان پوءِ هن جبل جا رستا مٿن کولي ڇڏيا ۽ پنهنجن ماڻهن کي واپس گهرائي ورتائين.

جيڪڏهن سيوهڻ جي جاگيردار وانگي هڪ شخص کي ٺٽي جي چاڪرهالي واري راڄڌانيءَ سان، ٻئي کي بکر جي پرڳڻن، جتوئي، چانڊڪا ۽ نڪر سان، ٽئين کي سيوي ۽ گنجابي واري علائقي سان جاگيرون ڏنيون وڃن ته اتان جا جاگيردار بادشاهي خدمتون بجا آڻي، ظلم ۽ جبر ڇڏي، عدل انصاف سان هلي پنهنجين جاگيرن کان سواءِ هر هڪ بندر تان وصوليون ڪندا رهن ۽ اهڙا ماڻهو مقرر ڪري ڇڏين، جيڪي دستور موجب ڪم هلائيندا اچن. انهن تي اها ذميداري به وڪيل هجي ته رعيت جي دلجوئي ڪندا رهن (٣٩٧-٢)، ۽ ملڪ جي آباديءَ بابت واسطيدار عملدارن کان جواب طلب ڪن. جيئن هي ملڪ ڏينهون ڏينهن آباد ٿيندو وڃي ۽ شاهي خزاني ۾ به واڌارو ٿئي. هرو پرو ڀل جي حد کان وڌيڪ وصولي ڪرڻ ملڪ جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿي. هونءَ ٿي دولت جي درحق بادشاه وٽ ڪابه ڪمي نه آهي.

جيڪڏهن اهڙي طريقي سان سنڌ جو انتظام هلايو ويو ته هي ملڪ نهايت سرسبز ۽ آباد ٿي رهندو. هي علائقو هندستان جي گهڻن علائقن کان ڪيترين ڳالهين ۾ وڌيڪ ۽ بهتر آهي.

هتان جا ماڻهو مسلمان، مسڪين ۽ خدا ترس آهن، منجهن جاگيردارن جي ظلم سهڻ جي سگهه ڪانهي.

هن ڪمترين غلام جو چوڻ هي آهي ته سيوهڻ جو سڌارو تڏهن ٿي سگهندو جڏهن مٿي بيان ڪيل ڳالهين تي چڱيءَ طرح غور ڪيو ويندو. ائين ڪرڻ سان ملڪ به آباد ٿيندو ۽ وڳوڙين کي به ڇنڊو اچي ويندو (٣٩٨-١). ساڳئي وقت سلطنت کي به ڪا پريشاني درپيش نه ايندي. ان ڪري جو هتان جا فسادي ماڻهو خاص ڪري بکر ۽ ٺٽي ۾ گهڻا وڳوڙ ڪندا رهن ٿا. ٻئي پاسي خود سيوهڻ جي علائقي جي به اها ئي حالت آهي. جڏهن هتان جي صورتحال سڌري وڃي تڏهن کان پوءِ ٻين ملڪن ڏانهن توجهه ڏيڻ جي ضرورت ٿيندي.

ان سان گڏ هي به معلوم هجڻ گهرجي ته انسان جي تخليق جو اصل مقصد اهو ئي آهي ته هو زندگي ۾ ٻنهي جهانن کي ڌيان ۾ رکي. هڪ هيءُ جهان جنهن ۾ هو جيئي ٿو جتي ڪيس سک ۽ نيڪ ناميءَ سان رهڻو آهي ۽ ٻيو هو جهان، جڏهن:

> ڪل شيءِ هالڪ الا وجهه - جي حڪم
> مطابق عالم الوهيت جي منزل ۾ قدم
> رکي، ۽ ان ڏينهن جڏهن- يوم يفر المرء من
> اخيه و امه و ابيه و صاحبته و بنيه
> لكل امرء منهم (٣٩٨-٢) يومئذ شان
> يغنيه- جو وقت اچي- و اما من اوتي كتابه
> بيمينه فسوف يحاسب حسابا يسيرا و
> ينقلب الي اهله مسرورا- ۽ لڪل لذتون
> علي سرر موضونة متكئين عليها متقابلين
> يطوف عليهم و لدان مخلدون باكواب و
> اباريق و كاس من معين لا يصدعون عنها
> ولاينزفون وفاكهة مما يتخيرون ولحم طير مما

يشتهون وحورعين كامثال المؤلؤ المكنون جزاءبما
كانو يعملون - حاصل ڪري. اهي پيئي
مرتبا، هن بيت جي مضمون مطابق بادشاهن
۽ اميرن کي ملي سگهن ٿا: (٣٩٩-١)

آسايش دو گيتي تفسير اين دو حرف است
بـــا دوستان مـــروت بـــا دشمنان مـــدارا

ٻنهي جهانن جي ڀلائي، دوستن سان مروت ۽ دشمنن سان لحاظ ڪرڻ ۾ آهي. ٻنهي جهانـن ۾ هنن (بادشاهن ۽ اميرن) لاءِ رعيت کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه دوستيءَ جو حقدار نه آهي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ جي ڏـي محنت ۽ مشقت سان کين دولت هٿ اچي ٿي. هوڏانهن رعيت مصيبت ۾ رهي ٿي ۽ بادشاهه لوڙي امير عيش ڪندا رهن ٿا. جڏهن رعيت سان رعايتون ڪيون وڃن ۽ شرعي حڪم خلاف ڪائنن ڪجهه به وصول ڪرڻ ۾ نه اچي ته دنيا ۾ نيڪ نامي ۽ آسائش ملي ٿـو ۽ قيامت ۾ اها ئي رعيت هنن جي عدل انصاف ۽ خوش اخلاقيءَ جي گواهي ڏئي ٿـي ۽ اهي- عدل ساعتہ خير من عمل الثقلين جي مصداق ان جو اجورو حاصل ڪن ٿا. ٻوءِ ڪهڙو ضرور آهي جو بعض اميرن ۽ عملدارن جي چورڻ تي اهڙي دوستيءَ کان منهن موڙي، دنيا ۾ ظالم بڄني، پاڻ کي بدنام ڪيو وڃي ۽ خلق کي آزار ۾ وجهي، خدا جي اڳيان پاڻ کي شرمسار ڪجي؟

حڪيم صالح بڪر جـي ملڪ ۾ جيڪو جـواهـرن سان ڀريل سوني پيالي جيئان آهي، جـڙتـو ٺيڪيدارن جي ڪري جمع بنديءَ ۾ گهٽ وڌايون پيدا ڪيون، ۽ رعيتي ماڻهو (٣٩٩-٢) جيڪي باقاعدي ڍل ڀريندڙ هئا، ان کان سرڪش ٿي ويا. جيڪڏهن هن ملڪ ۾ ڪو شاهي امين هجي ها ۽ دستور جي خلاف ورزي ڪرڻ نه ڏئي ها ته اهڙا المناڪ واقعا رونما ٿي نه سگهن ها.

وڏيڪ مصيبت وري اها، جو اهي ٿي ظالم پنهنجي قهر جي ڪسر باقي رهائي، ماڻهن کي هٽرادو بقايائن جي عوض قيد ۾ وجهي ڇڏيندا هئا. ڪين اها ڄاڻ نه هئي ته انهيءَ معمولي حساب جي ڪري سنڌن سمورو نفعو گلاف ٿيندو پئي رهيو. جيڪڏهن رعيت قيد ۾ ڪڙجي وئي ته پوءِ ماڻهو ڪٿان ايندو جو سنڌن حاضري پريندو. انهيءَ جي بدران انهن وڳوڙين کي ڪاٺ ۾ وجهڻ کپي، جيڪي ڊيل به نه ٿا پرين ۽ سدائين سرڪشي ڪندا ٿا رهن.

محمدعلي بيگ بندريءَ بابت ڪنهن کي خبر نه هوندي ته هن وٽ ڪيڏو لشڪر موجود هو ۽ ڪهڙيءَ ريت رعيت کي پنهنجي حڪم هيٺ رکيو هئائين؟ ونس بهترين ماڻهو ملازم هئا (١-٣٠٠) جن سنڌن فرمان مطابق وڳوڙين کي مات ڪرڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو. ايترو لشڪر خود حڪيم صالح وٽ به هو، جنهن چانڊڪا ۽ ٺڪر وارن پرڳڻن جي رعيت کي آزاري بيزار ڪري بکر ۾ وڳوڙ وجهرايا ۽ ماڻهن کي وڏان ڪڍي ڇڏيائين. حڪيم صالح، چانڊڪا پرڳڻي جي ارباب ننڍي جي پٽ صديق ۽ سندس چاچي شهه بيگ تي الزام مڙهي کين قيد ڪري بکر آندو. ان کان اڳ ماڻيلي پرڳڻي واري ارباب کي به ڪاٺ ۾ وڌو هئائين، جو اتان جي ابڙن ديوان مانسنگهه جي مائٽ ديال داس ۽ بکر جي قانون دان وڏراج ولد ونس گوپال کي پنهنجي پٽيءَ تي قتل ڪري ڇڏيو هو. ان سان گڏ سڀيءَ جي هڪ قافلي کي به ڦريائون. انهيءَ تان ٺڪر پرڳڻي جي جاگيردار طاهرمحمد اسي ماڻهن سان وڃي، انهن جي پرڳڻي جي ارباب (٢-٣٠٠) عبدالواحد کي (جيڪو ان وقت لاکيرن جي ڳوٺ ۾ هو) قيد ڪري وٺي اچڻ چاهيو، پر سميجا لاکير وچ ۾ آيل پاڻيءَ جو بند ڀڃي، لشڪر جي چوڌاري گهيرو ڪري بيٺا ۽ لشڪر تي تير وسائڻ شروع ڪري ڏنائون، جنهن ۾ اسي سوار ٿي

ڪسجي ويا. تنهن کان علاوه هٿيارن ۽ گھوڙن جي به جيڪا قرلت ٿي
ما پنهنجي جاءِ تي رهي، ۽ ما ڳهين خود طاهر محمد سميجن جي ورچڙهي ويو.

جنهن وقت پڇڻ جي ڪا واهه نه ٿي رهي
ته ماڻهو ترار جي ڌار تي هٿ به وڪندي
دير نه ٿو ڪري.

جيڪڏهن بروقت رعيت کان ڊل اڳاڙڻ ۾ ڪا اڙانگوڙي نه ڪئي وڃي ها، ۽ ان کي ظالم بگهڙن (ڪاوندن) جي ارڏاين کان امان ڏني وڃي ها، ته اهو شرمناڪ واقعو ڪڏهن به پيش نه اچي ها. هاڻ جيڪڏهن حڪيم صالح کي وڏي ڳيا ڳيا ڪيو وڃي ته به ساڳيو بکر وري نه ٿي سگهندو. ان لاءِ سمجھدار ماڻهوءَ جي دم دلاسي جي ضرورت آهي.

هي بيت حڪيم صالح جي حال مطابق نظر اچي ٿو:

ڪو ڏنو ته بيوقوف گڏهه ڇا ڪيو؟
پاڻ ڪڏ ۾ پيو، مڏي پيا ڪٽي ويا.

اهي ڳالهيون هيون جيڪي مون هن ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ آنديون ۽ قصيدي جي هن بيت موجب انهن کي رعيت جي زباني شاهي دربار ۾ پيش ڪرڻ گهران ٿو:

يا اکرم الخلق مالي، من الوذ به
سواک عند حلول الحادث العمم.

ترجمو: ساريءَ خلق کان وڏيڪ عزت وارا! مون
لاءِ پيو ڪوبه اهڙو شخص ڪونهي، جو
ڏکئي وقت وڃي ونس پناهه وٺان.

هاڻ ڪتاب جي خاتمي ڏانهن قلم وڌائجي ٿو.

پڇاڙي

بادشاهن، وزيرن توڙي اميرن جي سلوڪ،
دنياداريءَ جي شغل، مرتبن ۽ فضيلتن
حاصل ڪرڻ بابت جن جو بيان ڪتاب
جي پهرئين جلد، پهرئين باب ۽ پهرئين فصل
۾ (ص ١٠٤-٢) ڪيو ويو آهي. تنهن
کان سواءِ انهن مسئلن جي باري ۾ جيڪي
ٻئين باب جي ٻئي فصل ۾ اچي چڪا آهن.

معلوم هجڻ گهرجي ته مسلمان ٽن قسمن جا آهن:

١- جيڪي دنيا ۽ آخرت جا بادشاه آهن: چارئي خليفا ۽ عادل بادشاه انهن مان شمار ٿين ٿا.

٢- اهي درويش به دنيا توڙي آخرت جا بادشاه آهن جيڪي فقر فاقي تي صابر رهي، مصيبتن تي راضي ۽ رزق جي ڪميءَ تي قانع هوندا آهن.

٣- دنيا جا بادشاه ۽ آخرت جا درويش آهن. اهي دنيا ۾ غني ليکيا وڃن ٿا. دنيا جي بادشاهي آخرت جي بادشاهيءَ کان سواءِ عيب جوڳي آهي، اهڙيءَ طرح آخرت جي بادشاهي به دنيا جي بادشاهيءَ کان سواءِ ناقص آهي. ڪمال اهو آهي ته انهن مان هر شخص (٢٠٤-١) دنيا ۽ آخرت ٻنهي جو بادشاه آهي.

جنهن شخص کي خداوند ڪريم پنهنجي مهر سان نوازي بادشاهي عطا ڪري ٿو، ان کي کپي ته چڱائين لاءِ پاڻ پتوڙي ته جيئن ڪيس آخرت جي بادشاهي به هٿ اچي. جيڪڏهن ڪو سوال ڪري ته دنيا ۽ آخرت جي بادشاهي ڪيئن حاصل ٿيندي آهي؟ ۽ اهو ڪيئن ممڪن آهي ته دنيا جي دوستي ۽ مال مرتبي جي حصول جي اميد سان گڏ آخرت جو سلوڪ به ڪنهن کي نصيب ٿئي؟ ۽ اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو ته سلطنت توڙي امارت جا درجا مصيبتن جي موجودگيءَ ۾ به ڪنهن کي حاصل ٿين؟ ان حالت ۾ جڏهن ماڻهوءَ جو نفس فسق فساد ۽ دنيا جي لذتن ڏانهن مائل رهندو اچي ۽ شيطان به قوي هجي؟

انهيءَ لاءِ به طريقا بيان ڪجن ٿا:

١- (٢-١٤٠٢) وهبي طريقو: جيڪو سواءِ ڪنهن ڪسب ۽ محنت جي هٿ اچي ٿو. اهو تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن خدا جو نور بادشاهه جي دل ۾ ظهور پذير ٿئي، جنهن جي وسيلي خير ۽ شر جي امتياز جي خبر پئجي وڃي ٿي ۽ انسان خير جي تابع رهي، شر کان پاسو ڪرڻ لڳي ٿو. اها ڪا وڏي ڳالهه نه آهي، خاص ڪري ان شخص لاءِ جنهن کي خداوند ڪريم پنهنجو مطيع بڻائي، ممس مهربان ٿئي ٿو.

٢- ڪسبي طريقو: جيڪو محنتن سان حاصل ٿئي ٿو. جيئن ڪو شخص ڏينهن جو دنياداريءَ جي شغل ۾ رهي ۽ رات جو الاهي عبادت سان شغل رکي، ۽ خدا جي در ڀاڏائي جيئن هو سندس دانهن ٻڌي ۽ (٣-١٤٠٣) ۽ کيس دنياداريءَ جي شغل دوران ڪنهن تي به ظلم ڪرڻ جي روش کان باز رکي.

انهيءَ سان ڪي ڳالهيون هن ريت آهن:

الف- بادشاهه کي هن طريقي سان علم جي تحصيل ڪرڻ گهرجي: رات جي هڪ پهر لاءِ هڪ شخص مقرر ڪري جيڪو

پنهنجي حاضريءَ دوران هڪ ٻهر تائين بادشاه کي، عدل بابت حديثن ۽ مختلف واقعن جي بيان ذريعي هدايتون ڪري ۽ ظلم ستم کان باز رهڻ جون ڳالهيون ٻڌائي. ان لاءِ ته عدل ۽ بادشاهيءَ جي بقاء جي تدبير انهيءَ معاملي جي اصل رڪن سان آهي. اهو ڪم چڱن ماڻهن تي رکيل هجي.

ب - بادشاه اهڙيءَ جاءِ ۾ آرام ڪري، جتي مظلومن ۽ عدل جي حاجتمندن جو آواز آسانيءَ سان پهچندو رهي.

نوشيروان عادل جي زماني ۾ اهو دستور هو ته هن هڪ وڏو زنجير پنهنجي آرامگاه واري پاسي ٻڌرائي ڇڏيو هو، جيئن ڪو به داتهين ونس اچي زنجير کي لوڏي ته هڪدم بادشاه کي خبر پئجي وڃي ۽ مظلوم جي داد رسي ٿي سگهي (٣.١٤-٢). جهانگير جي دور ۾ به اهڙي قسم جو زنجير ٻڌرايل هو، جنهن جو تعلق سندس شروعاتي زماني سان هو. ليڪن واقم (يوسف ميرڪ) جي گذارش آهي ته عدل جي در کڙڪائڻ لاءِ ڪنهن به زنجير جي ضرورت ناهي. ان جي بدران هڪ اهڙي جاءِ مقرر ڪئي وڃي جتان بادشاه جي نظر ٻاهر پهچندي رهي. اها جاءِ صرف مظلومن ۽ داد خواهن لاءِ مخصوص هجي ۽ ٻيو ڪو به ماڻهو اتي نه اچي سگهي. ائين ڪرڻ سان هر حاجتمند اتي پهچي سگهي ٿو ۽ بادشاه جي نگاه ۾ سڌو پئجي سگهي ٿي. بادشاه کي بروقت پتو پئجي ويندو ته هي مظلوم آهي، پوءِ ان جو احوال ٻڌي سندس باري ۾ غور ڪري سگهندو.

ج - بادشاه کي اشراق جي وقت روزانو ٻه رڪعتون نفل، استخاري جي نيت سان پڙهڻ گهرجن. پهرينءَ رڪعت ۾ الحمد کان پوءِ قل يا ايها الڪافرون ۽ ٻيءَ رڪعت ۾ قل هوالله احد پڙهي سلام ورائڻو پوندس (١٤.١٤-١). پوءِ ڪيس هيءَ دعا پڙهڻي آهي:

اللهم اني استخيرک بعلمک و استقدرک
بقدرتک و اسالک من فضلک العظيم فانک
تقدر و لاقـدر و تعلم و لااعلم و انـت
علام‌الغيوب ـ اللهم اني لااملک لنفسي
ضرا و لانفعا و لاموتا و لاحيواة و لانشورا
و لااستطيع ان آخـذ الاما اعطيتني و لا
ان اتـقي الاما وقيتني ـ اللهم و فقني
لماتحب و ترضي من القول و العمل في
يسر و عافيه ـ اللهم خرلي و اخترني ولا
تکلني الي اختياري ـ اللهم اجعل الخيرة في
کل قول و عمل اريده في هذااليوم والليۃ.

هيءَ دعا حقيقت ۾ مرشد حاضر بجا آهي. جيڪڏهن ڪوبہ شخص اها پڙهندو رهندو ۽ نماز بہ ادا ڪندو تہ يقيني طور ان تي خدا جي رحمت هوندي. سندس قول، فعل حرڪت ۽ سڪون شريعت نبوي مطابق هوندو (ع.ع.ـ٢). ۽ اهڙا ئي ماڻهو بهشت ۾ وڏي مان مرتبي وارا هوندا.

د ـ عشاء جي نماز وقت وتر کان اڳ بہ رڪعتون توبهہ جون پڙهجن. جن آيتن جي ضرورت هجي اهي قرآن مان پڙهيون وڃن، ۽ پڇاڙيءَ هي دعا پڙهڻ گهرجي:

اللهم اني استغفرک و اتوب اليک من کل
ذنب. تبت اليک منه ثم عدت فيه و استغفرک
من کل ما وعدتک نفسي فلم تـوف بـه
و استغفرک من کل عمل اردت به و جهک
ثم خالطته غيرک و استغفرک من کل نعمۃ
انعمت بهاعلي فاستعنت بهاعلي معصيتک و
استغفرک يا عالم الغيب و الشهادة من کل

ذنب اذنبته في ضوء النهار و سوادالليل
و في خلا و ملا و سر و علانية ـ اللهم
اني استغفرک لکل ذنب قوي عليه بدني
بعافيتک (٥٠٤-١) و نالته قدرتي بفضل
نعمتک و انبسطتا اليه يدي لسعة رزقک ـ
اللهم اني استغفرک لکل ذنب ظلمة بسببة
و ليامن اوليائک او نصرت بـه عدوا من
اعدائک ـ اللهم و استغفرک لکل ذنب لحقني
بسبب نعمة انعمتها علي فتقويت بها علي
معصيتک و خالفت فيها امرک و اقدمت
بها علي وعيدک ـ اللهم اني استغفرک
لکل ذنب يورث الاسقام و الضني و الامراض
و البلاء و يکون في القيمه حسرة و ندامة
و صلي الله علي سيدنا محمدن النبي الامي
و علي آله و صحبه و سلم.

هن نماز يا استخاري جو فائدو هي آهي ته مشائخن جي قول موجب اهو کهڙو مريد صادق آهي جيکو کراماً کاتبين مان کاٻي پاسي واري فرشتي کي بدين لکڻ کان باز رکي سگهي ٿو (٥٠٤-٢)؟ چون ٿا ته اهو ئي مريد صادق آهي جنهن کان ڪوبه گناه سرزد نٿو ٿئي، ليڪن جيئن ته هو غير معصوم آهي تنهنڪري ڪانئس گناه سرزد ٿئي ٿو. پر فرشتو سندس نند واري وقت جي پڇاڙيءَ ڏانئين هن جا گناه نٿو لکي. انهيءَ حالت ۾ انسان کي توبهه ڪرڻ گهرجي ۽ اها توبهه سچي چمار دهرائيندو رهي. انهڙيءَ صورت ۾ فرشتو ان جا گناه نه لکندو. جيکو ماڻهو سمهڻ کان اڳ پابنديءَ سان اها نماز ۽ دعا پڙهندو رهندو تنهن تي خداوند ڪريم جو فضل جاري هوندو

۽ فرشتا ان جون نيڪيون لکندا رهندا.

قيامت جي ڏينهن جڏهن سندس اعمال نامي مان نيڪيون گڏ ڪيون وينديون ته ان ۾ بدين جو شمار نه ڪيو ويندو (٦.٤-١) ۽ هن کي بنان ڪنهن حساب جي بهشت ۾ داخل ڪيو ويندو. انهيءَ ريت بادشاهن کي به بهشت جو درجو حاصل ٿي سگهي ٿو. خدا جي رحمت ڪنهن به حالت ۾ گهٽجي نٿي سگهي، انهن ٻانهن لاءِ جيڪي هر وقت آن ڏانهن رجوع رهن ٿا.

اهي ٿي اهم ڳالهيون هيون جيڪي مون ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ آڻي ان کي مڪمل ڪيو آهي. خدا جي رحمت مان اها اميد اٿم ته جيڪي ڪوتاهيون هن ڪتاب ۾ رهجي ويون آهن پنهنجي ڪرم سان معاف فرمائيندو ۽ هن ڪتاب کي وقت جي عاليشان بادشاه ابوالمظفر شهاب الدين محمد صاحب قران ثانيءَ جي حضور ۾ مقبوليت جو درجو عطا ڪندو.

نظم: تا نبود صبح را از سوي مغرب طلوع
روز بقاي تو باد هفته اي يوم الحساب
چار ملک در دو صبح داعي بخت تواند (٦.٤-٢)
(باد) به آئين خضر دعوت شان مستجاب

معني: جيستائين صبح جو سج اولهه مان نه اڀري (قيامت نه اچي) تنهنجو ڏينهن يوم الحساب جي هفتي برابر هجي. چار ئي ملڪ تنهنجي بخت جا دعاگو آهن. انهن جي دعا سان تون شال عمر خضري مائين.

شعر: يا نفس لاتقنطي من زلة عظمت
ان الكبائر في الغفران كا للمم
لعل رحمة ربي حين يقسمها
تاتي علي حسب العصيان في القسم

يا رب فاجعل رجاي غير منعكس
لديک واجعل حسابي غير منخرم
والطف بعبدک في الدارين ان له
صبرا متي تدعه الاهوال ينهزم
واذن لسحب صلواة منک دائمة
علي النبي بمنهل و منسجم
والال و الصحب ثم التابعين لهم
اهل التقي و النقي و الحلم و الكرم
مارنحت عذبات البان ريح صبا
و اطرب العيس حاوي العيس بالنغم

معني: اي دل توں گهڻن گناهن هوندي به خدا جي رحمت کان مايوس نه ٿيءُ. وڏا گناه خدا جي بخشش اڳيان ذرّ مثال آهن.

جڏهن خدا جي رحمت جي ورهاست ٿئي ٿي ته گهڻن گناهن لاءِ بخشش به گهٽي ٿيندي آهي (٧٠٤-١).
اي خدا مون کي اميد آهي ته تون مون کي مايوس نه ڪندين. قيامت ۾ جڏهن آءٌ حساب لاءِ پيش ٿيان ته ان کي آسان بڻائجانءِ.

هن بندي تي دنيا ۽ آخرت ۾ پنهنجو ڪرم ڪجانءِ ۽ زماني جي سختين ۾ مون کي صبر جي سگهه ڏجانءِ. پنهنجي رحمت جي ڪڪر کي حڪم ڪر ته حضور پاڪ تي صلوات جي بارش مان رحمت وسائي.

الاهي رحمتون نبيءَ جي اولاد، صحابين ۽ مقدس تابعين تي جيڪي پرهيزگار سخي ۽ بردبار هئا. جيستائين باد صبا باغ ۾ وڻن جون ٽاريون لوڏيندي رهي، تيستائين

اٺن کي هڪلڻ وارا قافلي کي اڳتي وڌائيندا رهن.

والله اعلم بالصواب، واليه المرجع والمآب.

هي ڪتاب ١٩ محرم ١٠٤٤هه ۾ ظهر جي وقت
ڇنڇر جي ڏينهن مطابق - سال ٧ جلوس شاهي (٧٠٤-٢)
لکجي پورو ٿيو.

(١)

مخدوم لعل شهباز

(متعلق ص ١٥٧–ح ١)

ماخذ اول: تاريخ ضياء برني ۾ هن بزرگ بابت احوال جيڪو ڪجهه آيل آهي تنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ هي بزرگوار سلطان محمد خان شهيد (٦٨٤ع) بن سلطان بلبن جي سلطنت جي زماني ۾ ملتان آيو هو. تاريخ فيروز شاهي ۾ هيئنءَ لکيل آهي تہ: شيخ عثمان مريدي (؟) (مرندي) جيڪو پلارو شخص هو ملتان پهتو. خان شهيد ان جي سچائپ ۽ عقيدت جي جي ڪري هن جي ڏاڍي پذيرائي ڪئي ۽ ڪيس نذر نياز ڏنائين. خان ڏاڍا وس ڪيا تہ هي بزرگ ملتان ۾ رهي، ۽ ان لاءِ خانقاه ٺهرائڻ ۽ زمين ڏيڻ جو ارادو بہ ڪيائين، پر شيخ عثمان اتي رهي پوڻ جو خيال نہ ڏيکاريو. هڪ ڏينهن خان شهيد، شيخ عثمان ۽ شيخ صدرالدين (متوفي ٦٧٤ هہ) ولد شيخ بهاءُالدين ذڪريا کي پنهنجي دربار ۾ گهرايو ۽ عربي غزلن جي سماع جو اهتمام ڪيائين. هي ۽ بيا درويش مستيءَ ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا. خان شهيد اهو سمورو وقت هٿ ٻڌي بيٺو رهيو ۽ زار زار پئي رنو (ص ٦٧-٦٨). پڻ ڏسو تاريخ فرشتہ جلد ٻيون ص ٤١٠. مير معصوم ص ٣٠ ۽ تحفتہ الڪرام جلد ٽيون. تحفتہ الڪرام واري (جلد ٽئين ص ١٣٦ تي) لکيو آهي تہ

شيخ عثمان (٦٦٢ هه) ڌاري ملتان ۾ وارد ٿيو. اها ٿي روايت نزهت‌الخواطر واري ڏني آهي (ج ١).

سيوهڻ ۾ اچڻ جي تاريخ:

تحفته‌الڪرام ۾ لکيل آهي ته شيخ عثمان شاه شمس (؟) بوعلي وٽ پهتو، هن کيس چيو ته ٿي قلندر اڳ ئي هندستان ۾ موجود آهن سو بهتر آهي ته اوهان سنڌ ڏانهن هليا وڃو، انهيءَ اشاري تي هو سيوهڻ ۾ آيو.

لب تاريخ سنڌ جو مصنف ڏنو لکي ٿو ته شيخ عثمان (٦٤٩ هه) ۾ سيوهڻ پهتو، جنهن جي تاريخ جو سال هيٺين قطعي مان نڪري ٿو:

چو باز آشيان قدس شهباز ـ سوستان را نموده جنت آسا
خرد تاريخ آن از روي اخلاص ـ "نمود آفتاب دين" بگفتا (٦٤٩)

هي ڇهه سال سيوهڻ ۾ گذاري فوت ٿيو. مولوي فتح محمد مرحوم حيات نامه قلندري ۾ هڪ سال سندس اقامت لکي آهي (ص ٤٠).

ڄمڻ جي تاريخ: سندس ولادت جي تاريخ فقط ٻن ڪتابن ۾ ملي ٿي! گزيٽيئر لاڙڪاڻه (ص ٤٠) هن جي ولادت ٥٣٨ هه ڄاڻائي آهي، ۽ سندس عمر بابت سُڌ پوي ٿي ته هو هڪ سو ٻارهن سالن جو هو.

معلوم ٿو ٿئي ته اها تاريخ حيات نامه قلندري جي هيٺين قطعي مان ورتل آهي (ص ٤٠).

بجو تاريخ شمس‌الدين عثمان ـ بدرڪن "رنج" "از فلڪ ڪرامت"
٢٥٣ ٧٩١
من عمرش "ولي الله" وفاتش ـ سروش غيب مي گويد "برحمت"
١١٢ ٦٥٠

لب تاريخ جي مصنف به سندس ولادت جو سال (٥٣٨) لکيو آهي.

وفات جي تاريخ: سندس وفات جي تاريخ ۾ ڪي اختلاف آهن، هيٺئن ته:

٦٥٠ هه گـزيٽيئر، ۾ اب تـاريـخ سنڌ، حيات نـامہ قلندري ٢١ شعبان ٦٧٣ هه:

ماثرالڪرام، آزاد (ص ٢٨٥) ٢١ شعبان- مقالات الشعراء (ص ٤٣٤) ٢١ شعبـان، مقالات الشعراء ۾ هـيءَ تـاريـخ لکيل آهي.

چون رفتہ سوي جنان آن شيخ - کو زبده آل و پاک نام است
از هاتف غيب مي شنيدند - عثمان بہ دوازده امـام است

٦٧٣ = ١٢ + ٦٦١

تحفتہ الڪرام جـلـد ٽيون ۽ نـزهت الخواطر: ٦٤٣ هه خزينتہ الاصفياء جلد ٻيو، ص ٤٧.

چو عثمان ولـي از دار دنيا- برفت و باب جنت شد بر او باز
ز "مخدوم اجل" جو ارتحاش- بفرما "عارف محبوب شهباز"

تذڪره فقراء تذڪرة الانساب (٢٠ شعبـان)

شاهباز نشيمن لاهوت - شـاه اورنـگ خطہء ملڪوت
اهل دل معارف حق - صاحب وجـد و تارک مطلق
شاه عثمان شاهباز لقب - اشرف الذات هم شريف نسب
بحر عرفان کنوز دانـائـي - مهر ايقان چـراغ بينائـي
مست خمخانہء محبت و شوق- بلبل گلستان عـالم ذوق
صاحب حال و کامل ابدال- محرم خلوت حريم وصال
در سنہ هفت صد و بست چهار - بست شعبان بود فصل بهار
چند از روضہ اش بہ سيوستان - عطر افزا چو روضہء رضوان
فيض افـزاي گنبذ پرنور - چون جهازي ز چشمہ ڪافور
خاڪ آن آسـتـان قبلہ نشان
سرمہ بينش عيـون شـهـان ص ١٠١

رياض الاولياء- برڪات اولياء (ص ١١٥) تاريخ الاولياء (جلد ٢ ص ٣٢٦).

نسب جو شجرو: (١) شيخ عثمان بن سيد كبيرالدين احمد بن سيد صدرالدين اولاد اسمٰعيل بن امام جعفر صادق. (تحفته‌الڪرام)

(٢) شيخ عثمان بن سيد كبيرالدين بن سيد شمس‌الدين بن سيد نور شاه بن سيد محمود شاه بن سيد احمد شاه بن سيد هادي بن سيد مهدي بن سيد منتجب بن سيد غالب بن سيد منصور بن سيد اسمٰعيل بن امام جعفر (لب تاريخ سنڌ ۽ حيات‌نامه قلندري).

(٣) شيخ عثمان بن سيد حسن كبيرالدين بن سيد شمس‌الدين بن صلاح‌الدين بن سيد شاه بن سيد خالد سيد محب بن سيد مشتاق بن سيد نورالدين بن سيد اسمٰعيل بن سيد امام جعفر صادق بن امام محمد بن امام زين‌العابدين علي بن امام حسين (خزنته‌الاصفياء اخبارالاولياء ج ٢ ص ٤٢٧) جي حوالي سان تذڪرةالانساب، سلسلته‌السادات، رياض‌الاولياء ۽ تاريخ‌الاولياء جي حوالي سان.

طريقت جو شجرو: (١) شيخ عثمان لعل شهباز مريد شيخ جمال مجرد، مريد سيد ابراهيم مجرد، مريد شيخ عاقل شهيد، مسڪين شهيد، مريد سيد مرتضيٰ سبحاني، مريد سيد امام جعفر صادق (خزينته‌الاصفياء جلد ٻيو ص ٤٢٧- تاريخ‌الاولياء، اخبارالاولياء جلد ٻيو ص ٣٢٦ جي حوالي سان.

(٢) عثمان مرندي، مريد شيخ بهاءالدين ذڪريا ملتاني، مريد شيخ شهاب‌الدين سهروردي، دارا شڪوه جي طريقت جو سلسلو پڻ ڪيترن واسطن جي ڪري شيخ عثمان سان وڃي ملي ٿو. دارا شڪوه مريد ملا شاه بدخشي، مريد ميان مير سنڌي، مريد شاه خضر سيوهاڻي، مريد شاه اسڪندر، مريد شيرالاولياء خواجه حاتي، مريد سيد قادري. مريد شاه عثمان لعل قلندر، مريد شاه جمال مجرد، مريد شيخ ابواسحٰق ابراهيم، مريد شيخ مرتضيٰ سبحاني، مريد حضرت احمد بن مبارڪ، مريد شيخ

عبدالقادر جيلاني، (تذڪرةالفقراء ص ٨).

تذڪرةالفقراء جي مصنف لکيو آهي ته، سهروردي خانوادي جي سترهين گروه مان هڪ گروه، ”لعل شهبازي“ آهي. جنهن جي شروعات شيخ عثمان قلندر شهباز کان ٿئي ٿي. (ص ٢١) پنجون گروه جنهن جي شروعات حضرت ڪرم علي جهلي کان ٿئي ٿي. ڪن وچين واسطن جي ڪري شيخ عثمان لعل شهباز ذريعي سهروردي خانوادي تي ختم ٿئي ٿي. (تذڪرةالفقراء ص ٢١).

قلندر جو ظاهري طريقو: خزينةالاصفيا جي مصنف ”معارج الولايه“ جي حوالي سان لکيو آهي ته، هي نهايت جذب ۽ مستيءَ جي عالم ۾ هوندو هو، تنهنڪري شرعي احڪامن جي پابندي نٿي ڪيائين. پاڻ ملامتي طريقي جو قائل هو، ماڻهن جي سامهون نشيدار شين واپرائڻ ۾ مشغول رهندو هو ۽ پنگ تمام گهڻي ٿي پيئندو هو، سدائين ڳاڙها ڪپڙا پائيندو هو سندس مرشد کيس شهباز جو لقب عطا ڪيو. ملامتي طريقي جي ڪري ماڻهن ۾ شهباز قلندر مشهور ٿيو. ڪيترين ڪرامتن جي ظهور سبب هزارين ماڻهو سندس معتقد ۽ مريد ٿيا. (جلد پهريون ص ٤٦) ڏسو تذڪرةالانساب ص ١٠١، رياض الاولياء تذڪرةالفقراء (ص ٢١) برڪات الاولياء (ص ١٣).

پڻ اخبارالاولياء ۽ تاريخ الاولياء (ص ٣٢٦).

مير غلام علي آزاد جو قول: مير غلام علي آزاد بلگرامي، تذڪره ماثرالڪرام (ص ٢٨٥) ۾ لکي ٿو: راقم الحروف، مولانا محب علي ٺٽوي (ڏسو مقالو راقم الحروف جو ”مولانا محب علي سنڌي“ جي عنوان سان ڇپيل مجله تاريخ و سياست ڪراچي) جي خط ۾ آهي ته هي زماني جي بزرگن مان هو، سندس ذڪر شاهجهان نامي ۽ ٻين ڪتابن ۾ آيل آهن. جنهن مان معلوم ٿيو ته اها عبارت ته: حضرت مخدوم لعل شهباز جو نالو آهي. ان مان گڏ ڪاري پٿر جي تختيءَ تي پڻ ڏنو ويو ته ان

تي ”شيخ عثمان مرندي قطب‌الدين، اچو باز“۔ مرند (ميم ۽ ري جي زبر سان) تبريز جي اوسي پاسي ۾ هڪ ڳوٺ آهي. سندس نسب ڏيرهين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق سان وڃي ملي ٿو.

تذڪره مشائخ سنڌ جي مصنف لکيو آهي ته ”مرند مخدوم لعل شهباز جي ڄمڻ جو هنڌ آهي. آتان پنهنجي رتبي کي رسي، شيخ جمال مجدد جي مريد بابا ابراهيم جي خدمت ۾ پهتو ۽ سندس مريد بڻيو. هڪ سال ان وٽ رهي پنهنجي رتبي جي تڪميل ڪيائين. خلافت جي گودڙي ۽ اجازت کان پوءِ مجرد گهارڻ لڳو. آخرڪار هندستان آيو جتي شيخ فريد گنج شڪر ۽ شيخ الاسلام بهاؤالدين ذڪريا جي ملاقات کان علاوه شيخ صدرالدين سان به صحبتون ڪيائين، ۽ آتان ٿي سيوهڻ ۾ اچي وهائش پذير ٿيو.“

راقم‌الحروف جڏهن ۱۰ ربيع الاول ۱۱۴۳ ھ ڌاري سيوهڻ ويو ته مير سيد محمد خان، بخشي گريءَ ۽ وقائع نگاريءَ جو عهدو مون کي ڏيئي پاڻ بلگرام هليو ويو. ٿوري وقت کان پوءِ منهنجي ملازمت جو امڪان نه رهيو، جنهن ڪري پريشان ٿي پيس. هڪ رات خواب ۾ ڏٺم ته شهر جي ڪنهن گهٽيءَ مان لنگهيو پيو وڃان، ڪو شخص منهنجي سامهون آيو جنهن کان پڇا ڪيم ته اڳيان گهٽي ڪلميل آهي؟ هن عربيءَ ۾ جواب ڏنو، سيلقاڪ رجال (توکي ڪي ماڻهو ملندا). اڳيرو ويس ته هڪ جاءِ ۾ ڪي مشائخ ويٺا هئا جن کي سنڌي پوشاڪ پهريل هئي. انهن مان هڪڙو اڳواڻ ڏسڻ ۾ ٿي آيو. مون انهن جي ويجهو وڃي سلام ڪيو ۽ سندن اڳواڻ شيخ اڳيان گوڏا کوڙي ادب سان ويهي کانئس سوال ڪيم ته منهنجي ملازمت بحال ٿيندي؟ اهو بڌي هو مراقبي ۾ هليو ويو ۽ ڪافي دير کان پوءِ ڪنڌ مٿي کڻي چيائين، هائو بحال ٿيندي. ڇيڙ، واقعي

ائين ٿيندو؟ فرمايائين ته اسين ٽا ڇئون. نيٺ هڪ سال کان پوءِ منهنجي ملازمت بحال ٿي ۽ شيخ جو قول پورو ٿيو. ائين معلوم ٿيو ته اهو بزرگ جنهن بشارت ڏني هئي، حضرت لعل شهباز هو. مخدوس هڪ پهر واري مراقبي کان مراد هڪ سال جو عرصو هو. هن پلاري جي وفات ٢١ شعبان ٦٧٣هه ڌاري ٿي هئي.

مخدس مقبرو ۽ خانقاه: هن جو مقبرو سيوهڻ ۾ آهي جتي هند سنڌ ۽ افغانستان جي خلق ايندي رهي ٿي. هر سال مخدس درگاه تي عقيدتمندن جو ميلو لڳي ٿو جو ٿي ڏينهن هلندو آهي.

ابن بطوطه ٧٣٤هه ڌاري سيوهڻ جي سفر دوران اهو مقبرو ڏٺو هو. هن شيخ محمد بغداديءَ سان الي ملاقات ڪئي هئي جيڪو ان وقت هڪ سو چاليهن سالن جي وڏي ڄمار جو هو ۽ ايترو عرصو قلندر جي خانقاه تي گذاريو هئائين. اها خبر نه پئجي سگهي آهي ته آن زماني ۾ اهو خانقاه ڪهڙيءَ ويت هو. ڇاڪاڻ ته ابن بطوطه صرف خانقاه لکيو آهي، عمارت ۽ قبي بابت ڪا به سڌ نٿي پوي ته انهيءَ جو وجود هو يا نه؟

سلطان فيروز تغلق، سلطان محمد تغلق جو لاش کڻائي سيوهڻ آندو ۽ هن خانقاه جي پر ۾ دفن ڪرايائين، جنهن جا به ڪتبا الي لڳل آهن. سلطان محمد تغلق ٢١ محرم ٧٥٢هه ڌاري نٽي لڳ وفات ڪئي هئي. سلطان فيروز تغلق لاش دفنائڻ کان پوءِ خانقاه جي متولين ۽ سيوهڻ جي ٻين بزرگن کي ڏاڍيون خيراتون ڏنيون هيون. (برني ص ٥٢٤-٥٢٥-٥٣٥).

هڪڙو ڪتبو جيڪو خانقاه ۾ لڳل آهي، تنهن مان پتو پوي ٿو ته هي قبو ۽ مقبرو انهيءَ سلطان فيروز جي فرمائش تي تيار ٿيو هو. جنهن تي لکيل آهي ته "ياران ملڪ رڪن الدين

عرف اختيار الدين جي تاريخ ٧ رجب ٧٥٧ ھ ٺهي راس ٿيو جنهن ۾ ست ونگ ۽ ڇهه قبا آهن." ڪتبي جي پوري عبارت هن ريت نظم ٿيل آهي:

بعهد دولت فيروز شهه سلطان دين پرور
کہ خاک درگهش سازند شاهان جهان افسر
عمارت شد مقام شيخ عثمان مرندي کو،
ولي الله باز اسفيد، مير بحر بود و بر
اگرچہ اولياء اندر زمان شيخ بس بودند
ولاکن دو کرامت بود او از همگنان برتر،
چہ زيبا بارگاهي شد، بهفت طاق و شش گنبذ (کذا)
کہ رنگ نہ فلک گشتہ ز رشک بام او اخضر
بروز هفتم از ماه رجب، مبني شد اين روضہ
بسال هفصد و پنجاه و هفت از هجرت مهتر
بنايش کرد والي اختيار الدين، ملک ارشد
امير عادل و باذل، تهمتن، ثاني اسڪندر
کہ تابود است سيوستان، نبود است اين چنين والي
تقي و مشفق و مڪرم، سخي و پاک دين ديگر
اميد آنست مي يابد جزاي اين چنين خيري
هزاران قصر در جنت بفضل ايزد اڪبر

(متين پڙهڻي مولانا محمد شفيع لاهوريءَ جي آهي.)

تذڪره مشائخ سيوستان ۾ هڪ بيت وڌيڪ لکيل آهي جيڪو پهرئين بيت کان پوءِ اچي ٿو:

ازان گاهي کہ بر تخت شهنشاهي نشست آن شهہ
سراسر گشت گيتي از شعاع دولتش انور

انهيءَ تذڪري ۾ ڇوٿون بيت هينءَ آيل آهي:

چہ زیبا بارگاهي شـد، بهشتي طـاق بـر گنبذ
کہ رنگ نـہ فلک گشتہ ز زنگ بـام او اخضر

ستون بيت پڻ هن طرح لکيل آهي:

کہ آبود است سيوستان، نبود است اين چنين والي
سخي و مشفق و مـکرم، تقي و پاک دين پرور

”تذڪره مشائخ سيوستان“ مان ظاهر آهي ته ان کان پوءِ ٺٽي پيري سنڌ جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان پنهنجي زماني ۾ نئين سر قبي ۽ خانقاه جي اڏاوت جي شروعات ڪرائي پر اها اڃا پوريءَ ريت تيار ٿي نـہ هئي، تہ خان خانان ان تي سوپيارو ٿيو ۽ کيس سنڌ مان ڪڍي اڪبر بادشاه جي دربار جا در ڏيکاريائين. ڪيترن ورهين کان پوءِ وري سندس پٽ مرزا غازي بيگ انهيءَ عمارت کي تڪميل تي رسايو. قبي جي اڳيان خانقاه وارو حصو بہ انهيءَ ئي ٺهرايو.

شاهجهان جي دور ۾ سيد ديندار خان (سيوهڻ جي صوبہ دار) خانقاه جي باقي تعمير سان گڏ هڪ جريب ويڪرو آڳر بہ ڪاشيءَ جي سيرن سان سنواريو ۽ مسجد پڻ جوڙايائين، جن جي پٿرن تي هيٺيان ڪتبا موجود آهن:

چـون در عهد سلطان فيروز مرحوم روضہ قـديم حضرت مخدوم بناشدبـود، و ايـن دو سنگ تاريخ نوشتہ نصب کرده بودند. آخر چون گنبذ کلان در عهد ميرزا جاني ترخان بنا يافتہ اين سنگها بـرهم افتاده بودند. الحال کہ اين فقير سيد بهووه عرف ديندار خان باشد در عهد دولت حضرت صاحبقران ثاني صحن روضہ را ترکيب داده

و دو مسجد راست مي ساخت، اين دوسنگ هم در ديوار خانقاه بنهاده تا يادگار سلاطين گذشته باشد.

"جڏهن سلطان فيروز مرحوم جي زماني ۾ مخدوم شهباز جو پراڻو روضو تعمير ٿيو هو ته ان تي ٻه پٿراهان ڪتبا لڳايا ويا هئا. پوءِ جيئن وڏو قبو مرزا جاني بيگ ترخان جي دور ۾ تيار ٿيو ته اهي پٿر ٽڙي پکڙي چڪا هئا. هاڻ هن فقير سيد ٻهوه خان عرف ديندار خان شاهجهان بادشاه جي زماني ۾ روضي جي اڳڻ ٺهرائڻ سان گڏ ٻه مسجدون به تيار ڪرايون، انهيءَ دوران اهي ڇڙوڇڙ ٿيل پٿر به روضي جي پٺين ۾ لڳرايا ويا ته جيئن اڳين بادشاهن جا يادگار قائم رهن."

جنهن ڪتبي مان فرش جي تعمير جي تاريخ نڪري ٿي سو هي آهي:

به دوران شهاب الدين جهان شاه ـ جهان از عدل او خرسند و آباد
شده تعمير فرش عرش مسند ـ حسيني سيدي، شهباز آزاد
قبول آمد نياز خان ديندار ـ دران حضرت ز عون طالع شاد
چه گويم وصف آن صحن مقدس ـ بجاي خشت انجم چيده استاد
چو خواهي سال وي باچشم دانش ـ بمقطع بين كه آمد سال بنياد

يكي باشد ز "فرش مسند شاه" ١٠٤٠هه
دگر باشد ز "فرش جنت آباد" ١٠٤١هه

مسجد جو ڪتبو جا ١٠٤٣هه ۾ تيار ٿي هئي:

به دور شهنشاه شاه جهان ـ جهان از نوازش چو باغ بهشت

چو مسجد بنا کرد دیندار خان ـ بدرگاه شهباز عالي سرشت
خرد گفت سالش کہ "بیت العتیق" ١٠٤٣ھ
دگر "مسجد شیخ بھووہ" نوشت ١٥٤١ھ

سنڌ جي واليءَ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني ۾ خانقاه الدران هڪ ڏيڍي ٺهرائي ويئي ۽ هڪ انگاس (علم) پڻ پيش ڪيو ويو، جنهن جو ذڪر هيٺين ڪتبي ۾ آيل آهي.

چہ خوش جناب مبارک کہ نور حقاني
ز روضہ است عیان ظاهري و پنهاني
قلندر و سخي و کام بخش اهل یقین
ولي و سید عثمان پیر نوراني
بخاص و عام کہ مشهور لعل شهباز است
بپادشاه گدا باز داد سلطاني
باین جناب هر آنکس کہ ارادتي دارد
بکام مي رسد از دولت فراواني
غلام شاه میان صاحب سعادتمند
نشان حضرت عباس کان احساني
سخي و غازي و فیاض معدن الطاف
چو سرفراز شد از لطف و جود رباني
ز خاص نیت خود کرد تازه خوش تعمیر
کہ فرش و صحن در روضہ شد گلستاني
قبول حضرت مخدوم شد نشاني کو
ز رحمت نبوي و علي عمراني
هر آنکہ دید و بیند ز شوق نور ظهور
شود دو چشم و دلش روشن و درخشاني
هزار یک صد و هفتاد و سہ ز هجري بود
ز کارداريء باقر نشان شد ارزاني

قبوليت كه ز تعمير جستم از هاتف
نداء بگوش من آمد ز لطف سبحاني
ز يمن مصرع تاريخ خوش بگو صابر
"قبول باد نشان در جناب شاهاني"
١١٧٣هه

ٽالپرن جي دور ۾ سنڌ جي واليءَ مير ڪرم علي خان پراڻين عمارتن جي مرمت ڪرائي ۽ هڪ چانديءَ جو دروازو جيڪو اڃا تائين موجود آهي، روضي ۾ لڳرايائين. مير غلام علي "مائل" ان تي قطع تاريخ لکيو:

چون به آن روضه جنان رفعت
كه به بابش بود فلك دربان
روضه شاهباز روضه قدس،
لعل شهباز شيخنا عثمان
داد اكنون كرم علي خان مير
از كرم هاي ايزد منان
بهر ترويج كار اجر و خير
كه بود احسن از شهان زمان
خوش به ترميم روضه زين نو باب
زيب و تكميل زينت شاهان
باب اين روضة الصفا كردند
از زر و سيم مهر و مه رخشان
لوحش الله كه بخت و اقبال است
از درش بخش مقبلان جهان
بسكه باب كشود كام دل است
باب اين بارگاه فيض نشان

دلم از شـوق آستان بـوسیش
صبحدم دردعای بـانـيء آن
خواند تاریخش این چنیق "بکمال"
۹۱
قبل الله خیر وز احسان
+۹۱ ۱۱۴۰= ۱۲۳۱هـ

باز سالش به "باب" گفت دگر
"ضاعف الله اجره" برخوان
۵+۱۲۲۶= ۱۲۳۱ هـ

حبذا بارگاه باب سلام
با سر گام باز کرد بیان
هم دگر کرد گل دلم این سال
"آمد این باب روضه باب جنان"
×۲۰ ۱۲۱۱= ۱۲۳۱ هـ

خوش براین باب "سائل" حق است
سائل خیر و خوبیش هم آن

بي تاريخ:
حبذا این باب باب روضهء جنت نظیر
کامد از خیر امیر ذ والکرام اکرام جفت
هاتفم سال درستي اش ز لوح سیم و زر
از طلا و نقرهء مهر و مه است این باب گفت

(٢)

مخدوم چنڻو امراڻي

(متعلق ١٥٧ - ح ٢)

تحفة الڪرام ۾ هن بزرگ بابت لکيل آهي:

ٻانيرن (برهمڻ آباد) شهر جي بربادي‌ءَ جي باري ۾ مشهور آهي ته راجا دلوراءِ اروڙ جي تباهي‌ءَ کان پوءِ هن شهر ۾ اچي رهيو. هن کي چنڻي امراڻي (آمر جي پٽ) نالي هڪ ڀاءُ هو جنهن کي خدا ننڍي هوندي اسلام جي توفيق عطا ڪئي هئي. هي برهمڻ آباد ڇڏي ٻاهر هليو ويو، اتي قرآن مجيد جي حفظ سان گڏ اسلامي عقيدن کان به واقف ٿيو. جڏهن واپس ساڳئي شهر ۾ آيو ته ماڻهن ڪيس شادي‌ءَ لاءِ زور ڀريو پر هن انڪار ڪيو. ڪنهن ماڻهوءَ مسخري ڪندي چيس ته تون به چڻ ڪو ترڪ آهين جو ڪعبي ۾ وڃي عرب جي فلاڻي‌ءَ زال سان نڪاح ڪندين. اتفاق سان انهن ئي ڏينهن ۾ کيس حج جو خيال ٿيو. عرب ۾ پهچي ٿوري وقت کان پوءِ ڪنهن زال کي هڪ دڪان تي قرآن پڙهندي ڏٺائين ۽ اتي ويهي رهيو. مائي‌ءَ کانئس پڇيو: ڇا لاءِ ويٺو آهين؟ هن چيس: قرآن ٻڌڻ ٿو چاهيان، جيڪڏهن تون قرب ڪرين ته مون کي قرآن سيکار، مان تنهنجو ٿورائتو ٿيندس. مائي‌ءَ وراڻيو: فلاڻي زال منهنجي

استاد آهي، جيڪڏهن تون ويس بدلائي ڇوڪرين جي حال ۾ اتي وڃين ته تنهنجو مقصد پورو ٿيندو. اهڙيءَ ريت هي زنانو ويس ڪري اتي ويو ۽ قرآن سکڻ لڳو. اها زال نجوم جي علم ۾ ماهر هئي. هڪ ڏينهن ڪنهن زال اچي آن مائيءَ کان پنهنجي ڌيءَ جي ستاري بابت پڇا ڪئي ته انهيءَ جي ڪٿي شادي ٿيندي؟ جڏهن ان کي جواب ڏيئي فارغ ٿي ته چنّي امرائيءَ کيس چيو: تون جنهن صورت ۾ ٻين جي باري ۾ سڀڪجهه ڄاڻين ٿي ته توکي ضرور پاڻ بابت به ڪا خبر چار هوندي؟ مائيءَ چيس: چڱو جو ياد ڏياريئي! ائين چئي پنهنجو ستارو ڏسي ٻڌايائين ته آءٌ هڪ سنڌيءَ سان شادي ڪنديس. هن پڇيس ته اها شادي ڪڏهن ٿيندي؟ ته مائيءَ چيو، جلد ٿيڻ واري آهي. چنّي چيس، اهو ماڻهو ڪٿي آهي؟ مائيءَ استخارو ڪيندي چيو، اهو شخص تون ئي آهين. اها ڳالهه ٻڌي هو ڏاڍو خوش ٿيو. مائيءَ چيس ته هاڻ هتان هليو وڃ، ٻيهر هتي نه اچجانءِ. ان سان گڏ اها هدايت به ڪيائينس تہ زالاڻو ويس بدلائي وڃي منهنجي مائٽن کان منهنجي سنگ جي گهُر ڪر، آءٌ تنهنجي ئي ڀاڳ ۾ لکيل آهيان.

ستت ئي هنن جي شادي ٿي ويئي ۽ چنّو پنهنجي زال فاطمه کي وٺي وطن ڏانهن وريو. جڏهن برهمڻ آباد پهتو تہ پنهنجي ڀاءُ دلوراءِ جي بڇڙائين جي خبر پيس جو پرايون زالون زوريءَ کڻائي انهن جي عصمت لٽيندو ٿي رهيو. چنّي گهڻو ئي کيس سمجهايو پر هو باز نه آيو، ويتر سندس حالت اها وڃي ئي جو فاطمه جي سونهن جي تعريف ٻڌي وجهه وٺي ان جي ڏسڻ لاءِ چنّي جي غير موجودگيءَ ۾ سندس گهر هليو آيو. چنّي کي ڪشف ذريعي اها ڀاڀور پئجي ويئي. هو اوڏيءَ مهل گهر پهتو ۽ زال کي ساڻ ڪري شهر کان ٻاهر نڪري ويو. ويندي ويل اها وائي ڪيائين تہ اجهو ڏو شهر ناس ٿئي. ٿورن ماڻهن

ان ڳالھہ تي اعتبار ڪيو، پهرينءَ رات هڪ پيڙي زال چرخو ڪتيندي رهي جنهن جي رينگٽ ۾ وقت گذري ويو ۽ ٻيءَ رات اچا هوءَ ٻاهر نڪتي ته سارو شهر تباهه تي ويو، جنهن جو رڳو هڪڙو منارو يادگار طور باقي رهيو. (جلد ٽيون ص ٥٤)

تاريخ طاهري (تاليف ١٠٣٠ھ) ۾ انهيءَ روايت کان پوءِ هي اضافو ڪيل آهي: چنو اسرائي پنهنجي زال سان گڏ برهمڻآباد مان نڪري سيوهڻ هليو آيو ۽ عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول ٿيو، ۽ اتي ئي سندس حياتي پوري ٿي. هي جيئن پنهنجي جيڏري پهتل شخص هو تيئن مرڻ کان پوءِ به اهو ئي درجو هوس. جيڪو به سندس قبر تي اچي ٿو تنهن جي مراد پوري ٿئي ٿي. اها قبر اجا تائين سيوهڻ ۾ آهي جتي جمعي ڏينهن ماڻهن جا ميڙ اچي گڏ ٿين ٿا. (تاريخ طاهري، قلمي)

چني اسرائيءَ جو مقبرو سيوهڻ جي شهر ۽ ريلوي اسٽيشن جي وچ تي آهي، جنهن تي دينڊار خان (سيوهڻ جي صوبہ دار) ڪتبو لڳرايو هو، جو اولاهينءَ پٽ ۾ نصب ٿيل آهي:

بـدور شهنشاه شـاه جـهان
خديو خـرد مند، صاحب قرآن
چو خلد برين روضہ شاه چهتہ
بنا کـرد نـواب دينڊار خان
ز سـال بنايش طلب داشتند
"بهشتي بہ روي زمين" گفت عثمان(؟)

پوئين مصرعي مان تاريخ جو سال ١٠٤٢ھ نڪري ٿو. جنهن مان ظاهر آهي ته انهيءَ ئي سال اهو مقبرو دينڊار خان تعمير ڪرايو هو جو اجا تائين موجود آهي. سيد حاجي حسين علي شاه سيوهاڻي تذڪره مشائخ سيوستان ۾ لکيو آهي ته اهو

ڇڻو امرائي، عمران نالي ڪنهن عرب جو پٽ هو. سنڌس تعلق تميم قوم سان ڄاڻايو وڃي ٿو، ۽ هو ڪجهه وقت برهمڻ آباد جو حاڪم به ٿي رهيو هو. دلوراءِ به انهيءَ جو ئي پٽ هو، جيڪو پنهنجي ڀيءُ جي مرڻ کان پوءِ ان جي گاديءَ تي ويٺو. وڏيڪ خدا ڏنو ڄاڻي. بيبي فاطمه جي تربت ڇڻي جي مزار لڳ ننڍيءَ بنيءَ ۾ اڄ به موجود آهي.

(٣)

مرزا انور

(متعلق ص ١٩١ ح ٢)

مرزا انور، زين خان ڪوڪه جو ڇاڻو هو (ماثر الامراء ص ٣-٦٩٣). ذخيرة الخوانين ۾ لکيل آهي ته هو سهڻو، مٺو ۽ چڱين خصلتن وارو جوان هو. زين خان ڪوڪه جي ڏيءَ هن جي گهر ۾ هئي. بکر جي حڪومت دوران پنجاب ۾ مينهن پاڻيءَ جي قلت جي ڪري ڏڪار جو خطرو پيدا ٿيو. هن ڇا ڪيو جو آڏان جي هارين جڏان گوڏ ٻڌي ٻنيءَ تي وڃي هر هلائڻ لڳو. سندس زال (زين خان ڪوڪه جي نياڻي) ٻاهراڙيءَ جي زالن وانگي جوار جو ڍوڍو ۽ لسيءَ جو لوٽو مٿي تي رکي کيس پهچائڻ ويئي. اوڏيءَ مهل خدا جي فضل سان مينهن جا وسڪارا ٿي ويا ۽ پنجاب جا درياهه پاڻيءَ سان آٿلڻ لڳا. سنڌ ۾ پنهنجين نيڪين جي ڪري چڱو نالو ڪڍيائين.

(ذخيره، قلمي، ص ٣٧٢)

(٤)

سعيد خان

(متعلق ص ٢٠١- ح ٤)

سعيد خان چغتو، يعقوب بيگ ولد ابراهيم بيگ جو پٽ هو. ماثر الامراء (٣٠٤-٢) ۾ هن بابت هيٺين عبارت آيل آهي:

مرزا غازي بيگ جڏهن (١٠١١ هه) ڌاري پنهنجي پيءُ مرزا جاني بيگ جي مرڻ کان پوءِ ٺٽي ۾ خود سريءَ جي روش اختيار ڪئي ته اڪبر بادشاهه، ملتان ۽ بکر جي جاگير سعيد خان کي ڏيئي، کيس مرزا غازي بيگ جي مٿان مقرر ڪيو. سعيد خان جڏهن بکر ۾ آيو ته مرزا پنهنجي خود سريءَ وارو خيال بدلائي ڇڏيو، پوءِ هو خسرو خان سان گڏجي سعيد خان وٽ آيو ۽ ان جي پٽ سعد الله کي وٺي سعيد خان جي همراهيءَ ۾ بادشاهي دربار ۾ ويو (٤٠٤-٢).

ذخيرة الخوانين جو مصنف جيڪو مير نمڪين جو شاگرد ۽ همعصر هو تنهن لکيو آهي ته ١٠١١هه ۾ ملتان ۽ بکر جي جاگير ملڻ کان پوءِ هن کي مرزا غازي بيگ ترخان تي، ٺٽي هٿ ڪرڻ لاءِ، مقرر ڪيو ويو. مرزا غازي پنهنجي وڪيل خسرو خان سان گڏجي بکر جي راڄڌانيءَ جي ڳوٺ سيئڙجن ۾ اچي سعيد خان سان مليو ۽ ان جي پٽ سعد الله خان کي ساڻ ڪري بادشاهي دربار ۾ پهتو. (١١٣ قلمي)

(متعلق ص ۲۰۲- ح ۲)

اڪبر نامي ۾ لکيل آهي ته ۴۱ مهر الاهي (۱۰۱۳ھ) ۾ سعيد خان پنهنجي پٽ سميت ۽ ميرابوالقاسم نمڪين شاهي ملازمت ۾ آيا. مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ ترخان لٽي مان اچي بادشاهي دربار ۾ پهتو ۽ پنهنجا نذرانا پيش ڪيائين. مرزا غازي، ابوالبقا اوزبڪ ۽ خواجه جمدر کي ۱۸ سال شاهي اڪرام مان نوازيو ويو. (ج ۳- ص ۸۳۹)

(٦)

توختم بيگ خان

(متعلق ص ۲۰۲)

ماثر الامراء (۱۸۱-۴۸۱) ۾ لکيل آهي تہ هيءُ مرزا حڪيم جي ماتحت سان هو. هڪ جنگ ۾ (جيڪا هن اڪبري فوجن سان ڪئي هئي) دليريءَ جي ڪري ناميارو ٿيو. مرزا جي وفات کان پوءِ ان جي پٽن کي ساڻ ڪري ٽئين سال جلوس اڪبريءَ ڌاري شاهي دربار ۾ ويو، ۽ کيس ڪيئي انعام اڪرام مليا. پوءِ هن کي ڪابل صوبي لاءِ مقرر ڪري ڪنور مانسنگهہ ۽ زين خان ڪوڪہ سان گڏي، يوسف زئي قبيلي کي سڌو ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. ۳۹ سال ڌاري هي شهزادي سلطان سليم جو مقرب مقرر ٿيو ۽ کيس لاهور جي پسگردائيءَ ۾ جاگير ڏني ويئي. پڇاڙيءَ ۾ پشاور ۾ ٿاڻيدار ٿيو ۽ ڪيئي دفعا سرڪشن کي سيکت ڏنائين. چڱين خدمتن جي ڪري هن کي ۴۹ سال ڌاري "خاني" جو خطاب مليو. جهانگير بادشاه جي جلوس کان پوءِ هرات جي حاڪم حسين شاملو سان قنڌار واري قلعي کي گهيري ۾ آڻڻ ڪري کيس ٻہ هزاري منصب ۽ سردار خان جو خطاب ڏنئي، مرزا غازي بيگ جي همراهيءَ ۾ قنڌار جي حاڪم شاه بيگ خان جي مدد لاءِ اوڏانهن اماڻيو ويو. پر هنن جي پهچڻ کان اڳ قزلباش جي فوج قلعي جو گهيرو ڇڏي چڪي هئي، سو هي واپس وطن هليا آيا. شاه بيگ جي بدليءَ کان پوءِ هن کي قنڌار جو حاڪم مقرر ڪيو ويو، ۽ نورن ڏينهن گذرڻ تي (۱۰۱۶ هہ) ۾ اتي ئي وفات ڪيائين.

(٧)

قندار تي چڙهائي

(متعلق ص ١٩٤)

ماثر الامراء (ج ٢- ص ٣٤٣) جي لکت مطابق، سال ٣٩ ڌاري جڏهن مرزا مظفر حسين قنڌاري صفويءَ بادشاهي بندگيءَ جي خواهش ڪئي، تڏهن شاه بيگ خان (شاه بيگ ارغون خان دوران والد ابراهيم بيگ چريڪ) قنڌار جو حاڪم مقرر ٿيو..... سال ٤٢ ۾ هن کي ٽي هزار پنج سو جو منصب مليو. پهرئين سال جلوس جهانگيري، حسين خان شاملو، اڪبر بادشاه جي وفات جو ٻڌي، (هرات جي حاڪم جي حيثيت ۾) خراسان جي لشڪر سان اچي قنڌار جي ڪنڌ تي چڙهيو. شاه بيگ همت سان دل ٻڌي روزانو پنهنجي ماڻهن کي سنبرائي جنگ جي ميدان ۾ موڪليندو رهيو، ۽ رات جو قلعي ۾ عيش عشرت جي محفل مچائڻ لڳو. قزلباش جو ايلچي هڪ ڏينهن قلعي ۾ آيو ته ان جي آٿت ڏنائين. هيڏانهن شاه بيگ سڄي ملڪ جي ڳوٺن ۽ بازارين مان اناج هٿ ڪري گڏ ڪندو رکندو ويو، جنهن مخالف ڌر وڏيڪ جٽاءُ نه ڪري سگهي. اها چڙهائي ايراني بادشاه عباس صفويءَ جي اجازت کان سواءِ شروع ڪيل هئي، تنهنڪري حسين خان پوءِ شاهي عتاب سبب خالي هٿين واپس هليو ويو.

جهانگير پنهنجي تزڪ ۾ لکي ٿو، ”آءٌ اربع ڏينهن نائين

محرم تي (١٠١٥هه - بيورج جي قول موجب ٨ محرم نوروز جي پهرئين جشن پيري) مبارڪيءَ لاءِ لاهور جي قلعي ۾ آيس. سيني درٻارين عرض ڪيو تہ اڄڪلهہ ان حالت ۾ جڏهن گجرات دکن ۽ بنگال جي صوبن ۾ گوڙ گهمسان لڳا پيا آهن، بهتر آهي تہ آگري ڏانهن ڪوچ ڪجي، جتان ويجهي هٽ ڪري هر معاملي سان منهن ڏيڻ آسان ٿيندو. اها صلاح مون ڪي نہ وڻي ڇو تہ قندار جي حاڪم شاه بيگ خان جا مقدما فيصل ڪرڻا هئا، جن ۾ قندار جي فسادي اميرن ۽ مرزائن جي ڪجهہ لشڪرين سدائين گڙ ٻڙ پئي ڪئي ۽ مخالفن کي قندار هٿ ڪرڻ لاءِ پڙڪائيندا ٿي رهيا، خطرو هو تہ متان قندار تي ڪا چڙهائي ٿئي. ٻيو وري هي شڪ جاڳيو تہ متان عرش آشياني (اڪبر بادشاه) جي لاڏائي جي صورت کان پوءِ خسرو انهيءَ مخالفت جو فائدو وٺي قندار تي ڪاهہ ڪرائي سو جيڪي پهہ پچايم پئي تن جو نتيجو نيٺ ظاهر ٿيو.

”هرات ۽ سيستان توڙي ٻين پاسن جي جاگيردارن پاڻ ۾ مليو، حسين خان هرات جي حاڪم سان گڏجي، قنڌار تي ڪات ڪهاڙا آيا ڪيا، پر آفرين آهي شاه بيگ خان جي همت ۽ مردانگيءَ تي جنهن سڙسا مڙسيءَ قلعي کي قابو ڪيو ۽ پاڻ ٿئين نمبر منٿين محل تي اهڙو محڪم ٿي ويٺو جو ٻاهرين کي سندس مجلسن جي سڄي ڪارروائي ڏسڻ ۾ پئي آهي. هي قلعي ڪي گهيري وارن ڏينهن ۾ اگهاڙي مٿي سان عيش عشرت جون محفلون مچائيندر رهيو. ڪو ڏينهن اهڙو نہ هو جو پنهنجون فوجون غنيم جي لشڪر سان لڙڻ لاءِ قلعي کان ٻاهر نہ پئي موڪليائين ۽ پنهنجا حوصلا بلند رکندو ٿي آيو. جيستائين قلعي ۾ هو اهائي مڙسي ڏيکاريائين، مخالفن جو لشڪر ٽن پاسن کان قلعي ڪي گهيرو ڪري ويٺو رهيو.

اها خبر جڏهن لاهور پهتي، تہ محسوس ٿيو تہ اسان جو

هن پاسي وهڻ وقتائتو ۽ ڪمائتو ڏيندو. بروقت مرزا غازي ۽ سندس ماڻهن سان گڏ دربار جي پين منصب دارن ۽ ملازمن قرا بيگ کي قراخاني جو خطاب، ۽ تختہ (توختہ بيگ) کي سردار خاني جو خطاب ڏيئي مامور ڪيو. مرزا غازي بيگ کي پنج هزاري ذاتي منصب ۽ سوارن سان گڏ نغارو پڻ عنايت ڪيو."
(تزڪ نولڪشور ص ٣٣)

مرزا غازي تاريخ ١٢ شوال ١٠١٥ ھہ قنڌار پهتو. اهو اطلاع تاريخ ٢٢ ذوالقعد ١٠١٥ ھہ تي جهانگير کي لاهور ۾ مليو، جنهن لاءِ پاڻ تزڪ ۾ لکي ٿو تہ "هن مبارڪ ڏينهن تي قنڌار مان عريضو آيو تہ لشڪر مرزا غازيءَ جي سرڪردگيءَ ۾ شاه بيگ جي مدد لاءِ وسيو. ساڳئي سال تاريخ ١٢ شوال هن جو قنڌار ۾ پير پيو. هوڏانهن قزلباش شاهي لشڪر جي آسد جو ٻڌي پريشان ۽ پشيمان ٿي پوئتي هٽيا ۽ هلمند ڪان پنجاهہ سٺ ڪوهہ پري وڃي دنگ ڪيائون، هاڻ پوئتي واڳ نٽا ورائين."
(تزڪ ص ٤٢)

(٨)

(متعلق ص ٤٠٢ – ح ٥)

مرزا غازي قنڌار کان بکر آيو، آتان ٿي لاهور ڪوچ ڪيائين. جهانگير ٽن ڏينهن ۾ ڪابل جي سفر تان واپس ٿي لاهور ۾ اچي قيام ڪيو هو. تزڪ ۾ آهي ته سومر ١٢ شعبان (١٠١٦ هه) مرزا غازي، جيڪو لشڪر جو اڳواڻ ٿي قنڌار ويل هو، دربار ۾ وري آيو، جنهن تي ڪيئي عنايتون ڪيون ويون. (تزڪ – نولڪشور ص ٦٣)

(۹)

(متعلق ص ۲۰۲)

شاه بيگ قنڌار کان پوءِ ڪابل جو حاڪم ٿيو. ماثر الامراء جو مصنف ٿو لکي: شاه بيگ خان حڪم موجب ۱۰۱۶ هه ۾ قنڌار کان ڪابل اچي شاهي ملازمت تي مامور ٿيو. کيس پنج هزاري منصب سان گڏ خان دوران جو خطاب ڏنئي، ڪابل جي صوبه داري ۽ افغانستان جي نگهداري سونپي، حسن ابدال وٽان رخصت ڪيو ويو. هو آتي ڪيئي سال انتظام سنڀاليندو رهيو.

(متعلق ص ٢٠٤)

جنهن وقت مرزا غازي بيگ (٢ شعبان ١٠١٦ هه) لاهور ۾ جهانگير جي حضور پهچي، لاهور ۾ ئي رهي پيو، ان کان هڪ مهينو پوءِ اٽان ١٠ رمضان ١٠١٦ هه ڌاري هن کي قنڌار جو حاڪم مقرر ڪيو ويو.

جهانگير اهو واقعو تزڪ ۾ هينءَ درج ڪيو آهي:

سال ٢ جهانگيري (١٠ رمضان ١٠١٦) کيس پنج هزاري ذاتي منصب ۽ سوارن سان سرفراز ڪري، ٺٽي جي سڄي جاگير سان گڏ جا اڳ ۾ ئي کيس مليل هئي، ڪجهه حصو ملتان مان به سندس تحويل ۾ ڏنو ويو. پوءِ هن کي قنڌار جي حڪومت ۽ حفاظت لاءِ متعين ڪيو ويو، جو هندستان سان دنگئي آهي. پچاڙيءَ جڙائو ترار ۽ خلعت سان نوازي کيس رخصت ڏني ويئي (تزڪ نولڪشور ص ٦٤).

مرزا موڪلائي پٺي حڪم پهچڻ تائين بکر ۾ اچي ٽڪيو. جهانگير تزڪ ۾ لکيو آهي: ١٤ رجب ١٠١٧ هه مرزا غازيءَ کي قنڌار وڃڻ جو حڪم موڪليو ويو، اتفاق سان بکر مان مرزا جي آسهڻ کان اڳ خبر پهتي ته اتان جو حاڪم سردار خان فوت ٿي ويو آهي. هي سردار خان، مرزا محمد حڪيم جهڙي داناءَ امير جي ملازمن مان هو، ۽ کيس تختہ بيگ خان سڏيو ٿي ويو. (تزڪ نولڪشور ص ٧٣)

(١١)

شير بيگ

(متعلق ص ٢٠٧- ح ١)

صحيح شير بيگ آهي. جنهن وقت مرزا غازيءَ قندار کان ٺٽي جي نائب خسرو بيگ جي معزوليءَ جو حڪم موڪليو ۽ قاسم خان ارغون جي اولاد کي به نصرپور جي حاڪميت تان لاٿائين، ته انهن خسرو بيگ سان ملي بغاوت شروع ڪئي. نصرپور ۾ راءِ سنگهه (ماڏڪ راءِ جي پٽ) قاسم خان جي اولاد سان جنگ ڪئي ۽ کين شڪست ڏنائين. انهيءَ جنگ (١١ رمضان ١٠٢٠ هه) ۾ شير بيگ شهيد ٿيو. سندس قبر خان زمان جي قبرستان ۾ (نصرپور لڳ) هن ڪتبي سان موجود آهي:

مير شير بيگ (مرحوم بن)مير علي شير ارغون،
سوسر ڏينهن منجهند جو، ماه رمضان ١٠٢٠هه
ذاري جنگ ۾ شهيد ٿيو."

(ڏسو مقدمه مثنوي چنيسر نامه، سيد حسام الدين راشدي، ص ٥٦ جي)

(١٢)

مير ابوالقاسم نمڪين (پير غلام)

(متعلق ص ٢٠٩- ح ١)

مظهر شاهجهاني جي مؤلف يوسف ميرڪ پنهنجي پيءُ مير ابوالقاسم نمڪين کي "پير غلام" لکيو آهي. مير ابوالبقاء لقب امير خان، مير نمڪين جو وڏو پٽ ۽ يوسف ميرڪ جو ڀاءُ هو، جنهن جو پڻ ذڪر اڳي چڪو آهي. امير خاني سيد هن جي ئي اولاد مان آهن. سندس پٽ مير ابوالمڪارم "شهود" فاضل شخص، يگانو شاعر ۽ صاحب ديوان هئڻ کان علاوه مثنوي "پري خانہ سليمان" جو مصنف بہ هو. هن جو پٽ امين الدين حسين خان (امير خان جو پوٽو) عالمگيري عهد جي پڇاڙيءَ ۾ ٺٽي جو حاڪم هو. رشحات فنون ۽ معلومات الآفاق هن جي تاليف هئا.

مير نمڪين پنهنجي قبرستان کي صفہ صفا جو نالو ڏيئي، روهڙيءَ لڳ درياهہ جي ڪنڌيءَ تي تعمير ڪرايو هو. پاڻ اتي ئي دفن ٿيل آهي ۽ هي ڪتبا سندس مزار تي موجود آهن:

(١) مير ابوالقاسم آن يگانہء عصر
ڪہ بجز تخم دين و داد نہ ڪشت.
ملڪ و اقبال در تصرف داشت
چون اجل در رسيد، جملہ بهشت

دیدهٔ دل کشاده برگیرید
عبرت ای عاقلان پاک سرشت

(۲) گر بود بستر از حریر چه سود
چون نهد مرگ زیر بالش خشت
خلف خیر او ز "داغ ابی" ۱۰۱۸ھ
چونکه تاریخ سال فوت نوشت
گفت ملهم مرا به گوش ضمیر
سال فوتش که "باد جاش بهشت"

(۳) خان زمان میر ابوالقاسم آنکه او
لوح وجود از رقم غیر ساده کرد
.... دودمان .... گلبن حیا
سال وفات او طلب از "داغ داده" کرد - ۱۰۱۹ھ
(ڏسو تذکره امیرخاني)

ميران صدر جهان

(متعلق ص ۲۱۰- ح ۱)

لکنو جي پاسي جو هو، اڪبر بادشاھ جي زماني ۾ شيخ عبدالنبيءَ جي واسطيداريءَ سان مقبوضہ علائقن جو مفتي ٿيو.... سال ۴۰ تائين ستن سون جي منصب تي پهچي، صدارت جو عهدو ماڻيائين. پوءِ ترقي ڪندي امير جي مرتبي تي پهتو ۽ ڪيس ٻہ هزاري منصب ڏنو ويو. جهانگير جي دور ۾ ٻہ ڪيس ٻہ هزاري منصب مليو. هڪ سو ويهہ سال جيئرو رهيو. ۱۰۲۰ھ ۾ رحلت ڪيائين. (ماثر الامراء جلد ٽيون ص ۳۴۹)

(۱۴)

شمشير خان اوزبڪ

(متعلق ص ۲۱۰ – ح ۲)

ماثر الامراء ۾ لکيل آهي – ”شمشير خان ارسلان بي اوزبڪ جهانگيري عهد جي اميرن مان هو. ان ڪان اڳ ڪمرد (۱) جي حاڪميت مليل هيس. اصل ۾ ولي محمد خان (توران جي والي) جي وچولن نوڪرن مان هو. جڏهن ڪمرد ڪي سرڪار شاهي (مغل بادشاهت) جي حوالي ڪيائين ته ٽئين سال جلوس ۾ اچي جهانگير جي دربار ۾ ملازم ٿيو. کيس مناسب منصب ۽ خلعت سان نوازيو ويو. پڇاڙيءَ سيوهڻ جو حاڪم مقرر ٿيو. ڪجهه وقت ٺٽو به سندس تحويل ۾ رهيو.

سال پنجين جلوس جهانگيريءَ ۾ هن کي شاهي اميرن ۾ شامل ڪيو ويو. نائين سال جلوس جهانگيري ۾ جڏهن ٺٽي جي صوبه داريءَ تي مظفر خان معموريءَ کي مقرر ڪيو ويو، ته هي معزول ٿي شاهي دربار ۾ آيو ۽ راڻي واري مهم ۾ شهزادي سلطان خرم سان همراه ٿيو، واپسيءَ تي سندس وفات ٿي.

چون ٿا ته زندگي سادگيءَ سان بسر ڪيائين، هميشه عبادت ۽ قرآن جي تلاوت ۾ منهن هوس، سندس همت ۽ نيڪيءَ

(۱) ڪمرد (ڪهمرد) جو قلعو ڪابل جي حدن ۾ واقع آهي. (مترجم)
ماثرالامراء اردو ج ۲ ص ۸۹، مطبوعه مرڪزي اردو بورڊ، لاهور.

۾ ڪا گهٽتائي نہ هئي. ڪيس ٽي هزاري منصب مليل هو.
(ص ٢-٦٣٣).

ذخيرة الخوانين ۾ سندس احوال هيٺينءَ ريت تفصيل سان موجود آهي:

هي توران جي وڏن ماڻهن مان هو، جهانگيري دربار مان ٽي هزاري منصب حاصل ڪري شمشير خان جي لقب سان ٺٽي جو صوبہ دار ٿيو. اٽي امير خسرو خان چرڪس (مرزا جاني بيگ ۽ مرزا غازي بيگ) جي خاندان مان شادي ڪيائين، ۽ وري سيوهڻ جي جاگير ۾ آيو ۽ ڪي ڏينهن اتي گذاريائين. سندس ساڻس ڳالهيون لاڳيتيون شاهجهان وٽ پهچنديون رهيون جنهن ڪانئس جاگيرداريءَ جو منصب واپس ورتو. ڪي سال لاهور ۾ رهي فوت ٿيو.

سندس ڳالهين مان هڪ هيءَ آهي تہ ڪنهن ڏينهن محل ۾ ويو، ڏٺائين تہ هن جي گهر واري جنهن سان تازو نڪاح ڪيو هئائين، هار سينگار ڪري نهي نڪي ويٺي هئي، پڇا ڪيائين تہ هيءَ ڪير آهي؟ ڪنهن عورت ڳالهہ ڏيئي ٻڌايس تہ هيءَ تنهنجي گهر واري آهي. اهڙيءَ ريت هن جون ڪي پيون بہ بي وقوفيءَ واريون ڳالهيون هيون، ان ڪري جو هي ديندار ۽ عارف ڪامل هو. رات ڏينهن روزي نماز ۽ قرآن جي تلاوت ۾ محو ٿي رهيو. خيرات گهڻي ٿي ڪيائين ۽ پنهنجي قبيلي تي خاص مهربان هو. (قلمي ٣٥٥)

(١٥)

مرزا رستم

(متعلق ص ٢١١- ح ٢)

مرزا رستم (متوفي ١٠١٥ هه) هڪ سال ٺٽي ۾ رهيو ۽ معزول ٿي ويو. ذخيرة الخوانين ۾ هن بابت هيٺ لکيل آهي:

مرزا رستم ولد سلطان حسين مرزا ولد بهرام مرزا ولد شاه اسماعيل صفوي .... سال ١٠٣١ هه ڌاري جهانگير جڏهن اجمير پهتو ۽ مرزا غازيءَ جي وفات جي خبر پڌائين جو ٺٽي ۾ حاڪم هو، ته ان جي جاءِ تي مرزا رستم کي ٺٽي ۾ مقرر ڪيائين. ڪيس هدايت ڪئي ويئي ته ٺٽي جي حاڪميت هڪ صديءَ کان وڌيڪ ترخانن جي هٿ هيٺ رهي چڪي آهي، خسرو خان چرڪس انهن جي پيڙهين جو وڪيل رهندو اچي ٿو، متان ڪا غداري ڪري. سو ٺٽي پهچي ان کي دربار ڏانهن موڪلي پاڻ ٺٽي ۾ رهي پوي ۽ عبدالرزاق معموريءَ جي شراڪت سان ٺٽي جي جمعبندي ڪري. هي جيتوڻيڪ ٺٽي پهچي جمعبنديءَ کي لڳي ويو ۽ خسرو خان کي مرزا غازي تورڙي مرزا جانيءَ جي عزيزن ۽ ملازمن سان ٺٽي روانو ڪيائين، پر ماڻهن سان شائستي نموني نه هليو جنهن ڪري ڪيئي ماڻهو وطن ڇڏي ويا.

قاضي محمود جيڪو آتان جو اعلم العلماء هو، مرزا جي تعدين سبب پنهنجا پار پچا وٺي بکر ۾ آيو ۽ راقم (ذخيرة الخوانين جي مصنف) جي والد جي گهر ۾ اچي رهيو. اها خبر جهانگير کي

ملي، جنهن مرزا کي پنهنجي دربار ۾ گهرايو. ڪيترا ڏينهن هو دربار کان ٻاهر پئي پڙڪيو، نيٺ دربار ۾ سڏ ٿيس ۽ قدمبوسيءَ کان مشرف ٿيو (ص ٥٨) ماثر الامراء ج ٣، ص ٤٣٨.

جهانگير تزڪ ۾ لکي ٿو: سال نائون جلوس، نائين صفر جي رات ١٠٢٣ هه کان شروع ٿيو، مرزا غازي جنهن کي ٺٽي، قنڌار ۽ آسپاس جي حڪومت مليل هئي، پنهنجي خدا ڏانهن ويو. خيال ڪيم ته مرزا رستم کي ٺٽي موڪليان جئن اتي وڃي پنهنجا ذاتي جوهر ڏيکاري ۽ انهيءَ علائقي جي حفاظت ڪري. بروقت کيس پنج هزاري ذاتي منصب ۽ سوارن سان سرفراز ڪري، ٻه لک رپيا روڪ خرچ جي مدد طور ڏيئي، روانو ڪيم. اميد هئي ته هو اتي وڃي پنهنجون خدمتون سرانجام ڏيندو، ليڪن توقع جي خلاف هن ڪو پورٿو نه پاريو. ماڻهن سان ايذا ظلم ۽ تعديون ڪيائين، جو چؤطرف ڏانهن پڄي ويئي. پيون به ڪيئي خراب خبرون هن بابت پڌڻ ۾ آيون. ان ڪري کيس واپس گهرايم. تاريخ ٢٦ اردي بهشت منهنجو هڪ خاص ماڻهو کيس سون وٺ وٺي آيو. جيئن ته خلق کي هن ڏاڍو آزاريو هو، تنهنڪري کيس عدالت ڏانهن رجوع ڪرڻو پيو، جنهن لاءِ هن کي راجا اني راءِ سنگهه جي حوالي ڪيم، جيئن کانئس حقيقت حال بابت باز پرس، ڪري کيس جوڳي سزا ڏئي، جنهن مان ٻين کي عبرت جو سبق ملي. (نولڪشور ١٢٩-١٣٠)

تاج خان

(متعلق ص ٢١١- ح ٤)

تاش بيگ خان عرف تاج خان ڪابلي مرزا حڪيم جي ساٿين مان هو، پوءِ اڪبر بادشاه جي دربار ۾ پهچي وڏي رتبي تي پهتو. جهانگير جي زماني ۾ "تاج خان" جي خطاب سان مشرف ٿيو، پهريان بکر جو جاگيردار ٿيو پوءِ ڪيس ٺٽي ۾ مقرر ڪيو ويو. جتي وفات ڪيائين. (ذخيرة الخوانين قلمي ص ٣٩٧)

لب تاريخ سنڌ مان پتو پوي ٿو ته ١٠٢٠ هه ڌاري بکر ۾ حاڪم ٿي آيو ۽ مرزا رستم جي معزوليءَ کان پوءِ ١٠٢٣ هه ۾ بکر کان ٺٽي ويو، ۽ انهيءَ سال رحلت ڪيائين. تنهن کان پوءِ شمشير خان سيوهڻ مان ٺٽي ويو. ماثر الامراء جو مصنف تاش بيگ جي باري ۾ لکي ٿو:

جلوس جهانگيريءَ کان پوءِ ٽي هزاري منصب جي اضافي سان سر بلند ٿيو. ٻئي سال جڏهن بادشاه ڪابل کان هندستان ڏانهن واپس وريو (١٠١٦ هه) ته انهيءَ صوبي جي حڪومت شاه بيگ (خان دوران) کي ڏني ويئي جيڪو قنڌار مان معزول ٿي هيڏانهن اچي رهيو هو. تاش بيگ کي حڪم مليو ته خان دوران جي ڪابل کان اچڻ تائين هشيار رهي. پڇاڙيءَ منصب حاصل ڪري، هي ٺٽي جي صوبه داريءَ تي مامور ٿيو. ٻائين سال (مطابق ١٠٢٣ هه) آتي وفات ڪيائين (٤٨٣-١). هي ڪابل مان روانو ٿي پهريائين بکر آيو ۽ مرزا رستم جي معزوليءَ کان پوءِ ٺٽي پهتو.

(١٧)

مير ابوالبقا

(متعلق ص ٢١١- ح ٥)

مير ابوالبقا (لقب امير خان) سال ١٠١٩ ھ جي پڇاڙيءَ يا ١٠٢٠ ھ جي اڳياڙيءَ ۾ آباوڙي ۽ گنجابي جو جاگيردار مقرر ٿيو. هي آگري مان اچي پنهنجي جاگير تي پهتو. جڏهن (١٠٢٣ ھ) ڌاري تاش بيگ ٺٽي ۾ لاڏائو ڪيو ته انهيءَ سال شمشير خان ٺٽي ۾ حاڪم مقرر ٿيو ۽ مير ابوالبقا آباوڙي - گنجابي مان تبديل ٿي سيوهڻ ۾ آيو. (ڏسو تذڪره اميرخاني)

(۱۸)

عتيق الله

(متعلق ص ۲۱۳)

مير عتيق الله مير ابوالبقا جي وڏي پٽ جو احوال ڪنهن به هنڌان نه ملي سگهيو. هن جي قبر سندس والد (مير ابوالبقا امير خان) جي مزار لڳ روهڙيءَ جي صفه صفا ۾ هيٺين ڪتبي سان موجود آهي:

۱- عتيق الله مرزا ڪز فراقش
محبان را جگرها چاڪ آمد
چودر خيل شهيدان شد خراسان
فلڪ را ديدهٔ نمناڪ آمد
ز روي درد گفتا سال تاريخ
عتيق الله شهيد پاڪ آمد. ۱۰۳۷ هه

۲- يکتاي روزگار عتيق الله آن جواد
کاندر جهان جود نبودش کسي عديل
نگذاشت آسمان .... ازانکه بود
مشتاق .... او فردوس سلسبيل
سال شهادتش چو نوشتم بصفحه بر
از غم بريخت آب زچشمم چو رود نيل
- لا اله الا الله محمد رسول الله -

بتاريخ روز پنج شنبہ چهارم
شهر رجب المرجب ١٠٣٧ھہ
بدوجهٔ شهيد شد.

هن ڪتاب مظهر شاهجهانيءَ مان به معلوم نہ ٿي سگهيو تہ هي ڪهڙي معرڪي ۾ شهيد ٿي ويو هوندو. انهيءَ سال سنڌ پيءُ (مير ابوالبقا) ملتان ۾ يمين الدولہ جو نائب هو. گمان آهي تہ مير عتيق الله سنڌ ۾ سميجن سان وڙهندي مارجي ويو هوندو.

(١٩)

مظفر خان معموري

(متعلق ص٢١٥- ح ١)

مظفر خان معموري، مرزا غازي جي وفات (١٠٢١ هه) کان پوءِ ٺٽي صوبي جي جمعبنديءَ لاءِ (تزڪ ص ١١١) مرزا رستم کان اڳ ٺٽي ڀيتو ۽ مرزا رستم جي اچڻ کان پوءِ (١٠ محرم ١٠٢٢هه) ترخانن جي واسطيدارن سان گڏ جهانگير جي خدمت ۾ اجمير ويو (تزڪ ١١٨)، ۽ کيس مظفرخان جو خطاب مليو. (ترخان نامه)

مرزا رستم جي معزوليءَ ۽ تاش بيگ جي وفات (١٠٢٣هه) کان پوءِ ٺٽي جي حڪومت شمشير خان جي حوالي ٿي. يارهين سال جلوس (١٥ ربيع الاول ١٠٢٥هه) مظفر خان معموري ٺٽي جو حاڪم ٿيو. (ماثر جلد ٢- ص ٦٣٣ ۽ تزڪ ص ١٥٧)

ماثر الامراء جي مصنف معموريءَ جي باري ۾ هن ريت لکيو آهي:

مير عبدالرزاق معموري مظفر خان، معمور آباد جي چند سيدن مان هو، اهو ڳوٺ نجف اشرف جي پسگردائيءَ ۾ آهي. هن جا وڏا هندستان ۾ آيا هئا. هي پنهنجي قابليت ۽ تدبر جي لحاظ کان يگانو شخص هو.

اڪبر بادشاه جي زماني ۾ حالتن جي گردش سبب بنگال

جي لشڪر جو مير منشي مقرر ٿيو.... مرزا غازيءَ جي وفات کان پوءِ ننڍي جو صوبو مغل سلطنت ۾ آيو ته مرزا رستم صفويءَ کي اتي جو حاڪم ڪري رکيو ويو. مظفر خان منشي گيريءَ ۾ قابل هئڻ ڪري ننڍي ۾ مامور ٿيو. پنهنجي ڪم ۾ هوشيار هئڻ سبب جمعبندي پوري ڪري ۽ مرزا کي پوري حساب ادا ڪرڻ کان پوءِ وري واپس هليو آيو. جهانگيري عهد جي پڇاڙيءَ ۾ کيس مالوا صوبي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. (٣٧٨-٣)
(هن حاشيه جي بقايا لاءِ ڏسو نمبر ٢٠)

مير معموري سال ١٠٢٢ھ ڌاري ننڍي ۾ هڪ جامع مسجد تيار ڪرائي، جيڪا خضري مسجد جي نالي اڄ تائين مشهور ۽ هن ڪتبي سان موجود آهي:

١- خاک آستان حضرت نبوي صلي الله عليه و سلم عبدالرزاق
٢- الحسيني المعموري الملقب به مظفرخان، بتاريخ ١٠٢٢ھ تمام شد.
(ڏسو مقالو مير مائل، راقم الحروف، سماهي مهراڻ ١٩٥٥ع)

(متعلق ص ٢١٥- ح ٢)

ماثر الامراء جو مصنف لکي ٿو: ٿائين سال (٩ صفر ١٠٢٣هه
کان ٧ صفر ١٠٢٤هه ٿائين) جڏهن ٺٽي جي حڪومت مظفر
خان معموريءَ جي حوالي ٿي ته هو معزول ٿيڻ کان پوءِ شاهي
دربار ۾ آيو ۽ شهزادي خرم سلطان سان گڏ واڻي جي مهم
تي ويو. (ج ٢- ص ٦٣٣)

ليڪن اها روايت هن ڪتاب جي متن موجب صحيح
نه آهي:

شمشير خان، مظفر خان معموريءَ جي مقرري کان پوءِ،
ٺٽي کان سيوهڻ آيو ۽ ڪي ڏينهن اتي رهيو، جيستائين شير
خواجه سيوهڻ جو حاڪم مقرر ٿي آيو.

"تزڪ جهانگيري" جي لکت مطابق (١٥٧) شمشير خان
جي بدلي سال يارهين جلوس ١٥ ربيع الاول (١٠٢٥هه) ۾ ٿي
نه سال ٿائين ۾ جيئن ماثر الامراء جي مصنف لکيو آهي.

بهادر خان اوزبڪ

(متعلق ص ۲۲۶ - ح ۱)

سندس نالو ابوالنبي ۽ تعلق توران جي بزرگن سان هو. عبدالمؤمن خان جي دور ۾ ترقي ڪري مشهد جو حاڪم مقرر ٿيو. ان جي قتل کان پوءِ جيتوڻيڪ باقي خان کيس گهڻي ئي دلداريون ڏنيون پر ڪعبي وڃڻ جو بهانو ڪري هندستان هليو آيو. سال ۴۰ جلوس جي اڪبر بادشاه جو ملازم ٿيو. کيس منصب سان گڏ جڙائو خنجر به عنايت ڪيو ويو. جلوس جهانگيريءَ کان پوءِ کيس چاليهه هزار رپيا راه خرچ ڏنائين، ستونجاه منصبدارن سان گڏ شيخ فريد مرتضيٰ خان جي مدد لاءِ موڪليو ويو. جو خسرو جي پويان ويل هو. پنجين سال تاج خان (ملتان جي صوبہ دار) جي بدليءَ کان پوءِ هي اوڏانهن ويو. انهين سال اصل عهدي سان گڏ ٻي هزاري منصب، ٻن هزارن سوارن ۽ بهادرخاني خطاب سان سرفراز ٿيو. مرزا غازي جي وفات کان پوءِ کيس قنڌار جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. تنهن کان پوءِ مختلف اضافن سان پنج هزاري منصب ۽ ٻي هزار پنج سو سوارن جي عهدي تي پهتو. پندرهين سال (۵، ربيع الثاني ۱۰۲۹ هه) اکين جي روشني گهٽ هئڻ جو عذر پيش ڪري قنڌار جي تعلقداريءَ تان استعفا ڏنائين.

چون ٹا تہ جڏهن ايران جي بادشاه جي فوج جي ڪاهي اچڻ جو هاوائو ٿيو تہ هن پنهنجي بي پرواهيءَ سبب پہ لک ربيا مهم سازيءَ ۾ خرچ ڪري اها تعلقہ داري ڇڏي هئي. پڇاڙيءَ ۾ ڪيس اڪبر آباد ۾ جاگير ڏني وئي.

(ماثر الامراء جلد ١- ص ١٠٤)

(۲۲)

سيد بايزيد بخاري

(متعلق ص ۲۲۸– ح ۱)

سيد بايزيد بخاري، قطب الاقطاب حضرت دمدية (؟) مدفن پٽڻ (؟) جي اولاد مان هو. مرتضيٰ خان هن جي تربيت ۽ مٿس عنايت ۾ ڪين گهٽايو. ڪي ڏينهن اڪبر بادشاه جي دور ۾ داغ (۱) جو داروغو هو. ان کان پوءِ ڪيئي حيلا هلايائين ته ڪيس مرتضيٰ خان وارو عهدو ملي پر ڪجهه نه وريس. آخر مصطفيٰ خاني خطاب ۽ ٻي هزاري منصب کي وَسيو، ٺٽي جو صوبيدار مقرر ٿيو ۽ اتي ئي مري جهان ڇڏيائين. سندس لاش آچ ۾ مخدوم سيد جلال بخاري جي روضي اندر دفن ڪيو ويو. هن جا پٽ ڏاڍا قابل هئا– سيد عبدالواحد ۽ محمد باقر وغيره منصب ماڻي، ڪابل جي مهم تي مامور ٿيا، ميان ٻڍو دنيا کي ترڪ ڏيئي وڃي گوشي نشين ٿيو. اهي پٽ پنهنجي پيءُ جا فرمانبردار هئا، جيڪو منصب کين مليل هو تنهن موجب

---

(۱) اڪبر بادشاه جي زماني ۾ سڃاڻپ لاءِ جانورن جي مختلف عضون تي داغ ڏنا ويندا هئا، جنهن لاءِ ڪي قاعدا قانون وضع ڪيل هئا. (مترجم) (ڏسو آئين اڪبري جلد پهريون ص ۳۷۴ کان ۳۷۸ آئين ۷ ۽ ۸)- مطبوعه جامعه عثمانيه دکن.)

سڀ ڪجهہ حاصل ڪندا ٿي رهيا. هر هڪ لاءِ روزينو مقرر ٿيل هو جنهن ڪان وڌيڪ ڪجهہ به طلب نٿي ڪيائون. وقتي ميران جيو ساڻن بي غرضيءَ واري هلت ڪندو هو پر هي ڪڏهن به ڪانئس بيزار نہ ٿيا.

ميران جيو وڏي شان شوڪت ۽ نالي وارو هو، پنهنجي ۽ پٽن جي منصب توڙي خطاب تي ڏاڍو پئسو خرچ ٿي ڪيائين. بکر جي حڪومت جي زماني ۾ هڪ ڏينهن ميران صدر جهان، شيخ عبدالرحمان مير عدل، قاضي ابو سعيد ۽ قاضي محمد حسين گڏجي ميران جيو وٽ ويٺا هئا. هُن خوش طبعيءَ مان ڪين چيو تہ — الضدان لا يجتمعان (هڪ ٻئي جا ضد پاڻ ۾ گڏجي نٿا سگهن) پر اڄ اوهان چار ئي ضد هتي اچي مڙيا آهيو جا ڳالهہ نحو جي اصول مطابق ناهي. ڇڱو ائين آهي تہ اوهان چئني کي قتل ڪيو وڃي، جيئن بکر جي راڄڌاني ڳڙٻڙي فساد کان آجي ٿي پوي. اهو ٻڌي ٻين تہ ڪُڇي ماٺ ڪئي پر ميران صدرجهان جيڪو خدائي جلال جو مظهر هو تنهن جواب ڏنو: ائين تہ برابر آهي پر پنجون سردار شمار ۾ نٿو اچي.... جيڪڏهن ان کي بہ قتل ڪيو ويندو تہ بکر جي راڄڌانيءَ جو ڀلو ٿي پوندو. ميران جيو پڇيو اهو پنجون ڪهڙو آهي؟ هن چيو، اوهان ئي آهيو. ان تي ميران جيو ڏک مان آئيو. ٿوري وقت کان پوءِ .... ڪنهن سان اهڙو چرچو نہ ڪيائين، نہ وري ڪنهن کي ڏيءَ تي گار ڏنائين. هي صحيح نسب وارو سيد، ڀلارو شخص بردبار ۽ ڪم آزار هو. منجهس ڪابہ عيب جهڙي ڳالهہ ڪانہ هئي، سواءِ ان جي تہ رعيت مٿان ڪا بہ سختي نٿي ڪيائين (ذخيرة الخوانين قلمي ص ٣٤٩). جهانگير پنهنجي تزڪ ۾ لکي ٿو: يارهين سال جلوس جي (جيڪو ١ ربيع الاول ١٠٢٥هہ کان شروع ٿئي ٿو) بکر جي حاڪم بايزيد کي (٢٨ ربيع الاول ١٠٢٥هہ) ۾ هڪ هاٿيءَ جي واڳ حوالي ڪيم (١٥٨). ان مان

ظاهر ٿئي ٿو تہ هو انهيءَ ئي سال بکر جو حاڪم مقرر ٿيو هو.

لب تاريخ سنڌ جي مؤلف بہ اهو ئي سال لکيو آهي:

سال پندرهين جلوس جهانگيري هو بکر کان بدلي ٿي ويو (جهانگير تزڪ ۾ سال پندرهين جي واقعن بابت جيڪو (جمعي ڏينهن ١٥ ربيع الثاني ١٠٢٩هہ ۾ شروع ٿئي ٿو) لکيو آهي: ڇنڇر ٢٥ ربيع الثاني (١٠٢٩هہ) ڌاري بايزيد بخاريءَ کي بکر جي فوج داريءَ جي عهدي تان ٽئي جي حاڪميت تي مامور ڪيو ويو. کيس اصل منصب سان گڏ اضافي طور ٻہ هزار ذاتي ۽ پندرهن سو سوارن جو عهدو ۽ جهنڊو عنايت ڪيم (٣٠٩).

انهيءَ بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ بايزيد ١٠٢٥هہ ۾ بکر جو حاڪم مقرر ٿي، ڇهن سالن تائين اتي رهيو، ۽ ١٠٢٩هہ ڌاري اتان تبديل ٿي ٽئي ۾ آيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين جتان سندس لاش ڪڍائي وڃي آچ ۾ دفن ڪرايو ويو.

سندس وفات جي تاريخ بابت جهانگير تزڪ ۾ ويهين سال جي واقعن تي لکندي چوي ٿو: (سال ٢٠ جهانگيري تاريخ ١٠ جمادي الثاني ڇنڇر ڏينهن ١٠٣٤هہ کان شروع ٿيو) ٽئي جي حاڪم مصطفي خان (سيد بايزيد) ١١ محرم ١٠٣٥هہ ۾ وفات ڪئي. ٽنهن کان پوءِ اهو صوبو شهريار جي حوالي ڪيو ويو. (٤٠٧)

انهيءَ مان خبر پوي ٿي تہ ذوالحج جي پڇاڙي ١٠٣٤هہ يا محرم جي مهيني ١٠٣٥هہ ڌاري هن وفات ڪئي هوندي.

باقي جان خواجه

(متعلق ص ٢٣١- ح ٢)

ماثر الامراء (ج ٢- ص ٦٥٠) ۾ هن بابت لکيل آهي:
بادشاه خواجه نالي آڳاٽي سيدن مان ۽ ماءُ جي پاران نقشبندي هو. سندس بهادريءَ جي ڪارنامن سبب اڪبر بادشاه کيس شير خواجه جو نالو ڏنو. اڪبر جي وفات کان پوءِ جهانگير هن کي خلعت عطا ڪئي. پٽ درياهه (١) واري وڳوڙ ۾ جڏهن مهابت خان (جهانگير سان) زبردست گستاخي ڪئي هئي ته هي جهانگير سان شامل هو. جهانگير جي وفات کان پوءِ هي آصف جاهي سان گڏجي شهزادي شهريار خلاف لڙيو.

شاهجهان جي پهرئين سال جلوس ۾ قدمبوسيءَ کان مشرف ٿيو. کيس چار هزاري ذات هڪ هزار سوارن جو منصب ۽ خواجه باقي خان جو خطاب مليو. پوءِ ٺٽي جي صوبه داريءَ تي فائز ٿي، اوڏانهن روانو ٿيو. واٽ ويندي (١٠٣٧ هه) ۾ وفات ڪيائين، سندس پٽ خواجه هاشم پنج سو ذات ۽ هڪ سو سوارن جي منصب تي فائز ٿيو.

ماثر الامراء ۾ سندس سيوهڻ واري صوبه داريءَ جو ذڪر ڪونه ڪيل آهي. "بادشاهه نامه" (ص ١٨١-١) مان خبر پوي ٿي ته شاهجهان ١- رجب ١٠٣٧ هه ڌاري خواجه باقيءَ کي ٺٽي جي حڪومت جو پروانو ڏنو.

---

(١) پٽ، جهلم درياهه جو پراڻو نالو آهي. (مترجم)
(ماثر الامراء ج ٢- ص ٦٥٠ جي حوالي سان)

(٢٤)

شرير الملڪ

(متعلق ص ٢٣٥- ح ١)

هن جو اصل نالو نواب شريف الملڪ هو. شهزادو شاهجهان جنهن زماني ۾ ٺٽي آيو ته شريف الملڪ قلعي جا دروازا بند ڪري مقابلي لاءِ تيار ٿيو ۽ ڪي نازيبا حرڪتون ڪيائين جنهن ڪري شاهجهاني مؤرخن هن کي شريف الملڪ بدران شرير الملڪ جو نالو ڏنو. اهو واقعو تحفته الڪرام ۾ هن ريت آيل آهي:

نواب شريف الملڪ عرف شريف خان (هڪ اک کان ڪاڻو) ٺٽي جو حاڪم ٿيو، سنڌس دور ۾ سال ٢١ جلوس جهانگيري مطابق ١٠٣٥ هه شهزادو شاهجهان پيءُ کان ڪاوڙجي عراق عجم جي بهاني پنهنجي خاص ماڻهن سان گڏجي ٺٽي پهتو. سنڌس ارادو هو ته ڪي ڏينهن اتي رهجي. تنهن تان شريف الملڪ مالس مهاڏو ڏنو، ۽ پنهي پاسن کان لڙائي هلي. شهزادي شهر جي ڪيترن پاسن کان حملا ڪيا پر شڪست کاڌائين. مڪليءَ لڳ پير بدر جي پرمان پنهي تورين پاڻ ۾ ڏاڍيون چڪريون ڏنيون، جتي اڃا سوڏا مٽن جا هڏا موجود آهن.

چون ٿا ته هڪ ڏينهن شاهجهان جي گهورهاري بيگم ڏاڙهن جي طلب ڪئي، شهزادي پنهنجي هٿ اکرن سان چٺي لکي

شريف الملڪ کي ڏياري موڪلي. هن جواب ۾ لکيو تہ اهي ڏاڙهون آهن پر بيگم ڏانهن آماڻيان پيو. انهن ڇئي فرنگي توب انداز کي حڪم ڪيائين تہ بيگم ڏانهن توب جا گولا اڇلاءِ. بوءِ واڪو ڪري چيائين تہ هتي اهي ئي ڏاڙهون آهن. توب جي صدمي کان بيگم جو هار ڪهائي ٿي پيو. اها توب خود شريف الملڪ دوربين مان ڏسي باهہ ڏئي ڇوڙي هئي. سندس خيال هو تہ خود شهزادو زد ۾ اچي ويندو، پر هوڏانهن شهزادو اڳ ئي اک ڇنڀ ۾ پاسيرو ٿي ويو هو، جنهن ڪري توب جو وار خطا ٿي ويو. شريف الملڪ وار خالي ڏسي خار مان اگر پنهنجي اک ۾ وهائي ڪئي، جنهن مان نشانو ٻڌو هئائين؛ طيش ۾ سندس تارو ٻاهر نڪري چڪو هو. ان ڏينهن کان ڪيس ڪاڻو ڪوٺيو ويو. ڪڏهن ڇوٽي پنهنجا ئي پرڪار ڪيس پڇي آيا. پڇاڙيءَ شهزادي جي جلوس کان اڳ انهيءَ انتقام ۾ وڃي ويو ۽ سندس ڪي منصبدار بہ معتوب ٿيا.

(ج ٣- ص ٩٤)

تزڪ جهانگيري جي تڪملي ۾ محمد هادي خان ٢٠ سال جلوس (جنهن جي شروعات ٢٢ جمادي الثاني ١٠٣٥ هہ ۾ ٿي هئي) جي واقعي ۾ لکي ٿو: شاهجهان پنهنجا ڪي ماڻهو ماڻ ڪري ٺٽي روانو ٿيو. تنهن زماني ۾ ايران جي بادشاه، شاه عباس سان سندس دوستي ۽ خط ڪتابت جي وات هئي، خود شاه عباس بہ هن جي احوال جو منتظر ٿي رهيو. ان ڪري شهزادي سوچيو تہ انهيءَ پاسي وڃي، جيئن شاه عباس جي ويجهڙائيءَ ۾ هجي، ممڪن آهي تہ ان جي ايل سان سيئي جهڳڙا ختم ٿي وڃن. جڏهن اها ڳڻ ڪري هو ٺٽي ۾ آيو تہ شريف الملڪ آتان جو حاڪم هو: سو نو هزار سوار ۽ ٻارهن هزار پيادا گڏ ڪري، شهر جي قلعي جا گهٽ سو گها جهلي، جنگ لاءِ آماده ٿيو. ٻي پاسي ئي چار سو سوار شهزادي سان هئا تنهن ڪري

هو مقابلي بدران شهر ۾ داخل ٿي گهيري اندر اچي ويو. شريف الملڪ اڳي ئي قلعي جي مرمت ڪرائي اتي توبچي ۽ بندوقچي ويهاري ڇڏيا هئا، ۽ هو يڪدم قلعي ۾ گهڙي آيو ۽ جنگ شروع ڪري ڏنائين. شاهجهان پنهنجي ساٿين کي جنگ کان جهلي ڇڏيو ۽ کين هدايت ڪيائين ته هروڀرو رعيت کي به انهيءَ ۾ نه آڻين. ان جي باوجود ڪي ماڻهو همت ڪري قلعي تي چڙهي ويا، ليڪن ٻيءَ ڌر جي مڪمل انتظام هئڻ سبب ڪجهه نه ڪري سگهيا. آخر موٽي هڪ هنڌ اچي گڏ ٿيا. ٿورن ڏينهن کان پوءِ وري قلعي تي ڪاهه ڪيائون. جڏهن مٿي ويا، ته ڏٺائون ته قلعي جو ميدان سڱون سڌو هو، ان ۾ ڪا به هيٺ مٿانهين يا ٻي ڪا به اڙ ڪانه هئي. هنن پنهنجون ڍالون منهن تي ڏيئي ڪاهيو پر قضا سان پريان پاڻي پريل کڏ کين نظر آئي جنهن کان وڌي اڳتي وڃڻ به محال ته پوئتي ورڻ به هنن لاءِ مشڪل ٿي پيو. نيٺ ميدان ۾ ترسي توڪل جو ترهو ٻڌائون. پر انهيءَ وچ ۾ شاهجهان ڪن حالتن سبب مجبور ٿي پيو. سندس عراق وارو سفر پوئتي پئجي ويو، تنهن کان سواءِ کيس شهزادي پرويز جي بيماريءَ جي خبر ملي ۽ پڪ ٿيس ته هو انهيءَ مرض مان چڙهي نه سگهندو. اُن لاءِ نورجهان بيگم کيس لکيو هو ته مهابت خان کي ابتا پير کڻڻ شروع ڪيا آهن، مٿان اوهان جي اولاد تي ڪا مصيبت اچي ان ڪري ڀلائي ان ۾ آهي ته توهان دکن ڏانهن موٽي وڃ جيستائين حالتون سازگار ٿين. مٿان ئي هو بيماري ۽ ڪمزوريءَ هوندي پالڪيءَ ۾ سوار ٿي، گجرات ۽ بهار جي پاسي کان دکن ڏانهن ورڻ لڳو. ايتري ۾ شهزادي پرويز جي وفات جي خبر اچي پهتيس. (پرويز جي وفات اربع ڏينهن ٧- صفر ١٠٣٥هه ۾ ٿي هئي.) (تزڪ ص ٤٢٥-٤٢٦)

(٢٥)

احمد بيگ خان

(متعلق ص ٢٠٧- ح ١)

احمد خان (ابراهيم خان فتح جنگ واد اعتماد الدوله جيڪو مرزا غياث جو پائنيو هو) ماثر الامراء جي بيان موجب: شاهجهان جڏهن (٨- جمادي الثاني ١٠٣٧ هه) هندستان جو بادشاه ٿيو ته هن کي ٻه هزار ذاتي ۽ پندرهن سون سوارن جو منصب عطا ڪري سيوهڻ جو فوج دار ۽ جاگيردار مقرر ڪيائين . ان ان کان پوءِ هو يمين الدوله آصف خان جي نائب جي حيثيت ۾ ملتان جو حاڪم ٿيو. (ج ١- ص ١٩٥)

(٢٦)

مرتضيٰ خان مرزا حسام الدين

(متعلق ص ٢٣٩- ح ١)

مير حسام الدين مرتضيٰ خان انجو ولد مير جمال الدين عضدالدوله احمد بيگ جي پيٽ پرڏيل هو (ماثر ج ٣- ص ٣٨٢). ماثر جي مصنف لکيو آهي: شاهجهان جي تخت نشينيءَ کان پوءِ گذريل ڪارنامن جي ڪري هن کي چار هزاري منصب ۽ ٽي هزار سوارن سان سرفراز ڪيو ويو. انهيءَ سال کيس مرتضيٰ خان جو لقب ۽ پنجاهه هزار روڪ ڏيئي سيد خواجه جي جاءِ تي جيڪو ٺٽي ڏانهن ويندي واٽ تي فوت ٿيو هو، ٺٽي جي صوبه داريءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو، پر قضا سان هي اچا الي ٺانيڪو مس ٿيو ته سال ٻئي جلوس (١٠٣٩ هه) ۾ گذر ڪري ويو. (ج ٣- ص ٣٨٤)

بادشاه نامه (ج ١- ص ٢٨٧) مان معلوم ٿئي ٿو ته مرتضيٰ خان جي رحلت کان پوءِ مير ابوالبقا امير خان جيڪو ان وقت ملتان ۾ يمين الدوله جو نائب هو تنهن کي ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. بادشاه نامه جي عبارت هن ريت آهي:

جڏهن خبر پيئي ته مرتضي خان ولد مير جمال الدين حسين خان انجو نئي جو صوبه دار هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو آهي ته امير خان (ابوالبقا) ولد قاسم خان (مير ابوالقاسم) نمڪين کي جيڪو يمين الدوله جي نائبيءَ ۾ ملتان پاسي هو تنهن کي انهيءَ صوبي .... کي مقرر ڪيو ويو.

(٢٧)

حڪيم صالح

(متعلق ص ٢٤٥- ح ١)

جڏهن بکر جي راجڌاني آصف خان جي جاگير ۾ آئي ته حڪيم محمد صالح آتان جو عامل مقرر ٿيو، هي ڪي سال انهيءَ عهدي تي آئي رهيو.

تاريخ معصوميءَ جي ضميمي مان معلوم ٿئي ٿو ته سال ١٠٣٨ هه کان سال ١٠٤٢ هه تائين بکر، نواب آصف جاهي جي جاگير ۾ هو ۽ حڪيم محمد صالح ١٠٤٣ هه تائين اتي رهيو. شيخ فريد بکري مؤلف ذخيرة الخوانين جيڪو ان وقت خان جهان لوڌيءَ جي ملازمت ڇڏي بکر ۾ قيام پذير هو، مرزا حسين جي سلسلي ۾ حڪيم محمد صالح بابت هڪ واقعو بيان ڪيو آهي ته ڪتاب (ذخيرة الخوانين) جو مؤلف دولت خان جي تفرقي ۽ ناراضگيءَ سبب عجيب غريب حالت ۾ ڌڪا ٿاپا کائيندو اچي پنهنجي وطن بکر ۾ پهتو. مرزا حسين جيڪو تن ڏينهن ۾ بکر جو صوبه دار هو، تنهن سرڪاري اختيار ۽ اعزاز هن ڪمترين کي عطا ڪيا، پنهنجو چڱو گذر ٿيڻ لڳو ۽ ڪافي ماڪيت به هٿ اچي ويئي. اهڙا ڳالهه حڪيم محمد صالح، نواب آصف جاهي جي عامل کي نه وڻي. هُن مان سنگهه (وقائع نويس) کان لکرايو ته فلاڻو (شيخ فريد) هتي اچڻ کان پوءِ

افغانن کي هڪ هنڌ گڏ پيو ڪري، خان جهان جيڪو سرونج(١) تائين پهچي چڪو هو تنهن کي بکر اچڻ لاءِ ٽي پڙڪايائين، ۽ شير خان ترين، شال ۽ مستونگ کان اچي بکر جي واچڏانيءَ واري ڳوٺ گنجابي ۾ لٽ ڦر مچائي ڏني هئي، ان ڪري هن جو هتي وهڻ نقصانڪار آهي. نيٺ فرمان جاري ٿيو ته هن (شيخ فريد) کان معتبر ضامن وٺي کيس شاهي دربار ڏانهن موڪليو وڃي. پڇاڙيءَ مرزا حسين بہ اتان بدلي ٿي، هن سان گڏ برهان پور وڃي، شاهي دربار ۾ حاضر ٿيو.

---

(١) ڏکڻ هند جو هڪ علائقو، خان جهان انهيءَ پاسي شاهجهان جي فوجن سان لڙندي، ١٠٤٠ هه ۾ مارجي ويو هو.

(ڏسو ماثر الامراء جلد پهريون ص ٧٢٣)

(٢٨)

محمد علي بيگ بندري

(متعلق ص ٢٤٥- ح ٢)

محمد علي بيگ بندري اصفهاني هو. جهانگير جي زماني ۾ ڪي ڏينهن لاهري بندر جو حاڪم رهيو ۽ ڪيس بندري لقب ڏنو ويو. پوءِ بکر جو فوجدار ٿيو، جتي سميجن ۽ ٻين وڳوڙين جا فساد جاري هئا. انهن کي پنهنجي سياڻپ سان هٿ آڻي بکر جي قلعي ۾ بند ڪيائين.

جڏهن بکر نواب آصف جاهي ۽ نورجهان بيگم جي جاگير ۾ آيو، ته هن ڪان ڪي ڪوتاهيون ٿيون جنهن ڪري قيد ۾ پيو. آخر گهڻيءَ خواريءَ کان پوءِ اتي وفات ڪيائين. سندس ڀاڻيجو سلطان احمد نالي ڏاڍو تعصبي هو، ٽن خليفن جا نالا جتيءَ جي ترري تي لکي هلندو هو. هن جاهل هٺ ڪري ائين ٿي ڪيو. جيڪڏهن پڙهيل هجي ها ته ائين نه ڪري ها پر ٺُپ جاهل هو. نيٺ ڪيس به موت اچي ويو.

(ذخيرة الخوانين قلمي ص ٢٠٤)

تاريخ معصومي جي ضميمي ۾ لکيل آهي: ”سال ١٠٣٨هه ۾ بکر جو صوبو نورجهان جي جاگير مان ڦيري نواب آصف جاهه

کي مليو. انهيءَ سال محمد علي بيگ ٻکر جو فوجدار مقرر ٿيو. هي ڏاڍو چڱو ماڻهو، خدا ترس ۽ بهادر هو. هن سميجن کي ڪاهي ڪين تاراج ڪيو هو، ۽ بودلي نالي سميجي کي ٻڌي ٻکر جي قلعي ۾ آندو هئائين. محمد عليءَ جي بدلي کان پوءِ ٻکر جي راڄڌانيءَ تي مرزا حسين حاڪم ٿي آيو.“

(٢٩)

ديندار خان

(متعلق ص٢١٥- ح ١)

هن جو اصل نالو سيد بهوو هو، مرتضيٰ خان بخاريءَ جي عزيزن سان تعلق ٿي رکيائين. ١٨ سال جلوس جهانگيريءَ ڌاري دهليءَ جو حاڪم ٿيو. پوءِ جڏهن مهابت خان گستاخيءَ جو مرتڪب ٿيو ۽ سلطنت جي نافرماني ڪيائين ته هن کي ان جي پٺيان ويل فوج سان شامل ڪيو ويو. اهي اجمير پهچي هڪٻئي سان ڏوبڏو ٿيا. انهيءَ وچ ۾ جهانگير جو انتقال ٿيو ۽ شاهجهان انهيءَ مهم کي سر ڪرڻ لاءِ ويو. هي پهرئين سال جلوس شاهجهانيءَ ڌاري ٻه هزاري منصب ٻارهن سو سوارن ۽ ديندار خان جي لقب سان سرفراز ٿيو. ڪيس خلعت، جڙائو خنجر ۽ گهوڙو عنايت ڪري دوآبي جي فوجداريءَ تي رکيو ويو.

اٺين سال جلوس ڌاري شاهجهان لاهور کان آگري جي دارالخلافه ڏانهن آسهيو، ۽ اسلام خان کي هڪ فوج سان گڏي دوآبي جي وڳوڙين کي سيکت ڏيڻ لاءِ روانو ڪيائين. ديندار خان به ان جي همراهيءَ ۾ اوڏانهن ويو. ان کان پوءِ ساڳئي سال شهزادي محمد اورنگزيب بهادر سان گڏ جڏهن هو ججهار سنگهه بنديلي سان منهن ڏيڻ لاءِ روانو ٿيو ته هن کي به ان مهم تي مقرر ڪيو ويو. ٿوري عرصي کان پوءِ (١٠٤٥هه) ۾ وفات ڪيائين. (ماثر الامراء جلد ٢ ص ٢٣-٢٤)

ذخيرة الخوانين جي مؤلف لکيو آهي: هي شاهجهان جي دور ۾ ديندار جي خطاب سان سرفراز ٿيو. کيس سيوهڻ جي راڄداني جاگير طور ڏني ويئي. آتي چڱا ڏينهن گذاريائين. هر مهيني هڪ بزرگ جو عرس پئي ڪيائين، جنهن ۾ ديگيون جام پئي چڙهيون. نماز، روزي، اشراق، اضحيٰ ۽ تهجد ڏانهن گهڻو مائل هو. خيرات به گهڻي ٿي ڪيائين. مرتضيٰ خان کي ياد ڪري سدائين پيو روئندو هو. پنهنجي پٽ کي شيخ فريد نالو رکيو هئائين جيڪو قطب الاقطاب ميران سيد جلال ولد ميران سيد محمد بخاري گجراتيءَ جو ناني هو. ديندار خان جو جهڙو نالو هو تهڙا ئي اوصاف هيس، هي طبعي موت مري ويو هو.

قلندر جي درگاه ۽ شيخ چِٽي امرائي جي مزار تي هن جيڪي ڪتبا لڳرايا هئا تن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي سال ۱۰۴۰–۴۱–۴۲–۴۳ھ تائين سيوهڻ ۾ هو.

جان نثار خان

(متعلق ص ٢٥٢ ح ١)

ڪمال‌الدين حسين نالي، جان نثار خان جنيري، شاهجهان جي شهزادگيءَ واري زماني ۾ سندس چڱن خدمتگارن مان مزاج شناس وفادار ۽ فداڪار ملازم هو. ٽئين سال جلوس شاهجهانيءَ ڌاري ديانت خان جي انتقال ڪان پوءِ هي احمد نگر جو قلعي دار مقرر ٿيو، ڪيس چاليهه هزار رپيا راه خرچ جي مدد طور مليا. چوٿين سال جلوس شاهجهانيءَ ڌاري هن کي پنج سؤ منصب ۽ پنج سؤ سوارن مان سرفراز ڪري، مکي جهنگل جو فوجدار مامور ڪيو ويو. ان ڪان پوءِ هي سيوهڻ جو فوجدار مقرر ٿي آيو. يارهين سال جلوس ڌاري جڏهن شاهي فوجن قنڌار واري قلعي تي چڙهائي ڪئي ۽ اوسي پاسي جا صوبه دار ـ توڙي فوجدار پنهنجي سپاهه سميت مدد طور اوڏانهن وڃي پهتا ته جان نثار خان به پنهنجي علائقي مان اوڏانهن ويو ۽ پنهنجون خدمتون انهيءَ مهم سر ڪرڻ لاءِ سرانجام ڏنائين.

جان نثار خان، قنڌار جي صوبه دار قليچ خان جي همراهيءَ ۾ قلعي تي چڙهائيءَ دوران ڏاڍي سورهيائي ڏيکاري چڪو هو. سال ٻارهين جلوس ڌاري سندس منصب ۾ پنجن سون سوارن جو اضافو ڪري ڪيس سيوهڻ کان بکر موڪليو ويو، جتي يوسف محمد خان جي بدليءَ سبب پنهنجي عهدي تي فائز ٿيو، ۽ انهيءَ ئي سال سندس رحلت ٿي.

ذخيرةالخوانين ۾ لکيل آهي: جان نثار خان جڏهن سيوهڻ جو حاڪم هو ته آتان جي وڏيرن سميجن ۽ سوڍن مان ڪيئي ڇوڪريون پنهنجي نڪاح ۾ آنديون هئائين، تنهنڪري سندس عملداريءَ وڏيڪ جنگ ڪيو ۽ ڪوبه ڪوڙ وکوڙ پيدا نه ٿيو. ڀڄاڙيءَ جڏهن مئو ته وڏيرن مان هرڪو پنهنجي ڌيءَ کي پنهنجي پنهنجي گهر وٺي ويو. شايد اهي واقعا ٻکر جي راڄڌانيءَ سان تعلق رکندا هجن، جا سيوهڻ جي راڄڌانيءَ لسڳ آهي. اهو گمان ان ڪري پيدا ٿئي ٿو ته هن جي وفات سيوهڻ ۾ ڪانه ٿي هئي.

(ماثر الامراء ج ١- ص ٥٢٧-٥٢٩)

ڏسٽي

ماڻهن جا نالا

آري شينهاڻي پير ۲۸۷.

آصف جاه (نواب) ۱۲۲ح، ۲۸۸، ۲۸۸ح، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱.

آقا محمد ۱۹۸.

آمر ۳۳۸.

آبا بيگ ۱۹۴، ۱۹۴ح.

ابراهيم افغان ۲۰۸.

ابراهيم بلوچ ۱۳۳، ۲۴۲، ۲۴۳.

ابراهيم بيگ (سعيد خان چغتي جو ڏاڏو) ۳۴۳.

ابراهيم بيگ (چريڪ) ۳۴۶.

ابراهيم بيگ ديوان ۲۳۹.

ابراهيم خان فتح جنگ ۳۷۶.

ابن بطوطه ۳۳۱.

ابواسحاق ابراهيم شيخ ۳۲۸.

ابوالبقا اميرخان ولد ابوالقاسم لمڪين ۱۳۲، ۱۲۲ح، ۱۳۸، ۱۳۸ح، ۱۳۹ح، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸ح، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۶ح، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۶ح، ۲۲۸، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۶ح، ۲۹۴، ۳۴۴، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۷۷، ۳۷۸.

ابوالبقا اوزبڪ ۲۴۴.

ابوالحسن مرزا ۲۸۸ح.

ابوالفضل ۲۰۲.

ابوالفضل سيد ۱۱۶.

ابوالقاسم لمڪين ۱۰۹، ۱۲۱، ۱۳۱ح، ۱۳۲، ۱۳۲ح، ۱۵۸، ۱۶۸، ۱۷۸، ۱۸۳ح، ۱۹۳، ۱۹۹، ۱۹۹ح، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۲ح، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۴ح، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۹۴، ۲۹۷، ۳۰۰، ۳۴۴، ۳۵۲، ۳۵۴، ۳۷۸.

ابوالقاسم ولد ابوالبقا ۱۴۱ح، ۱۴۲.

ابوالقاسم طبا طبا ۲۴۸.

ابوالمظفر شهاب الدين ۲۴۶، ۳۲۱.

ابوالمڪارم "شهود" ۳۵۳.

ابوالنبي ۳۶۷.

ابو بکر سید ٢٩٧۔
ابوسعید قاضي ٣٧٠۔
احمد بیگ ١٦٣، ١٦٤، ١٧٢، ٢٣٨، ٢٣٩، ٢٤١، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٥٩، ٢٦١، ٢٨٩، ٢٩٥، ٢٩٦، ٣٠٠، ٣٠٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٧۔
اختیارالدین ٣٣٢۔
ارباب بهاء الدین ٣٨٣۔
ارباب داؤد ٢٤٠۔
ارباب علي ٢٤٠۔
ارباب لندو ٣١٤۔
ارجمند بالو ٢٨٨ح، ٣٧٤۔
اسکندر ٣٣٢۔
اسلام خان ٣٨٣۔
اسماعیل بن امام جعفر صادق ٣٢٧۔
اسماعیل شورو ١٤٥، ٢٤٨، ١٥٠۔
اعتماد الدولہ غیاث بیگ ٢٨٨ح، ٣٧٦۔
اکبر بادشاہ ١٠٩، ١١٤، ١١٧، ١١٧ح، ١٢٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٤٣ح، ١٥٩، ١٦٨، ١٨٢، ١٩٣، ٢٠١، ٢٠٢، ٢١٠، ٢٢٩ح، ٢٦٥، ٢٦٩، ٣٣٣، ٣٤٣، ٣٤٧، ٣٥٥، ٣٦٠، ٣٦٤، ٣٦٩ح، ٣٧٢،

امین الدین حسین خان ٣٥٣۔
الور مرزا ١٩١، ١٩٢، ٢٤٢۔
آلي راہ سنگھ ٣٥٩۔
اورنگزیب ٣٨٣۔
اویس قرني ١٣١، ٢٩٩۔
بابا ابراهیم ٣٣٠۔
بابا بیگ ١٩٤۔
بابا جوچک ١١٣۔
بابو پلیجو ١٤٨، ١٥٠۔
بادشاہ خواجہ (شیر خواجہ، باقي جان خواجہ) ١٧٧، ٢٢٥، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٧٤۔
باقر کاردار ٣٣٥۔
باقي ترخان (مرزا محمد باقي) ١٥٩، ١٥٩ح، ١٨٢، ١٨٦ح۔
باقي خان ٣٦٧۔
بایزید (نائب ابوالقاسم نمکین) ٢٠٠۔
بایزید بخاري سید ١١٦، ١١٦ح، ١٢٣، ١٣٤، ١٤٩، ١٥٠، ١٥١، ٣١١، ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧١۔
بجار جوکیو ١٥١۔
بختیار بیگ ١٦٠ح، ١٦٣، ١٨٣، ١٨٦، ١٨٧، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٢ح،

١٩٤، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٦٥،
٢٨١، ٢٩٤، ٣٠٠.
بدايولي ١١٥ح.
بدخشي شاه ٣٢٨.
برلي ٣٢٥، ٣٣١.
بلبن سلطان ٣٢٥.
بودلو سميجو ١٨٦، ٢٧٤، ٣٨٢.
بوعلي ٣٢٦.
بهاء الدين بخاري ١٣١، ١٦٠.
بهاء الدين بهنور ١٩٤، ١٩٦،
٢٤٠، ٢٤٥، ٢٨١.
بهاء الدين زكريا ملتاني ١٥٧ح،
٣٢٨، ٣٣٠.
بهادر خان اوزبك ١٤٨، ٢٢٦.
بهادر خان قرين ١٦٠ح.
بهرام مرزا ١٣٨ح، ٢٥٨.
بي بي حليمه ١٦٤.
بي بي فاطمه ٣٣٩، ٣٤١.
بيگ محمد قرق اوزبك ٢٢٦.
بيگم ممتاز محل ٢٨٨ح.
بيورج ٣٤٧.
پرت هندو ٢٥٤.
پرويز ٣٧٥.
پريو (سردار) ١٨٦، ١٩٦.
پير توپك ٢٥٠.
تاج خان ١٣٢، ١٣٣، ١٣٣ح،
١٤٥، ٢١١، ٣٦٠.
تاش بيگ ١٢٣ح، ٣٦٠، ٣٦١.
تخته بيگ ٢٤٨، ٣٥١.
تغلق شاه ٣٣١.
تماچي جام ٢٦٠ح.
توتان (بهادر بلوچ) ١٨٨، ١٨٨ح.
توخته بيگ ٢٠٢، ٣٤٥، ٣٤٨.
توڈرمل راجا ١٦٠، ١٦٠ح.
تيمور بيگ ١٩٦، ١٩٧.
ثاني، مرتضى خان ١٣٩.
جان نثار خان ٢٥٢، ٣٨٥.
جان محمد ١٩٨.
جانش خان ١٦٠ح.
جاني بيگ مرزا ١٤٣ح، ١٥٩،
١٦٠، ١٦٠ح، ١٨٢، ١٨٩،
١٩٠، ٢٠١، ٢٩٨، ٣٣٣،
٣٣٤، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٥٧،
٣٥٨.
ججهار سنگهه ٣٨٣.
جعفر بوبكاني مخدوم ١٦١،
١٦٢ح، ١٦٤، ١٦٥ح، ٢٨٣.
جعفر صادق (امام) ٣٢٨، ٣٣٠.
جلال بخاري (مخدوم) ٣٦٩.
جلال بهنور ١٦٣، ١٩٢.
جمال خدمتگار ٢١٣.
جمال الدين حسين ١٣٩.
جمال الدين عضد الدوله ٣٧٧.
جمال شيخ ٣٢٨، ٣٣٠.

جنڊائي ٢٠٨، ٣٠٥.
جنگي خان ١٣٣.
جوڻو (سردار) ١٨٦.
جهانگير بادشاه ١٣٢، ١٣٧، ١٤٣ح، ١٤٤، ١٤٨، ١٤٩، ١٥٠، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢١٠، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥٥، ٣٥٦، ٣٥٨، ٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦٤، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٨١، ٣٨٣.
جيسر هندو ١٩٥، ١٩٦.
جيئندو ١٨٦.
چاڳلو (وزير چام لندو) ٢٨٣.
چانديو چاڳلو پروچ ١٧٩.
چڪو خاصخيلي ١٨٨ح.
چام خيرالدين ٢٦٠، ٢٦٠ح.
چام ننڊو (نظام الدين) ٢٨٣.
چام هالو ١٣٧.
چهولنجهار ١٥٠.
چتو امرائي ١٥٧، ٢٥٣ح، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١.
حاجي ولد بجار جوکيو ١٥١.
حاجي محمد ١٤٠.
حجاج بن يوسف ٢٣٩.
حسام الدين راشدي سيد ١٤١ح، ٣١٤ح، ٣٥٢.
حسام الدين مرزا ١٣٩، ١٣٩ح، ٢٣٩، ٢٤٦.
حسن بصري ١١١.
حسن علي عرب ١٦٠ح.
حسين (رضي الله عنه) ٣٢٨.
حسين مرزا ٣٧٩، ٣٨٠.
حسين خان شاملو ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٤٧.
حسين علي شاه سيوهاڻي ٢٤٠.
حضور اڪرم ١٦٤.
حڪيم سنائي ٢٥٧.
حڪيم صالح ١٤١، ١٤١ح، ٢٤٥، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٥.
حميد شورو ١٤٢.
حيدر ٣٠٤.
حيدر بيگ ١٩١.
خان ١٤٣.
خان اعظم ١٩١، ١٩١ح.
خان جهان ٣٧٩، ٣٨٠ح.
خان خانان مهابت خان ٢٠٤ح، ٣٧٥.
خان خانان عبدالرحيم ١١٧، ١٣٢، ١٣٧ح، ١٥٩، ١٦٠ح، ١٨٢، ١٨٣، ٢٣٤، ٣٣٣.
خان دوران شاه بيگ خان ١٦٠ح.
خرم شهزادو ٣٦٦.
خسرو بيگ ١٥٢، ١٤٣، ١٤٤، ١٩٠، ٣٠٥.
خسرو خان ٢٠٢ح.
خسرو خان چرڪس ٣٥٧، ٣٥٨.

خضر خواجہ ۱۱۰.
خلیل الرحمان ۲۵۰.
خواجہ اویس قرلي ۱۵۱، ۲۹۹.
خواجہ باقي ۳۷۲.
خواجہ جان ۱۴۴، ۱۴۵ ح.
خواجہ جمدر ۳۴۴.
خواجہ خان ۱۶۹.
خواجہ رستم بخشي ۱۶۰ ح.
خواجہ عارف ۲۳۵.
خواجہ محمد سلطان ۱۴۴.
خواجہ نورالدین کروڑي ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹ ح.
خواجہ هاشم ۳۷۲.
خوشم ایگ ۱۴۸، ۲۲۷، ۲۲۸.
خیرالدین چام ۲۶۰، ۲۶۰ ح.
دارا شکوه ۳۲۸.
دارو ۱۶۰، ۱۶۰ ح.
داؤد پهنور ۱۶۳.
داؤد پوتو ڈاکٹر ۱۱۵ ح، ۱۲۸ ح.
داؤد شورو ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۴۹.
درویش بیگ ۲۰۳.
دریا خان شهید ۲۸۳.
دلپت ولد راء سنگهہ ۱۶۰ ح.
دلوراۓ راجا ۳۳۸، ۳۴۱.
دوست بیگ مرزا ۱۴۶، ۲۱۲، ۲۸۷.
دولت خان لوڈي ۱۶۰ ح.
دیالداس ۳۱۴.
دیالت خان ۳۷۵.
دیندار خان ۱۴۲، ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۴، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۵۹، ۲۶۶، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۶، ۳۰۰، ۳۳۳، ۳۸۳، ۳۸۴.
ذوالنون ارغون ۱۱۱.
ڈارو ۱۶۰، ۱۶۰ ح.
ڈٹي ارتو ۲۰۰، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۸.
راٹو عمر ۱۳۷.
راء سنگهہ ۱۷۱، ۳۰۵.
رائحہ بیگم ۱۸۲.
رحمان قلي ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۰.
رستم ۱۴۲.
رستم مرزا قنداري ۱۳۸، ۲۱۱، ۲۱۱ ح، ۳۵۸، ۳۵۹.
رکن الدین ۳۳۲.
روشن سلطان ۳۰۵.
رولجهي راڻي ۲۰۰.
زمان بیگ ۲۳۴ ح.
زین العابدین (امام) ۳۲۸.
زین خان ۳۴۲، ۳۴۵.
سالد (سردار) ۱۷۲.

سائين ڈلو ١٤٣، ١٤٥، ٣٠٥.
سپيرا افغان ٢٢٨.
سردار بودلو ٢٧٤.
سردار خان ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤.
سرمست سچل ٣٠٩ح.
سعد الله ٣٤٣.
سعيد خان ٢٠١، ٢٠٢، ٣٤٣.
سعدي شيخ ١٨٣.
سلطان احمد ٣٨١.
سلطان حسين مرزا ١٣٨ح، ٣٥٨.
سلطان خرم ٣٦٦.
سلطان سليم ٣٤٥.
سلطان شهريار ٢٣٤، ٢٣٤ح.
سلطان محمد برتتكالي ١٦٢، ٢٧٩.
سلطان محمد تغلق ٢٥٩
سلطان محمد خان شهيد ٣٢٥.
سلطان محمود ١١٢، ١١٣، ١١٤،
١١٤ح، ١٢٧، ١٢٨، ١٣١،
١٣٤، ١٣٥ح.
سيد ابراهيم ٣٢٨.
سيد احمد شاه ٣٢٨.
سيد ابوبكر ٢٩٧.
سيد باقر ٢٢٨.
سيد بهاء الدين بخاري ١٣١ح،
١٦٠ح.
سيد جلال ١٤٩ح، ٢٩٢، ٢٩٣.
سيد جنگ ٢٥٠.
سيد حسن ٢٩٦.
سيد حسن كبيرالدين ٣٢٨.
سيد خالد بن محب ٣٢٨.
سيد خواجه ٣٧٧.
سيد شاه بن سيد خالد ٣٢٨.
سيد عثمان ٣٢٨.
سيد عطاء الله مشهدي ٢٠٢.
سيد غالب ٣٢٨.
سيد قادري ٣٢٨.
سيد كمال ٢٩٢.
سيد محب بن مشتاق ٣٢٨.
سيد محمد (مير عدل) ١١٥.
سيد مشتاق بن اورالدين سيد ٣٢٨.
سيد منتخب بن سيد غالب ٣٢٨.
سيد منصور بن سيد اسماعيل ٣٢٨.
سيد مهدي بن سيد منتخب ٣٢٨.
سيد هادي بن مهدي ٣٢٨.
سيد يوسف ٢٩٦.
سيد يوسف ارباب ٢٥٠.
سيف الملوك كاشغري ٢٣٧، ٢٣٨.
شاه اسكندر ٣٢٨.
شاه اسماعيل ١٣٨ح.
شاه بدخشي ٣٢٨.
شاه بيگ ارغون ١١١، ١١١ح،
١١٢، ١١٢ح، ١١٣، ١١٣ح،
١١٤، ١٢٠، ١٦٨.
شاه بيگ خان كابلي ١٦٠ح،

٢٠٢، ٣٤٥، ٢٤٦، ٢٤٧،
٢٤٨، ٢٩٠، ٣٦٠.
شاه جمال ٣٢٨، ٣٣٠.
شاهجهان بادشاه ٢٢٨، ٢٣٤ح،
٢٤٥، ٢٤٦، ٢٨٨ح، ٣٣٣،
٣٥٧، ٣٧٢، ٣٧٣، ٣٧٤،
٣٧٥، ٣٧٦، ٣٨٣، ٣٨٤.
شاه حسن ارغون ١١٣ح، ١٣٤،
١٦٨، ١٦٨ح.
شاه خضر سيوستاني ٣٢٨.
شاه خواجه ١٤٨، ١٤٩.
شاه رخ مرزا ١٨٦.
شاه شمس ٣٢٦.
شاه عباس صفوي ١٣٢، ٢٠٣،
٢٢٨، ٢٢٨ح، ٣٧٤.
شاه عثمان قلندر ٣٢٨.
شاه علي مهديجو ١٢٢ح.
شاه قاسم خان زمان ١٨٦ح.
شاه محمد ١٥١.
شجاعت راء ١٤٣.
شربيگ ٢٠٧.
شرير الملك ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٦.
شريف الملك ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥.
شريف خان ٣٧٣.
شمس الدين ٢٣٥.
شمس الدين ٣٢٦.
شمس الدين سيه ٣٢٨.
شمس الدين بن نور شاه ٣٢٨.
شمس الدين محمد خان ١٩١ح.
شمشيرخان اوزبک ١٣٩، ١٤٤،
١٤٥، ١٤٦، ١٤٨، ١٦٣،
١٦٤، ١٦٧، ١٦٩، ١٧٢،
١٧٤، ٢١٠، ٢١١، ٢١٥،
٢١٦، ٢١٦ح، ٢١٨، ٢١٩،
٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٤،
٢٢٦، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣١،
٢٣٢، ٢٥٧، ٢٦٣، ٢٦٥،
٢٦٦، ٢٩٤، ٢٩٦، ٢٩٩،
٣٠٠، ٣٥٦، ٣٥٧، ٣٦٠،
٣٦١، ٣٦٤، ٣٦٦.
شهاب الدين سهروردي ٣٢٨.
شهاب الدين محمد ٢٤٦، ٣٢١.
شهباز خان ٣٠٥.
شهبازي ١٤٣.
شه بيگ ٢٠٢، ٢٠٣، ٣١٤.
شه بيگ خان ٢٠٢.
شههير ١٧٢.
شهريار ٢٣٤، ٢٣٤ح.
شهسوار ١٨٦.
شيخ بولو ١٣٤.
شيخ بهاء الدين زكريا ١٥٧،
٣٢٥، ٣٢٨، ٣٣٠.
شيخ جمال ٣٢٨، ٣٣٠.
شيخ چتو ١٥٧، ٢٥٣ح، ٣٣٨،
٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٨٤.

شيخ حبيب ٢٤٧.
شيخ سعدي ١٨٣.
شيخ عاقل شهيد ٣٢٨.
شيخ عثمان ٣٢٨، ٣٢٩.
شيخ فتح خان ٢٤٧.
شيخ فريد بكري ٣٧٩.
شيخ فريد شكرگنج ١٥٧، ٣٣٠.
شيخ فريد مرتضيٰ خان ٣٢٨.
شيخ فيضي ملك الشعراء ١٦٠ح.
شيخ محمد بغدادي ٣٣١.
شيخ مرتضيٰ سبحالي ٣٢٨.
شيخ مسكين شهيد ٣٢٨.
شيخ مصطفيٰ ٢٣٦.
شيخ موسيٰ گيلاني ١٩٨، ١٩٩ح.
شيخو بيگ ٢٥١.
شير بيگ ٣٠٥، ٣٠٦ح، ٣٥٢.
شيرخان ١٦٠ح.
شيرخان افغان ١٤٢، ١٤٣ح.
شيرخان ترين ٣٨٠.
شير خواجه ١٧٧، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٧٤.
صابر (شاعر) ٣٣٦.
صالح خان ترخان ١٨٢.
صدرالدين شيخ ٣٢٥، ٣٣٠.
صديق ٢٤٥.
صلاح الدين بن سيد شاه ٣٢٨.
صمصام الدوله ١٤٠، ١٤١، ١٦٢، ١٦٥.
ضياءالدين يوسف پٽ مرتضيٰ خان ثالي ١٤١.
ضياء برني ٣٢٥، ٣٣١.
طالب سميجو ٢٠٦، ٢٠٧.
طاهر محمد شقدار (ٻرگٿي جو حاڪم) ٣١٤.
طيب ٢٠٠، ٢١٤، ٢٢٧، ٢١٨.
عاد ثمود ٢٢١ح.
عارف خواجه ٢٣٥.
عباس (حضرت عباس) ٣٢٥.
عبدالباقي ٢٥٨.
عبدالرحمان ١٩٤.
عبدالرحمان (مير عدل) ٣٧٠.
عبدالرحيم خان خانان ١١٧ح، ١٣٢.
عبدالرزاق حسيني ٣٦٥.
عبدالعلي ترخان ١٦١ح.
عبدالقادر جيلاني شيخ ٣٢٨.
عبدالڪريم ميران پٽ يعقوب ٻوڪائي ١٦٢، ١٦٥ح.
عبدالله بن عمر ٢٥٧.
عبدالنبي ٣٥٥.
عبدالواحد قاضي سامتاڻي وارو ٢٤٢، ٢٤٣.
عبدالواحد ارباب ٣١٤.
عبدالواحد سيد (سيد بايزيد بخاري جو پٽ) ٣٦٩.

عتيق الله (مير ابوالبقا جو پٽ) ٢١٣، ٢٢٨، ٢٩٤، ٣٦٢، ٣٦٣.
عثمان مروندي شيخ (مخدوم لعل شهباز قلندر) ١٥٧، ١٥٨، ١٥٨ح، ٢٥٣ح، ٣٢٥، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣١.
عثمان شاعر ٢٤٠.
عربي (حلال خور) ٢٥٠.
عزيز ڪوڪ ١٩١، ١٩١ح.
عضد الدوله ٣٧٧.
عطاءالله مشهدي مير ٢٠٢.
علي (حضرت علي) ١٥٨.
علي شير ارغون ٣٥٢.
عمر (حضرت عمر) ٢٥٧، ٢٥٨.
عمران عرب ٣٤١.
عيسو پهنور ١٦٣، ١٩٢، ٣٠٣، ٣٠٤.
عيسيٰ ترخان مرزا ١٥٩، ١٦١، ١٦١ح، ١٨٢ح، ٢١٤.
غازي بيگ ترخان مرزا ١٤٢، ١٤٣، ١٤٣ح، ١٤٤، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٢ح، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٦ح، ٢٠٩، ٢١١، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٣٣، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٥٩.
غلام شاه ڪلهوڙو (سنڌ جو والي) ٣٣٥.
غلام علي آزاد بلگرامي مير ٣٣٩.
غلام علي مائل مير ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٦٥.
غياث بيگ اعتماد الدوله مرزا ٢٨٨ح.
غياث مرزا ٣٧٦.
غيور بيگ ٢٣٤ح.
فتح جنگ ابراهيم خان ولد اعتماد الدوله مرزا غياث ٣٧٦.
فتح خان شيخ ٢٤٧.
فتح علي ٢٠٨، ٢٠٩.
فتح محمد سيوهاڻي ٣٢٦.
فتحي ٢٠٨، ٣٠٥.
فريد (سميجو الڙ سردار) ١٨٦، ٢٠٠.
فريدون خان برلاس ١٦٠ح.
فيروز تغلق سلطان ٣٣١، ٣٣٣، ٣٣٤.
فيروز شاه ٢٦٠.
فيضي شيخ ١٦٠ح.
قاسم باريجو ٢٢١، ٢٨٤.
قاسم خان ارغون ١٤٣، ١٨٦، ١٨٦ح، ١٨٧، ٢٠٥، ٢٠٨، ٣٠٥.
قاسم خان لمڪين ٣٧٨ (ڏسو ابوالقاسم لمڪين).

قاضي پيرو ٢٥٤.
قاضي عبدالواحد ٢٤٢، ٢٤٣.
قاضي قاذن ١١٤، ٢١٨ح.
قاضي محمود ٣٥٨.
قرا بيگ ترڪمان ١٦٠ح، ١٩٨، ١٩٩ح، ٢٠٣.
قراخالي ٣٤٨ (پڻ ڏسو قرابيگ).
قلي جان ٢٠١.
قليچ خان ٢٥١، ٣٨٥.
قمبر خواجه ٢٢٧.
قوچ علي شاملو ١٨٦.
قوچ علي ڪرد ١٣٢، ١٣٢ح، ١٣٣، ١٣٤، ١٨٦.
ڪبيرالدين سيد (شهباز قلندر جو والد) ٣٢٨.
ڪبيرالدين ولد شمس الدين سيد ٣٢٨.
ڪبيرالدين ولد صدرالدين سيد ٣٢٨.
ڪرم علي جهلي ٣٢٩.
ڪرم علي خان ٽالپور مير ٣٣٦.
ڪرن سردار ١٧٣.
ڪمال الدين حسين (جان نثار خان) ٢٥٢، ٣٢٩.
کهوريو ١٧١، ١٩٩ح، ٣٠٢.
کهوريو ٽيپو ٢١٢.
کهوريو هندو ١٧١، ١٩٥، ١٩٧، ٣٠٢.
لاکو پٽ پريو سميجو ٢١٤.
لالو مهر ١١٣.
لطف الله ١٤٢.
لطيف بيگ ٢٣٥.
مان سنگهه (بڪر جو ديوان) ٢٤٥، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٨، ٣١٤.
مانڪ راءِ ١٩٧، ٢٠٣، ٣٠٢، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦.
مائل ٣٦٥.
مبارڪ خان ١٣٤.
مجاهد مرزا ١٣٤.
محب علي ٺٽوي سنڌي ٣٣٠.
محبت چاڪر ١٤٦.
محمد مرزا ١٤٨.
محمد بن امام زين العابدين علي ٣٢٨.
محمد بن زنده علي بيگ ١٤١ح.
محمد باقر ٣٦٩.
محمد باقي ترخان ١٥٩، ١٥٩ح، ١٨٢، ١٨٦ح.
محمد بغدادي شيخ ٣٣١.
محمد حسين قاضي ٣٧٠.
محمد حڪيم مرزا ٣٤٥، ٣٥١، ٣٦٠.
محمد خان سيد ٣٣٠.
محمد خان شهيد (ولد سلطان بلبن) ٣٢٥.

محمد خان ليازي ميان ١٦٠ح.
محمد رضا بيگ ٢٣٩.
محمد شفيع لاهوري ٣٣٢.
محمد صادق خان ١١٧ح.
محمد عدل مير (مير سيد محمد) ١١٥، ١١٥ح، ١١٦.
محمد علي بيگ بندري ١٢٢ح، ٢٤٥، ٢٧٤، ٣١٤، ٣٨١، ٣٨٢.
محمد هادي خان ٢٧٤.
محمود ١٨٦.
محمود شاه، ولد سيد احمد شاه ٣٢٨.
مخدوم جلال جهانيان ١٥٧.
مرتضي سبحالي سيد ٣٢٨.
مرتضي خان ثاني ١٣٩، ١٣٩ح، ٢٣٩، ٢٤٦، ٣٧٧، ٣٧٨.
مرزا انور ١٩١، ١٩٢، ٣٤٢.
مرزا حسين ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٢.
مرزا حكيم ٣٤٥، ٣٥١، ٣٦٠.
مرزا رستم ١٣٣ح، ١٣٨ح، ٣٥٨، ٣٥٩.
مرزا غياث ٢٨٨ح، ٣٧٦ (ڏسو اعتقاد الدولہ).
مرزا مجاهد ١٣٤.
مرزا محمد (يوسف ميرڪ جو پاڙيهو) ١٤٨.
مرزا يوسف (احمد بيگ جو پاڻ) ٢٣٩، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٧.
مريد سردار ٢٢٣، ٢٢٤.
مصطفي خان (سيد بايزيد بخاري) ٢٣٤.
مظفرحسين قنداري ٢٤٦، ٣٦٦.
مظفر خان معموري (مير عبدالرزاق) ١٣٨، ١٣٩، ١٤٤، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨، ٢١٥، ٢١٦، ٣٦٤، ٣٦٥.
معصوم بکري مير ١١٠ح، ١١١، ١١٤ح، ١١٧، ١١٧ح، ١١٨، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٨ح، ١٦٠ح، ١٨٣ح، ١٩٣، ١٩٤ح.
مقصود بيگ ١٨٣.
ملا راجو ٢٢٧.
ممتاز محل (ارجمند بانو) ٢٨٨ح.
مناهيو دل ١٤٥، ١٤٧.
منظور چاڪر ٢١٢، ٢١٣.
موسو ڀنور ١٦٣، ١٩٢.
موسي خان افغان ١٤٠.
مولوي خان محمد لوحاڻي ١٨٨ح.
موندر ١٨٨ح.
مهدي سلطان ٢٣٧، ٢٣٨.
ميان ڀڏو ٣٦٩.
ميان دولت خان لودي ١٦٠ح.

میان میر سندي ۳۲۸.
میر پت عیسو پهنور ۳۰۳.
میر ابژو ۱۲۲.
میر عاقل ۲۳۲، ۲۳۴.
میر عدل ۱۱۵، ۱۱۵ح، ۱۱۶.
میر فاضل ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۴ح.
میر کامل ۲۱۵.
میر مائل ۳۶۵.
میر هاشم ۲۴۵، ۲۴۶.
میران چیو (سید بایزید بخاري) ۳۷۰.
میران سید جلال ۳۶۹، ۳۸۴.
میران سید محمد بخاري ۳۸۴.
میران صدرجهان ۱۱۰، ۳۵۵.
میران عبدالکریم ۱۶۲، ۱۶۵ح.
ناتالو (سردار) ۲۲۲.
نارو ۱۴۳.
نامي (میرمعصوم) ۱۶۰.
ناهید بیگم ۲۸۱.
نصیرالدین ولد مخدوم جعفر ۲۸۴.
نعمت الله ۲۵۷.
نمکین (میر ابوالقاسم) ۳۵۳.
نندو ابژو ۱۲۲ح.
نندو جام ۲۸۳.
نواب بختیار بیگ ۱۳۱ح.
نور الله ۱۴۷.
نور الدین ولد سید اسماعیل ۳۲۸.
نورجهان بیگم ۲۷۰، ۲۸۸، ۳۷۵، ۳۸۱.
نورشاه ولد سید محمود شاه ۳۲۸ح.
نوروز بیگ ۲۳۶، ۲۳۷.
نوشیروان عادل ۳۱۸.
وتراج ۳۱۴.
ولسن ڈاکٹر ۱۵۷ح.
ونس گوپال ۳۱۴.
هاشم میر ۲۴۵، ۳۴۶.
همایون بادشاه ۱۶۸.
هندوخان ۱۴۳.
هنري کزلس ۱۵۷ح.
یار محمد کوکہ ۲۳۳، ۲۳۵.
یعقوب بوبکائي ۱۶۲، ۱۶۵ح.
یعقوب بیگ ولد ابراهیم بیگ ۲۴۳.
یمین الدولہ (آصف خان) ۱۲۲ح، ۲۸۱، ۳۶۳، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۸۱.
یوسف سمیجو ۱۴۰.
یوسف محمد خان ۳۸۶.
یوسف میرک (مؤلف مظهرشاهجهاني) ۱۶۶، ۲۰۴، ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۱۸ح، ۲۲۰، ۲۲۸، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۸۴، ۳۱۸.

قومون ۽ قبيلا

آبڙا ١٢٠، ١٢١، ١٦١.
ارغون ١٦٢، ١٨١.
انڙ ١٧٦، ١٩٧، ٢٩٦.
اوٺا ١٧٥.
اوزبڪ ١٤٤، ٢١٠، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٩، ٢٣٠.
باريجا ٢٢٠، ٢٢١.
ٻڙدي ١٢٠، ١٢١.
ٻڪيجا ١٢٠، ١٢١، ١٦١، ١٦٥، ١٧٥.
بوبڪ ١٦٤.
ٻهڻ ١١٦، ١٤٩.
ڀير ١٤٢، ١٤٥، ١٤٨، ١٥٠، ٣٠٢.
ٻروچ ١٣٣، ١٣٥، ١٥٩، ١٨٩، ١٩١، ٢٢٢، ٢٩٤.
ڀکهيا ٢٧٩.
ڀان ١٦٤، ١٧٥.
ڀچا ١٦٥، ١٦٥ح.
ترخان ١٣٧، ١٤٢، ١٤٣، ١٥٢، ١٦٢، ١٨١، ٢٨٢.
ترڪ ١١١، ١٧١، ٢٣١، ٢٥١ح.
ترڪمان ١٨٣، ١٩٢.
ٿهيم ٢٤١.
ٿيٻا ١٦١، ١٦٢، ١٧٥، ١٧٦، ٢٠١، ٢٨٠.
ٽالپور ٣٣٦.
ٽناڻ ١٣١، ١٣١ح، ١٣٢، ١٣٤، ٢٧٤.
ٽريا ١٦١، ١٧٥، ٢٧٩.
ٽلي ١٧١.
ٽليجا ١٤٢.
ٽهنور ١١١، ١٦١، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٧٠، ١٧٧، ١٩١، ١٩٢، ١٩٤، ١٩٥، ١٩٦، ٢٢٠، ٢٣٥، ٢٣٩، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٧٧، ٣٠٣، ٣٠٤.
ٽني ١٣١، ١٣١ح، ١٣٢، ١٣٤.
ڄتوئي ١٢٠.
جوکيا ١٥١، ١٥٢.
جوڻيجا ١٦١، ١٦٩، ١٧٥، ٢٧٩.
چانڊيا ١٢١، ١٦٢، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٢، ١٩١، ١٩٣، ٢٠١، ٢١٢، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٤٧، ٢٤٩، ٢٧٥، ٢٨٠، ٢٨٢.
چرڪس ١٨٧.
خاساڻي شورا ١٤٥، ١٤٦، ٢١٨.
خلجي ١٦٤.

خواجا ١٦٣، ١٦٥.
داور ٣٠٤.
دراوڙ ٢٢١.
دردشت ١٢٠، ١٢١.
دل ١٤٤، ١٤٨، ١٥٠، ١٧٥، ١٧٦، ٣٠٢.
ديناري ١٢١، ١٢٩.
ڏاريجا ١١١، ١١٢، ١١٢ح، ١١٣، ١١٤، ١٧٦، ٢١٤، ٢٩٧.
ڏاهري ١٧١، ١٧٦.
ڏيتا ١٧١.
ڊومبڪي ١٢١.
راجپوت ١٦٠، ١٧٧.
راڄپر ١١٦، ١٧٥.
راهه پوٺا ١٦٤.
راهوجا ١٧١، ١٧٦، ١٧٨، ٢١٤، ٢١٧.
راهو ١٧٦.
رلد ١٢١، ١٢٩.
زهري ١٣٥.
ساريا ١٧٦، ١٧٧.
ساند ١٧٦.
سانگي ١٢٠، ١٢١، ١٦١.
سما ١١١.
سميجا ١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢ح، ١٤٠، ١٤١، ١٤٧، ١٦١، ١٦٤، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٩، ١٨٧، ١٩١، ١٩٥، ١٩٦، ١٩٧، ٢٠٠، ٢٠٣، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢١٩ح، ٢٢٢، ٢٢٨، ٢٣٨، ٢٤٧، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٧٣، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٣٠٠.
سميجا الڙ ١١٩، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٦٩، ١٧٠، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٤، ١٨١، ١٨٢، ١٨٥، ١٨٦، ١٩٥، ١٩٦، ١٩٩ح، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١١، ٢١٢، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٢، ٢٢٧، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٣٥، ٢٣٧، ٢٤٧، ٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٦٢، ٢٧٢، ٢٧٨، ٢٩٧، ٣٠٠، ٣٠١.
سميجا اوٺا ١٧١.
سميجا ٻڪيجا ١٦٤، ١٧٠، ١٧١، ٢٠٦.
سميجا ٺيپا ١٦٤، ٢٠١، ٢٠٧، ٢١٢، ٢٣٥.

سميجا پريا ١٧١.
سميجا جوتيجا ١٣٨.
سميجا دل ١٣٨، ١٢٩، ١۴٢،
١٦٥، ٢١١.
سميجا ذاهري ١٧١.
سميجا ساله ١٣٨.
سميجا كيريا ١٣٨.
سميجا كبير ١٣٨.
سودا ١٣٨، ٢١٨.
سهتا ١١٦، ١٧٧، ١٨٣، ٢٧٧.
سيد ١١٢، ١١٢ح، ١٦۴، ١٦٧،
١٦٨، ١٦٩، ٢٨٩، ٢٩٦،
٣٠١، ٣١۴.
شر بلوچ ١٢٠.
شورا ١۴٢، ١۴٣، ١۴۴، ١۴٦،
١۴٨، ١۴٩، ١٥٠، ٣٠٢.
شيخ ١٦۴، ١٧٠، ١٧١.
عرب ١٦٠ح، ٣۴١.
فيروزيجا ١٧٦، ١٧٨، ٢١۴،
٢١٧.
قريشي ١٦٣.
كارا چالديا ١٧٨، ١٧٩.
كتوهر ١٢١.
كچار ٢٢٥ح.
كرمتي بلوچ ١٥١، ١٥٢.
كورائي ١٢٠.
كوريجا ١۴٢، ١٦٧، ١٦٩،
١٧٠، ١٧١، ١٧٧، ١٩١،
١٩٥، ١٩٦، ٢٧٧.
كهيري ١٢٨ح، ١٣٧.
كيريا ١٧٦.
كبير ١٧٥.
گاهيجا ١٦٨.
گورا (پورا چالديا) ١٨٧، ١٧٩.
لاشاري ١٢١، ١٢٩.
لاكا ١٦٧، ١٦٩، ١٧١، ١٧٣،
١٧۴، ١٧٧، ٢٠٠، ٢٠۴،
٢٠٥، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢٥١،
٢٧٨، ٣٠٠، ٣٠١.
لاكير ١٢١، ١٧٥، ١٩٥، ٣١۴.
لنجار ١۴٢.
ماچي ١١٣، ١٦٣، ١٨٨.
مغل ٢٦١، ١٣٢، ١٣٣، ١٣۴،
١۴۴، ٢٠٥.
ملاح ١۴٥، ٢١٨.
ملك ١٦١.
مناهيجا ١٧٨، ٢١۴، ٢١٦.
منگسي ١٢١، ١٢٩، ٣٠۴.
منگوانا ١٧٦، ٢١۴، ٢١٥.
مهانا ٢۴٩.
مهديجا ١٢١.
مهر ١١١، ١٢٠.
ميرائي ١٥٣.
ميندرا ١٣٧.

ٹارجا ١۴٢.
لکامرا ١٣٧.
نوت بلرج ٢٩١.
لوحانی بلوچ ١٨٨، ١٨٨ح، ١٨٩، ٢٢١، ٢٢١ح، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٨۴، ٢٩٣.
لومڑیا ١۴٣، ١٥٠، ١٥١، ١٧٩، ١٨٢، ١٨٨، ١٨٩، ٢٠١، ٢١٣، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٣٦، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢۴٧، ٢۴٨، ٢٥٠، ٢٨٢، ٢٩٦، ٣٠٨، ٣١٠.
هالا ١٧٧.
هالي پوتا ١٧٠، ١٧٢، ١٧٧، ٢٧٨.
هندو ١٥٨، ١٥٨ح، ١٦٥، ١٩٥، ٣٨٣، ٣٠٥.
هوسڑا ١۴٥، ١۴٦، ٢١٨، ٢۴٣.
يوسف زئي ٣۴٥.

جاگرافيائي ماڳ

آگرو ٢٠٢، ٢١٠، ٣٤٧، ٣٦١، ٣٨٣.

آسري ١٦٧ح، ١٦٨، ١٦٨ح، ١٦٩، ٢٩٧.

آلڪي ٢٨٥.

اڙيچا (ڳوٺ) ٢٧٥، ٢٧٨.

آپاوڙو ١١٩، ١٣٢، ١٣٣، ٢١٠، ٣٦١.

اجمير ٣٥٨، ٣٦٤.

اچ ١٣١ح ٣٦٩.

ادريلي ١٦٩، ٢٩٨.

اراڙي ١٣٠، ٢٣٩، ٢٨٥.

اروڙ ١١١، ٢٧٣، ٣٣٨.

اڪبرآباد ١٦٣، ١٨٨، ١٨٩، ٢١٢، ٢١٩، ٢٣٥، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٧.

اڳناڙي ٢٨٥.

افغانستان ٣٣١، ٣٥٠.

انڙپور ١٦٠ح، ١٨٩، ١٨٩ح.

الون پيلو ١٤٩، ١٥٠، ١٥٩، ٣٠٢.

اوٺل ٢٨٤.

اوبس ترائي جي نظرگاهه ١٥١، ٢٩٩.

باجارا ٢٨٦.

باجور ٢٠٤، ٢٠٤ح.

باقي جي ماڙي ١٥٩.

بارڪان ١٣٠.

باغبان ١١٣، ١١٣ح، ١٦١، ١٦٢، ١٦٢ح، ١٦٣، ١٧٨، ١٧٩، ٢٠١، ٢٠٧، ٢١٢، ٢١٩، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤٧، ٢٧٩، ٢٨١، ٣٠٧.

بچراهه ١١٥ح.

بدين ١٤٦، ٢١٦ح.

برهمڻ آباد ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١.

بکر سرڪار ١٠٩، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٣ح، ١١٤، ١١٥، ١١٥ح، ١١٦، ١١٦ح، ١١٧ح، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢ح، ١٢٦، ١٣٠، ١٣١، ١٣١ح، ١٣٢، ١٣٢، ١٣٣ح، ١٣٤، ١٤١، ١٤١ح، ١٤٩، ١٥٨، ١٦٠ح، ١٦١، ١٦٦، ١٧٥، ١٧٧، ١٧٨، ١٩١، ١٩١ح، ١٩٩، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٦، ٢١٦، ٢٤٥، ٢٤٦،

٢٤٨، ٢٥٧، ٢٦١، ٢٦٢،
٢٧٢، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٧،
٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٥، ٢٩٨،
٣٠٤، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٤،
٣١٥، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٥١،
٣٥٨، ٣٦٠، ٣٧٠، ٣٧١،
٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨١، ٣٨٢.
ٻلگرام ٣٣٠.
ٻنگال ٢٤٢، ٣٤٧، ٣٦٤.
ٻوڪ ٻرڪئو ١٩٤، ١٧٢، ٢٢٠،
٢٢١، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٤٧،
٢٥٤، ٢٨١، ٢٨٣، ٢٨٤،
٢٨٦، ٢٩٣.
ٻهڻ وارو گهٽ ١٤٩.
ٻهڻ وارو ڪوٽ ١٩٥.
ٻيلاپور ١٨٩، ١٨٩ح.
ٻيٺو ٢٠١، ٢٠١ح.
ٻيري (ڪوٽ) ١٩٥.
ٻيلي شيخ سمون ٢٩٦.
پاٽيرا ٢٢٨.
پت (جهلم درياه) ٢٣٤ح.
پچراهه ١١٥ح.
پوترو (پٽڙو) ٢٩٥.
پاٽ ١٣٠، ١٣٠ح، ١٩٣، ١٩٣ح،
١٧٩، ٢٠٧، ٢٤٧، ٢٨٥.
پاهني ڪوٽ ٢٨٦.
پٽند ٣٦٩.

پنيجي ١٧١.
پرباڙي ١٧٨.
پلي سمون (ڪوٽ) ١٣٩.
پنجاب ٣٤٢.
پوني (ڪوٽ) ١٢٢ح.
پير نوح جي مزار ٢٥٠.
تابڪ ٢٨٥.
تبريز ٣٣٠.
تپو سميجن جو ١٧٣.
تپو لاکن وارو ١٧٣.
توران ٣٦٧.
تيرث ڏارا ٢٩٨.
ٿهڻ جو ڪوٽ ١٦١.
ٺٽو ١١٦، ١١٧ح، ١٣٢ح، ١٣٩،
١٣٧، ١٣٨، ١٣٨ح، ١٤٣،
١٤٤، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨،
١٥٠، ١٥١، ١٥٣، ١٦٠ح،
١٧٥، ١٧٨، ١٨٠، ١٩٠،
١٩٤، ١٩٥، ٢٠٢، ٢١١،
٢١١ح، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧،
٢٢٣، ٢٢٤، ٢٣٤ح، ٢٣٩،
٢٤٦ح، ٢٤٨، ٢٥٨، ٢٦١،
٢٦٢، ٢٧٣، ٢٧٨، ٢٧٩،
٢٩٨، ٣٠٥، ٣١٠، ٣١١،
٣١٢، ٣٣١، ٣٣٣، ٣٤٣،
٣٤٤، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٥٩،
٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٣،
٣٦٤، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٣،
٣٧٤، ٣٧٧، ٣٧٨.

ٽٽي (ڪوٽ) ۱۴۱، ۱۹۹، ۲۹۶.
ٽٽي ولي محمد ۱۶۸، ۱۶۸ح، ۲۹۶.
ٽنڙهي ۲۰۱، ۲۰۱ح، ۲۲۵، ۲۸۹، ۲۹۴.
ٽڪر پرڳڻو ۱۲۱، ۱۲۶، ۲۶۱، ۱۶۴، ۳۱۱، ۳۱۴.
ٽلٽي ۱۷۱، ۳۰۱.
ٺٽي ۲۲۳، ۲۲۴ح، ۲۷۶.
جالڙو (جالهري) ۲۰۷.
جتوئي پرڳڻو ۱۲۰، ۳۱۱.
جلال آباد ۲۰۳.
جندائي ديرو ۳۰۹.
جوکي هرڻي ۱۲۲ح.
جون سرڪار ۱۶۰.
جوڻيجا پرڳڻو ۱۷۷، ۱۹۵، ۱۹۹، ۲۰۵، ۲۷۲، ۲۷۷، ۳۰۰، ۳۰۱.
جوڻيجن جو ڪوٽ ۲۱۶، ۲۴۵.
جيسروت ۱۶۹، ۲۹۸، ۳۰۰.
جيسلمير ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۲۸، ۱۷۷، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۳، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۹.
جيڪب آباد ۳۰۹.
جهانگارا ۲۸۶.
حسن ابدال ۳۵۰.
حويلي سيوهڻ پرڳڻو ۱۷۹، ۱۸۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۳۸، ۲۴۷، ۲۷۲، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۰۱.
خاساڻي شورا ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۸۹.
خراسان ۲۴۶.
خطو پرڳڻو ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۷، ۲۰۰، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۱۴، ۲۱۶، ۲۴۷، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۰۱.
خولي برج ۱۱۴.
خواجه خضر جو آستان ۱۱۰.
چاچڪان (سرڪار) ۱۳۷، ۱۴۶، ۱۵۹، ۲۱۶ح.
چاڪر هالا (سرڪار) ۱۳۰، ۱۴۳، ۱۴۶، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۷۹، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۱۶ح، ۲۶۱، ۳۰۱، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱.
چالڊڪا پرڳڻو ۱۱۳، ۱۱۷ح، ۱۲۲ح، ۱۲۶، ۳۰۴، ۳۱۱، ۳۱۴.
چولي ٽڪري ۱۷۹.
چٽ ۱۲۸، ۱۲۸ح.
چڇر ۱۶۳.
چڇر لنڊا ۱۶۷.

ڇڇر وڏا ١٦٧.

ڇني ڳوٺ ١٦١، ٢٠١، ٢٠١ح، ٢٢٣ح.

دادو ٢٠١ح، ٢٢١ح، ٢٢٣ح، ٢٢٧ح.

داديجي واهه ٢٢٤.

داڙو ٻنه ١٤٧، ٢١٢.

درٻيلو ١١٦، ١١٧ح، ١١٨، ١٢٢ح، ١٤١، ١٤٩، ١٧٧، ٢٠١، ٢٧٣، ٢٧٥، ٢.

درگاهه مائي رولجهي ٢٠٠ح.

دري (قلعو) ١٢٠.

دکن ٣٤٧، ٣٦٩ح.

دولت‌آباد ٢٢٩.

دهلي ٣٨٣.

ديجر ١١٥.

ديهه ڳوٺ ٢٠٠.

ڊومڪ ٢٨٥.

ڏيڙاڻ ١٧٧، ٢٠٣، ٢٠٧، ٢١٧.

رفيعان ٢١٦.

روهڙي ١٠٩، ١١١، ١١٤، ٣٥٣، ٣٦٢.

ريل ڊنيڊ ١٧٠.

ساڏ پيلو ١١٠.

ساڏر ٢٨٥.

ساڪرو ١٥١.

سال (ڳوٺ) ١٧٦.

سامتائي ١٩٥، ٢٤٢.

سالڪپور (سڪپور) ٢٩٥.

سانڪڙو (ساڪرو درياهه) ٢٠٦.

ساوو واهه ٢٨٣.

ساهتي ١٨٦.

ساڏو گنبذ ١١٠.

سبي ١١٣، ١٢١، ١٢٧، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٣٠ح، ١٣١، ١٣١ح، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥ح، ١٤٢، ١٤٢ح، ١٨٣ح، ١٩٣، ١٩٤ح، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٧٤، ٢٨٠، ٣٠٧، ٣١١، ٣١٤.

ست گهريون ٢٢١ح.

سروا ١٢٨.

سرواهه ١٢٨ح.

سرولج ٣٨٠.

سڪرنڊ ١٧٣ح.

سکر ١١٠، ١١١، ١١٤، ١٢٠، ٣٠٩ح.

سماواتي پرڳڻو ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤٢، ١٧٦، ٢١١.

سن پرڳڻو ١٤٩، ١٦٧، ١٦٧ح، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٩، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠، ٢٠٠، ٢٠٠ح، ٢١٥، ٢٢٣، ٢٢٦، ٢٣٧، ٢٤٧، ٢٥٠،

٢٦٠، ٢٧٢، ٢٩٦، ٢٩٧،
٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠١.
سنڌ ١١١، ١١٢، ١١٣ح، ١١٧ح،
١٢٥، ١٦٠ح، ١٦١، ١٦٢ح،
١٨٣ح، ٢٦٠، ٢٦٠ح، ٢٦١،
٢٧٦، ٢٨٧، ٣٠٩، ٣٠٩ح،
٣١١، ٣٢٦، ٣٣١، ٣٣٣،
٣٣٥.
سولهري ڍالڻ ١٩٦، ١٩٧.
سيتا سر ١١٠.
سيٺ پور ١١٠، ١٣٠، ١٣٠ح،
١٥٧.
سيتارجا ٣٤٣.
سيدن جو ڪوٽ ٢٩٦.
سيڪڙجي ٣٠٣.
سيوهڻ (سرڪار) ١١٣، ١١٣ح،
١١٩، ١٢١، ١٢٨، ١٣١ح،
١٣٨، ١٣٩، ١٤٢، ١٤٣،
١٤٤، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧،
١٤٨، ١٤٩، ١٥٠، ١٥٢،
١٥٧، ١٥٧ح، ١٥٩، ١٦٠ح،
١٦١، ١٦٣، ١٦٤ح، ١٦٥،
١٦٦، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٢،
١٧٣، ١٧٧، ١٧٨، ١٧٩،
١٨٠، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٣ح،
١٨٦، ١٨٧، ١٨٩، ١٩١،
١٩٢، ١٩٢ح، ١٩٣، ١٩٥،
١٩٦، ١٩٨، ١٩٩، ١٩٩ح،
٢٠١، ٢٠١ح، ٢٠٢، ٢٠٣،
٢٠٤، ٢٠٤ح، ٢٠٥، ٢٠٦،
٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٠،
٢١١، ٢١٢، ٢١٥، ٢١٦،
٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١،
٢٢١ح، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٤،
٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨،
٢٣٠، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٣٦،
٢٣٨، ٢٣٩، ٢٤١، ٢٤٢،
٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٥٠،
٢٥٥، ٢٥٧، ٢٥٩، ٢٦٠،
٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٦،
٢٧٢، ٢٧٣، ٢٧٥، ٢٧٨،
٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٣،
٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٩،
٢٩٢، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥،
٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠،
٣٠١، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٤،
٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١،
٣١٢، ٣٢٦، ٣٣٠، ٣٣١،
٣٣٣، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٦٦،
٣٧٢، ٣٧٦، ٣٨٤.
شال (ڪوٽڙي) ١٧٦، ١٧٦ح،
٢١٦ح.
شال ڪوئيٽا ١١٢.
شاهه حسن جو ڪوٽ ٢٢٣.

شڪارگاه ۱۷۸.
صابو واري ڍنڍ ۲۱۳.
صابو (ڳوٺ) ۱۷۸، ۲۰۷.
صفه صفا ۱۰۹، ۱۴۱ح، ۱۵۸، ۳۵۳، ۳۶۲.
صفه وفا ۱۵۸.
صيدگر (سعد ڳوٺ) ۲۰۷، ۲۰۸.
طغرل آباد ۱۳۶.
عجم ۳۷۳.
عراق ۱۳۶، ۲۳۰، ۳۷۳، ۳۷۵.
عزيزاڻي ۲۸۶.
فتح پور پرڳڻو ۱۲۲ح.
فرلگ ۱۳۶.
قلجي ۱۶۲، ۱۶۴ح، ۲۷۹.
قاضي احمد (شهر) ۱۷۳.
قندار ۱۱۱، ۱۳۰، ۱۳۰ح، ۱۳۱ح، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۶۲، ۱۶۹، ۱۹۴، ۱۹۴ح، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۸ح، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۸.
ڪابل ۱۵۹، ۲۰۲، ۳۴۵، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۶۰، ۳۶۹.
ڪاڻڙي (ڪاڻڙو) ۱۷۸، ۲۰۷.
ڪاچو ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۴.
ڪاڪو (قلعو ۽ ڳوٺ) ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۷۵، ۲۷۸.
ڪاڪڙي پرڳڻو ۱۱۴، ۱۱۷ح.
ڪاپو جبل ۱۷۹.
ڪالڪڙو (پارٽ) ۱۴۷.
ڪانهري (قلعو) ۱۴۹، ۱۵۹، ۱۵۹ح، ۱۹۵.
ڪاني ۲۲۱، ۲۲۱ح، ۲۹۳.
ڪڇي (ڳوٺ) ۲۲۵، ۲۳۸.
ڪنوهڙ ڍنڍ ۲۱۵.
ڪشمير ۱۵۹.
ڪلان ڪوٽ ۱۳۶.
ڪنبذ ۱۱۵.
ڪن ۱۳۰.
ڪنڊ ڪوٽ ۱۶۱.
ڪنور ڪوٽ ۱۹۱.
ڪنو ڪوه ۱۱۶.
ڪونڙي ۲۸۶.
ڪوٽلي ۱۱۲.
ڪوراٽو ۲۸۵.
ڪور ۱۲۸، ۱۲۸ح.
ڪوهستان ۱۳۵، ۱۷۹.
ڪوهيار (قلعو) ۱۲۳، ۱۴۳، ۱۵۹.
ڪوئيٽيا ۱۱۳ح.
ڪهير واري ماڙي ۱۲۷.
ڪيچ مڪران ۱۳۲، ۱۵۹، ۳۰۸، ۳۰۹.
ڪيهر راه جي ماڙي ۱۲۷.
ڪالوٽ ۱۸۹ح.

ڪپڙوٽ ٢٩٥.
ڪجي (ڳوٺ) ٢٨٦.
ڪروتي ٢٨٥.
ڪماڻ ١٦٧، ١٨٩ح.
ڪمرد قلعو ٣٥٦، ٣٥٦ح.
ڪيبر پرڳڻو ١۴.
ڪيبر ڳوٺ ١۴.
ڪجر (ڳوٺ) ٢٠٠، ٢٠٠ح، ٢٠٨، ٢١٠.
ڪجرات ١١٧ح، ٢٦٠، ٢٦١، ٣۴٧.
ڪچيرو ١٩٦، ١٩٦ح، ٢٦٠، ٢٧٧.
گرم پاڻي جو چشمو ١٢٩.
ڪڙلڪ ٢٧٥، ٢٧٧.
ڪنجابو ١٢٩، ١٣٠، ١٣٠ح، ١٣١ح، ١٣٢، ١٣٢ح، ١٣٣، ١۴٢، ٢٨٠، ٣٠٧، ٣١١، ٣٦١.
ڪندرف جو چشمو ١٢٨، ٢٩٨.
ڪوپالڪ (ڳوٺ) ١٨٩ح.
ڳاها پرڳڻو ١٦٢، ١٦۴، ١٦۴ح، ١٦٨، ١٧٩، ١٩١، ١٩٥، ١٩٧، ١٩٩، ٢٠٥، ٢١٩، ٢٢٣، ٢۴٥، ٢۴٧، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٥، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠۴.
ڳاهيجا ١٦٨.
لاڙڪاڻو ٢٠٩ح، ٣٢٦.
لاڪا ١٨٩ح.
لاڪات پرڳڻو ٢، ١٧٣ح، ١٧٦، ١٧٧، ١٨٦، ٢١٩، ٢٣٢، ٢٣۴، ٢٣٥، ٢٧٢، ٢٧۴، ٢٧٥، ٢٧٩، ٣٠٠، ٣٠١.
لانڪاهن جي رڙي ٢١٠
لاهري ١٨٢، ٣٨١.
لاهري بندر ١١٢.
لاهور ١١٧ح، ٢٣٢، ٢٨٨ح، ٣۴٥، ٣۴٧، ٣۴٨، ٣۴٩، ٣٥١، ٣٥٦ح، ٣٨٣.
لڏو ڪاڪن پرڳڻو ١١١، ٢٧٣.
لشڪري (لڪري) ١٧٩.
لکي جبل ١٥٩، ١٧٢.
لکي ڳوٺ ١٦٨، ١٦٩، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨.
لڪنو ٣٥٥.
لنجارن جو ڳوٺ ٢٩٦.
لنڊو جبل ٢١٢.
ماٿيلو ١١١، ١١٩، ١٣۴، ١٧٣، ٣١۴.
ماچين جو ڳوٺ ١٦٣.
مارو ڪهيري ١٢٧.
مارئي واهه ٢٨٠.
مالوا ٣٦٥.
مالجهنه ١٦٧، ١٨٩ح.

محالستان ۱۱۷ح.

محراب پور ۲۰۰ح.

مرله ۳۳۰.

مستونگ ۳۸۰.

معمورآباد ۳۶۴.

مکلي ۱۴۹ح، ۳۷۳.

ملتان ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۳۱ح، ۱۳۶، ۱۳۹ح، ۱۶۰ح، ۱۷۸، ۱۹۱ح، ۲۱۲، ۲۲۸، ۲۴۶، ۲۴۶ح، ۲۵۹، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۴۳، ۳۵۰، ۳۶۷، ۳۷۶، ۳۸۷.

منجهر ڍنڍ ۱۲۸، ۱۶۶، ۱۶۶ح، ۱۶۷، ۱۹۱، ۲۲۲، ۲۸۳، ۲۹۵.

منديجي وارو کهيڙ ۲۰۷.

منديجي وارو گهٽ ۲۲۲، ۲۴۹.

منهه (گهوٽ) ۱۲۲ح.

موراهه ۱۲۹، ۱۲۹ح.

مورو ۱۹۶ح.

مها ڍنڍ ۱۶۳، ۲۸۰.

مهراڻ (گهوٽ) ۲۰۰، ۲۱۴.

مهري وارو گهٽ ۲۰۷.

نار ۱۴۶، ۱۵۸، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۴ح، ۲۲۶، ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۸۶.

ناريلو (قلعو) ۱۵۱.

نجف اشرف ۳۶۴.

نصرپور (سرڪار) ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۷۷، ۱۸۶، ۱۸۶ح، ۱۸۷، ۱۹۰، ۲۰۲، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۸ح، ۲۱۶، ۲۸۳، ۲۷۸، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۵۲.

نگر ۱۸۷.

نواب شاهه ۱۷۳ح ۱۹۶ح.

نواري ۱۶۰.

نئيڪ ۱۸۸ح، ۲۲۱، ۲۲۱ح، ۲۲۲، ۲۹۳، ۲۹۳ح، ۲۹۵

نئين بدو ۱۰۹ح.

نيرون ڪوٽ ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۹۷، ۲۱۶ح، ۲۸۱، ۲۸۵.

نيهه ٻهره ۱۰۹.

واهي (گهوٽ) ۲۴۰.

ونڪار ۱۴۳، ۱۵۹.

وينجهڙو ۱۴۱، ۰۷۸، ۱۸۷، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۷، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۸، ۲۱۹،

٢٥٢، ٢٧٨، ٢٧٩، ٣٠٠،
٣٠١.
هارون لكري ٩٤١.
هارون لبي جي مزار ٢٩٨.
هالا ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢،
١٤٣، ١٧٧.
هالاكندي (سركار) ١٧٧،
٢٠٦، ٢١٥، ٢١٦، ٢٧٣،
٢٧٥، ٢٧٨.
هرات ٣٤٥، ٣٤٧.
هندستان ١٣٤، ١٤٧، ٢٣٠،
٢٤٦، ٢٨٧، ٣١١، ٣٢٦،
٣٣٠، ٣٣١، ٣٥٠، ٣٦٠،
٣٦٤، ٣٦٧، ٣٧٥.

كتاب

ائين اكبري ۶۹ح.
اخبارالاولياء ۳۲۸، ۳۲۹.
اكبرنامه ۱۱۵ح، ۱۳۱ح، ۱۸۳ح، ۲۰۲ح، ۳۴۴.
البصارت في العمل بالا شارت ۱۶۵ح.
المقالت في مرمت الخزات ۱۶۵ح.
باد شاهه نامه ۱۳۹ح، ۳۷۲، ۳۷۹.
بركات الاولياء ۳۲۷، ۳۲۹.
برلي ۳۲۵، ۳۳۱.
بوستان سعدي ۱۸۳.
بيگلار نامه ۱۳۸ح، ۱۸۳ح، ۱۸۶ح، ۳۰۹.
تاريخ الاولياء ۳۲۸، ۳۲۹.
تاريخ امروهه (اردو) ۱۱۵ح.
تاريخ طاهري ۳۰۶، ۳۴۰.
تاريخ سند ۱۱۱، ۱۱۱ح، ۱۱۲ح، ۱۱۳ح، ۱۶۰ح، ۱۸۲ح، ۲۵۹، ۲۶۰ح، ۲۶۱ح.
تاريخ فيروزشاهي ۲۵۹ح، ۲۶۰ح، ۳۲۵.
تاريخ معصومي ۱۱۱، ۱۱۱ح، ۱۱۲ح، ۱۱۴ح، ۱۱۵ح، ۱۱۶ح، ۱۱۷ح، ۱۲۰ح، ۱۲۷ح، ۱۲۸ح، ۱۲۹ح، ۱۳۰ح، ۱۳۴، ۱۳۴ح، ۱۳۵ح، ۱۴۱ح، ۱۶۰ح، ۱۶۲ح، ۱۸۲، ۳۲۵، ۳۷۹، ۳۸۱.
تحفة الكرام ۳۳ح، ۱۵۸ح، ۲۱۱ح، ۲۳۴ح، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۸.
تذكرة الانساب ۳۲۸، ۳۲۹.
تذكرة الفقرا ۳۲۷، ۳۲۹.
تذكره اميرخاني ۱۳۸ح، ۱۴۱ح، ۲۰۴ح، ۲۰۶ح، ۳۵۴، ۳۶۱.
تذكره مشائخ سند ۳۳۰.
تذكره مشائخ سيوستان ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۴۰.
ترخان نامه ۳۶۱، ۳۶۴.
تزك جهانگيري ۲۲۸ح ۲۳۴ح، ۳۴۶، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۱، ۳۵۹، ۳۶۴، ۳۶۶، ۳۷۱، ۳۸۴.
تعليقات مكلي نامه ۱۸۲.
حاصل النهج ۱۶۵ح.
حل العقود في طلاق السنود ۱۶۵ح.

ات نامہ قلندري ۳۲۶، ۳۲۷،
۳۲۸.
ینۃ الاصفیاء ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹.
یرۃالخوانین ۱۱۵ح، ۱۱۶ح،
۱۳۳ح، ۱۳۹، ۱۴۲ح، ۱۴۵ح،
۱۶۰ح، ۲۱۱ح، ۲۴۲، ۳۴۳،
۳۵۷، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۷۹،
۳۸۱، ۳۸۴، ۳۸۶.
محات فنون ۳۵۳.
اض الاولیاء ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹.
سلۃ السادات ۳۲۸.
اهي مهراڻ ۱۸۲ح، ۳۶۵.
هجهان نامہ ۳۲۹.
یمہ تاریخ معصومي ۳۸۱.
نات اکبري ۱۱۵ح، ۱۸۳ح.
بالۃ الطالبین ۱۶۵.
ح الدارین ۱۶۵.
ثتہ (تاریخ) ۳۲۵.
وشاهي (تاریخ) ۲۶۰.
ذ في مرلہ و پرنہ ۱۶۵.
شف الحق ۱۶۵.
یتیہر لاژےالہ ۳۲۶، ۳۲۷.
ب تاریخ سندھ ۱۱۹ح، ۱۳۳ح،
۱۴۱ح، ۱۴۹ح، ۳۲۶، ۳۲۷،
۳۲۸، ۳۶۰، ۳۷۱.
رالامراء ۱۳۳ح، ۱۴۱ح، ۱۴۵ح،
۱۹۱ح، ۲۱۱ح، ۲۳۴ح،
۲۸۸ح، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۵،
۳۴۶، ۳۵۰، ۳۵۵، ۳۵۶،
۳۵۶ح، ۳۵۹، ۳۶۴، ۳۶۶،
۳۶۸، ۳۷۲، ۳۷۲ح، ۳۷۵،
۳۷۶، ۳۸۰ح، ۳۸۳، ۳۸۶.
مآثر الکرام ۳۲۷، ۳۲۹.
مثنوي پري خانہ سلیمان ۳۵۳.
مجلہ تاریخ و سیاست ۳۲۹.
مظهرالتدابیر ۳۴۹.
مظهر شاهجهاني ۱۲۲، ۳۵۳،
۳۶۳.
معارج الولایۃ ۳۲۹.
معلومات الآفاق ۳۵۳.
مقالات الشعراء ۱۴۹ح، ۲۱۱ح،
۳۲۴.
مقدمہ مثنوي چنیسر نامہ ۱۸۶ح،
۳۰۶ح، ۳۵۲.
منهج العمال (منتخب کنزالعمال)
۱۶۵ح.
نزهۃ الخواطر ۳۲۶، ۳۲۷.
The Antiquties of Sind. ۱۵۷ح.
Memoirs on the cave temples, Etc of Western, India. ۱۵۴ح

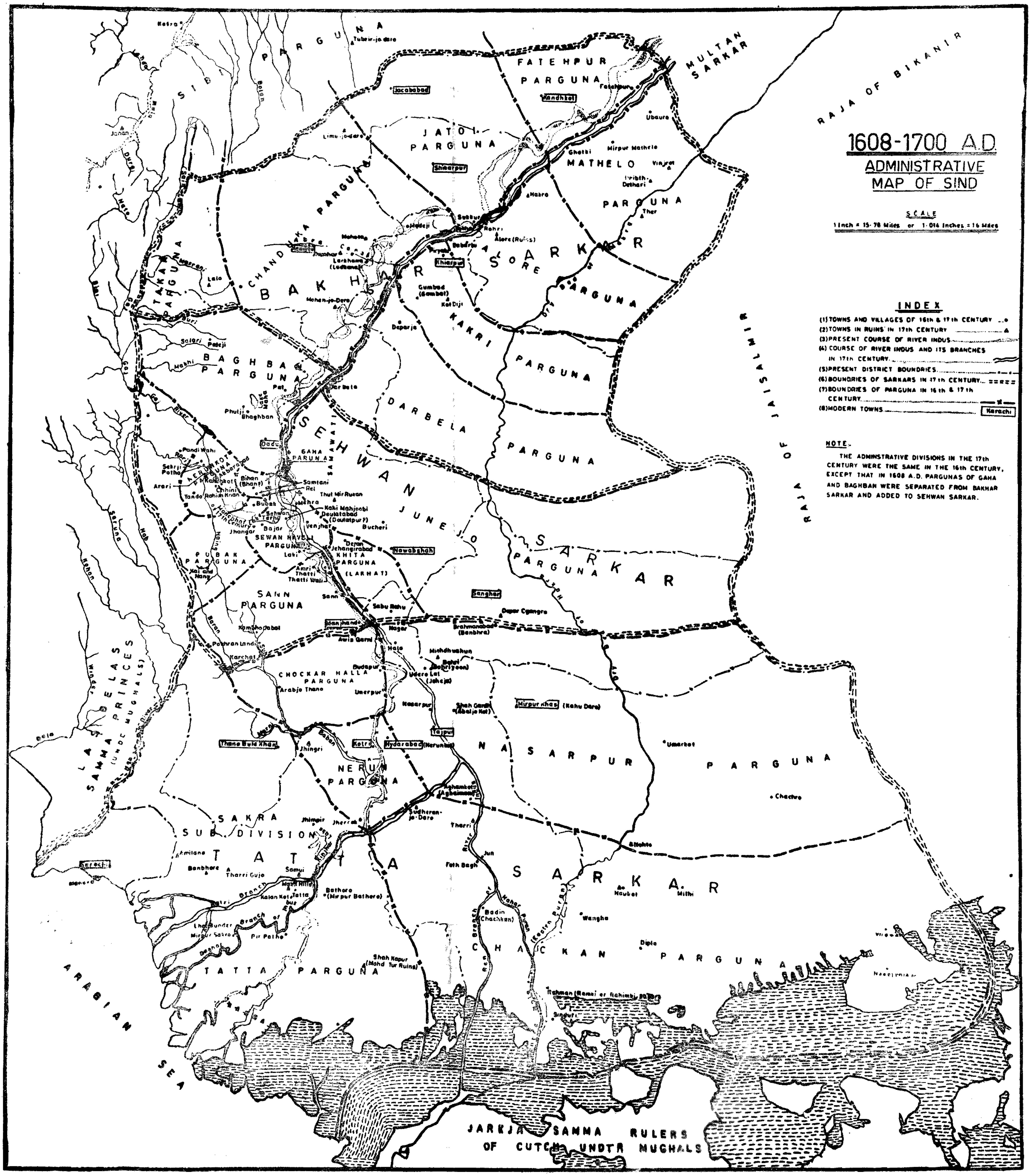
1608-1700 A.D.
ADMINISTRATIVE
MAP OF SIND
SCALE
1 Inch = 15.78 Miles or 1.014 Inches = 16 Miles
INDEX
(1) TOWNS AND VILLAGES OF 16th & 17th CENTURY
(2) TOWNS IN RUINS IN 17th CENTURY
(3) PRESENT COURSE OF RIVER INDUS
(4) COURSE OF RIVER INDUS AND ITS BRANCHES IN 17th CENTURY
(5) PRESENT DISTRICT BOUNDRIES
(6) BOUNDRIES OF SARKARS IN 17th CENTURY
(7) BOUNDRIES OF PARGUNA IN 16th & 17th CENTURY
(8) MODERN TOWNS
Karachi
NOTE.
THE ADMINSTRATIVE DIVISIONS IN THE 17th CENTURY WERE THE SAME IN THE 16th CENTURY, EXCEPT THAT IN 1608 A.D. PARGUNAS OF GAHA AND BAGHBAN WERE SEPARATED FROM BAKHAR SARKAR AND ADDED TO SEHWAN SARKAR.
MULTAN SARKAR
RAJA OF BIKANIR
RAJA OF JAISALMIR
SIBI PARGUNA
FATEHPUR PARGUNA
JATOI PARGUNA
MATHELO PARGUNA
CHANDUKA PARGUNA
BAKHAR SARKAR
ALORE PARGUNA
KAKRI PARGUNA
DARBELA PARGUNA
TAKAR PARGUNA
BAGHBAN PARGUNA
SEHWAN
JUNEJO PARGUNA
SARKAR
SEWAN HAVELI PARGUNA
PUBAK PARGUNA
KHITA PARGUNA (LARHAT)
SANN PARGUNA
CHOCKAR HALLA PARGUNA
NERUN PARGUNA
NASARPUR PARGUNA
SAKRA SUB DIVISION
TATTA SARKAR
TATTA PARGUNA
CHACKAN PARGUNA
LAS BELAS SAMMA PRINCES (UNDER MUGHALS)
ARABIAN SEA
JARKJA SAMMA RULERS OF CUTCH UNDER MUGHALS
Jacobabad
Kandhkot
Shikarpur
Larkana
Khairpur
Dadu
Nawabshah
Sanghar
Manjhand
Mirpur Khas
Thana Bula Khan
Kotri
Hydarabad
Tajpur
Karachi

نسب نامۂ پدری نورجہاں بیگم

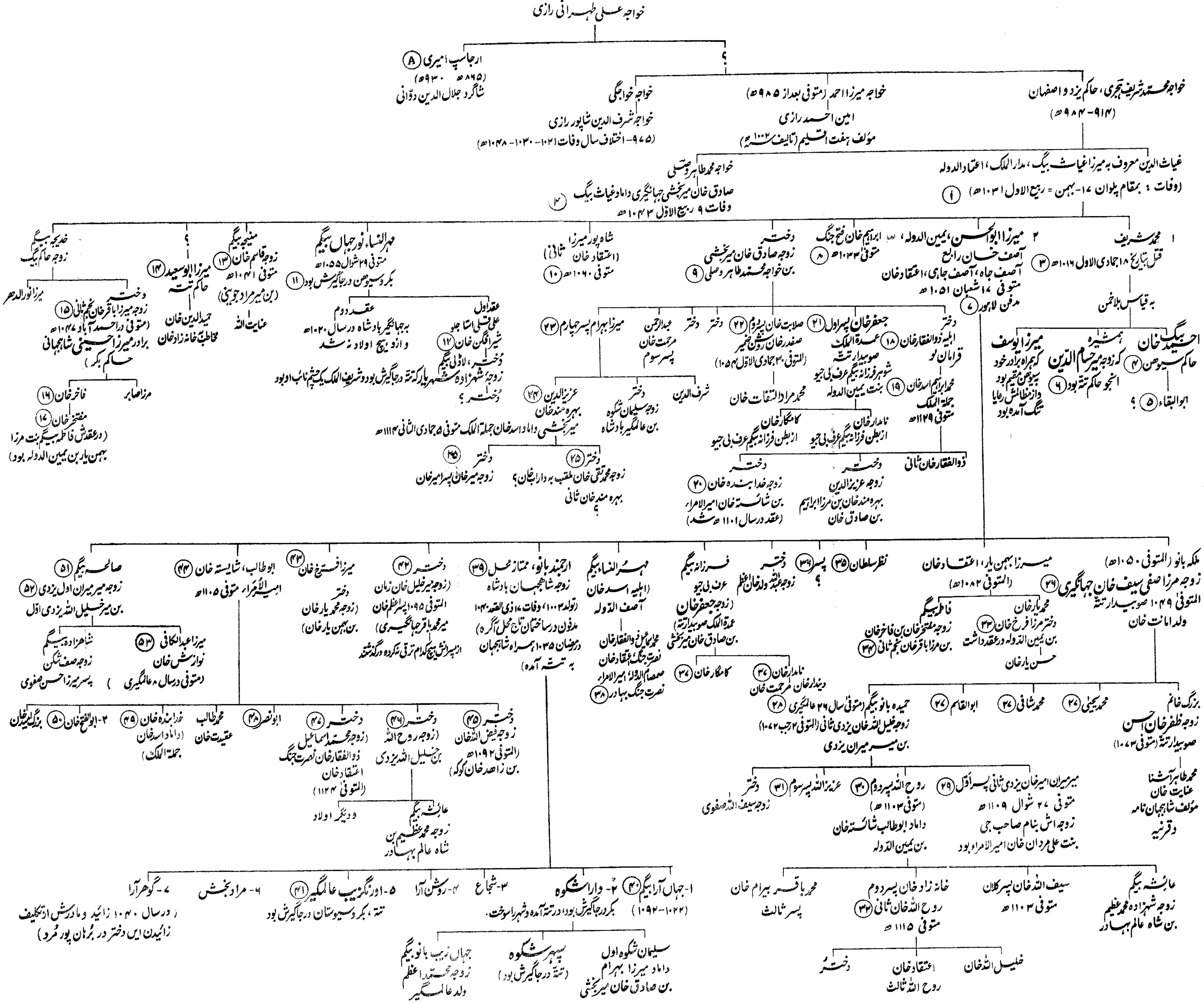

نسب نامۂ مادری نورجہاں بیگم

میرزا علاء الدولہ آقائی ملا دوات دار قزوینی (۵۴)

- بدیع الزمان (وزیر کاشان)
  - میرزا قوام الدین جعفر بیگ (۶۳) آصف خان ثالث (وفات: ۱۰۲۱ھ)
    - مصری بیگم (۷۰) زوجۂ مرزا جار اللہ بن نواب امیر الامرا شریف خان جہانگیری متوفی ۱۰ ذی قعد ۱۰۱۶ھ
    - عسکری
    - دختر اہلیہ میرزا یعقوب بیگ بن خان دوران **شاہ بیگ خان** (۷۱) صوبیدار تتہ
    - سہراب خان
    - میرزا علی اصغر (۷۲)
    - دختر زوجہ نواب خان اعظم میر محمد باقر معروف بہ ارادت خان (۷۳) المتوفی ۱۰۵۹ھ
      - ملتفت خان
      - میر خلیل مفتخر خان خان زمان (۷۴) متوفی ۱۰۹۵ داماد یمین الدولہ آصف خان
      - دختر زوجہ شہزادہ محمد شجاع
        - سلطان زین العابدین
      - میر اسحاق ارادت خان متوفی ۱۰۶۸ھ (۷۵) پسر سومی داماد بدیع الزمان ثانی (۶۹) و داماد زاہد خان کوکہ
        - محمد جعفر پسر کلان
        - مرزا مبارک اللہ ارادت خان واضح متوفی ۱۱۲۸ھ (۷۶)
          - میر ہدایت اللہ ہوشیار خان المخاطب بہ ارادت خان (۷۸) متوفی ۱۱۵۷ھ
            - پسران بسیار داشت کہ یکے ازان بنام حافظ خان بود (۷۹)
    - زین العابدین متوفی سال دوم شاہجہانی ۱۰۳۸ھ
      - میرزا جعفر ثانی (۷۷) متوفی ۱۰۹۴ھ
  - آقا ملا ثانی (جہانگیری) (۶۴) بدیع الزمان ثانی
    - دختر (۶۹) (زوجہ ارادت خان میر اسحاق (۷۵) المتوفی ۱۰۶۸ھ پسر محمد باقر اعظم خان جہانگیری المتوفی ۱۰۵۹ھ) (۷۳)
  - دختر، زوجۂ احمد بیگ خان کابلی (۶۵)
    - محمد مسعود
      - اردشیر و دیگر اولاد
    - سعید خان بہادر ظفر جنگ (۶۶) (متوفی ۲ صفر ۱۰۶۲ھ)
      - میرزا شیخ خان زاد خان
      - لطف اللہ
      - عبداللہ
      - فتح اللہ
      - نصرت اللہ و دیگر پسران
    - مخلص اللہ خان (۶۷) ابو البقا افتخار خان
  - ابو القاسم (۶۸) بعہد جہانگیر
  - دختر دیگر پسران ؟
    - مرزا صالح
- خواجہ غیاث الدین علی قزوینی (۵۵) آصف خان ثانی (متوفی ۹۸۹ھ)
  - نظام الدین علی میرزا حسام الدین حسن (۵۷)
    - میرزا نعمت اللہ
      - میرزا عاقبت محمود سرفراز خان
        - نظام الدین علی ثانی حسام الدین خان
    - کثیر الاولاد
  - میرزا نور الدین (۵۸) (در بغاوت خسرو ۱۰۱۶ھ بحکم جہانگیر قتل شد)
  - دختر زوجہ مرزا حسام الدین (۵۹) حاکم تتہ
    - نور الدولہ (۶۰) داماد اعظم خان
    - رکن الدولہ (۶۱)
  - دختر زوجہ مرزا ابو الحسن (۶۲) یمین الدولہ و مادر ارجمند بانو بیگم ممتاز محل زوجۂ شاہجہان
- میرزا احمد بیگ (وزیر خراسان)
- حور پرور خانم (۵۶) زوجۂ ابراہیم بیگ فتح جنگ
- آقا محمد زمان (عامل تبریز)
- دختر زوجہ میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ
  - **نورجہاں بیگم** زوجۂ جہانگیر بادشاہ

نسب نامۂ مؤلفِ کتاب

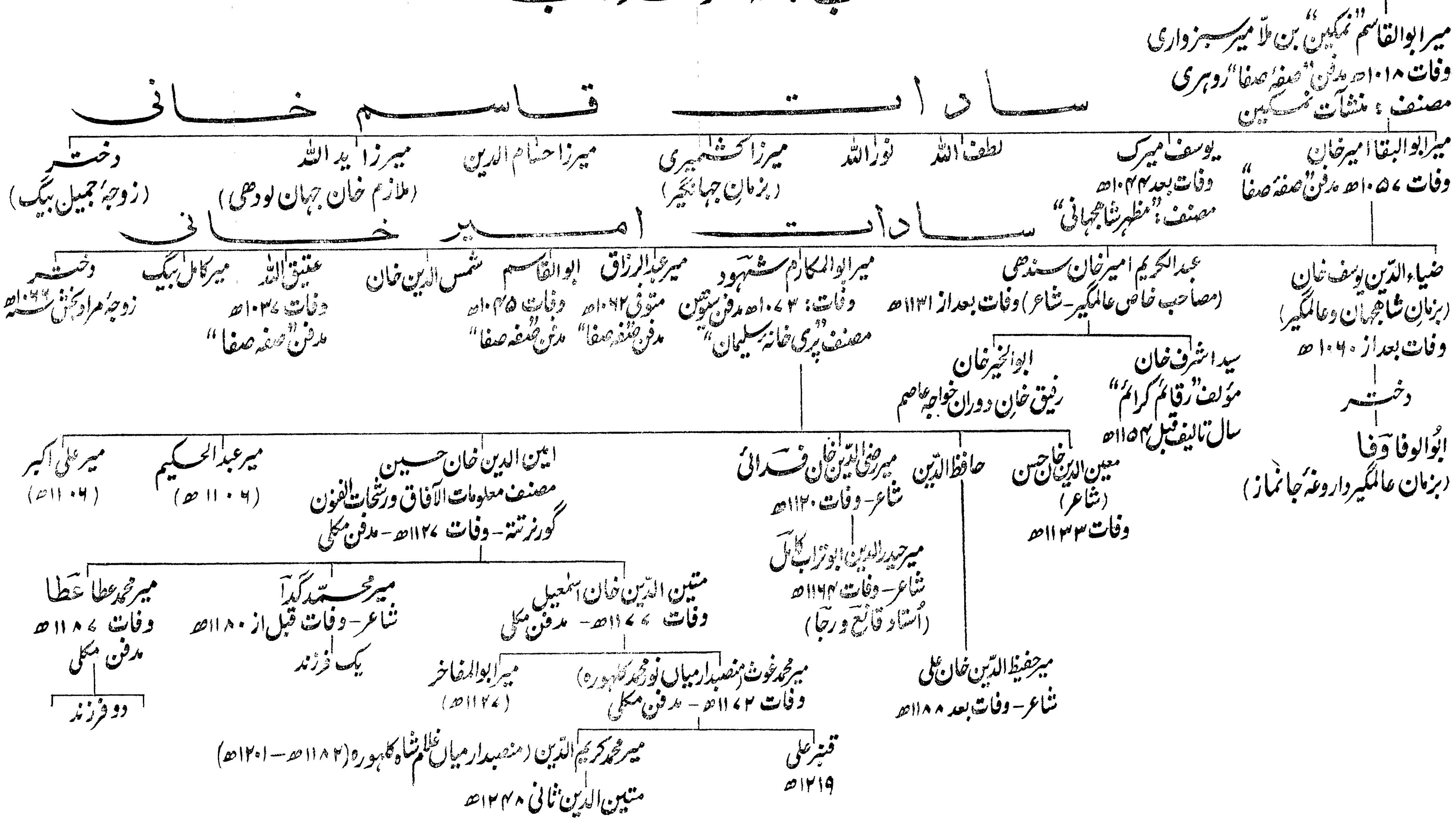

سنڌ جي تاريخ جي بنيادي ماخذن مان **'تاريخ مظهر شاهجهاني'** بہ هڪ اهم تاريخ آهي. هن ڪتاب جي مؤلف **يوسف ميرڪ** هي ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيو. هن تاريخ مان سنڌ جي سترهين صديءَ جي شروعاتي دؤر جي معلومات اهڙيءَ طرح تہ ڏني ويئي آهي، جو هي تاريخ چڻڪ هڪ گزيٽيئر هجي. هي اهو دؤر هو، جڏهن مغلن جي سنڌ تي حڪومت هئي. جيتوڻيڪ مغل ڪارندن جي هٿان سنڌين تي نازل ٿيندڙ مصيبتن جو احوال اهڙيءَ طرح تہ پيش ڪيو آهي، چڻڪ سنڌي مظلوم نہ پر ظالم هجن. پر ان ۾ يوسف ميرڪ جو ڪو ڏوهہ ڪونہ هو، جو سندس مادري زبان فارسي هئي. مغلن جي مڙهيل حاڪم مرزا احمد بيگ جهڙي ظالم جي احوال مان ئي ظاهر آهي تہ مظلوم ڪير هو ۽ ظالم ڪير هو. مرزا احمد بيگ عيد مبارڪ جي ڏينهن (انهيءَ خيال ۾ تہ سنڌين جا راڄ عيد نماز ۾ مصروف هوندا) موقعي جو فائدو وٺي، بکر مان گهوڙا ڪاهي وڃي سهتن ۽ سميجن تي ڪڙڪو ڪيو، جنهن ۾ هنن ويچارن جا ڪئين ماڻهو مارجي ويا. پڇاڙيءَ ۾ مقتولن جي ٻارن ٻچن کي قيد ڪري بکر آندو ويو.

هن تاريخ جي مؤلف سنڌين کي جيڪي وڪوڙي ۽ فساديءَ جا لقب ڏنا آهن، سي مغل شاهي ۽ ان جي ڪارندن جي طرفداري ڪن ٿا، پر ايترين شڪايتن هوندي، اسان هن مورخ جا ٿورائتا آهيون، جو هن مغل شاهيءَ جي پهاڙ سان سِر ٽڪرائيندڙ غيرتمند، بهادر ۽ وطن دوست سنڌين جو طويل تر داستان (ڪنهن بہ ريت) قلمبند ڪيو آهي.

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاڙُو، ياڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪارِي تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙھندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُھديدار يا پايو وِجھندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طَرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَس پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽجاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج necessity unavoidable سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)